

राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला

प्रधान सम्पादक—पुरातत्वाचार्य जिनविजय मुनि

सम्पाद्य संचालक, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर]

‡

ग्रन्थाङ्क ५०

चारण किसनाजी ग्राढा विरचित

रघुवरजसप्रकाश

‡

प्रकाशक

राजस्थान-राज्य-संस्थापित

राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान

RAJASTHAN ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE, JODHPUR

जोधपुर (राजस्थान)

राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला

प्रधान सम्पादक—पुरातत्त्वाचार्य जिनविजय मुनि

[सम्मान्य संचालक, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर]

ग्रन्थाङ्क ५०

चारण किसनाजो श्राढ़ा विरचित

रघुवरजसप्रकास

नम्र सूचन

इस ग्रन्थ के अभ्यास का कार्य पूर्ण होते ही नियत
समयावधि में शीघ्र वापस करने की कृपा करें।
जिससे अन्य वाचकगण इसका उपयोग कर सकें।

प्रकाशक

राजस्थान-राज्य-संस्थापित

राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान

RAJASTHAN ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE, JODHPUR

जोधपुर (राजस्थान)

राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला

राजस्थान राज्य द्वारा प्रकाशित

सामान्यतः अखिल भारतीय तथा विशेषतः राजस्थानदेशीय पुरातनकालीन
संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, राजस्थानी, हिन्दी आदि भाषानिबद्ध
विविध वाङ्मयप्रकाशिनी विशिष्ट ग्रन्थावलि

प्रधान सम्पादक

पुरातत्त्वाचार्य जिनविजय मुनि

[ऑनरेरि मेम्बर ऑफ जर्मन ओरिएण्टल सोसाइटी, जर्मनी]

सम्मान्य सदस्य

भाण्डारकर प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिर, पूना; गुजरातसाहित्य-सभा, अहमदाबाद;
विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध-संस्थान, होशियारपुर; निवृत्त सम्मान्य नियामक—
(ऑनरेरि डायरेक्टर)—भारतीय विद्याभवन, बम्बई

ग्रन्थाङ्क ५०

चारण किसनाजी आढा विरचित

रघुवरजसप्रकास

प्रकाशक

राजस्थान राज्याज्ञानुसार

संचालक, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान

जोधपुर (राजस्थान)

चारण किसनाजी आढा विरचित

रघुवरजसप्रकास

सम्पादक

श्रीसीताराम लालस

बृहद् राजस्थानी कोशके कर्ता

प्रकाशनकर्ता

राजस्थान राज्याज्ञानुसार

संचालक, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान

जोधपुर (राजस्थान)

विक्रमाब्द २०१७ }
प्रथमावृत्ति १००० }

भारतराष्ट्रीय शकाब्द १८८२

{ ख्रिस्ताब्द १९६०
{ मूल्य ८.२५ न.पै.

मुद्रक-हरिप्रसाद पारीक, साधना प्रेस, जोधपुर

राजस्थान पुरातन ग्रन्थमालाके कुछ ग्रन्थ

प्रकाशित ग्रन्थ

संस्कृतभाषाग्रन्थ-१. प्रमाणमंजरी-ताकिकचूड़ामणि सर्वदेवाचार्य, मूल्य ६००।
२. यन्त्रराजरचना-महाराजा सवाई जयसिंह, मूल्य १.७५। ३. महर्षिकुलदैभवम्-स्व०
श्रीमधुसूदन ओष्ठा, मूल्य १०.७५। ४. तर्कसंग्रह-पं० क्षमाकल्याण, मूल्य ३.००।
५. कारकसम्बन्धोद्योत-पं० रभसनन्दि, मूल्य १.७५। ६. वृत्तिदोषिका-पं० मौनिकृष्ण,
मूल्य २.००। ७. शब्दरत्नप्रदीप, मूल्य २.००। ८. कृष्णगीति-कवि सोमनाथ, मूल्य १.७५।
९. शृङ्गारशारवली-हर्षकवि, मूल्य २.७५। १०. चक्रपाणिविजयमहाकाव्य-पं० लक्ष्मी-
धरभट्ट, मूल्य ३.५०। ११. राजविनोद-कवि उदयराम, मूल्य २.२५। १२. नृत्तसंग्रह,
मूल्य १.७५। १३. नृत्यरत्नकोश, प्रथम भाग-महाराणा कुम्भकर्ण, मूल्य ३.७५। १४. उक्ति-
रत्नाकर-पं० साधुसुन्दरगणि, मूल्य ४.७५। १५. दुर्गापुष्पाञ्जलि-पं० दुर्गाप्रसाद द्विवेदी,
मूल्य ४.२५। १६. कर्णकुतूहल तथा कृष्णलीलामृत-भोलानाथ, मूल्य १.५०। १७. ईश्वर-
विलास महाकाव्य-श्रीकृष्ण भट्ट, मूल्य ११.५०। १८. पद्यमुक्तावली-कविकलानिधि
श्रीकृष्णभट्ट, मूल्य ४००। १९. रसदीर्घिका-विद्याराम भट्ट, मूल्य २.००।

राजस्थानी और हिन्दी भाषा ग्रन्थ-१. कान्हडदे प्रबन्ध-कवि पद्मनाभ, मूल्य
१२.२५। २. क्यामखारासा-कवि जान मूल्य ४.७५। ३. लावारासा-गोपालदान मूल्य
३.७५। ४. वांकीदासरी ख्यात-महाकवि वांकीदास मूल्य ५.५०। ५. राजस्थानी साहित्य-
संग्रह, भाग १, मूल्य २.२५। ६. जुगल-विलास-कवि पीथल, मूल्य १.७५। ७. कवीन्द्र-
कल्पलता-कवीन्द्राचार्य मूल्य २.००। ८. भगतमाळ-चारण ब्रह्मादासजी, मूल्य १.७५।
९. राजस्थान पुरातत्त्वान्वेषण मन्दिरके हस्तलिखित ग्रन्थोंकी सूची, भाग १, मूल्य ७.५०।
१०. मुंहता नैरासीरी ख्यात, भाग १, मूल्य ८.५० न.पै.। ११. रघुवरजसप्रकास, किसनाजी
आढ़ा, मूल्य ८.२५ न.पै.

प्रेसोंमें छप रहे ग्रन्थ

संस्कृत-भाषा-ग्रन्थ-१. त्रिपुराभारतीलघुस्तव-लघुपंडित। २. शकुनप्रदीप-लावण्य-
शर्मा। ३. कस्यामृतप्रपा-ठक्कुर सोमेश्वर। ४. बालशिक्षा व्याकरण-ठक्कुर संग्रामसिंह
५. पदार्थरत्नमञ्जूषा-पं० कृष्णमिश्र। ६. काव्यप्रकाशसंकेत-भट्ट सोमेश्वर। ७. वसन्त-
विलास फागु। ८. नृत्यरत्नकोश भाग २। ९. नन्दोपाख्यान। १०. वस्तुरत्नकोश।
११. चान्द्रव्याकरण। १२. स्वयंभूछंद-स्वयंभू कवि। १३. प्राकृतानंद-कवि रघुनाथ।
१४. मुग्धावबोध आदि औक्तिक-संग्रह। १५. कश्चिकौस्तुभ-पं० रघुनाथ मनोहर।
१६. दशकण्ठवधम्-पं० दुर्गाप्रसाद द्विवेदी। १७. भुवनेश्वरीस्तोत्र सभाष्य-पृथ्वीधराचार्य, भा.
पद्मनाभ। १८. इन्द्रप्रस्थप्रबन्ध। १९. हम्मौरमहाकाव्यम्-जयचन्द्रसूरि। २०. ठक्कुर फेरू
रचित रत्नपरीक्षादि।

राजस्थानी और हिन्दीभाषा ग्रन्थ-१. मुंहता नैरासीरी ख्यात, भाग २-मुंहता
नैरासी। २. गोरावादल पदमिणी चऊपई-कवि हेमरतन। ३. चंद्रवंशावली-कवि मोतीराम।
४. सुजान संवत-कवि उदयराम। ५. राजस्थानी दूहा संग्रह। ६. वीरवांरा-ठाढी बादर।
७. राठोड़री वंशावली। ८. सचित्र राजस्थानी भाषा-साहित्य ग्रंथ सूची। ९. राजस्थान
पुरातत्त्वान्वेषण मन्दिरके हस्तलिखित ग्रंथोंकी सूची, भाग २। १०. देवजी बगड़ावत और
प्रतापसिंह म्होकमसिंधरी वात। ११. पुरोहित बगसीराम और अन्य वाताएँ। १२. राजस्थानी
हस्तलिखित ग्रन्थोंकी सूची, भाग १।

इन ग्रंथोंके अतिरिक्त अनेक संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश प्राचीन राजस्थानी और
हिन्दी भाषामें रचे गये ग्रंथोंका संशोधन और सम्पादन किया जा रहा है।

सञ्चालकीय वक्तव्य

राजस्थानी भाषामें इतिहास, धर्मशास्त्र, पुराण और कथा आदि अनेक विषयोंके साथ ही काव्यशास्त्रकी विशेष उन्नति हुई है, जिसके परिणाम-स्वरूप विभिन्न काव्य-शैलियोंका अनूठे रूपमें विकास हुआ है। उदाहरणार्थ रास, रूपक, मङ्गल, वचनिका, वेलि, पवाड़ा, विलास, प्रकाश और सतसई आदि सहस्रों राजस्थानी रचनाओंको लिया जा सकता है। अनेक काव्य-ग्रन्थोंमें गीत, दूहा, नीसाणी, भूलणा, चौपाई, भूमाळ आदि छन्दोंका प्रयोग भाव, भाषा एवं काव्य-कलाकी दृष्टिसे महत्त्वपूर्ण है।

इस प्रकार राजस्थानी काव्योंकी विपुलताके आधार पर राजस्थानी काव्य-शास्त्र-सम्बन्धी ग्रन्थोंका निर्माण भी हुआ जिनमें रस, छन्द, अलङ्कार और नायक-नायिका-भेदादि विषयोंका विस्तृत एवं सम्यक् विवेचन प्राप्त होता है।

चारण कवि किसनाजी आढा रचित 'रघुवरजसप्रकास' राजस्थानी छन्दःशास्त्र-विषयक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है। ग्रन्थकर्त्ताने इसमें राजस्थानी काव्योंमें प्रयुक्त विभिन्न छन्दोंके लक्षण प्रस्तुत करते हुए स्वरचित उदाहरणोंके रूपमें भगवान् श्रीरामचन्द्रका सुयश गान भी किया है। राजस्थानी काव्य-शास्त्रके विद्वानों में 'रघुवरजसप्रकास'के प्रकाशनकी बहुत समय से प्रतीक्षा थी।

राजस्थानके सुपरिचित साहित्यसेवी और वृहद् राजस्थानी शब्दकोशके कर्त्ता श्रीसीतारामजी लाळसने कुछ मास पूर्व हमें प्रस्तुत ग्रन्थकी प्रति बताई तो हमने 'राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला'के लिए उपयोगी समझते हुए इसका प्रकाशन स्वीकार कर लिया। प्रसन्नताका विषय है कि यह ग्रन्थ प्रकाशित होकर काव्य-प्रेमियोंके हाथोंमें पहुँच रहा है। श्रीसीतारामजी लाळसने सपरिश्रम इसका सम्पादन किया है और भूमिकामें सम्बद्ध विषयोंकी आवश्यक सूचनाएँ दी हैं, तदर्थ वह धन्यवादके पात्र हैं।

इस ग्रन्थके प्रकाशनमें जो व्यय हुआ है उसका अर्द्धांश केन्द्रीय भारत सरकारने प्रदान किया है। तदर्थ सरकारको धन्यवाद अर्पित हैं।

महाशिवरात्रि, वि०सं० २०१६
भारतीय विद्या भवन,
बम्बई।

मुनि जिनविजय
सम्मान्य सञ्चालक,
राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान,
जोधपुर।

भूमिका

संस्कृत साहित्यमें छंदशास्त्रका विशेष स्थान है। वेदके छः अंगों (१ छंद, २ कल्प, ३ ज्योतिष, ४ निरुक्त, ५ शिक्षा और ६ व्याकरण) में छंदशास्त्र भी एक महत्वपूर्ण अंग है। इसका स्थान पाद (चरण) माना गया है। कारण कि इसके बिना गति-क्रिया किसीकी सम्भव नहीं, अतः वेदमें भी छन्दस्तु वेदपादः कहा गया है। यह कहना कोई अत्युक्ति नहीं कि हमारे पूर्वाचार्योंने काव्य-रचनामें छंदशास्त्रकी उतनी ही आवश्यकता मानी है जितनी व्याकरणकी। कालान्तरमें अनेक भाषाग्रंथोंका प्रादुर्भाव संस्कृत भाषासे हुआ जैसे कि प्राकृत, अपभ्रंश आदि। इन भाषाओंके साहित्यमें भी छंदशास्त्रको उतना ही महत्व दिया गया जितना कि संस्कृत साहित्यमें; फल-स्वरूप प्राकृतपैंगलम् आदि रीति-ग्रंथोंकी रचना संस्कृतेत्तर छंदोंके लक्षणोंको बतलाते हुए प्राकृत भाषामें की गई।

भाषाका विकास निरंतर काल-गतिके साथ होता रहा। अपभ्रंश भाषासे अनेक देशी भाषाओं तथा लोक भाषाओंका जन्म हुआ; उनमें मरु-भाषा भी एक है। इसी मरु-भाषाने कालान्तरमें डिगल या राजस्थानी भाषाके नामसे प्रसिद्धि प्राप्त की। भाषाकी विकासकी गतिके साथ साथ मरु-भाषा डिगल या राजस्थानीका भी नवीन व मौलिक साहित्य बढ़ता गया। पूर्व पद्धत्यानुसार डिगल भाषाके मर्मज्ञोंने अपने साहित्यमें छंदशास्त्रको महत्व दिया जिसके फलस्वरूप उच्च कोटिके मौलिक छंदग्रंथोंकी रचना की गई जिससे भाषा और साहित्यको पूर्ण बल मिला।

मरु-भाषाके मर्मज्ञ विद्वानोंने हिन्दी भाषाके समान ही कुछ संस्कृत एवं प्राकृत छंदोंको ज्यों का त्यों अपना लिया और उनमें अपनी भाषाकी रचना की। वेदोंके बाद^१ पद्यमय रचनाका सर्वप्रथम ग्रंथ वाल्मीकि रामायण है। उसमें तेरह प्रकारके छंदोंका प्रयोग मिलता है। फिर महाभारतमें भी यही प्रयोग वृद्धिको प्राप्त हुआ और महाभारतमें १८ प्रकारके छंदोंका प्रयोग हुआ। तत्पश्चात् श्रीमद्भागवतमें छंदोंकी संख्या बढ़ कर २५ तक पहुँची। इसके बादमें ज्यों ज्यों भाषा और साहित्यका विकास हुआ त्यों त्यों छंदोंके रूप भी

१ भारतका प्राचीनतम साहित्य वेद प्रायः छंदोबद्ध है। इसके बादके साहित्यकी रचना भी विशेषकर छंदोंमें हुई है। साहित्यकी वृद्धिके साथ-साथ छंदोंकी भी संख्या बढ़ी। वेदोंमें मुख्य सात छंद पाये जाते हैं, यथा—गायत्री, उषिणक्, अनुष्टुप, बृहती, पंक्ति, त्रिष्टुप् और जगती।

निरंतर बढ़ते ही गये, जिसके फलस्वरूप आगेके ग्रंथोंमें अनेक प्रकारके छंद हमें मिलते हैं ।

अन्य भाषाओंके समान ही राजस्थानी भाषामें विशिष्ट रीति-ग्रन्थोंकी रचना प्रारम्भ हुई । रीति-ग्रन्थकारोंने अनेक मौलिक छंदोंका भी निर्माण किया ।

वर्णवृत्त एवं मात्रिक छंद हिन्दीमें भी बहुत अधिक संख्यामें प्राप्त हैं, परन्तु गीत नामक छंद डिंगलकी अपनी नवीनतम एवं मौलिक रचना है । यद्यपि राजस्थानी साहित्यके निर्माणमें चारण कवियोंकी ही प्रधानता है, फिर भी यहां पर यह कहना होगा कि डिंगल गीत छंदके रचयिता तो चारण कवि ही हैं । छंदशास्त्रका सबसे प्राचीनतम संस्कृतका पिंगल मुनिकृत पिंगल छंदशास्त्र है । ग्रन्थकारने अपने पिंगल छंद शास्त्रमें पूर्वाचार्योंका उल्लेख किया है परन्तु उन सबके नाम सूत्रोंमें ही रह गये—उनके ग्रन्थ उपलब्ध नहीं होते हैं । पिंगल मुनिके छंदशास्त्रके बाद छंदोंका विशद वर्णन अग्निपुराणमें मिलता है परन्तु पिंगल छंदशास्त्र और अग्निपुराणमें वर्णन किये गये छंदशास्त्रका प्रकरण परस्पर मिलता-जुलता ही है । इसके बाद छंद शास्त्र पर अनेक ग्रंथ रचे गये । उनमेंसे 'श्रुत-बोध', 'वाणी-भूषण', 'वृत्त-रत्नाकर', 'वृत्त-दर्पण', 'वृत्त-कौमुदी' 'सुवृत्त-तिलक' और 'छंदो-मंजरी' बहुत प्रसिद्ध हैं । केदार भट्ट विरचित 'वृत्त-रत्नाकर' और गंगादास रचित 'छंदो-मंजरी'का तो घर-घर प्रचार है । ये दोनों ग्रंथ इस विषयके पूर्ण मान्य ग्रन्थ हैं ।

हिन्दी भाषामें रीतिकालीन कवियोंने अनेक छंदशास्त्रोंकी रचना की । उनमें कई प्राकृतके छंदों और उपर्युक्त संस्कृत रीतिग्रंथोंके छंदोंको ग्रहण किया गया । इस प्रकार पूर्वापर पद्धत्यानुसार हिन्दीमें भी छंदोंके लाक्षणिक ग्रंथ पृथक लिखे गये ।

इधर मरु-भाषा डिंगल या राजस्थानीमें भी समय समय पर छंदोंके लाक्षणिक ग्रन्थ रचे गये । सर्वप्रथम पिंगल मुनिके संकेत मात्र लेकर नागराज पिंगल^१ डिंगल छंदशास्त्र नामक बृहद् ग्रंथ रचा गया, परन्तु मूल ग्रंथके रचयिताके नामका पता न चला और यह ग्रन्थ पूर्णरूपमें प्राप्त भी नहीं है । दो स्थानों पर मैंने इस ग्रन्थकी पांडुलिपियां देखी हैं; छंदोंके साथ-साथ गीतोंके भी लक्षण दिए गए हैं, परन्तु यह ग्रन्थ अभी अप्राप्य सा ही है ।

उपर्युक्त ग्रन्थके अतिरिक्त अद्यावधि डिंगलके छंदशास्त्र पर प्राप्त ६ ग्रंथ हैं जिनके नाम क्रमशः इस प्रकार हैं—

१ नागराज पिंगल छंदशास्त्रकी एक प्रति सिवाना नगरमें एक जैन यतिके अधिकारमें सुरक्षित है ।

१. पिंगळ-सिरोमणि ... रावळ हरराज कृत
२. पिंगळ-प्रकास ... हमीरदान रतनू कृत
३. लखपत पिंगळ ... " " "
४. हरि-पिंगळ ... जोगीदास चारण कृत
५. कविकुळबोध ... उदयराम बारहठ कृत
६. रघुनाथरूपक ... मंशाराम सेवग कृत
७. रघुवरजसप्रकास ... किसनाजी आढा कृत
८. रण-पिंगळ ... दीवाण रणछोड़जी द्वारा संग्रहीत
९. डिंगल कोश ... कविराजा मुरारिदानजी मीसण कृत

उपर्युक्त छंदोंके लाक्षणिक ग्रंथोंमें लखपत पिंगळको छोड़ कर छंदोंके लक्षणोंके साथ साथ गीतोंके लक्षण व रचना-नियम दिये गये हैं। लखपत पिंगळमें केवल गीतोंके रचनाके नियम न देकर केवल गीत ही दिए गए हैं।

हमने जिन ग्रंथोंके नाम ऊपर दिए हैं उनमें केवल तीन ग्रंथ प्रकाशित हो चुके हैं और चौथा यह रघुवरजसप्रकास है। शेष पाँच ग्रंथ अप्रकाशित हैं।

कवि परिचय

प्रस्तुत रीतिग्रन्थ रघुवरजसप्रकासकी समाप्ति पर स्वयं कविने एक छप्पय लिख कर अपना वंश-परिचय दिया है, वह इस प्रकार है —

छप्पय

‘दुरसा’ घर ‘किसनेस’, ‘किसन’ घर सुकवि ‘महेसुर’ ।
 सुत ‘महेस’ ‘खुमाण’ ‘खान साहिब’ सुत जिण घर ॥
 ‘साहिब’ घर पनसा’ है ‘पना’ सुत ‘दुलह’ सुकव पुरण ।
 ‘दुलह’ घर खट पुत्र ‘दान’ ‘जस’ ‘किसन’ ‘बुधो’ भण ॥
 ‘सारूप’ ‘चिमन’ मुरधर उतन, परगट नगर पांचेटियौ ।
 चारण जात आढा विगत, ‘किसन’ सुकवि पिंगळ कियौ ॥

स्वयं कवि द्वारा प्रदत्त वंश-परिचयसे हमें ज्ञात होता है कि लाक्षणिक ग्रंथ रघुवरजसप्रकासके रचयिता सुकवि किसनजी राजस्थानके प्रसिद्ध एवं राष्ट्र-भक्त कवि आढा गोत्रके चारण श्रीदुरसाजीकी वंश-परम्परामें थे। प्रस्तुत ग्रंथ-रचयिताके परिचयके पूर्व उनके पूर्वज चारण-कुल-भूषण सुकवि दुरसाजीका संक्षिप्त परिचय देना आवश्यकीय होगा।

सुकवि दुरसाजी आढा गोत्रके चारण थे जिनका जन्म जोधपुर राज्यांत-गंत सोजत तहसीलके धूंधला नामक ग्राममें अमराके पुत्र मेहाके घर संवत्

१५६२में हुआ था। दुर्भाग्यसे बाल्यावस्थामें ही पितृ-प्रेमसे वंचित हो गये^१। अतः बगड़ी गाँवके ठाकुर श्री प्रतापसिंहजी सूडाने इनका पालन-पोषण किया और वयस्क होने पर अपने यहां कार्य पर रख लिया। दुरसाजी अपनी काव्य-प्रतिभाके कारण शीघ्र ही विख्यात हो गये और दिल्लीके सम्राट अकबरके दरबारमें भी अच्छा सम्मान प्राप्त किया।

दुरसाजी राजस्थानके बहुत लोकप्रिय और यशस्वी कवि हुए हैं। आपने कविताके नामसे बहुत सम्मान व धन प्राप्त किया।

काव्य-रचनाके दृष्टिकोणसे भी दुरसाजीका स्थान बहुत ऊँचा माना जाता है, इसमें कोई संदेह नहीं! इनके लिखे तीन ग्रंथ प्रसिद्ध हैं—१. बिरुद-छिहत्तरी, २. किरतारबावनी और ३. श्रीकुमार अज्जाजीनी भृघर मोरीनी गजगत। इन ग्रंथोंके अतिरिक्त दुरसाजीके लिखे पचासों डिंगल गीत उपलब्ध होते हैं।

दुरसाजीके दो स्त्रियां थीं जिनसे चार पुत्र हुए। ये अपने सबसे छोटे पुत्र किसनाजीके साथ पांचेटियामें ही रहते थे। वहीं सं० १७१२में इनका देहावसान हुआ। इन्हीं दुरसाजीकी वंश-परम्परामें किसनाजीने मारवाड़ राज्यांतरगत पांचेटिया ग्राममें जन्म लिया जिसका वंश क्रम इस प्रकार है—

- १ दुरसौ,
- २ किसोजी,
- ३ महेस,
- ४ खुमान,
- ५ साहिबखान,
- ६ पनजी
- ७ दूल्हाजी,
- ८ किसनोजी,

इस प्रकार कवि-परिचयके प्रारम्भमें दिए हुए छप्पयके अनुसार रघुवर-जसप्रकासके रचयिता सुकवि किसनाजी आढाका जन्म दुरसाजी आढाकी आठवीं पुस्तमें (पीढ़ीमें) दूल्हाजी नामक कविके घर हुआ। दूल्हाजीके कुल छः पुत्र थे जिनमें किसनोजी तीसरे थे। इनके जीवनके सम्बंधमें श्रीमोतो-

१ नोट— इनके पिताने सन्यास ले लिया था।

लालजी मेनारिया द्वारा लिखित राजस्थानी भाषा और साहित्यमें बहुत संक्षिप्त परिचय ही प्राप्त है ।

किसनाजी संस्कृत, प्राकृत, वृजभाषा एवं राजस्थानी भाषाके उद्भट विद्वान थे । लाक्षणिक ग्रंथोंका भी इनका ज्ञान पूर्ण परिपक्व था । इतिहासकी ओर भी आपकी विशेष रुचि थी । कर्नल टॉडको अपना राजस्थानका वृहद् इतिहास लिखनेमें किसनाजीके अथक परिश्रमसे पर्याप्त ऐतिहासिक सामग्री उपलब्ध हुई थी ।

ये उदयपुरके तत्कालीन महाराणा भीमसिंहजीके पूर्ण कृपापात्र थे । महाराणा भीमसिंहजीने आपको काव्य-रचनासे प्रभावित होकर सीसोदा नामक ग्राम प्रदान किया था जो अद्यावधि इन्हींके वंशजोंके अधिकारमें रहा ।

महाराणा भीमसिंहजी द्वारा इस ग्रामको किसनाजीको प्रदान करनेका किसनाजी कृत निम्नलिखित एक डिगल गीत हमारे संग्रहमें है—

गीत

कीजँ कुण-मीढ न पूजँ कोई,
धरपत भूठी ठसक धरँ ।
तो जिम 'भीम' दिये तांबा पत्र,
कवां अजाची भलां करँ ॥ १ ॥

पटके अदत खजांना पेटां,
देतां बेटां पटा दिये ।
सीसोदौ सांसण सीसोदा,
थारा हाथां मौज धियै ॥ २ ॥

मन महारांण धनौ मेवाड़ा,
दाखै धाड़ा दसू दसा ।
राजा अन बांधे रजवाड़ा,
तू गढवाड़ा दिये तसा ॥ ३ ॥

अधपत तनै दियारौ अंजस,
लोभी अंजस लियारौ ।
भांगै साच जणायौ 'भीमा',
हाथां हेत हियारौ ॥ ४ ॥

किसनाजी द्वारा रचे हुए मुख्य दो ग्रंथ उपलब्ध हैं—एक भीमविलास और दूसरा रघुवरजसप्रकास । भीमविलास महाराणा भीमसिंहजीकी आज्ञासे संवत्

१८७९में लिखा गया था जिसमें उक्त महाराजाका जीवन-वृत्त है । रघुवरजस-प्रकास प्रकाशित रूपमें आपके समक्ष है । इनके अतिरिक्त कविके रचे हुए फुटकर गीत अधिक संख्यामें उपलब्ध होते हैं जो कविकी विशिष्ट काव्य-प्रतिभा एवं प्रौढ़ ज्ञानका परिचय देते हैं ।

रघुवरजसप्रकास

प्रस्तुत ग्रंथ रघुवरजसप्रकास राजस्थानी भाषाका छंद - रचनाका उत्कृष्ट लाक्षणिक ग्रन्थ है । इस ग्रन्थमें संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश व हिन्दीके छंदोंका अपनी मौलिक रचनामें पूर्ण विवेचन है ।

ग्रंथमें कविने मुख्य विषय छंद-रचनाके लक्षणों व नियमोंका बड़ी सरल व प्रसादगुणपूर्ण भाषामें वर्णन किया है । छंदोंके वर्णनमें कविने अपनी राम-भक्तिका पूर्ण परिचय दिया है । राम-गुणगान ही कविका मुख्य ध्येय था । अतः छंद-रचनाके लक्षणोंके साथ-साथ रामगुण-वर्णन करते हुए कविने एक पंथ दो काजकी कहावतको पूर्ण रूपसे चरितार्थ किया है ।

प्रकाशित रीति ग्रन्थ रघुनाथरूपकमें लाक्षणिक वर्णनके अतिरिक्त उदाहरणके गीतोंमें रामकथाका ही सहारा लिया है । इसमें रामायणकी भांति रामगाथा क्रमबद्ध चलती है । परन्तु किसनाजीने अपने ग्रन्थमें मुक्तक रूपसे राम-महिमाका वर्णन किया है । इसमें कोई कथाका क्रम नहीं है । कविने रीतिके अनुसार ग्रंथको पांच भागोंमें विभाजित किया है । छंद-लक्षण जैसे अग्रचिह्नकर विषयको अत्यंत सरल बना कर ग्रन्थको पूर्ण प्रसादगुणयुक्त कर दिया है । ग्रंथका संक्षिप्त विवरण इस प्रकार है —

प्रथम प्रकरणमें मंगलाचरण, गणागण, गणागणदेव, गणागणका फलाफल, गण मित्र शत्रु, दोषादोष, आठ प्रकारके दग्धाक्षर, गुरु, लघु, लघु गुरुकी विधि, मात्रिक गण, मात्रिक गणोंके भेदोपभेद व उनके नाम तथा छंदशास्त्रके आठ प्रत्ययों—१ प्रस्तार, २ सूची, ३ उद्दिष्ट, ४ नष्ट, ५ मेह, ६ खंडमेह, ७ पताका, ८ मवर्कटिका संक्षिप्त वर्णन व विवेचन किया गया है ।

द्वितीय प्रकरणमें मात्रिक छंदका वर्णन किया गया है । कविने इस प्रकरणमें कुल २२४ मात्रिक छंदोंके लक्षण देकर उनके उदाहरण भी दिए हैं । लक्षण कहीं-कहीं पर प्रथम दोहोंमें या चौपईमें दिये गये हैं । फिर छंदोंके उदाहरण दिये हैं । कहीं-कहीं लक्षण और छंद सम्मिलित ही दे दिये गये हैं । इस प्रकरणमें

राजस्थानीकी साहित्यिक गद्य-रचनाके नियम भी समझाए हैं। उनके भेदोपभेद^१ संक्षिप्त रूपमें दिये हैं जो राजस्थानी साहित्यका ही एक मुख्य अंग है। ऐसी गद्य-रचनाओंका हिन्दीमें अभाव ही है। इस प्रकरणमें चित्र-काव्यके भी उदाहरण कमलबंध, छत्रबंध आदि समझाए गये हैं।

तृतीय प्रकरणमें छंदोंके दूसरे भेद, वर्णवृत्तोंके लक्षण व उदाहरण दिए हैं। प्रारम्भमें कविने एक अक्षरसे छब्बीस अक्षरके छंदोंके नाम छप्पय कवित्तमें गिनाए हैं। ये सब छंद संस्कृत छंद हैं—इनका स्वतंत्र उदाहरण राजस्थानीमें नहीं मिलता। तत्पश्चात् क्रमशः ११७ वर्णवृत्तोंके लक्षण व उदाहरण दिये हैं। कविने अपनी अनन्य रामभक्ति प्रकट करते हुए छंदोंके उदाहरणस्वरूप राम-गुणगान किया है।

ग्रंथके इस चौथे प्रकरणमें राजस्थानी (डिंगल) गीतका (छंदोंका) विस्तार-पूर्वक विशद् वर्णन है जो इस ग्रंथका मुख्य विषय है और साथमें डिंगल भाषाके छंदशास्त्र या लाक्षणिक ग्रंथकी अपनी विशेषता भी है। गीत नामक छंद, उसके भेद डिंगल भाषाके कवियोंकी अपनी मौलिक देन है। ग्रंथकारने गीतोंके वर्णनमें गीतोंके अधिकारी, गीतोंके लक्षण, गीतोंकी भाषा, गीतोंमें वैणसगाई, वैणसगाईके नियम, वैणसगाई और अखरोट, अखरोट और वैणसगाईमें अंतर, गीतोंमें नौ उक्तियाँ, गीतोंमें प्रयुक्त होने वाली जथाएं, गीत-रचनामें माने गये ग्यारह दोष एवं विभिन्न गीतोंकी रचना, नियम आदिका पूर्ण और सरल भाषामें विशद् वर्णन दिया है।

राजस्थानीमें प्राप्त छंद-रचनाके लाक्षणिक ग्रंथोंमें इतना विस्तारपूर्ण एवं इतने गीतोंका वर्णन किसी भी ग्रंथमें प्राप्त नहीं होता है। प्राप्त ग्रंथोंमें जो गीत दिये गये हैं उनकी जानकारी यहां दी जाती है—

१ **पिंगल-सिरोमणि**—इसमें कुल तेतीस गीतोंके लक्षण व उदाहरण दिए गए हैं।

२ **हरि-पिंगल**—इसमें प्रथम छंदोंके लक्षण दिये गये हैं। तत्पश्चात् बाईस गीतोंके भी लक्षण दिये गये हैं। इसकी रचनाका समय संवत् १७२१ है।

३ **पिंगलप्रकास**—इसमें केवल 'छोटा सांगोर' और उसके तीस भेदों तथा 'बडौ सांगोर' और उसके चार भेदोंका ही वर्णन है; शेष पुस्तकमें छंदोंके लक्षण हैं।

१ इस प्रकरणमें राजस्थानीकी गद्य सम्बन्धी रचनायें दवावैत, वचनिका और वारता आदि समझाई गई हैं।

४ लखपतिपिंगल—इसमें गीत-रचनाके लक्षण तो नहीं हैं परंतु ग्रन्थके अंतमें चौबीस भिन्न-भिन्न गीतोंकी जाति व गीत दिए गए हैं ।

५ कविकुलबोध—इसमें चौरासी प्रकारके गीत, अट्टारह उक्तियाँ, बाईस जथाएं आदिका बड़ा विशद् वर्णन है । यह अत्युत्तम लाक्षणिक ग्रंथ है ।

६ रघुनाथरूपक—यह प्रकाशित ग्रन्थ है । इसमें बहत्तर प्रकारके गीतोंका वर्णन है ।

७ डिंगल-कोश—यह ग्रन्थ प्रधान रूपसे पद्यबंध शब्दकोश है । इसमें भी पंद्रह गीतोंके लक्षण दिए हैं और उदाहरणके गीतोंमें डिंगलके पर्यायवाची कोशके शब्दोंका वर्णन है ।

८ रण-पिंगल—यह छंदशास्त्रका बृहद् लाक्षणिक ग्रंथ है । इसके तीन भाग हैं । इसके तृतीय भागमें भिन्न-भिन्न प्रकारके तीस गीतोंके लक्षण व उदाहरण दिए गये हैं । अधिकांश रघुनाथरूपकके ही गीत इसमें हैं । यह ग्रंथ प्रकाशित है किन्तु अप्राप्य है ।

९ रघुवरजसप्रकास—प्रस्तुत ग्रन्थ रघुवरजसप्रकासमें ६१ प्रकारके गीतोंके लक्षण आदिका विस्तृत वर्णन है । केवल गीतोंका ही वर्णन नहीं, गीतोंके विभिन्नअंगोंका वर्णन भी बड़े ही सुन्दर एवं विस्तृत ढंगसे किया गया है । गीतोंके ग्यारह प्रकारके दोष, गीतोंमें वैणसगाईके प्रयोगका महत्त्व आदिका सुन्दर वर्णन है । गीतोंमें वैणसगाईके प्रयोगके जो उदाहरण दिए गये हैं वे कविकी रचनाके महत्त्वको द्विगुणित कर गंधकारकी काव्य-प्रतिभाका परिचय देते हैं ।

छंद शास्त्रमें चित्र काव्यका अपना एक विशेष स्थान है । साहित्यकारोंने इसे एक स्वतन्त्र रूपसे अलंकार माना है जो शब्दालंकारका एक भेद माना गया है । संस्कृत व ब्रज भाषामें चित्र काव्य पर्याप्त मात्रामें उपलब्ध होता है परन्तु राजस्थानी (डिंगल) गीतोंमें चित्र काव्यका उल्लेख नहीं मिला । अद्यावधि डिंगल गीतोंके लाक्षणिक ग्रन्थ प्राप्त हुए हैं—उनमें किसीमें भी चित्र-काव्य सम्बन्धी विवरण नहीं है; परन्तु रघुवरजसप्रकासमें एक 'जाळीबंध वेलियो सांणोर' गीतका चित्र-काव्यके रूपमें उदाहरण मिला है । मेरे निजी संग्रहमें इस जाळीबंध गीतके चित्र बने हुए हैं । एक-दो उदाहरण प्राचीन भी मिलते हैं । इन उदाहरणोंसे पता चलता है कि डिंगल गीतमें भी चित्रकाव्यकी रचना प्रारंभ हो गई थी ।

पंचम प्रकरण ग्रन्थका अंतिम प्रकरण है। इसमें ग्रन्थाकारने एक राज-स्थानी छंद विशेष निसांणीका वर्णन करते हुए इसके मुख्य बारह भेदोंके साथ इसके भेदोपभेदोंका तथा एक मात्रिक छंद कड़खाका भी वर्णन किया है। प्रकरणके प्रारम्भमें प्रथम निसांणीके लक्षणोंको देकर उदाहरणोंको प्रस्तुत किया है। फिर रामगुण-गाथा गाते हुए निसांणीके अन्य भेदोंका उत्तम रीतिसे वर्णन किया है। प्रकरणके अंतमें कविने अपनी वंशपरम्पराका परिचय देकर ग्रंथको समाप्त किया है। स्वयम् कवि द्वारा दिए गये इस वंश-परिचयसे कविके जीवन-वृत्तको जाननेमें बहुत सहायता प्राप्त होती है।

ग्रन्थ रचना-काल

इस ग्रन्थकी रचनाका प्रारंभ और समाप्ति सम्बन्धी स्वयं कविने अपने वंश-परिचयके पश्चात् एक छप्पय कवित्त इस प्रकार दिया है जिससे पता चलता है कि यह ग्रन्थ वि. सं. १८८०की माघ शुक्ला चतुर्थी बुधवारको प्रारंभ किया गया था। कविने अपनी कुशाग्र बुद्धि और प्रौढ़ ज्ञानके सहारे वि. सं. १८८१के आश्विन शुक्ला विजयादशमी, शनिवारको ग्रंथ पूर्ण रूपसे तैयार कर लिया। ग्रन्थ-रचनाके सम्बन्धमें स्वयं कविने अपने ग्रन्थके समाप्ति-प्रकरणमें लिखा है—

छप्पय कवित्त

उदियापुर आथांण रांण, भीमाजळ राजत ।
 कवरां-मुकट'जवांन' नीत मग जग नीवाजत ॥
 अठ्ठारै सै समत वरस अँसियौ माह सुद ।
 बुद्धवार तिथ चौथ हुवौ प्रारम्भ ग्रन्थ हद ॥
 अठारै अनै अकयासिये, सुद आसोज सराहियौ ।
 सनि बिजैदसमी रघुवर सुजस 'किसन' सुकवि सुभक्त कियौ ॥

भूमिका समाप्त करनेके पूर्व हम राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठानके प्रति आभार प्रदर्शित किए बिना नहीं रह सकते। कारण कि प्रतिष्ठान इस प्रकारके अमूल्य ग्रन्थ जो, साहित्यकी अप्राप्य निधि हैं “राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला”के अन्तर्गत प्रकाशित कर साहित्यके कलेवरको बढ़ानेमें सतत प्रयत्नशील है। प्रस्तुत ग्रन्थको इस रूपमें प्रकाशित करानेका श्रेय श्रद्धेय मुनिवर श्रीजिनविजयजीको है जिन्होंने राजस्थानीके छंद-शास्त्रके इस अमूल्य ग्रन्थका प्रकाशन राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला द्वारा करना स्वीकार किया। श्रीगोपालनारायणजी बहुरा, एम. ए. व श्रीपुरुषोत्तमलालजी मेनारिया, एम. ए. प्री. साहित्यरत्नका भी पूर्ण रूपसे आभार मानता हूँ कि इन्होंने समय-समय पर पुस्तकके प्रूफ-संशोधन और सम्पादन-कार्यमें योग दिया।

हमारे संग्रहमें ग्रंथकी प्रतिलिपि मौजूद थी परन्तु उनके क्षतविक्षत होनेके कारण उसका सम्पूर्ण प्रकाशन सम्भव नहीं था। इस कार्यके लिए मेवाड़के अन्तर्गत मेंगटिया ग्रामके ठा. श्री ईश्वरदानजी आसियाने प्रस्तुत ग्रन्थकी हस्त-लिखित प्रति, जो पूर्ण सुरक्षित थी, हमें प्रदान कर अपूर्व सहयोग दिया है। उसके लिए वे धन्यवादके पात्र हैं और मैं उनके इस सहयोगके लिए कृतज्ञता प्रकट करता हूँ।

जोधपुर,
२१ फरवरी, १९६० ई.

सीताराम लालस
सम्पादक

विषय - सूची

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ	क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
	सञ्चालकीय वक्तव्य				
	सम्पादकीय भूमिका				
	सोडस करम वरणण				
१	श्रीगणेश स्तुति	१	१८	प्रस्तार लक्षण	११
२	गणागण वरणण	२		मात्रा प्रस्तार विधि	११
३	गणागण देवता			वरण प्रस्तार विधि	१२
४	गणागण देवता और उसके फलाफल	३	१९	सूची लक्षण	१२
५	गण मित्र सत्र कथनं	४		मात्रा सूची विधि	१३
६	दुगण कथनं	४		मात्रा सूची संख्या रूप	१३
७	मित्रदास, उदास और शत्रुगण	४		वरण सूची विधि	१३
८	दोसादोस कथन	५		वरण सूची संख्या रूप	१३
९	अष्ट दगध अखिर कथनं हकारादि अष्टदगध	५	२०	ऊद्विस्ट लक्षण	१३
१०	गुरू लघु कथनं	६		(i) मात्रा ऊद्विस्ट	१४
११	संजोगी आद वरण विचार	६		(ii) वरण ऊद्विस्ट	१४
१२	लघु दीरघ दीरघ लघुकरण-विधि वरणणं	७	२१	नस्ट लक्षण	१५
१३	अथ मंगलादिक वरणगण नाम कथनं	७		(i) मात्रा नस्ट	१५
१४	मात्रा पंचगण नाम कथनं	७		(ii) वरण नस्ट	१६
	प्रथम ढगण छः मात्रा तेरह भेदनाम	८	२२	मात्रा स्थान विपरीत कड़ौट फेर प्रस्तार लक्षण	१७
	दुतीय ढगण पंच मात्रा आठ भेद नाम	८		मात्रा स्थान विपरीतकौ प्रकारांतर	१७
	तृतीय ढगण चार मात्रा पंचभेद नाम	८	२४	मात्रा अष्ट प्रकार नस्ट उद्विस्ट कथन	१८
	चौथे ढगण तीन मात्रा तीन भेद लघ्वादि नाम	९	२५	मात्रा स्थान विपरीत अद्विस्ट विधि	१८
	पंचमौ गणण द्विमात्रादि भेद				
	प्रथम एक गुरू नाम	९			
१५	द्विमात्रा द्विलघु भेद नाम	१०	२६	वरण सुद्ध प्रस्तारका प्रकारांतरकौ लक्षण	२२
१६	साधारण गण नाम	१०	२७	वरण स्थान विपरीत कड़ौटफेर प्रस्तार लक्षण	२२
१७	सोडसकरम वरणण	१०	२८	वरण स्थान विपरीतकौ प्रकारांतरकौ लक्षण	२२
	(i) प्रथम लक्षण	११	२९	वरण संख्या विपरीतकौ प्रकारांतर लक्षण	२३
	(ii) संख्या विधि	११	३०	वरण संख्या स्थान विपरीत कड़ौटफेर लक्षण	२३
			३१	वरण संख्या विपरीत प्रकारांतर लक्षण	२३
			३२	अष्ट विधवरण प्रस्तार	२४

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ	क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
३३	अष्टविध वरण प्रस्तार ज्यांका उदिस्ट, नस्ट	२५	५०	मरकटी लखण कथन	३८
३४	वरण स्थान विपरीतका प्रकारांतर दोयकी उदिष्टकौ लछण	२५		मात्रा मरकटी विध कथन	३८
३५	वरण स्थान विपरीत ईका प्रकारांतरकौ नस्ट	२५		दस मात्रा मरकटी स्वरूप	३९
३६	वरण संख्या विपरीतकौ हर ईका प्रकारकौ उदिस्ट	२५		वरण मरकटी भरण विध	३९
३७	वरण संख्या विपरीत हर प्रकारांतर दोनू कौ नस्ट	२५		अष्ट वरण मरकटी स्वरूप	४०
३८	वरण संख्या स्थान विपरीतकौ हर ईका प्रकारांतरकौ उदिस्ट	२६		सात मात्रा मरकटी स्वरूप	४०
३९	वरण संख्या स्थान विपरीतकौ हर ईका प्रकारांतरकौ दोन्यांकौ नस्ट	२६		मात्रा व्रति वरणण	
४०	सोडस प्रस्तार मात्रा वरणका सुगम लिखण विध		५१	चंद्रायणी	४१
४१	मात्रा वरण उदिस्ट नस्ट सुगम लछण	२७	५२	गमक	४१
४२	मेर लछण	२७	५३	बांम	४१
	मात्रा मेर विध	२८	५४	कंता	४२
	वरण मेर भरण विध	२९	५५	सुगति	४२
	एकादस मात्रा मेर स्वरूप	२९	५६	पगण	४२
४३	पताका लछण	३०	५७	मधुभार	४२
	मात्रा पताका विध	३०	५८	रसकळ	४३
	दस मात्रिक पताका	३१	५९	दीपक	४३
	दस मात्रिक पताकाका दूसरा रूप	३२	६०	रसिक	४३
	मात्रा पताका अन्य विधि	३३	६१	आभीर	४४
	सप्त मात्रा पताका स्वरूप	३४	६२	उद्धौर	४४
४४	वरण मेर खण्ड विध	३५	६३	अनांम	४४
४५	सप्त वरण मेर स्वरूप	३५	६४	हाकळ	४५
४६	वरण खंड मेर स्वरूप	३६	६५	भंपताळ	४५
४७	प्राचीन मत च्यार वरण पताका स्वरूप	३६	६६	जंकरी	४५
४८	वरण पताका विध	३७	६७	चौपई	४५
४९	वरण पताका नवीन मत अन्य विध सुगम	३७	६८	वृहो	४६
			६९	निहाविलोकण	४६
			७०	चरनाकुळक	४६
			७१	अरिल	४६
			७२	पद्धरी	४७
			७३	बेअख्यरी	४७
			७४	रडु	४८
			७५	झूडामण	४८
			७६	पवंगम ग्रन्थांतरे चंद्रायणी	४९
			७७	महादीप	४९
			७८	हीर	४९

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ	क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
७६	रोळा	५०		सरभ	६४
८०	बथुवा	५०		सैन	६४
८१	काव्य	५०		मंडूक	६४
८२	मात्रा उपछंद वरणा	५१		मरकट	६५
८३	हरि गीत	५१		करभ	६५
८४	राम गीत	५१		नर	६५
८५	सवेइया	५२		मराळ	६५
८६	मरहट्टा	५२		मदकळ	६५
८७	चतुर पदी तथा रुचिरा	५२		पयोधर	६६
८८	धत्ता	५३		चळ	६६
८९	धत्तानंद	५३		वानर	६६
९०	त्रिभंगी	५३		त्रिकळ	६६
९१	खट सद्रस्य छंद लछरा	५३		मच्छ	६६
९२	पदमावती	५४		कछप	६७
९३	वंडकळ	५४		साडूळ	६७
९४	कुमिळा	५४		अहिबर	६७
९५	लीलावती	५५		बाघ	६७
९६	जनहरण	५५		विडाळ	६८
९७	वरवीर	५५		सुनक	६८
९८	भूलगा	५६		ऊंदर	६८
९९	उपभूलगा	५७		सरप	६८
१००	मदन हरा	५७		चरणा	६९
१०१	खंज	५८		पंचा	६९
१०२	गगनागा	५९		नंदा दूहा तथा बरवं छंद	
१०३	द्रूपदी	५९		मोहणी लछरा	६९
१०४	उद्धत	५९		चौटियो	७०
१०५	माळा	६०		१०९ दूहाकौ नाम काढ़ण विध	७०
१०६	पंचवदन	६१		११० चूळियाळा छंद	७१
१०७	मात्रा असम चरण छंद वरणा	६१		१११ निल्लेणका	७१
१०८	दोहा	६२		११२ चौबोला	७१
	अन्य लछरा दूहा	६२		११३ ककुभा	७१
	सांकळियो दूहौ	६२		११४ सिख	७२
	तूंबेरी दूहौ	६३		११५ रस उल्लाला	७२
	भ्रमर	६४		११६ रस उल्लालारा भेद	७२
	भ्रामर	६४		११७ माहा छंद	७२

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ	क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
११८	गाथा गुणदोष कथन	७३		वचनका	८५
११९	बेग्रखरी	७३		वारता	८७
१२०	गाथा छंद छब्बीस नाम कथन	७६	१२४	मात्रा वंडक छंद वरणण	८८
	लछी	७६	१२५	मात्रा वंडक छंद लछण	८८
	रिद्धि	७६	१२६	छप्पै लछण	८८
	बुद्धी	७७	१२७	कवित छप्पै	८८
	लज्जा	७७	१२८	अजय छप्पै	८९
	विद्या	७७	१२९	यकहत्तर छप्पै नाम कथन	८९
	खम्पा	७७	१३०	छप्पै नाम काढ़ण विध	९२
	देवी	७७	१३१	मात्रा छंद, मात्रा उपछंद, मात्रा असम चरण, मात्रा वंडक छंद गुरु लघु काढ़ण विध	९२
	गौरी	७८	१३२	बावीस छप्पै नाम	९३
	सात्री	७८		उक्ता	९४
	चूरण	७८		समबळ विधान	९५
	छाया	७८		जाता संख	९५
	कांती	७८		वळता संख	९६
	महामाया	७९		संकळ जात	९७
	कीरती	७९		कमळबन्ध	९७
	सिद्धी	७९		छत्रबंध	९९
	मांणणी	७९		मभ्रखिरा	१००
	रामा	७९		लघुनाळीक	१००
	गाहेणी	८०		ब्रधनाळीक	१०१
	बसंत	८०		निसरणी बंध	१०१
	सोभा	८०		नाट	१०२
	हरिणी	८०		चौपाई	१०३
	चक्कवी	८०		मुक्ताग्रह	१०३
	सारसी	८१		कुंडळिया	१०४
	कुररी	८१		चौटीबंध	१०५
	सिंधी	८१		हीराबंधी	१०५
	हंसी	८१		करपल्लव	१०६
१२१	गाहा, गाह, विगाहा, उगाहा, गाहेणी, सोहणी खंधाण विचार लछण वरणण	८२		हेकल्लवयण	१०७
१२२	एकसूं लगाय छबीस ताई गाथा काढ़ण विध	८४		हल्लव	१०८
१२३	गद्य छंद लछण विध दवावंत	८५		ताळूरब्यंब	१०८
				अहर अळण	१०९
			१३३	विधानीक जात	१०९

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ	क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
	सप्त विधांन	१०६		खड़ाखर छंद गायत्री	
	स्त्री प्रत विधानिक छुप्पे	११०		सेखा	१२१
१३४	नाटसळा छुप्पे	११०		तिलका	१२१
१३५	सुद्ध कुंडळियौ	१११		विजोहा	१२१
	कुंडळियौ भडउलट लछरा	११२		चऊरस	१२२
	कुंडळियौ जात दोहाळ	११२		संखनारी तथा विराज तथा	
	कुंडळियौ दोहाळ	११२		रसावळा	१२२
१३६	कुंडळणी	११३		मंथांणी	१२४
	वरण व्रत प्रकरण	११५		मदनक	१२४
१३७	एक वरणसूं लगाय छबीस			मालती	१२४
	वरण ताई छंदांरी जातरा			सप्त वरण छंद जात	
	नांम वरणण	११५		उस्णिगक	१२४
	उवता	११६		समानिका	१२४
	कांम	११६		सबासन	१२५
	मधु	११६		करहची	१२५
	मही	११६		सिखा	१२५
	सार	११७		अस्ताखिर छंद वरणण	
	ससी	११७		जात अनुस्टप	१२५
	प्रिया	११७		विद्युन्माळा	१२६
	रमण	११७		मल्लिका	१२६
	पंचाळ	११७		प्रमांणी तथा अरधनाराज	
	स्त्रिगेंद्र	११८		तथा तुंग	१२६
	मंद	११८		त्वंग तथा तुंग	१२७
	कमळ	११८		कमल	१२७
	च्यार अखिर छंद जात			मांन क्रीडा	१२७
	प्रतिष्ठा	११८		अनुस्टप	१२८
	जीरणा	११९		नव अखिर छंद वरणण	
	धांनी	११९		जात ब्रहती	१२८
	निगल्लिका	११९		महालक्ष्मी	१२८
	पंच गुरु अखिर पंचा			सारंगिका	१२८
	अखिर छंद वरणण जात			पायत	१२९
	प्रतिष्ठा	११९		रत्तिपद	१२९
	समोहा	११९		बिंब	१२९
	हारी	१२०		तोमर	१३०
	हंस	१२०		रूपमाली	१३०
	जमक	१२०			

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ	क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
	दस अखिर छंद वरणण			कंद	१४१
	जात पंक्ति	१३०		पंकावली	१४१
	संजुतका	१३०		अजास	१४२
	चंपकमाला	१३१		चतुरदस अखिर छंद	
	सारवती	१३१		जात सखदरी	१४२
	सुखमा	१३२		वसंततिलका	१४२
	अमृत गीत	१३२		चक्र	१४३
	एकादस अखिर छंद			पनरह अखिर छन्द वरणण	
	वरणण जात त्रिस्टुप	१३२		जात अतिसखिदरी	१४३
	दोधक	१३२		चांमर	१४३
	समुखी	१३२		सालिनी	१४४
	सालिनी	१३३		भ्रमरावली	१४४
	मदनक	१३३		कळहंस	१४४
	सैनिका	१३४		रभस	१४५
	मालतिका	१३४		सोळ अखिर छंद	
	इंद्रवज्र	१३४		वरणण जात अस्ति	१४५
	उपेंद्रवज्रा	१३५		निसपालिका	१४५
	उपजात	१३५		बद्धिना राज	१४६
	रथोद्धिता	१३६		पदनील	१४६
	स्वागता	१३६		चंचला	१४७
	द्वादसाखिर छन्द जात			सतरै वरण छंद जात	
	जगती	१३६		यिस्टी	१४७
	भुजंगप्रियात	१३६		प्रश्वी	१४७
	लक्ष्मीधर	१३७		माळाधर	१४८
	तोटक	१३८		सिखरणी	१४८
	सारंग	१३८		मंदाक्रांता	१४९
	मोतीदांस	१३८		हरिणी	१४९
	मोदक	१३९		अठारै अखिर छंद	
	तरळनयण	१३९		वरणण जात प्रति	१५०
	सुन्दरी	१३९		मंजीर	१५०
	प्रमिताखिरा	१४०		चरचरी	१५०
	त्रयोदस अखिर छंद जात			क्रीड़ा	१५१
	अति जगति	१४०		उगणिस अख्यर छंद	
	माया	१४०		वरणण जात अतिप्रति १५१	
	तारक	१४०		सारडूळ विक्रीडत	१५१

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
	धवळ	१५२
	शंभु	१५३
वीस अखिर छंद वरणण	जात कृति	१५३
	गीतिका	१५४
	गल्लिका	१५४
अकवीस वरण छंद वरणण	जात प्रकृति	१५४
	स्वधरा	१५५
	नरिंद	१५५
हंसी	मविरा	१५६
	सुन्दरी	१५७
मत्तगयंद	चकोर	१५७
चौबीस अखिर छंद	जात संस्कृति	१५८
	किरीट	१५८
	डुमिळा	१५८
	महा भुजंगप्रयात	१६०
१३८ वरण उप छंद वरणण	सालूर	१६०
	मनहर तथा इकतीसौ कवित्त	१६१
	घणाखिरी	१६४
	गीत व्रत प्रकरण	
१३९	गीत छंद वरणण	१६६
१४०	गीत लछण	१६६
१४१	गीतकी भाखा वरणण	१६७
१४२	अगण दधखिर दोस हरण	१६७
१४३	छंद नव उक्ति नाम	१६८
	सुद्ध सनमुख	
	गरभित सनमुख	१६८
	सुध परमुख	१६९
	गरभित मरमुख	१६९
	सुद्ध परामुख	१७०
	गरभित परामुख	१७०
	सुद्ध स्त्रीमुख	१७०
	कवि कल्पित स्त्रीमुख	१७१
	मिश्रित	१७१
१४४	अग्रयारह जथा नाम	१७१
	विधानीक जथा	१७२
	सर जथा	१७३
	सिर नामां जथा	१७३

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
	वरण नाम जथा	१७४
	अहिगत जथा	१७५
	आद नाम जथा	१७६
	अंत नाम जथा	१७६
	सुद्ध नाम जथा	१७७
	अधिक नाम जथा	१७७
	सम नाम जथा	१७८
	न्यून नाम जथा	१७८
१४५	गीतांका एकादस दोख- निरूपण	१७९
१४६	निसांपी त्रिविधि वैण सगाई नाम लछण	१८२
१४७	सावरणी अखिरांरी अखरोट वैणसगाई वरणण	१८३
१४८	गीतांका नाम निरूपण	१८५
१४९	सात सांणौरका नाम कथन	१८५
१५०	अन्य प्रकार गीत नाम कथन	१८६
१५१	वसंतरमणी नाम गीत लछण	१८८
	वसंतरमणी नाम सावभङ्गी	१८८
	मुणाल नाम गीत सावभङ्गी	१८९
	गीत जयवंत सावभङ्गी	१९१
	बड़ा सांणौर आद सप्त गीत निरूपण	१९२
	गीत बड़ा सांणौर लछण	१९२
	सुद्ध सांणौर	१९३
	प्रहास सांणौर	१९६
	छोटा सांणौर	१९८
	वेलिया सांणौर	२००
	सूहणौ सांणौर	२०१
	पूणिया सांणौर नै जांगड़ा सांणौर	२०२
	सोरठियो सांणौर	२०३
	खुडव छोटी सांणौर	२०४
	पाड़गत, पाड़गती वरणण लछण	२०६
	पाड़गती सुपंखरी	२०६
	त्रिवड तथा हेलौ गीत	२०८
	बंक गीत	२१०
	त्रबंकड़ा गीत	२११
	चौटियाळ गीत	२१२
	लैहचाळ गीत	२१४
	गोख गीत	२१६
	चितईलोळ गीत	२१७
	पालवणी तथा दुमेळ गीत	२१९

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ	क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
	सावभू अडियाळ गीत	२२१		सवैयौ	२८०
	धडुउथल गीत	२२२		सालूर	२८१
	सीहचली गीत	२२३		त्रिबंकौ	२८२
	अध चितविलास	२२४		धमाळ	२८३
	लघु चितविलास	२२५		रसावळौ	२८४
	घोडादमौ	२२७		सतखणौ	२८५
	अरटियौ	२२८		उमंग	२८७
	सेलार	२२९		यकखरौ (इकखरौ)	२८८
	भूमाळ	२३०		अमेळ	२८९
	मुडुंल अठताळौ	२३२		भंवरगुंजार	२९०
	हिरणभंग	२३२		चौटियौ	२९२
	कवार	२३६		मंदार	२९३
	दोडा	२३७		भडलुपत	२९५
	हंसावळौ सांगौर	२३८		त्रिमेळ पालवणी तथा	
	रसखरा	२४०		भडलुपत	२९५
	भाखडी	२४१		त्रिपंखौ	२९६
	गोखौ	२४५		वडौ सावभडौ तथा अरध	
	ढोलचली तथा ढोलहरौ	२४७		सावभडौ	२९८
	त्रकूटबंध	२४८		भडमुकट	३००
	सुपंखरौ	२५३		दुतीय सेलार	३०१
	हेकलवयण तथा मात्रारहित			त्राटकी	३०२
	हस गमण	२५५		मनमोह	३०३
	भुजंगी	२५६		ललितमुकट	३०६
	वडौ सांगौर अहरणखेडी	२५७		मुकताप्रह	३०८
	बिडकंठ तथा वीरकंठ	२५९		पंखाळी	३१०
	गीत अट्टौ	२६०		दुतीय सालूर	३१०
	भांग गीत	२६२		भाख	३११
	दुमेळ	२६४		अरध भाख	३१२
	उवंग सावभडौ	२६५		जाळीबंध	३१३
	अरध गोखौ सावभडौ	२६६		गहांगी	३१५
	धमळ तथा रिराधमळ	२६७		घरणकंठ सुपंखरौ	३१७
	त्रिभंगी	२६९		जयवंत सावभडौ	३२१
	सीहलोर	२७०		रूपग गजगत	३२२
	सारस गीत	२७०		१५२ निसांगी छंद वरणण	३२५
	सीहवग सांगौर	२७१		१५३ निसांगी छंद	३२५
	अहिगन सांगौर	२७१		गरभितनांम निसांगी छंद	३२५
	रेणखरौ	२७१		दुमळा नांम जांगडी	३२६
	मुडियल सावभडौ	२७२		सुद्ध निसांगी जांगडी	३२७
	प्रौढ सांगौर निरूपण	२७२		मारु निसांगी	३२८
	दीपक	२७३			
	अहिबंध	२७४			
	अरट गीत	२७६			
	अठताळौ	२७७			
	काद्यौ	२७८			

श्रीगणेशाय नमः
श्रीगुरुगणपतीष्ट देवताभ्यो नमः * ॐ नमः श्रीसीतारामाय

अथ आढा किसनाजी क्रत
पिंगल रघुवरजसप्रकास
लिख्यते

++

श्रीगणेश स्तुति
छप्पै कवित्त—भाखा सुरधर

श्री लंबोदर परम संत बुद्धवंत परम सिद्धिबर ।
आच फरस ओपंत, विघन-वन हंत उबंबर ॥
मद कपोल महकंत, मधुप भ्रामंत गंधमद ।
नंद महेसुर जन निमंत, हित दयावंत हृद ॥
उचरंत 'किसन' कवि यम अरज, तन अनंत भगति जुगत ।
जांनकी-कंत अक्खण सुजस, एकदंत दीजै उगत ॥ १
प्रथम भ्रहंम मभ्क बेद, छंद मौरग दरसायौ ।
खग अग पिंगळनाग, 'नागपिंगळ' कर गायौ ॥
'काळिदास', 'केदार', 'अमरगिर' पिंगळ अक्खे ।
भाखा ब्रज सुखदेव, 'सुरतचिंतामण' भक्खे ॥
लछ भाखा पिंगळ ग्रंथ लख, एकठ बोह मत आंणियौ ।
रघुवरप्रकास जस नांम रख, 'किसन्न' सुकव पिंगळ कीयौ ॥ २

-
१. आच—हाथ । फरस—परशु । ओपंत—शोभा देता है । हंत—नाशक । उबंबर—समर्थ ।
निमंत—नमते हैं, झुकते हैं । हृद—असीम । यम—इस प्रकार । अक्खण—कहनेके
लिए, वर्णन करनेके लिए । एकदंत—गणेश । उगत—उक्ति ।
२. मभ्क—मध्य । खग—गरुड़ । अग—सम्मुख । पिंगळनाग—शेषनाग । नागपिंगळ—
'नागराज पिंगळ' नामक छंदशास्त्र का ग्रंथ । गायौ—वर्णन किया । अक्खे—कहा,
सुनाया । भक्खे—कहा, वर्णन किया । लछ—लक्षण । एकठ—एकत्रित । बोह—बहुत ।

दूहा

बिबुध-भाख ब्रज-भाख बिच, पिंगळ बोहत प्रसिद्ध ।
 मुरधर-भाखा जिण निमंत, 'किसनै' रूपग किद्ध ॥ ३
 जांणण छंदां मुख जपण, राघव-जस दिन-रात ।
 भाड़ौ सांठौ ज्यू भरै, जाणौ पोहकर जात ॥ ४
 पेट काज नर जस पढ़ै, औ कारज अहलोक ।
 जस राघव जपणौ जिकौ, लेख काज परलोक ॥ ५
 जुध करणौ जमराज हूं, काज विलंबै केण ।
 तव नस-दीहा हर तिकौ, जीहा दीधी जेण ॥ ६

अथ भगणागण वरणण*

मगण त्रिगरु यगणह लघु, आद कहै सह कोय ।

३. बिबुध-भाख-देववाणी । निमंत-लिए । रूपग-वह काव्य-ग्रंथ जिसमें किसी महान योद्धाका चरित्र हो या वह रीतिग्रंथ जिसमें विशेषकर डिगलके गीत छंदोंकी रचना आदिके नियमों का वर्णन हो । किद्ध-किया ।
४. भाड़ौ-(सं. भाटक) किराया । सांठौ-अधिक, ईख । पोहकर-पुष्कर । जात-यात्रा ।
५. अहलोक-इहलोक, यह संसार । लेख-समझ, समझना ।
६. केण-किसलिए । तव-(स्तवन) स्तुति । नस-दीहा-निशि-दिन । हर-(हरि) ईश्वर । जीहा-जिहा । जेण-जिससे, जिसने ।

*

नाम	रेखारूप	वर्णरूप	लघु संज्ञा	शुभाशुभ
मगण	५ ५ ५	मागाना	म	शुभ
यगण	१ ५ ५	यगाना	य	"
भगण	५ १ १	भागन	भ	"
नगण	१ १ १	नमन	न	"
रगण	५ १ ५	रामना	र	अशुभ
सगण	१ १ ५	सगना	स	"
तगण	५ ५ १	तागान	त	"
जगण	१ ५ १	जगान	ज	"

भगण आद गुरु नगणसौ, त्रिलघु चिहुं सुभ जोय ॥ ७
 रगणमध्य लघु सगणरै, अंत गुरु लघु अंत ।
 तगण मध्य गुरु जगण औ, च्यारूं असुभ कहंत ॥ ८

गणागण देवता*

दूहौ

देव धरा जळ चंद अह, आग पवन नभ भांण ।

फलाफल

सुख मुद मंगळ धी जळण । दुख निफळ घर हांण ॥ ९

७. चिहुं-चार ।

९. अह-स्वर्ग । भांण-सूर्य ।

जळण-दाह । हांण-हानि ।

*गणागण देवता और उनके फलाफल

नाम	रूप	देवता	फल
मगण	५ ५ ५	पृथ्वी	सुख
यगण	१ ५ ५	जल	प्रसन्नता
भगण	५ १ १	चंद्र	मंगल
नगण	१ १ १	स्वर्ग	धी
रगण	५ १ ५	अग्नि	दाह
सगण	१ १ ५	पवन	दुख
तगण	५ ५ १	नभ	निष्फल
जगण	१ ५ १	भानु	गृह हानि

अथ गण मित्र सत्रु कथनं*
दूहो

म न सुमित्र य भ दास मुण, दख ज त विहुं उदास ।
र स बिहुं वै गण सत्रु रट, पढ फिर दुगण प्रकास ॥ १०

अथ दुगण कथनं
कवित्त छप्पां

मित्र मित्र रिध सिध, मित्र दासह जय पावत ।
हितु उदास धन हांण, मित्र अरि रोग बधावत ॥
दास मित्र सिध काज, दास दासह सुवसीकत ।
दास उदासह हांण, दास अरि हार सु आवत ॥
उदास मित्र फळ तुच्छ गिण, विपत उदास जु दास कर ।
उदास उदास सु निफळ कह, मिळ उदास रिपु सत्रु कर ॥ ११

१०. मुण-कह । दख-कह । बिहुं-दोनों ।

*मित्र दास उदास और शत्रु गण

मित्र मगण, नगण	फल	दास यगण भगण	फल
मित्र + मित्र	सिद्धि	दास + मित्र	सिद्धि
मित्र + दास	जय	दास + दास	वशीकरण
मित्र + उदासीन	हानि	दास + उदास	हानि
मित्र + शत्रु	रोग	दास + शत्रु	पराजय

उदासीन जगण, तगण	फल	शत्रु रगण, सगण	फल
उदासीन + मित्र	अल्पफल	शत्रु + मित्र	शून्य
उदासीन + दास	विपत् (विपत्ति)	शत्रु + दास	जीवहानि
उदासीन + उदासीन	निष्फल (शून्य)	शत्रु + उदासीन	शत्रुहानि
उदासीन + शत्रु	शत्रुत्पत्ति	शत्रु + शत्रु	क्षय

दूहौ

सत्रु मित्र मिळ सुन्य फळ, सत्रु दास जिय हांण ।
सत्रु उदाससूं हांण अरि, अरि नायक खय जांण ॥ १२

दोसादोस कथन

दूहौ

नर-कायब करवा निमत, वद गण अगण विचार ।
गुण राघव मभ असुभ गण, न कौ दोस निरधार ॥ १३

अथ अस्टदगध अखिर कथनं

दूहौ

ह भू ध र घ न ख भ आठ ही, दगध अखिर दाखंत ।
कायब अग्र वरजित तिकण, भल किव नह भाखंत ॥ १४

हकारादि अस्टदगध अखिर क्रमसूं उदाहरण

दूहौ

हेत हांण तन रोग व्है, नरपत भय धन नास ।
त्रीया घात निरफळ तवां, जस खय भ्रमण प्रवास ॥ १५

अथ भाखा पिंगळ तथा डिंगळका रूपग गीत कवित, दूहा, गाहा, छंद तथा सरवत्र छंदरै आद दस आखिर नहीं आवै नै वरजनीक छै सौ लिखां छां ।

दूहौ

औ औ अंमळ अग्रका, दाख ल च ह औ दोय ।
क च ट त वरगका अंतका, पद दस वरणन होय ॥ १६

अरथ—ऐ १ औ २ अः ३ य ४ स ५ ल्ल ६ क्ष ७ ड् ८ अ ९ ण १० ।

१२. खय—(क्षय) नाश ।

१३. नर-कायब—(नरकाव्य) मनुष्यकी प्रशंसाका काव्य । वद—कह । कौ—कोई ।

१४. कायब—काव्य । किव—कवि । भाखंत—कहता है ।

१५. तवां—कहता हूँ । आवै—आदि, प्रथम । आखिर—अक्षर । वरजनीक—त्याज्य ।

अै दस अखिर गीत कवित छंदकै पैल्ही न होय । एकार आगलौ अईकार
(ऐ) ओकार आगलौ अऊकार (औ) । अंकार आगलौ अः कार । मकार आगलौ
यकार । लकार आगलौ सकार । सकार आगलौ ललकार नै क्षकार । अै दस
आखर भाखारै आद न होवै । नाग यूं कहचौ छै । इति अरथ ।

अथ गुरु लघु कथनं

दूहौ

गण संजोगी आद गुरु, संजुत व्यंजु गुरेश ।
गुरु फिर बक्र दुमत्त गणि, लघु सुद्ध एक कळेण ॥ १७

उदाहरण

दूहौ

लंक अम्हींणा भाग लग, सुपनै लिखीउ सोय ।
मौजी राघव पलकमें, जन सरणागत जोय ॥ १८

संजोगी आद वरण विचार

दूहौ

संजोगी पहलौ अखिर, वस कोई ठौड़ वसेख ।
कियां विचार प्रकार किण, लघु संग्या तिण लेख ॥ १९

उदाहरण

दूहौ

रे नाहर रघुनाथरा, यळ जाहर दत अंक ।
विगर लिन्हाई छिनक विच, लहर दिन्हाई लंक ॥ २०

१७. संजोगी-संयुक्त । संजुत-संयुक्त । व्यंजु-बिंदु । कळेण-(कला) मात्रासे ।

१८. लंक-लंका । अम्हींणा-मेरा । सोय-वह । मौजी-उदार ।

१९. वसेख-विशेष ।

२०. यळ-इला, पृथ्वी । दत-दान । छिनक विच-क्षण भरमें ।

लघु दीरघ दीरघ लघु करण विधि वरणणं
दूहौ

लघु दीरघ दीरघ लघु, पढ़ियां सुधरै छंद ।
दीह लघु लघु दीह करि, पढ़ि कविराज अनंद ॥ २१

उदाहरण

दूहौ

सिर दस दस सिर साबतै, रांम हतै धख राख ।
बिबुधांगी चक्रत हुवा, अ ह ह ह वांगी आख ॥ २२

अथ मंगळादिक वरण गण नांम कथनं

दूहौ

मगण नांम संभू मुणौ, राक्षस तगण रसाळ ।
यगण बाज आखै इळा, जगण उरौज विसाळ ॥ २३
तगण व्यौम कर सगण तव, रगण सूरमौ राख ।
वरण गणां वाळा विहद, यम कवि नांम स आख ॥ २४

अथ मात्रा पंच गण नांम कथनं

कवित्त छप्पै

ट ठ ड ढ ण गण अरेह, मात्र गण पंच प्रमांगौ ।
टगण छ कळ तेरह सुभेद, कवि ठगण बखांगौ ॥
पंच कळा अठ भेद, डगण चव कळ सु भेद पंच ।
ढगण तीन कळ तीन, भेद भाखंत नाग संच ॥
णगणहसु दु कळ दुव भेद निज, लिख प्रसतार निहारियै ।
तिण भेद तेर अठ पंच त्रय, दुव जिण नांम उचारियै ॥ २५

२१. दीह-दीर्घ ।
२२. धख-क्रोध । बिबुधांगी-देवता । आख-कहना ।
२३. रसाळ-रसयुक्त । इळा-पृथ्वी ।
२४. विहद-असौम । यम-ऐसे ।
२५. अरेह-पवित्र । छ कळ-छ मात्रा । सत्य ।

प्रथम टगण छ मात्रा तेरह भेद नांम*

दूहौ

हर १ ससि २ सूरज ३ सुर ४ फणी ५, सेस ६ कमळ ७ अहमांण ८।

कळ ९ सुचंद्र १० ध्रुव ११ धरम १२ कहि, जपै 'साळिकर' १३ जांण ॥२६

A दुतीय टगण पंच मात्रा आठ भेद नांम

दूहौ

इंद्रासण १ रवि २ चाप ३ कंहि, हीर सु ४ सेखर ५ संच।

कुसुंम ६ अहिगण ७ पाप ८ कह, आठ भेद कळ पंच ॥ २७

B तृतीय डगण च्यार मात्रा पंच भेद नांम

दूहौ

करण दु गुरु १ करताळ सौं, अंत गुरु २ मन आंण।

पय हर ३ वसुपय ४ मध्यः, अहिप्रिय चौ लघु पहिचांण ॥ २८

२६. अहमांण—ब्रह्मा।

२८. चौ—चार।

*टगण, टगण और डगण मात्रिक गणों का नकशा—

रूप			संज्ञा			A		B	
१ टगण									
१	SSS	हर							
२	IISS	शशि		रूप	संज्ञा		रूप	संज्ञा	
३	ISIS	सूर्य		२ टगण			३ डगण		
४	SIIS	सुर	१	ISS	इंद्रासन	१	SS	कर्ण	
५	IIII S	फणी	२	SIS	रवि	२	II S	करताळ	
६	ISSI	शेष	३	IIIS	चाप	३	ISI	पयहर	
७	SISI	कमल	४	SSI	हीर	४	SII	वसु पय	
८	IIISI	ब्रह्मा	५	II SI	शेखर	५	IIII	अहिप्रिय	
९	SSII	कळि	६	ISII	कुसुम				
१०	II S:II	चंद्र	७	SIII	अहिगण				
११	ISIII	ध्रुव	८	IIIII	पाप				
१२	SIIII	धर्म							
१३	IIIIII	साळिकर							

नोट—मूल टगण में पायक है किन्तु शुद्ध पाप है।

चौथे ढगण तीन मात्रा तीन भेद लघ्वादि नाम *

दूहौ

ध्वज चिन्ह वास चिराळ, चिर तौमर तूंमर घास ।
नूंत माळ रस वलय अ, लादि त्रिमात्र प्रकास ॥ २६

त्रिमात्रा गुरुवादि दुतिय भेद नाम

दूहौ

सुरपति पट्टह ताळकर, ताळ अनंद छंद सार ।
आदि गुरु त्रय मत्तकौ, नाम द्विभेद उचार ॥ ३०

त्रिमात्रा त्रतीय सरव-लघु भेद नाम

दूहौ

भावा रस तांडव कहौ, आंकुस और अनार ।
है त्रय लघुका नाम अ, त्रय मत्ता प्रस्तार ॥ ३१

पंचमौ णगण द्विमात्रादि भेद प्रथम एक गुरु नाम

२६. लादि-लघ्वादि ।

	रूप	* संज्ञा
		४ ढगण
१	IS	ध्वज, चिन्ह, वास, चिराळ, चिर, तौमर, तूंमर, घास, नूंत माळ रस वलय
२	SI	सुरपति, पट्टह, ताळकर, ताळ, अनंद, छंद, सार
३	III	भावारस, तांडव, आंकुस, अन्तर

	रूप	† संज्ञा
		५ णगण
१	S	नूपुर, रसना, भरण, फण, चांमर, कुंडळ, हिमेण, मुग्ध, वक्रमांण, वलय, हार ।
२	II	प्रिय, परमप्रिय ।

दूहौ

नूपुर रसना भरण फणि, चांमर कुंडळ हिमेण ।
मुग्ध वक्रमांणसु वलय, हारसु गुरु यकेण ॥ ३२

द्विमात्रा द्विलघु भेद नांम

दूहौ

निज प्रिय कहिये परम प्रिय, दु लघु द्वि मत्ता नांम ।
गुण यम मात्रा पंच गण, रट कीरत रघुरांम ॥ ३३

अथ साधारण गण नांम

दूहा

आयुध गण कह पंच कळ, दुज तुरंग कळ च्यार ।
करण दु गुरु प्रिय दोय लघु, लघु गुरु ध्वज गुरु हार ॥ ३४
तविया गण एता तकौ, समभरण छंद सुजांण ।
ल कहिये समभे लघु, ग कहिये गुरु जांण ॥ ३५

अथ सोडस करम वरणण

दूहा

संख्या प्रस्तर सूचिका, नस्ट उदिस्ट सुमेर ।
ध्वजा मरकटी जांण सुध, आठूं करम अफेर ॥ ३६
आठ सुमत्ता करम अ, आठ वरण अपणाय ।
पिंगळ मत अ कवि पढै, सोडस करम सुभाय ॥ ३७

३२. यकेण—एक ।

३३. गुण—समभ । यम—इस प्रकार ।

३५. तविया—कहे ।

३६. प्रस्तर—प्रस्तार । सुध—(सुधि) विद्वान् । अफेर—अटल ।

प्रथम लक्षण

दूहौ

यतरी मत यतरा वरण, कितरा रूप हुवंत ।
अन किव, किव पूछै उठै, संख्या तठै समंत ॥ ३८

संख्याविधि

दूहौ

एक दोय लिख पुरव जुगै, संख्या मत्त सुभाय ।
दोय हूंत दुगणा वधै, संख्या वरण सभाय ॥ ३९

अथ प्रस्तार लक्षण

दूहौ

संख्यामें कहिया सकौ, परगट रूप प्रकास ।
जे लिख सरब दिखाळजै, सौ प्रस्तार सहास ॥ ४०

मात्रा प्रस्तार विधि

दूहौ

पहला गुरु तळ लघु परठ, सद्रस पंथ अग्र साय ।*
बंधे जिकौ मात्रा वरण, ऊरध परठौ आय । ४१

३८. अन-अन्य ।

४१. परठ-रख । बंधे-शेष रहना । ऊरध-ऊपर ।

* आदिमें जहां गुरु हो उसके नीचे लघु लिखो (गुरुका चिन्ह ऽ लघुका चिन्ह । है) फिर अपनी दाहिनी ओर ऊपरके चिन्होंकी नकल उतारो । बाई ओर जितने स्थान रिक्त हों (क्रमशः दाहिनी ओरसे बाई ओर तक) गुरुके चिन्ह ऽ तब तक रखते चले जाओ जब तक कि सर्व लघु न आ जाय । जब सर्व लघु आ जाय तब उसीको उसका अन्तिम भेद समझो । प्रत्येक भेदमें यह ध्यान रखना आवश्यक है कि यदि वह मात्रिक प्रस्तार है तो, उसके प्रत्येक भेदमें उतने ही चिन्ह आवेंगे जितने मात्राका प्रस्तार होगा । यदि वह वर्णिक प्रस्तार है तो उसके प्रत्येक भेदमें उतने ही चिन्ह आवेंगे जितने वर्णका प्रस्तार होगा ।

मात्रिक प्रस्तारके सम कलमें पहला भेद गुरुओंका तथा विषम कलमें पहला भेद लघुसे प्रारंभ होता है ।

वर्णिक प्रस्तारमें पहला भेद गुरुओंका ही रहता है ।

वरण प्रस्तार विधि

दूहौ

वरण तणा प्रस्तार विधि, गुरु तळ लघू गिणंत ।
उबरै सौ कीजै उरध, सब ही गुरू सुभंत ॥ ४२

सूची लक्षण

सोरठौ दूहौ

तवौ अमुक प्रस्तार, भेद किता लघु आद भल ।
अर लघु अंत उचार, गुर अंतर गुर आद गुण ॥ ४३
आद अंत (फिर) लघु ऊचरै, आद अंत गुरु अक्ख ।
सूचीसूं जद समभणौ, पेख आंक परतक्ख ॥ ४४

४३. तवौ-कहो । भल-ठीक ।

४४. पेख-देख कर । परतक्ख-प्रत्यक्ष ।

(१) ऋणिक प्रस्तार ८३ वर्ण	(२) वरिणिक प्रस्तार ४ वर्ण	विषम कल (प्रस्तार ५ मात्रा)	सम कल (प्रस्तार ६ मात्रा)
म. ५५५	१ ५५५५	१ १५५	१ ५५५
य १५५	२ १५५५	२ ५१५	२ ११५५
र ५१५	३ ५१५५	३ १११५	३ ५१५५
स ११५	४ ११५५	४ ५५१	४ ५११५
त ५५१	५ ५५१५	५ ११५१	५ ११११५
ज १५१	६ १५१५	६ १५११	६ १५५१
भ ५११	७ ५११५	७ ५१११	७ ५१५१
न १११	८ १११५	८ १११११	८ १११५१
	९ ५५५१		९ ५५११
	१० १५५१		१० ११५११
	११ ५१५१		११ ५११११
	१२ ११५१		१२ ५११११
	१३ ५५११		१३ ११११११
	१४ १५११		
	१५ ५१११		
	१६ ११११		

मात्रा सूची विधि

पूरब जुगळ पहलां पढी, संख्या मत्त सहास ।
 पूरण अंक नेडौ तिकौ, पूरब अंक प्रकास ॥ ४५
 आद लघु, लघु अंतमें, जितरा है कवि जांग ।
 तिणसूं पूरब अंक ते, आद अंत गुरु आंग ॥ ४६

चौपई

पूरण अंकसूं तीजौ अंक, आद अंत लघु जिता निसंक ।
 जिणसूं तीजौ अंक जिताय, आद अंत गुरु जिता कहाय ॥ ४७

मात्रा सूची संख्या रूप

१	२	३	५	८	१३
---	---	---	---	---	----

अथ वरण सूची विधि

चौपई

वरण संख बे दुगणी वेस, सम लघु गुरुचा रूप सरेस ।
 पूरण निकट पुरव अंक होय, आद अंत लघु गुरु है सोय ॥ ४८
 अंक तीसरौ पूरण हूंत, आद अंत लघु गुरुचौ कूंत ।
 सूची कौतक अरथस कीजै, तौ के आंन विधानं तवीजै ॥ ४९

वरण सूची संख्या रूप

२	४	८	१६	३२
---	---	---	----	----

अथ ऊदिस्ट लक्षण

चौपई

बीयौ रूप लिख कहै बताय । किसौ भेद ऊदिस्ट कहाय ॥ ५०

४५. जुगळ-दो । नेडौ-नजदीक ।

४६. आंग-लाओ ।

४८. गुरुचा-गुरुका ।

४९. गुरुचौ-गुरुका । कूंत-समझ । कौतक-शेष केवल कौतुकं । तवीजै-कहा जाता है ।

५०. बीयौ-दूसरा ।

अथ मात्रा ऊदिस्ट*

दूहा

मत ऊदिस्ट सुरूप लिख, पूरब जुगळ सिर अंक ।
 लघु सिर एकही अंक लिख, गुरु अध ऊरध अंक ॥ ५१
 गुरु सिर ऊपर अंक जे, विच प्रस्तार घटाय ।
 सेख रहै सौ जांगु यम, भेद कहौ कविराय ॥ ५२

वरण ऊदिस्ट†

दूहौ

आखर वरण उदीठ पर, दुगण अंकां देह ।
 ऊपरलां लघु अंकड़ां, यक वद भेद अखेह ॥ ५३

५३. उदीठ—उद्दिष्ट । अखेह—कहना ।

*मात्रिक उद्दिष्ट—

मात्रिक उद्दिष्टमें जहां गुरुका चिन्ह हो उसके ऊपर और नीचे सूचीके अंक क्रमशः लिखो । लघुके ऊपर भी क्रमशः सूचीके अंक लिखो । गुरुके ऊपरके अक्षरोंको पूर्णाङ्कमेंसे घटा दो तों भेद संख्या मालुम हो जावेगी ।

उदाहरण, मात्रिक उद्दिष्ट

प्रश्न—बताओ ६ मात्राओंमें से यह । ५५ । कौनसा भेद है ?

उ०—पूर्णा सूची—१ २ ५ १३ पूर्णाङ्क १३

। ५५ ।

३ ८

गुरुके चिन्हों पर २ और ५ हैं दोनोंका योग ७ हुआ । पूर्णाङ्क १३ में से ७ घटाने पर ६ शेष रहते हैं अतः यह छटा भेद है ।

†वर्णिक उद्दिष्ट—

वर्णिक उद्दिष्टमें सूचीके अंक आधे आधे लिखो । उसके नीचे रूप लिखो । गुरु चिन्होंके ऊपर जो संख्या हो उसे पूर्णाङ्कमेंसे घटा दो । जो शेष रहेगा, वही उत्तर है ।

उदाहरण

प्रश्न—बताओ ४ वर्णोंमें यह । ५५ । कौनसा भेद है ?

उ०—अर्ध सूची—१ २ ४ ८ पूर्णाङ्क १६

। ५५ ।

गुरुके चिन्होंके ऊपर २ और ४ हैं । दोनोंका योग ६ हुआ । ६को पूर्णाङ्क १६में से घटाया तो शेष १० रहे । अतएव १०वां भेद है ।

अथ नस्ट लक्षण

दूहौ

विण लखियां मात्रा वरणा, पूछै भेद सुपात ।
बुधबळसूं अखुं जेण विध, क्रमसौ नस्ट कहात ॥ ५४

अथ मात्रा नस्ट*

कवित छप्पे

मात्रा नस्ट विधानं, कहत कविराज प्रमाणहु ।
सब लघु कर तिण सीस, पूरब जुग अंकां ठांणहु ॥
पैलौ पूछै भेद, अंक तिणरौ विलोप कर ।
तिण लोपै फिर रहै सेस, सौ अंक लोप धर ॥
पुरब जु अंक तिण अंकसूं, पर मिळाय गुरु कर कहौ ।
औ मात्रा निस्ट पिंगळ अखत, सुकवि 'किसन' यण विध लहौ ॥५५

५४. विण लखियां-बिना समझे । सुपात-(सुपात्र) कवि । बुधबळ-बुद्धिबल । अखुं-कहता हूँ

*मात्रिक नष्ट-

मात्रिक नष्टमें सूचीके पूरे-पूरे अंक स्थापित करो । छंदके पूर्णाङ्कसे प्रश्नाङ्क घटाओ, शेष बचे उसके अनुसार दाहिनी ओरसे बाईं ओरके जो जो अंक क्रमपूर्वक घट सकते हों उनको गुरु कर दो किन्तु जहां-जहां गुरु हों उनके आगेकी एक एक मात्रा मिटा दो ।

प्रश्न-बताओ ६ मात्राओंमें ११वां भेद कैसा होगा ?

रीति-पूर्णाङ्क १३में से ११ घटाये, शेष २ रहे । २ में से २ ही घट सकते हैं अतः
२ को गुरु कर दिया और उसके आगेकी मात्रा मिटा दी ।

यथा-पूर्ण सूची-१ २ ३ ५ ८ १३

साधारण चिन्ह । । । । । ।

उ०-। ५ । । । यही ११वां भेद है ।

अथ वर्ण नस्ट विधि*

दूहौ

भाग चींतवौ वरण नव, लघु करि सम जिण वोड़ ।
विसम भागमें मेल यक, गुर कर कवि सिर मोड़ ॥ ५६

अथ सोड़स विधि मात्रा वरण प्रस्तार लिखण विधि कौतुकार्थे लिख्यते ।

वारता

एक तौ पिंगळ मत सुधौ प्रस्तार ऊपरासूं नीचौ लिख्यौ जाय सौ, ज्यौं ही सुद्ध प्रस्तार नीचासूं ऊंचौ लिख्यौ जाय जीनै प्रकारांत कहीजै । इतरैसूं आठ प्रकार तौ मात्रा प्रस्तार । हर आठ प्रकार ही वरण प्रस्तार छै जे कहै छै ।

अथ नाम जथा

सुद्ध, मात्रा सुद्ध १, मात्रा सुद्ध प्रकारांतर २, मात्रा स्थान विपरीत ३, मात्रा स्थान विपरीत प्रकारांतर ४, मात्रा संख्या विपरीत ५, मात्रा संख्या विपरीतकौ प्रकारांतर ६, मात्रा संख्या स्थान विपरीत ७, मात्रा संख्या स्थान विपरीतकौ प्रकारांतर ८, ए आठ मात्रा प्रस्तार विधि ।

*वर्णिक नष्ट—

वर्णिक नष्टमें सूचीके अंक आधे-आधे लिखो । छंदके पूर्णाङ्कमेंसे प्रश्नाङ्क घटाओ । शेष बचे उसके अनुसार दाहिनी ओरसे बाईं ओरके जो-जो अंक क्रमपूर्वक घट सकते हों उनको गुरु कर दो ।

प्रश्न—बताओ ४ वर्णोंमें १६वां रूप कौन सा होगा ?

रीति—पूर्णाङ्क $८ \times २ = १६$ में से १ घटाये, शेष ७ रहे । ७ में से ४, २ और १ ही घट सकते हैं । इसलिए इन तीनोंको गुरु कर दिया ।

यथा—अर्थ सूची— १ २ ४ ८ पूर्णाङ्क १६

साधारण चिन्ह । । । ।

उ०—S S S । यही नवां भेद है ।

दूसरा प्रकार—

जितने वर्णोंका वर्णिक नष्ट निकालना हो उतने ही अंकों तक प्रश्नाङ्कमें २का भाग देकर भागफलको क्रमशः बाईं ओरसे रख दीजिये किन्तु जिन विषम संख्याओंमें २का भाग पूरा-पूरा नहीं जाता हो उनमें १ जोड़ देना चाहिए । सम संख्याके नीचे लघु और विषमके नीचे गुरु रखने पर उत्तर मिल जायगा ।

चार वर्णोंका १६वां रूप—

रीति—१ ५ ३ २

S S S । यही S S S । उत्तर है ।

अथ मात्रा स्थानं विपरीत कड़ौट फेर प्रस्तार लक्षण ।

दूहौ

अंत गुरु तळ लघु धरौ, आगै पंत समांण ।
ऊबरे सौ गुरु लघु धरौ, पाछै एह प्रमांण ॥ ५७

अथ मात्रा स्थानं विपरीतकौ प्रकारांतर ।

चौपई

अंत निकट लघु सिर गुरु धरौ, अधर पंत सम अग्र विचारौ ।
ऊबरे सौ पाछै लघु आवै, कळा थांन विपरीत कहावै ॥ ५८

अथ मात्रा संख्या विपरीतकौ प्रकारांतर दोनूं भेळा कहै छै ।

चंद्रायणौ

आद अंत लघु संनिध तळ गुरु आंणजै ।
जेम प्रकारांतर गुरु सिर लघु जांणजै ॥
धुर सम पछ लघु गुरु लघू फिर कीजियै ।
संख्या बिहुं प्रकार उलट्ट सुणीजियै ॥ ५९

वारता

संख्या विपरीतका आद लघुका अंतकौ लघु जीके नीचे गुरु करणौ ।
आगै उरध पंत, सम पंत, ऊबरे सौ लघु करणा । अथ मात्रा संख्या स्थानं
विपरोतकौ प्रकारांतर दोनूं भेळा कहां छां ।

चंद्रायणौ

अंत रेख तिण आद, हेठ गुरु अख्यजै ।
भल प्रकार गुरु अंत, सीस लघु भख्यजै ॥

५७. तळ-नीचे । पंत-पंक्ति । समांण-समान । एह-यह ।

५९. संनिध-पास । धुर-प्रथम । पछ-पश्चात् ।

६०. हेठ-नीचे । अख्यजै-कहिए । भख्यजै-कहिए ।

धुर सम पछ लघु गुरु लघू फिर धारजै ।
संख्या थळ विपरीत उभय संभारजै ॥ ६०

वारता

स्थान विपरीतके सरव लघु कर अंत लघुका आद । लघु नीचे गुरु लखजै ।
आगे उरध पंगत सम पंगत करणी पाछै ऊबरे सौ सरब ही लघु करणा ।
इति अरथ ।

मात्रा संख्या प्रकारांतरे आदरा गुरु सिर लघु धरजै । आगे पंगत नीचली
पंगत समांन अर पाछै ऊबरे सौ दोय ऊबरे तौ गुरु करणौ नै तीन ऊबरे तौ
गुरु करे नै लघु करणौ ।

अरथ

प्रकारांतरे स्थान विपरीतके सरव गुरु कर अंतका गुरुके सिर लघु धरणौ ।
आगे नीचली पंगत समांन पंगत करणी । पाछै एक ऊबरे तौ लघु करणौ, दोय
ऊबरे तौ गुरु करणा, गुरु कर लघु करणौ । इति अरथ । इति अष्ट प्रकार
मात्रा प्रस्तार संपूरण ।

अथ मात्रा अष्ट प्रकार नस्ट उदिस्ट कथन ।

वारता

मात्रा सुधकौ अर मात्रा सुद्धका प्रकारांतरकौ तौ निस्ट उदिस्ट आगे
सनातनी कहै छै जेहीज जाणणा । हर छः प्रकारका फेर कहां छां ।

अथ मात्रा स्थान विपरीत उदिस्ट विधि ।

दूहा

थळ विपरीत उदिस्ट सिर, उलटा दीजै अंक ।
गुरु सिर अंकां उरध अध, लघु सिर एकही अंक ॥ ६१
गुरु सिर वाळा अंक गिणि, पूरण अंकसूं टाळ ।
बाकी रहैस भेद कवि, वेडर कहे वताळ ॥ ६२

६०. धुर-प्रथम । पछ-पश्चात् । थळ-स्थान । संभारजै-सम्हालना । लखजै-लिखिए ।
सनातनी-पूर्वाचार्य । हर-प्रत्येक ।

६२. वेडर-निर्भय । वताळ-वतला कर ।

मात्रा स्थान विपरीत हर प्रकारांतरकौ नष्ट उदिष्ट एकही छै । मात्रा स्थान विपरीत भेद छठी ।

१३	८	५	३	२	१
----	---	---	---	---	---

१३	५	२	१
।	५	५	।
।	५	३	।

भेद आठमौ स्थान विपरीत उदिष्टकौ ।

१३	८	५	३	२	१
।	।	।	।	।	।

१३	५	३	२	१
।	५	।	।	।

अथ मात्रा स्थान विपरीत हर प्रकारांतर दोनूंकौ नस्ट कहै छै ।

चौपई

थळ विपरीत नस्ट कळ कीजै, दखिण उलट अंक क्रम दीजै ।
 पूछ्यौ भेद पूरणसू टाळै, पाछै रहैस लोप दिखाळै ॥
 उलटै क्रम सिर अंकां आवै, पूरब मत्त पर मत्त मिळावै ।
 गुरु कर रूप भेद सौ गावै, थळ विपरीत नस्ट यम थावै ॥ ६३

६३. थळ-स्थान । थावै-होता है ।

मात्रा सुद्ध प्रस्तार	मात्रा सुद्ध प्रस्तार- कौ प्रकारांतर नीचा सूँ ऊंचौ लिख्यौ जाय छै	मात्रा स्थान विपरीत कड़ौट फेर प्रस्तार	मात्रा स्थान विपरीत कौ प्रकारांतर प्रस्तार
SSS	SSS	SSS	SSS
ISSS	ISSS	SSII	SSII
ISISI	ISIS	SISI	SISI
SIISS	SIISS	SIISS	SIISS
IIIISS	IIIISS	SIIII	SIIII
ISSI	ISSI	ISSI	ISSI
SISI	SISI	ISIS	ISIS
IIISI	IIISI	ISIII	ISIII
SSII	SSII	IISS	IISS
ISSII	ISSII	IISSII	IISSII
ISIII	ISIII	IIISI	IIISI
SIIII	SIIII	IIIISS	IIIISS
IIIIII	IIIIII	IIIIII	IIIIII

मात्रा संख्या प्रस्तार विपरीत प्रस्तार	मात्रा संख्या विपरीतके प्रकारांतर प्रस्तार	मात्रा संख्या स्थान विपरीत कड़ौट फेर प्रस्तार	मात्रा संख्या स्थान विपरीत प्रकारांतर कड़ौट फेर नीचा सूं ऊंचौ लिख्यौ जाय सौ प्रस्तार
111111	111111	111111	111111
51111	51111	11115	11115
15111	15111	11151	11151
11511	11511	11511	11511
5511	5511	1155	1155
11151	11151	15111	15111
5151	5151	1515	1515
1551	1551	1551	1551
11115	11115	51111	51111
5115	5115	5115	5115
1515	1515	5151	5151
1155	1155	5511	5511
555	555	555	555

मात्रा संख्या विपरीत संख्या विपरीतकौ प्रकारांतर ज्यौं दोयांईकौ
उदिस्ट कहूं छूं ।

दूहौ

सूधै क्रंमदै अंक सिर, विध संख्या विपरीत ।
गुरु सिर अंकां एक विध, भेद उदिस्ट अभीत ॥ ६४

अथ मात्रा संख्या विपरीत हर संख्या विपरीतकौ प्रकारांतर यां
दोयां कोई नस्ट कहूं छूं ।

चौपई

नस्ट संख्य विपरीत निदान, मत्त सीस क्रम अंकसु मान ।
पूछ्या भेद मांभ घट एक, बाकी रहै सगुरु कर देख ॥ ६५

कड़ौट—पंक्तिके उलटनेकी क्रिया या भाव ।

६४. सूधै—सीधा । विध—विधि । अभीत—निर्भय । दोयां—दोनोंका ।

६५. मांभ—मध्य ।

पूरब मत्त पर मत्त मिळाय, गुरु करि नस्ट भेद यम गाय ॥ ६६

अथ मात्रा संख्या स्थानं विपरीत हर प्रकारांतर यां दोयांईकौ उदिस्ट कहूं छूं ।

चौपई

भेद सीस दखिण व्रत अंक, दै उलटा क्रंम हूंत निसंक ।

गुरु सिर अंकां मभ्म सिवाय, एक मेळ कर भेद बताय ॥ ६७

अथ मात्रा संख्या स्थानं विपरीतकौ हर संख्या स्थानं विपरीतकौ
प्रकारांतर यां दोयांईकौ नस्ट कहूं छूं ।

चौपई

क्रम विपरीत अंक लघु सीस, दै पूछ ल यक घाट करीस ।

रहैस पूरब जोड़ पर मत, नस्ट संख्य ऊलट थळ सत ॥ ६८

दूहा

आठ भांत प्रस्तार मत्त, नस्ट ऊदिस्ट प्रकार ।

‘किसन’ सुकवि जस रांम कज, रटिया मत अनुसार ॥ ६९

इति अस्ट प्रकार मात्रा प्रस्तार उदिस्ट नस्ट संपूरण ।

अथ अस्ट प्रकार वरण प्रस्तार विधि लिख्यते ।

वारता

वरण सुध प्रस्तारकौ तौ लछण आगे कह्यौईज छै । अथ अस्ट वरण प्रस्तार
नांम । यथा—

वरण सुध प्रस्तार १, वरण सुध प्रकारांतर २, नीचासूं ऊंचौ लख्यौ जाय
जीकौ नांम प्रकारांतर कहियै, वरण स्थानं विपरीत ३, प्रस्तार नै कड़ौट फेरा-
वणी सौ स्थानं विपरीत कहीजै । वरण स्थानं विपरीत प्रकारांतर ४, वरण

६६. यम—इस प्रकार । गाय—कह ।

६७. सीस—ऊपर । व्रत—व्रत । सिर—ऊपर ।

६८. घाट—घटाना । करीस—करना । पर—आगेकी । सत—साथ ।

६९. मत—मात्रा । कज—लिए । मत—(मति)बुद्धि । कड़ौट—पंक्तिके उलटनेकी क्रिया या भाव ।
फेरावणी—उलटना ।

संख्या विपरीत ५, वरण संख्या विपरीतकौ प्रकारांतर ६, वरण संख्या स्थान विपरीतकौ कड़ौट फेर ७, वरण संख्या स्थान विपरीतकौ प्रकारांतरमें अस्ट वरण प्रस्तारकौ तुकारथ लिखां छां ।

अथ वरण सुद्ध प्रस्तारका प्रकारांतरकौ लक्षण ।

चौपई

धुर लघुके ऊरध गुरु धरौ, आगे अरध पंत सम करौ ।
ऊबरे सौ पाछै लघु आवै, वरण प्रकार यम सुध गावै ॥ ७०

अथ वरण स्थान विपरीत कड़ौट फेर प्रस्तार लक्षण ।

चौपई

अंत गुरु हेठै लघु आंगौ, जुगति अग्र ऊरध सम जांगौ ।
ऊबरे सौ पाछै गुरु लेखौ, वरण स्थान विपरीत विसेखौ ॥ ७१

अथ वरण स्थान विपरीतकौ प्रकारांतरकौ लक्षण ।

चौपई

अंत लघु सिर गुरु परठीजै, रूप अरध सम अग्र करीजै ।
ऊबरे सौ पाछै लघु लेखौ, प्रकारांतर उलट थळ पेखौ ॥ ७२

अथ वरण संख्या विपरीत लघवादिकसूं प्रस्तार चालै जीनै संख्या विपरीत कहीजै

चौपई

आद लघु तळ गुरु धरिये एम, तव उरध सम आगे तेम ।
ऊबरे सौ पाछै लघु आंग, वरण संख्या विपरीत बखांग ॥ ७३

फेर—फिर । तुकारथ—पंक्तिका अर्थ ।

७०. धुर—प्रथम । ऊरध—ऊपर । पंत—पंक्ति । येम—इस प्रकार ।

७१. हेठै—नीचे । विसेखौ—विशेष ।

७२. सिर—ऊपर । परठीजै—रखिये । पेखौ—देखिए ।

वरण संख्या विपरीतकौ प्रकारांतर लक्षण ।

चौपई

धुर गुरु सीस प्रथम लघु धारौ, अग्र अरध सम पंत उचारौ ।
ऊबरे सौ पाछै गुरु देह, वरण प्रकार उलट थळ एह ॥ ७४

अथ वरण संख्या स्थान विपरीत कड़ौट फेर लक्षण ।

चौपई

अंत लघू तळ गुरु धरि एहौ, उरध पंत सम अग्र अछेहौ ।
ऊबरे सौ पाछै लघु आंण, संख्या वरण उलट थळ जांण ॥ ७५

अथ वरण संख्या विपरीत प्रकारांतर लक्षण ।

चौपई

थिर गुरु अंत सीस लघु थाप, अग्र अरध सम पंत अमाप ।
वचै स पाछै गुरु करिवेस, संख्या उलट प्रकार सु देस ॥ ७६
पुणिया आठ वरण प्रस्तार, वडा सुकव लीजियौ विचार ॥ ७७

इति अष्ट विधि वरण प्रस्तार संपूरण ।

७४. एह-यह ।

७५. एहौ-ऐसा । अछेहौ-अच्छा ।

७६. थाप-स्थापित कर । करिवेस-करिये । देस-दीजिये ।

७७. पुणिया-कहे ।

अथ अष्टविध वरण - प्रस्तार

वरण सुद्ध प्रस्तार	वरण सुद्ध प्रस्तार प्रकारांतर	वरण स्थान विपरीत कड़ौट फेर प्रस्तार	वरण स्थान विपरीतकौ प्रकारांतर कड़ौट फेर
SSSS	SSSS	SSSS	SSSS
1SSS	1SSS	SSS1	SSS1
S1SS	S1SS	SS1S	SS1S
11SS	11SS	SS11	SS11
SS1S	SS1S	S1SS	S1SS
1S1S	1S1S	S1S1	S1S1
S11S	S11S	S11S	S11S
111S	111S	S111	S111
SSS1	SSS1	1SSS	1SSS
1SS1	1SS1	1SS1	1SS1
S1S1	S1S1	1S1S	1S1S
11S1	11S1	1S11	1S11
SS11	SS11	11SS	11SS
1S11	1S11	11S1	11S1
S111	S111	111S	111S
1111	1111	1111	1111

वरण संख्या विपरीत प्रस्तार	वरण संख्या विपरीतके प्रकारांतर	वरण संख्या विपरीतकौ स्थान विपरीत प्रस्तार	वरण संख्या विपरीत स्थान विपरीतकौ प्रकारांतर प्रस्तार
1111	1111	1111	1111
S111	S111	111S	111S
1S11	1S11	11S1	11S1
SS11	SS11	11SS	11SS
11S1	11S1	1S11	1S11
S1S1	S1S1	1S1S	1S1S
1SS1	1SS1	1SS1	1SS1
SSS1	SSS1	1SSS	1SSS
111S	111S	S111	S111
S11S	S11S	S11S	S11S
1S1S	1S1S	S1S1	S1S1
SS1S	SS1S	S1SS	S1SS
11SS	11SS	SS11	SS11
S1SS	S1SS	SS1S	SS1S
1SSS	1SSS	SSS1	SSS1
SSSS	SSSS	SSSS	SSSS

अथ अष्ट विध वरण प्रस्तार ज्यांका उदिस्ट, नस्ट लिखां छां ।

वारता

वरण सुद्ध १ हर वरण सुद्धका प्रकारांतरकौ ती सदा न्है छै ज्यूं हींज छै ।
हर बाकीरा छ प्रकारकौ लिखां छां ।

अथ वरण स्थान विपरीतका प्रकारांतर दोयकौ उदिस्टकौ लछण ।

चौपई

उलट क्रम दखिणसूं अंक, रूप वरण सिर धरौ नसंक ।
ऊपर गुरु अंक जे आवै, पूरण अंक मधि तिके घटावै ॥ ७८
बाकी रहैस भेद बिचार, सब तज भज राघौ गुण सार ॥ ७९

अथ वरण स्थान विपरीत ईका प्रकारांतरकौ नस्ट कहां छां ।

दूहौ

दखिण क्रमसूं भाग दै, सम लघु रूप सराह ।
विखम एक दे गुरु करौ, उलट नस्ट आ राह ॥ ८०

अथ वरण संख्या विपरीतकौ हर ईका प्रकारकौ उदिस्ट कहां छां ।

दूहौ

यक सूं दुगणा रूप सिर, दै क्रम अंक कवेस ।
गुरु सिर अंकां एक मिळ, आखव रूप असेस ॥ ८१

अथ वरण संख्या विपरीत हर प्रकारांतर दोनूंकौ नस्ट कहां छां ।

चौपई

सूधा क्रमसूं कळपौ भाग, विखम थान लघु करि अनुराग ।
विखम एक मिळ आघ कराय, समथळ गुरु विखम लघु थाय ॥ ८२

न्है छै—होते हैं ।

७८. नसंक—निःसंदेह । मधि—मध्य । कहां छां—कहता हूँ ।

८०. आ—यह । राह—तरीका ।

८१. कवेस—कवीश । आखव—कह । असेस—अपार ।

८२. कळपौ भाग—भाग करो ।

विधयण नस्ट संख्य विपरीत, बुध बळ समभौ सुकवि बिनीत ॥ ८३

अथ वरण संख्या स्थान विपरीतकौ हर ईका प्रकारांतरकौ उदिस्ट कहां छां ।

चौपई

रूप सीस दखिण ब्रत अंक, दै उलटै कमसूं कवि निसंक ।

गुरु सिर अंकां एक मिळाय, भेद कहौ कवि 'किसन' सुभाय ॥ ८४

अथ वरण संख्या स्थान विपरीतकौ हर ईका प्रकारांतरकौ दोन्यांकौ नस्ट कहां छां ।

चौपई

भाग कळप दखिण कर ओर, विखम भाग लघु करौ सतौर ।

एक भेळ वांटा कर दोय, सम थळ गुरू विखम लघु होय ॥ ८५

नस्ट उदिस्ट आठ परकार, निज कहि 'किसन' वरण निरधार ।

तू अन आळ जंजाळ तियाग, रघुबर सुजस सार चित राग ॥ ८६

अथ सोइस प्रस्तार मात्रा वरणका सुगम लिखण विध ।

बहा

सुध सुध विपरीत थळ, संख्या उलट प्रकार ।

संख्या उलट प्रकार थळ, गुरु लघु पच्छु विचार ॥ ८७

सुध सुध विपरीत थळ, प्रकारांत बिहुं जांण ।

संख्य विपरजय संख्य थळ, उलट पच्छ लघु आंण ॥ ८८

वारता

सुधकै १ । सुध स्थान विपरीतकै २ । संख्या विपरीतका प्रकारांतरकै ३ ।

८४. सीस—ऊपर । ब्रत—वृत्त । हर ई—प्रत्येक । दोन्यांकौ—दोनोंहीका ।

८५. सतौर—ठीक । वांटा—विभाजन । थळ—स्थान ।

८६. परकार—प्रकार । अन—अन्य । आळजंजाळ—भूटा मायामोह । तियाग—त्याग । सार—तत्व । राग—अनुराग ।

८७. पच्छु—पीछे ।

८८. बिहुं—दोनों । विपरजय—विपर्यय । वारता—गद्य ।

संख्या स्थानं विपरीतका प्रकारांतरके ४ । सम ऊबरे तौ गुरु करणा, बिसम ऊबरे तौ गुरु करनै लघु करणा । सुधका १ । सुध स्थानं विपरीतका प्रकारांतर दोयांईके २ । हर संख्या विपरीतके ३ । हर संख्या स्थानं विपरीतके ४ । आं च्यार प्रस्तांरांके ऊबरे, सौ सरवे पाछै लघु करणा ।

इति प्रस्तार सुगम विध ।

मात्रा वरण उदिस्ट नस्ट सुगम लक्षण ।

दूहा

सुद्ध बिहुं उदिस्ट नस्ट, सुद्धा क्रमसूं अंक ।

बे संख्या बिपरीतरै, निज सुद्ध अंक निसंक ॥ ८६

बे सुद्ध थळ विपरीतरै, बि थळ संख्य विपरीत ।

आं चहुं निस्ट उदिस्ट सिर, अंक उलट क्रम दीत ॥ ६०

क्रम संख्या विपरीत बे, बि क्रम बि थळ बिपरीत ।

पूछ ल यक घट नस्ट गुरु, वध उदिस्ट कहीत ॥ ६१

सुद्ध बे सुद्ध थळ उलट बे, क्रम बी क्रम धर अंक ।

पूछ सेस घट नस्ट कर, वध उदिस्ट गुरु अंक ॥ ६२

इति रघुवरजसप्रकास ग्रंथे आढा किसना क्रत मात्रा वरण

सोडस प्रस्तार उदिस्ट निरूपण संपूरण ।

अथ मेर लक्षण ।

दूहा

मुण अमका प्रस्तार मभ, सरब गुरु केह ।

एक एक घट फिर अखौ, सब लघु घट लघु जेह ॥ ६३

ऊबरे-शेष रहते हैं । आं-इत ।

८६. बिहुं-दोनों ।

६०. बि-दो । संख्य-संख्या । सिर-ऊपर । दीत-दीजिये ।

६१. वध-विधि । कहीत-कहते हैं ।

६२. घट-घटाना ।

६३. मुण-कह । अमका-इसका । अखौ-कहो । जेह-जिस ।

पूछै यूँ अन कवि प्रसन, थाप मेर जिण ठाम ।
प्रथम मेर मत कवि परठ, रट कीरत रघुराम ॥ ६४

अथ मात्रा मेर विध ।

कवित छप्पै

कर सम बे बे कोठ, अंत यक अंक भरीजै ।
आद कोठ यक अंक, दुवौ तिण तर हर दीजै ॥
ऊरध जुगळ फिर अंक, देह पैलां कोठां दख ।
विध मध कोठा भरण, लछ आखंत सुकवि लख ॥
सिर अंक त्याग दछ अंक सौ, समिळ लेख अध कोठ सुज ।
कह मत मेर यण विध 'किसन', तूँ रट राघव आंन तज ॥ ६५

६४. यूँ—इस प्रकार । अन—अन्य । प्रसन—प्रश्न । थाप—स्थापित कर । मेर—मेरु ।
ठाम—स्थान । परठ—रच ।

६५. कोठ—कोठा । दुवौ—दूसरा । तिण—उस । तर—तल, नीचे । ऊरध—उर्ध्व । दख—कह ।
विध—विधि । मध—मध्य । लछ—लक्षण । आखंत—कहते हैं । समिळ—साथ ।
अध—नीचे । सुज—वह । आंन—अन्य ।

अथ वरण मेर भरण विध

अथ एकादस मात्रा मेर स्वरूप ।

	१	१	भेद १				
२	१	१	भेद २				
३	२	१	भेद ३				
४	१	३	१	भेद ५			
५	३	४	१	भेद ८			
६	१	६	५	१	भेद १३		
७	४	१०	६	१	भेद २१		
८	१	१०	१५	७	१	भेद ३४	
९	५	२०	२१	८	१	भेद ५५	
१०	१	१५	३५	२८	१	भेद ८९	
११	६	३५	५६	३६	१०	१	भेद १४४

अथ पताका लक्षण ।

द्वहौ

मुणिया भेळा मेरमें, गुरु लघु रूप गिनांन ।
जपौ जेण थळ जूजुवा, थपि पताक कह थांन ॥ ६६

अथ मात्रा पताका विध ।

कवित छप्पै

अंक रीत उदिस्ट देहु, पूरण अंक बांमह ।
अंक पूरब ता अंक मेटि, क्रम क्रम विधि तांमह ॥
एक अंक लोपंत, एक गुरु ग्यांन गिणीजै ।
दोय अंक ओपंत, दोय गुरु ग्यांन भणीजै ॥
त्रय लोप त्रि गुरु चव लोप चव, गुरु गियांन यम जांणियै ।
लिख्य मेर संख्य ध्वज मत सौ, जस राघव ध्वज जांणियै ॥ ६७

-
६६. मुणिया—कहे । भेळा—शामिल । गिनांन—ज्ञान । जूजुवा—पृथक्-पृथक् ।
थपि—स्थापित कर । थांन—स्थान ।
६७. देहु—देकर । बांमह—बायां । तामह—उसमें । लोपंत—लोप होते हैं ।
ओपंत—शोभा देता है । चव—कहो । चव—चार ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

दस मात्राकी पंक्तिका

दस मात्राकी पताका

दस मात्राकी पताकाका दूसरा रूप यह भी होता है ।

१	१५		३५		२८		६		१
SSSSS	SSSS		IIIISSS		IIIIIISS		SIIIIII		IIIIIIII
१	२	३	५	८	१३	२१	३४	५५	८६

३	३५
४	३६
६	३८
७	३९
९	४०
१४	४३
१५	४४
१७	४६
२२	

८	६१
१०	६२
११	६३
१२	६४
१६	६९
१८	७०
२०	७२
२३	७७
२४	
२५	
२७	
२८	
३०	
३७	
३९	
४०	
४१	
४४	
४५	
४६	
४८	
४९	
५१	
५७	
५८	
५९	

२१
२६
२९
३१
३२
३३
४२
४७
५०
५२
५३
५४
६०
६३
६५
६६
६७
७१
७३
७४
७५
७८
७९
८०
८२
८३
८५

५५
६८
७६
८१
८४
८६
८८

अथ मात्रा पताका अन्य विध ।

दूहा

अंक मत्त उदिस्ट लिख, समभ् विचार सुजांण ।
 वळे पताखा दंड विच, विध एही बुधवांण ॥ ९८
 विरळी पूरण अंक विण, बे बे पंकत बंध ।
 ऊपरली बे पांतरौ, आंक उपंत समंध ॥ ९९
 असी अंक पूरण अंकसूं, परठव तीजी पंत ।
 गुणीयण कहणौ गुरु लघु, पहली तरह पदंत ॥ १००

अन्य प्रकार नवीन मत दस मात्रा पताका स्वरूप ।*

९८. वळे-फिर । बुधवांण-बुद्धिमान् ।

९९. पांत-पंक्ति । उपंत-उपांत्य । समंध-सम्बन्ध ।

१००. परठव-रच । गुणीयण-कवि ।

* दूसरे प्रकारसे सप्त मात्रा पताकाके स्वरूपकी तरह १० मात्रा पताकाका स्वरूप भी निकाला जा सकता है ।

अथ सप्त मात्रा पताका स्वरूप ।*

१	२	३	५	८	१३	२१
२		५		१३		
४		६		१६		
६		७		१८		
		१०		१९		
		११		२०		
		१२				
		१४				
		१५				
		१७				

* ७ मात्राओंकी पताका निम्न प्रकारसे भी लिखी जाती है ।

७ मात्राओंकी पताका

१	२१									
५	८	१३	१५	१६	१९	२०				
१०	३	५	६	७	१०	११	१२	१४	१५	१७
४	१	२	४	६						

अथ वरण मेर भरण विध ।

दूहौ

संख्या अक्खर कोठ सभ्भ, एकौ आदर अंत ।
सून कोठ सिर अंक बे, समिल लेख अध संत ॥ १०१

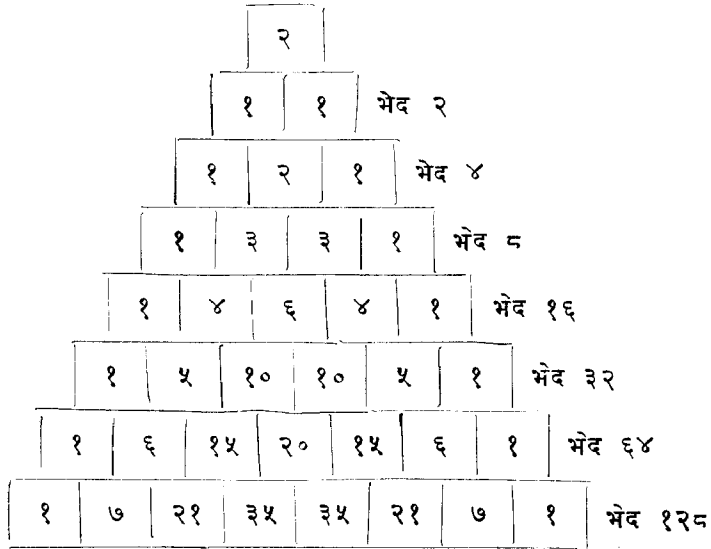
अथ वरण मेर खंड विध ।

दूहौ

परठ दच्छ सुधी पंगत, उत्तर चढ़ा उतार ।
आद अंत भर एकड़ौ, आंन अग्र उणहार ॥ १०२

अथ सप्त वरण मेर स्वरूप ।

सप्त वरण मेर ।

१०२. उणहार—समान ।

अथ वरण खंड मेर स्वरूप

						१	१
					१	२	१
			१	३	३	१	
		१	४	६	४	१	
	१	५	१०	१०	५	१	
	१	६	१५	२०	१५	६	१
१	७	२१	३५	३५	२१	७	१

प्राचीन सप्त च्यार वरण पताका स्वरूप

१	२	४	८	१६
	३	६	१२	
	५	७	१४	
	९	१०	१५	
		११		
		१३		

अथ वरण पताका विध ।

दूहा

यक दौ च्यार सु आठ विध, अंक वरण उदिच्छ ।
 पूरण अंकसूं वांम तिण, परलौ लोपव पच्छ ॥ १०३
 एक अंक लोपै तिकण, पंत एक गुरु ग्यांन ।
 दोय अंक दु गुरु त्रियंक, तीन गुरु मन मांन ॥ १०४

१									
२	३	५	६	१७					
४	६	७	१०	११	१३	१८	१९	२१	२५
८	१२	१४	१५	२०	२२	२३	२६	२७	२९
१६	२४	२८	३०	३१					
३२									

अथ वरण पताका नवीन मत अन्य विध सुगम ।

दूहा

वरण पताका आंन विध, अंक उदिस्ट विधान ।
 पूरण अंक संनिधि जिकौ, पूरब अंकसु मांन ॥ १०५
 पूरब अंक सिर अंकसूं, जोड़ अंक गिण जेह ।
 सौ पूरणसूं दूसरी, पंकत धरौ सप्रेह ॥ १०६
 पूरब अंक सिर पंतसूं, पह भर छेल्ही पंत ।
 त्रतीय अंक गुण पुब्बसूं, पंत दुती भर संत ॥ १०७

१०५. संनिधि-निकट ।

१०६. सप्रेह-सप्रयत्न ।

१०७. सिर-ऊपर । पंत-पंक्ति । पह-प्रथम । छेल्ही-अंतिम । पुब्बसूं-पूर्वसे । दुती-द्वितीय । संत-सज्जन ।

यण विध पूरब अंक जुड़, सिर पंकतरा अंक ।
वरण पताका नवीन विध, सूधौ मत निरसंक ॥ १०८

अथ मरकटी लखण कथन ।

छप्पै

किव पूछै जौ कोय, ग्यांन खट भांत एक थळ ।
जिणारी अखु' जुगत, सुणौ कवि सुमति सउज्जळ ॥
किती व्रत्तिके भेद, मात्र कितरीके वरणह ।
कितरा गुरु लघु किता, रटौ हिक ठौड़ सु निरणह ॥
मांडजै तेण पुळ मरकटी, खट विध ग्यांन दिखाइयै ।
'किसनेस'सुकव धन जनम किव,गुण जौ राघव गाइयै ॥१०९

अथ मात्रा मरकटी विध कथन ।

कवित छप्पै

पंकत खट करि प्रथम, संख्य मत्ता कोठा सम ।
पांत व्रत्त भर प्रथम, एक दौ त्रय चव यण क्रम ॥
पूरव जुगळ भर भेद पंत, त्री चवथ पंच तज ।
पंत छटी भर पहल, एक बे अंक परठ सुज ॥
धर बीय सीस अेकौ सधर, बियौ भेद पंकत सुमिळ ।
लख बीया अग्र पांचौं सुलछं, पांत छठी यम भर प्रघळ ॥ ११०
आद सुन्य गुरु पंत, अंक अन गुरु लघु आरख ।
गुरु लघु पंकति गिणौ, वरण पंकत भर बेधख ॥

१०८. निरसंक-निशंक ।

११०. पांत-पंक्ति । त्रय-तीन । चव-चार । यण-इस । त्री-तीन । चवथ-चौथा ।
बे-दो । परठ-रख । बीय-दूसरा । बियौ-दूसरा । सुलछं-अच्छे लक्षण । प्रघळ-
अच्छी प्रकार ।

१११. आरख-समझ । बेधख-निर्भय ।

व्रत भेद गुण विन्हैं पंत, विच मत्त पंत धर ।

यम खट पंकत सुकवि, सुमत हूँता पूरण भर ॥

मरकटी मत्त यम 'किसन' मुण, खट विध ग्यांन सु एक थळ ।

जनम कर सफळ पायौ जिकौ, आख क्रीत रघुबर अमळ ॥ १११

अथ दस मात्रा मरकटी स्वरूप

वृत्ति	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
भेद	१	२	३	५	८	१३	२१	३४	५५	८६
मात्रा	१	४	६	२०	४०	७८	१४७	२७२	४६५	८६०
वर्ण	१	३	७	१५	३०	५८	१०६	२०१	३६५	६५५
गुरु	०	१	२	५	१०	२०	३८	७१	१३०	२३५
लघु	१	२	५	१०	२०	३८	७१	१३०	२३५	४२०

अथ वरण मरकटी भरण विध

कवित छप्पे

प्रथम परठ खट पंत, कोठ वरणां समांन कर ।

व्रत पंत यक दोय तीन, चव पंच सस्ट भर ॥

भेद पंत बे च्यार आठ भर दुगुण अंक भण ।

व्रत्ति भेद गुण बिहुं, वरण वंकत चौथी वण ॥

वरण पंत अंक कर अरध धर, गुरु लघु पंकत भर गहर ।

गुरु वरण पंत जै अंक मिळ, भल मत पंकत त्रतीय भर ॥ ११२

इति वरण मरकटी ।

१११. विन्हैं—दोनों । हूँता—से । मुण—कहना । एक थळ—एक स्थान । आख—कह ।

क्रीत—कीर्ति । अमळ—निर्मल ।

११२. कोठ—कोष्ठक । व्रत—वृत्त । बिहुं—दो । गहर—गंभीरता ।

अथ अष्ट वरण मरकटी स्वरूप ।

वृत्ति	१	२	३	४	५	६	७	८
भेद	२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६
मात्रा	३	१२	३६	८६	२४०	५७६	१४४	३०७२
वरण	२	८	२४	६४	१६०	३८४	८६६	२०४८
गुरु	१	४	१२	३२	८०	१६२	४४८	१०२४
लघु	१	४	१२	३२	८०	१६२	४४८	१०२४

अथ सात मात्रा मरकटी स्वरूप ।

वृत्ति	१	२	३	४	५	६	७
भेद	१	२	३	५	८	१३	२१
मात्रा	१	४	९	२०	४०	७८	१४७
वरण	१	३	७	१५	३०	५८	१०६
गुरु	०	१	२	५	१०	२०	३८
लघु	१	२	५	१	२०	३८	७१

इति मात्रा वरण सोडस करम संपूरण ।

अथ मात्रा वृत्ति वरणण

दूहा

मत्त वृत्तमें सुकव मुण, मात्र प्रमाण मुकाम ।
 आवै समता आखिरां, वरण वृत्त जिण ठाम ॥ १
 मत्त वृत्त हिक अह मुणी, पढ़ि सौ च्यार प्रकार ।
 मत्त छंद उप छंद पद, असम सुदंडक धार ॥ २

छंद चंद्रायणौ *

लग मत्ता चौवीस छंद मत्त लेखजै ।
 सुज यां अधिका मत उपछंद विसेखजै ॥
 वरण मत सम नहीं असम पद जांणजै ।
 बे छंदां मिळ दंडक मत्त बखाणजै ॥ ३

अथ मात्रा छंद तंत्र गमक छंद

पंच मत, गमक सत ।
 सीत बर, राम रर ॥ ४

छंद बांम छ मात्रा

छ मत 'बांम' समरि स्यांम ।
 भूठ धंध, मन म बंध ॥ ५

-
१. मुकाम—स्थान । आखिरां—अक्षरोंमें । ठाम—स्थान ।
 २. हिक—एक । अह—शेषनाम । मुणी—कही ।
 ३. लेखजै—समझिये ।
 ४. सत—सत्य । रर—राम शब्दकी ध्वनि ।
 ५. छ—६, है । मत—मात्रा, मति । बांम—एक छंदका नाम, स्त्री । स्यांम—स्वामी, ईश्वर ।
 धंध—सांसारिक प्रपञ्च । म—मत ।
 रे मूर्ख ! तेरी बुद्धि स्त्रीमें है । तू सांसारिक भूठे प्रपञ्चोंमें अपने मनको मत फँसा
 और ईश्वरका स्मरण कर ।

* एक मात्रासे २४ मात्रा तकके पद्यको छंद कहते हैं । २४ मात्रासे अधिक को उपछंद तथा छंद और उपछंदके मेलको दंडक छंद कहते हैं । मतान्तर से ३२ मात्राके छन्दको भी दंडक कहते हैं ।

छंद कंता सात मात्रा

कळ सत 'कंत', जिण जगणंत ।

रट रघुराय, थिर सुख थाय ॥ ६

दहौ

सात मत्त पद प्रत पडै, सुगति छंद सौ थाय ।

आठ मत्त अंतह तगण, पगण छंद कहवाय ॥ ७

छंद सुगति

भूप रघुबर, सभ्तत धनु सर ।

जूभ मंडे, दैत दंडे ॥ ८

छंद पगण अस्ट मात्रा

रांम महाराज, करण जन काज ।

कोट रिव कंत, देह दुति वंत ॥ ९

छंद मधु-भार

चव कळ जगांण, मधु भार जांण ।

भजि औध भूप, रवि कोट रूप ॥

श्रीरांमचंद्र, बिबुधेस बंद ।

तन दीध तास, जपि क्रीत जास ॥ १०

६. कळ-मात्रा, संसार । सत-सात, सत्य । जिण जगणंत-जिसके अन्तमें जगण होता हो । जिसमें सारा जग विलीन होता हो । थिर-स्थिर । थाय-होता है ।

संसारमें सत्य केवल ईश्वर है जिसमें ही जगत विलीन होता है । अतः हे मन ! तू रामचन्द्रजीको रट जिससे तेरे सब सुख स्थिर हो जायें ।

७. पद प्रत पडै-प्रत्येक चरणमें हो ।

८. जूभ-युद्ध । मंडे-रचा । दैत-दैत्य । दंडे-दण्ड दिया ।

९. कंत-कान्ति । दुतिवंत-दीप्तिमान् ।

१०. चव-चार, कह । कळ-मात्रा, दुःख । जगांण-जिसके अंतमें जगण हो, संसार । मधुभार-एक छंद का नाम (मधु-नशा । भार-बोझ) ।

अथ नव मात्रा छंद

छंद रसकल

नौ मात जैरै, गुरु अंतपै रै ।

रसकळ सूछंद, भज्जि कवसलैंद ॥ ११

अथ दस मात्रा छंद

छंद दीपक

मुण पाय दह मात, दीपकक सुखदात ।

जीहा अठूंजांम, संभार स्त्री रंम ॥ १२

इग्यारे मात्रा छंद

छंद रसिक

चव लघु सिव मत चरण ।

वळ खट पय तिण वरण ॥

रसिक जिकण जग रटत ।

मुण रघुवर अघ मटत ॥

धनख धरण धुर धमळ ।

‘किसन’ समर मुख कमळ ॥ १३

बिबुधेस—इंद्र । बीध—दिया । तास—उसने । क्रीत—कीर्ति । जास—जिसकी ।

हे मन ! तू इस संसारको दुःखका घर और सांसारिक नशेको बोझ समझ । देवताओंके स्वामी इंद्रके वन्दनीय और करोड़ों सूर्योंके समान तेजस्वी अयोध्याके स्वामी श्रीरामचंद्रजी, जिन्होंने तुझे यह शरीर दिया है उनका स्मरण एवं सदैव कीर्ति-गान कर ।

११. नौ—नव, न । मात—मात्रा । जैरै—जिसके । अंतपै—अंतमें । कवसलैंद—कौशलेन्द्र, श्री रामचंद्र ।

१२. पाय—चरण । दह—दस । जीहा—जिह्वा । अठूंजांम—अष्टयाम । संभार—स्मरण कर ।

१३. चव—कह । सिव—ग्यारह । मत—मात्रा । वळ—फिर । तिण—उस । जिकण—जिसको । मटत—मिटते हैं । धनख धरण—धनुर्धारी । धुर—बोझ । धमळ—वहन करने वाला ।

छंद आभीर

जै पय सिव मत जांण ।
 अंत पयोधर आंण ॥
 छंद आभीर अछेह ।
 रट रघुनाथ अरेह ॥
 हर जस गावण हार ।
 धन मांनुख तन धार ॥ १४

बारै मात्रा छंद

उद्धोर

कळ भांण पाय कहंत ।
 उद्धोर जिण जगणंत ॥
 रे किसन भजि सियरांम ।
 धांनख धर सुख धांम ॥ १५

त्रयोदस मात्रा छंद

छंद अनांम

तेरै मत्त गुर लघु अंत ।
 किव छंद अनांम कहंत ॥
 रट सीता नायक रांम ।
 करौ चित तणा सिध कांम ॥ १६

१४. जै-जिस । पय-चरण । सिव-ग्यारह । पयोधर-मध्यगुरुकी चार मात्राका नाम ।।। ।
 अछेह-अखंड । अरेह-निष्कलंक ।

१५. भांण-(भानु) बारह । पाय-चरण । जगणंत-जिसके अंतमें जगण हो ।

१६. किव-कवि ।

चतुरदस मात्रा छंद

छंद हाकल

त्रै दुज गुर कळ चवद तठै ।
जांगौ हाकळ छंद जठै ॥
भव सागर तर रांस भजौ ।
तै विण आंन उपाय तजौ ॥ १७

छंद भंपताल

गुर अंत मत चवदह गिणौ ।
भल भंपताळी कवि भणौ ॥
रघुनाथ जेण रिभावियौ ।
पद उरध तै कवि पाइयौ ॥ १८

पंचदस मात्रा छंद

छंद जैकरी

कळ दह पंच जाण जैकरी ।
दुज मुर प्रिय अंतै गुरु धरी ॥
भज भज सीता राघव भई ।
दस सिर जेता अघ हर दई ॥ १९

छंद चौपई

पद दस पंचह मत्त प्रमांण, जगण अंत चौपई सजांण ।
पायौ जै धन मानव पिंड, आखै राघव क्रीत अखंड ॥ २०

१७. त्रै-तीन । दुज-४ मात्रा । तै विण-उसके विना । आंन-अन्य ।

१८. भल-ठीक । रिभावियौ-प्रसन्न वि.या । उरध-ऊर्ध्व । पाइयौ-प्राप्त किया ।

१९. दह-दस । दुज-४ मात्रा । मुर-तीन । प्रिय-दो मात्रा । जेता-विजयी ।

२०. पायौ-प्राप्त किया । जै-जो । पिंड-शरीर । आखै-कह । क्रीत-कीर्ति ।

सौड़स मात्रा छंद

दूहौ

च्यार चतुकळ सोळमत, सगणा अंत पय साज ।
सिंह बिलोकणा छंद सौ, रट कीरत रघुराज ॥ २१

छंद सिंह बिलोकण

धन धन हरि चाप निखंग धरी ।
धर सील सधर क्रत ऊंच करी ॥
करतार करां जग भौक जपै ।
जय कती जिकै खळ पाप खपै ॥ २२

छंद चरना कुलक

सौ पदकूळ पय मत्त सोळै ।
अंतक सं निरभै हर ओळै ॥
जै कज हे किव रांम जपीजै ।
जांण करंजुळ आयुख छीजै ॥ २३

छंद अरिल

दौ लघु अंत पयं मत्त खोड़स ।
छंद अरिल्ल विना हर खोड़स ॥
केसव नांम विना अणभै कर ।
कौसळनंद जनं नरभै कर ॥ २४

२१. सौ-(सः) वह ।

२२. धन-धन्य । निखंग-(निषंग) तर्कश । सधर-द्रढ़, अटल । क्रत-कार्य । ऊंच-श्रेष्ठ । भौक-धन्य-धन्य । जयकति-विजयी । जिकै-जिसके । खळ-दुष्ट । खपै-नाश होते हैं ।

२३. सौ-उसके । पदकूळ-चरनाकुल । अंतक-यमराज । हर-(हरि) ईश्वर । ओळै-ओट । जै-जिस । कज-लिये । करंजुळ-हाथका जल । आयुख-आयु । छीजै-नष्ट होनी है ।

२४. अणभै-निर्भय । जनं-भक्त । नरभै-निर्भय ।

छंद पाद्धरी

अख मत्त सोळ यक जगण अंत ।
 पाद्धरी छंद कवि जे पढंत ॥
 राजाधिराज माराज रांम ।
 ते ताज सीस आलम तमांम ॥
 'अरिहंत' भरत अग्रज अहेस ।
 जांनुकीकंत मतिवंत जेस ॥
 तन स्यांम घणा घण रूप ताय ।
 पट पीत बरण तडिता प्रभाय ॥
 आजाणबाहु अद्वितीय अंग ।
 निज पांण बांण धनु कटि निखंग ॥
 सीय बांम अंग मुख अग्र सेख ।
 बजरंग पाय सेवत बिसेख ॥
 इण रूप ध्यांन निज अवध ईस ।
 कर भजन 'किसन' निस दिन कवीस ॥ २५

छंद बै अखरी

गुरु लघु अनियंम सोळ मता गण ।
 छंद बै आखरी सोय बिचच्छण ॥
 दाटक रांम आलाटक दंडण ।
 हाटक कोट अधीस विहंडण ॥

२५. आलम-संसार । अरिहंत-शत्रुघ्न । अहेस-लक्ष्मण । मतिवंत-बुद्धिमान् । घणाघण-
 (घनाघन) बादल । तडिता-बिजली । प्रभाय-चमक । आजाणबाहु-आजानुबाहु ।
 पांण-(पाणि) हाथ । सेख-लक्ष्मण । बजरंग-हनुमान । पाय-चरण ।

२६. अनियंम-नियम नहीं । बिचच्छण-विचक्षण । दाटक-समर्थ । आलाटक-दुष्ट । दंडण-
 दंड देने वाला । हाटक-स्वर्ण । कोट-गढ़ । अधीस-स्वामी । विहंडण-नष्ट करने
 वाला ।

आस्रय आय भीखण आतुर ।
 बेख ब्रवी जिण लंक सियाबर ॥
 एक घड़ी मभू दास उधारै ।
 धांनुखधार बडा ब्रद धारै ॥
 सौ नित गाव 'किसन' सुभायक ।
 नाथ अनाथ धणी रघुनायक ॥ २६

छंद रडु

सप्तदस मात्रा

दूहौ

कीजै दूहौ प्रथम यक, सत्तरह मत्ता पाय ।
 तिथ रिब तिथ सिव तिथ, सुपय रडु छंद कहाय ॥ २७

छंद ग्रंथां तरे चूडामण नाम

धारत कर सायक धनुख, त्रेभोयण सिरताज ।
 भजियां जन कारक अभै, जै राघव माहराज ॥
 राज भीखण लाज राखण, सरणागत साधारण ।
 धनंख सायक भुजां धारण, मह असुर खळ मारण ॥
 जांनुकीवर मरम जांणंग, तेग अरेसां तायक ।
 'किसन' भज जन मान रखके, दान अभै वरदायक ॥ २८

२६. आतुर—दुखी । बेख—देख । ब्रवी—इनायत की । मभू—मध्य । दास—भक्त । धांनुखधार—
 धनुषधारी । ब्रद—विरुद । सुभायक—सुहृचिकर । धणी—स्वामी ।

२७. तिथ—१५ । रिब—१२ । सिव—११ ।

२८. त्रेभोयण—त्रिभुवन । साधारण—रक्षा करने वाला । मह—(महि) पृथ्वी । मरम—मर्म ।
 जांणंग—जानने वाला । अरेसां—(अरि+ईस) शत्रु । तायक—नाश करने वाला ।

नोट—सप्तदस मात्राके रडु छंदका लक्षण जैसा ग्रंथकारने दिया है उसके अनुसार उदाहरण
 नहीं है, क्योंकि सत्रह मात्रा किसी भी चरणमें नहीं हैं ।

अथ वीस मात्रा पवंगम छंद

ग्रंथांतरे चंद्रायणौ छंद

दूहौ

त्रे खट कळ लघु गुरु चरण, अंत मत्त इक वीस ।

चुरस छंद चंद्रायणौ, आख सुजस अवधीस ॥ २६

छंद चंद्रायणौ

स्यांस घटा तन रूप विराजत सांमळा ।

बेखौ दुपटा पीत छटा जिम बीजळा ॥

कट तट ओप निखंग कोट छिब कांमकी ।

रूप अनूप सचूप यसी दुति रांमकी ॥ ३०

तेवीस मात्रा

छंद महादीप

महदीप छंद तेरहै दस मत पय जांगौ ।

यण जोड़ सुजस रांम नूपत उर मभभ आंगौ ॥

जनपाळ स्त्री दयाळ सुलख जियगतजांमी ।

सरण सधार बिरदधार हणूंमान सांमी ॥ ३१

छंद हीर

त्रय खटकळ अंत रगण नांम छंद हीर है ।

सौ पसु कव धन्य पढ़त कीरत रघुबीर है ॥

२६. त्रे-३ । खट-६ । चुरस-श्रेष्ठ ।

३०. बेखौ-देखिए । छटा-दीप्ति । बीजळा-बिजली । कटतट-कटितल । ओप-शोभित ।
निखंग-तर्कश । सचूप-सुन्दर । यसी-ऐसी । दुति-द्युति ।

३१. मभभ-मध्य । जनपाळ-भक्तोंकी रक्षा करने वाले । जियगतजांमी-अन्तर्यामी ।
सरणसधार-शरणमें आये हुएकी रक्षा करने वाला । हणूंमान-हनुमान । सांमी-स्वामी ।

३२. पसु-पशु, मूर्ख । कव-कवि, विद्वान ।

धरण धनुस बांम पांण बांण दच्छ हाथ है ।
भंजण गढ़ लंक भूप गजण दस माथ है ॥ ३२

छंद रोला

श्रौयण मत चौवीस होय जिण रोळा आखत ।
भल कवि जोड़ग छंद मांभ, राघौ जस भाखत ॥
गैल औण रज परसत रीजै नारी गौतम ।
प्रतिपल 'किसना' रामचंद्र सौ भज पुरसोतम ॥ ३३

छंद बथुवा

भव तेरह मत श्रौण, कोय उप दोहा भाखै ।
अख रोळा बथु ऊमै, त्रिविध आनंद बथु आखै ॥
दस तेरह मत्त रुद्र रुद्र रुद्रह नव आवै ।
राय बिथु तिण नांम रुद्र दस अन मत गावै ॥ ३४

अथ छंद काव्य

आद मत्त अगीयार, दुतीय पद तेर मात दख ।
काव्य छंद तिण कहत, अवध ईस्वर कीरत अख ॥
जिग कोसिक रख जेण, असुर मारीच उडायौ ।
मार सुबाह मदंध, प्रगट रघुबर जय पायौ ॥ ३५

३२. बांम-बायां । पांण-(पाणि) हाथ । दच्छ-दाहिना । भंजण-तोड़ने वाला । लंक-लंका । भंजण-पराजित करने वाला । दसमाथ-रावण ।

३३. श्रौयण-चरण । मत-मात्रा । आखत-कहते हैं । भल-उत्तम, श्रेष्ठ । जोड़ग-रचना करने वाला । मांभ-मध्य । राघौ-श्री रामचंद्र भगवान । गैल-रास्ता । श्रौण-चरण ।

३४. भव-ग्यारह । भाखै-कहते हैं । रुद्र-ग्यारह ।

३५. आद-आदि । अगीयार-ग्यारह । मात-मात्रा । दख-कह । अख-कह, वर्णन कर । जिग-यज्ञ । कोसिक-विश्वामित्र । रख-रक्षा कर । जेण-जिस ।

दूहौ

मत्त छंद 'किसनै' मुणै, निज कीरत रघुबंद ।
सुणौ सुकव अखुं सकौ, अब मत्ता उप छंद ॥ ३६

इति मात्रा छंद संपूरण

अथ मात्रा उप छंद वरणण

दूहौ

जिण पय मंदाकिण जनम, अघ नासिणी अपार ।
जिण भजतां अघ जाणरौ, विसमय किसुं विचार ॥ ३७

तत्रादि हरि गीत छंद

चव आद खटकळ दुकळ गुरु यक पाय मत अठ वीसयं ।
हरि गीत सौ जिण अंत लघु सौ रांम गीत मती सयं ॥
वपु स्यांमसुंदर मेघ रुचि फबि तड़ित पीत पटंबरं ।
सुज बांम चाप निखंग कटि तट दच्छ कर भ्रामत्त सरं ॥ ३८

छंद रांम गीत

दसमाथ भंज समाथ भुज रघुनाथ दीन दयाळ ।
गुह ग्राह ग्रीधक बंध तै गत ब्रवण भाल विसाळ ॥
सुग्रीव निरबळ राखि सरणै सबळ बाळ संघार ।
पह जोय 'किसना' नांम परचौ तोय गिरवर तार ॥ ३९

३७. पय—चरण । मंदाकिण—(मंदाकिनी) गंगा । अघ—पाप । नासिणी—नाश करने वाली, मिटाने वाली । विसमय—(विस्मय) आश्चर्य । किसुं—कैसा ।

३८. चव—कह । आद—(आदि) प्रथम । वपु—शरीर । रुचि—कांति । तड़ित—बिजली बांम—बायां । चाप—धनुष । निखंग—तर्कश । दच्छ—दक्षिण ।

३९. दसमाथ—रावण । समाथ—समर्थ । गत (गति) मोक्ष । ब्रवण—देने वाला । बाळ—बालि नामक बंदर । परचौ—चमत्कार । तोय—पानी । गिरवर—पर्वत ।

नोट—हरि गीत और राम गीतमें यही अंतर है कि राम गीतमें अंतिम वर्ण ह्रस्व रहता है । परन्तु उपर्युक्त राम गीत में छब्बीस मात्रा ही हैं ।

छंद सबैइया

अंत भगण ईकतीस मत्त पद छैस सवैयौ छाजत ।
 लख कारज तज समर रांम पद बीजां भजतौ मुढ़ न लाजत ॥
 संत अनेक उधार सियाबर पै सरणा अनाथां पाळण ।
 गढ़वा जै पढ़ वीज सची गथ जनमां तणा दुख सौ जाळण ॥ ४०

दूहौ

पद प्रत मत गुणतीस पढ़ि, अंत गुरु लघु होय ।
 राघव जस जिण मभ्र रटां, कहै मरहट्टा सोय ॥ ४१

छंद मरहट्टा

सीता सी रांणी वेद वखांणी, सारंगपांणी सांम ।
 मीढ़ न मघवांणी बळ ब्रहमांणी, नहिं रुद्रांणी नांम ॥ ४२
 जे अंतर जांमी वार नमांमी, स्वांमी जग साधार ।
 जोड़ी चिरजीवं पतनी पीयं, सुज सस दीवं सार ॥ ४३

दूहौ

सात चतुकळ चरण मै, एक होय गुरु अंत ।
 चतुर पदी कोइक चवै, रुचिरा कोय रटंत ॥ ४४

छंद चतुरपदी तथा रुचिरा

दस माथ विहंडण आसुर खंडण, राघव भूप अरोड़ा ।
 पाथर रच पाजं समुद सकाजं, तै गड हाटक तोड़ा ॥

४०. छाजत—शोभा देता है । लख—लाखों । बीजां—दूसरोंकी ।

४१. पद—चरण । प्रत—प्रति । सोय—वह ।

४२. सारंगपांणी—(सारंगपाणि) विष्णु, श्रीरामचंद्र । सांम—(स्वामी) पति । मीढ़—समता ।
 मघवांणी—इन्द्राणी । ब्रहमांणी—ब्रह्माणी । रुद्रांणी—पार्वती, सती ।

४३. साधार—रक्षक । पतनी—पत्नी । पीयं—पति । सस—शशि, चंद्रमां । दीवं—सूर्य ।

४४. कोइक—कोई । चवै—कहते हैं । रटंत—कहते हैं ।

४५. विहंडण—नाश करने वाला । अरोड़ा—जबरदस्त । पाथर—पत्थर । पाजं—सेतु, पुल ।
 हाटक—स्वर्ण । रच—(रवि) सूर्य ।

सीताचौ स्वांमी अंतरजांमी रिब कुळ मंडण राजा ।
जिण सुजस जपीजै लभ तन लीजै कीजै सुकत काजा ॥ ४५

छंद धत्ता

सत दुजबर ठांगौ त्रय कळ आंगौ कहि धत्ता यक तीस कळ ।
रटजै मभ राघौ दुख अघ दाघौ फिर तन धारण पाय फळ ॥
द्रुम सात बिभेदण क्रमगत छेदण तै जस कह भव सिंधु तर ।
सुत स्त्री कौसल्या तार अहल्या, करुणानिध सौ याद कर ॥ ४६

ग्रंथांतरे धतानंद अन्य विध

दस सात मात्रा पर विस्राम अंत लघु सतरै मात्रा सौ धतानंद छंद ।

छंद त्रिभंगी

दस अठ अठ छामं चव विस्रामं छंद सुनांमं तिरभंगी ।
रघुनाथ समथ्यं हणि दसमथ्यं रखि यळ गथ्यं रिण संगी ॥
ससिबदनी सीता कंत पुनीता दास अभीता कुळदीता ।
'किसना' जिण कीता गुण मुखगीता प्रगट पुणीता जग जीता ॥ ४७

खट सद्रस्य छंद लछण

दूहौ

तिरभंगी १ पदमावती २ दंडकळ ३ लीलावती ४ ।
दुमिळा ५ जनहर ६ छंद दख औ सम छहूं अखंत ॥ ४८

४५. मंडण—आभूषण । लभ—लाभ । काजा—कार्य ।

४६. सत—सात । दुजबर—चार मात्राका नाम । ठांगौ—रखो । त्रय—तीन । मभ—मध्य ।
दाघौ—जलाग्रो । बिभेदण—भेदन करने वाला । क्रमगत—कर्मगति । छेदण—नाश करने
वाला । भव—संसार ।

४७. छामं—छ मात्रा । चव—कह । समथ्यं—समर्थ । हणि—मार कर । दसमथ्यं—रावण ।
रखि—रख कर । यळ—पृथ्वी । गथ्यं—गाथा, वृत्तान्त । ससिबदनी—चन्द्रमुखी । कंत—
पति । पुनीता—पवित्र । दास—भक्त । अभीता—निर्भय । कुळदीता—(कुल + आदित्य)
सूर्यवंशी । कीता—कीर्ति । गीता—गाथा ।

छंद पदमावती

दस वसु खट आठं इक पद पाठं सौ पदमावती छंद सही ।
 सौ सुकव सुभागी हरि अनुरागी मत लागी जस रांम मही ॥
 सीता वर सुंदर मह गुण मंदर पाय पुरंदर दास पड़े ।
 चव जै जस चारण 'किसन' सकारण धारण सौ यक एक धड़ै ॥ ४६

छंद दंडकल

दस अठ चवदेसं दंडकळेंसं मत्त बतेसं जेण पयं ।
 कह जे मभू कीरत पावत स्त्रीपत लाभ सधारण देह लयं ॥
 अवघेस अभंगं, जीपण जंगं कोटि अनंगं धारी कळं ।
 खर दूखर खंडण बाळ विहंडण दाप निवारण पाप दळं ॥ ५०

छंद दुमिला

दस वसुखट ठांगौ फिर वसु आंगौ दुमिळा ठांगौ करणंता ।
 दसरथ सुत नूपवर कळख खयंकर, सौ भव दध तिर निज संता ॥
 रवि कौट प्रकासं जपि मुख जासं, देण अभेपद निज दासं ।
 निस दिन पत्रासं, हरखि हुलासं, जस प्रतिसासं जपि जासं ॥ ५१

४६. वसु-आठ । खट आठ-चौदह । सौ-वह । सुकव-सुकवि । सुभागी-भाग्यशाली ।
 मत-मति । मह-महि, महान् । पाय-पैर । पुरंदर-इंद्र । दास-भक्त । धड़ै-तराजूके
 पलड़ेंमें ।

५०. चवदेसं-चवदह । मत्त-मात्रा । बतेसं-बत्तीस । पय-चरण । मभू-(मध्यमें) ।
 अभंगं-वीर । जीपण-जीतने वाला । जंग-युद्ध । कळं-काति । खर दूखर-खर, दूषण ।
 खंडण-मारने वाला । बाळ-बालि । विहंडण-नष्ट करने वाला । दाप-दर्प, अभिमान ।
 दळ-समूह ।

५१. वसुखट-चौदह । ठांगौ-स्थापित करो । आंगौ-लाओ । करणंता-जिसके अंतमें करण
 (SS) हो । कळख-कलुष । खयंकर-नष्ट करने वाला । भव-संसार । दध-(उदधि)
 समुद्र । अभेपद-निर्भयता । पत्रासं-पत्ते खाकर । जस-यश । प्रतिसासं-(श्वास प्रतिश्वास)
 प्रत्येक श्वास ।

छंद लीलावती

गुरु लघु विण नियमं तीस बि मत्ता ।
लीलावती गुरु अंत कहै ।
जौ रघुवर गावै सब सुख पावै ,
निभय जिंकां जम ताप नहै ।
सर गिरवर तारे पदम अठारै ,
सेन उतारे जगत सखै ।
भिड़ रांवण भंजे गढ़हिम गंजे ,
अमरां रंजे ब्रहम अखै । ५२

छंद जनहरण

सब लघु पय पय धरि पछ यक गुरु करि ,
जळहर कळ सम लछण धरै ।
सुज उर दुति सरवर तिम कळ तरवर ,
सिध रघुवर सुजस बैरै ।
हर अकरण करण सरण असरण हरी ,
तरण अतर भव जळधि तिकौ ।
कट कट अघ दुघट विकट थट अण घट ,
भट भट रट रट 'किसन' जिकौ । ५३

छंद वरवीर

चव कळ उरोज थळ च्यार वोज ,
वरवीर छंद कह यम कव्यंद ।

५२. विण—विना । मत्ता—मात्रा । नहै—नष्ट होते हैं । सर—समुद्र । सखै—साक्षी देता है ।
भिड़—योद्धा । भंजे—नाश किया । गढ़हिम—लंका । गंजे—जीत लिया । रंजे—प्रसन्न किया ।
ब्रहम—ब्रह्मा । अखै—कहता है ।
५३. पय—चरण । पछ—पश्चात् । जळहर—छंदका नाम । विकट—भयंकर । थट—समूह ।
अणघट—जो घटित न हो ।
५४. कव्यंद—कवींद्र, महाकवि ।

जस वांण जास मधि चित हुलास ,
 अख पाप नास रघुवंस यंद ।
 दसरथ कुमार, धनुबांण धार ,
 जुध असुर जार सरणा सधार ।
 जानकीनाथ गिरतार पाथ ,
 सौ है समाथ भव सिंधु सार । ५४

सोरठौ .

वीस मत्त विसरांम, दुवै सतर गुरु अंत दस ।
 तीस सात मत तांम, जिण पद छंद सभूलणा ॥ ५५

दूहौ

आठ पंच कळ पाय थक, आख फेर गुरु अंत ।
 नांम जेण पिंगळ निपुण, उप भूलणा अखंत ॥ ५६

छंद भूलणा

वेद चव भेद खट तरक नव व्याकरण वळै खट भाख जीहा वखांगै ।
 भांत पौराण दस आठ पिंगळ भरथ, उगत जुगतां तणा भेद आंगै ॥
 राग खट तीस धुनि व्यंग भूखण सुरस पात पद ।
 जिकै विण समभ चंडूल पंखी जिंही जे न रघुनाथचौ नांम जांगै ॥ ५७

५४. मधि-मध्य । यंद-इन्द्र । असुर-राक्षस । जार-तष्ट कर । पाथ-जल । समाथ-समर्थ ।
 भव-संसार । सिंधु-समुद्र ।

५६. पाय-चरण । थक-एक । आख-कह । अखंत-कहते हैं ।

५७. वळै-फिर । भाख-भाषा । जीहा-जिह्वा । पौराण-पुराण । उगत-उक्ति । जुगतां-
 युक्तियों । धुनि-(सं०ध्वनि) वह निबंध या काव्य जिसमें शब्द और उसके साक्षात् अर्थसे
 व्यंगमें विशेषता या चमत्कार हो । व्यंग-(सं०व्यंग्य) व्यंजना वृत्तिसे प्रकट शब्दका
 गूढार्थ । भूलण-अलंकार । विण-समभ-मूर्ख, अज्ञानी । चंडूल-एक प्रकारकी खाकी
 रंगकी छोटी चिड़िया जो वृक्षों पर बहुत सुंदर घोंसला बनाती है और बहुत ही मधुर
 बोलती है । पंखी-पक्षी । जिंही-जैसे । जे-जो ।

छंद उप भूलगा

सीस दीधौ जिकौ नांम रघूनाथसूँ ,
 नैण दीधा जिकौ निरख माधव नरा ।
 जीम दीधी जिकै क्रीत स्त्रीवर जपौ ,
 होठ मुसुकाय रिभवाय पातक हरा ।
 हाथ दीधा जिकौ जोड़ आगळ हरी ,
 उदर परसाद चरणा-अम्रत आचरा ।
 पाय दीधा जिकै 'किसन' पर-दछ ,
 फिर नाच राघव आगै सफळ कर तन नरा ॥ ५८

छंद मदन हरा लछण

दूहौ

अठ दुजबर खटकळ सुयक, एक हार गण अंत ।
 मदन हरा सौ छंद मुणि, राघव सुजस रटंत ॥ ५९

छंद मदन हरा

रज पाय परस जिण नार रिखी ,
 तज देह सिला छिन मांह तरी, रट सौ हरी ।
 दिन मांन कदन नूप जनक सदन धनुभंजी ,
 वदै जग सीय बरी, क्रत उद्धकरी ।

५८. दीधौ-दिया । दीधा-दिये । नरा-नर, मनुष्य । दीधी-दी । स्त्रीवर-(श्रीवर) विष्णु ।
 पातक-पाप । हरा-मिटाने वाला । आगळ-अगाड़ी । पर-दछ-प्रदक्षिणा । आगै-अगाड़ी ।

नोट—छंद-शास्त्रके अनुसार भूलगा (ना) छंदके लक्षणमें १०, १०, १० और ७ पर विश्रामसे
 कुल ३७ मात्राएं प्रत्येक चरणके अंतमें यगण सहित होती हैं । यहां पर ग्रंथकर्ताके
 दिए भूलगा छंदके लक्षण स्पष्ट नहीं होते हैं । इसी प्रकार उपभूलगाके भी लक्षण
 स्पष्ट नहीं हैं ।

५९. अठ-आठ । दुजबर-चार मात्राका नाम । मतांतरसे आदि गुरुकी चार मात्राका
 नाम (S।।) । हार-एक दीर्घका नाम (S) ।

६०. रज-धूलि । पाय-चरण । कदन-नाश । सदन-भवन । क्रत-(क्रतु) यज्ञ । उद्धकरी-
 उद्धार क्रिया ।

आजांनसुकर सर चाप सुधर ,
जिण अतुळ पराक्रम वेद अखै, सिस सूर सखै ।
'किसनेस' सुकव दख सौ निस दिव ,
रदि सिं...भाखै, भव कंज भखै ॥ ६०

दूहौ

कर दुजवर नव रगण हिक, चव पै मत चाळीस ।
सुकवी खंजा छंद सौ, मुण कीरत लिछमीस ॥ ६१

छंद खंज

रखण जन सरण रघुराज कौसळ कंवर ,
धनुख सर धरण कर सकळ सुख धांम है ।
भरत्थ अरिहा लछण भ्रात अग्रज सुभग महा ,
मन हरण घण रूप तन स्यांम है ।
सरल तन सहज दन मुक्त दायक सुमत ,
गजगमणी जांनकी भांम गुण ग्राम है ।
रात दिन हुलस मन सुजस 'किसनेस' रट ,
रखण जन मांम तरुकांम रघु रांम है ॥ ६२

दूहौ

बार प्रथम तेरह दुतीय, रगण अंत विस्राम ।
मांभ चरण पचीस मत्त, निज गगनागा नांम ॥ ६३

६०. आजांनसुकर-आजानबाहु । सर-बाण, तीर । चाप-धनुष । सिस-(शशि) चन्द्रमा ।
सूर-सूर्य । सखै-साक्षी देते हैं । दख-कह । निस दिव-रात दिन । रदि-हृदय ।

६१. लिछमीस-(लक्ष्मी + ईश) विष्णु, श्रीरामचन्द्र ।

६२. भरत्थ-भरत । अरिहा-शत्रुघ्न । लछण-लक्ष्मण । घण-(घन) बादल । मुक्त-मुक्ति,
मोक्ष । गजगमणी-गजगामिनी । भांम-भामिनी । गुण ग्राम-गुणोंका समूह । जन-
भक्त । मांम-प्रतिष्ठा, मर्यादा । तरुकांम-कल्प वृक्ष ।

६३. बार-बारह । मांभ-मध्य, में ।

छंद गगनागा

खळ दळ समर खपावत किव जण गावत कीरती ।
सीता वाहर सभतां वसुधा जाहर वीरती ॥
'किसना' निस दिन जस कर गुणियण जैनुं गावजै ।
राघव राजा सौ रट प्रगट उंच पद पावजै ॥ ६४

दूहो

एक छकळ फिर च्यार कळ, पांच होय गुरु अंत ।
अठावीस कळ औण प्रत, द्रुपदी छंद दखंत ॥ ६५

छंद द्रुपदी

जनक सुता मन रंजण गंजण, असुर अगंजण आहवं ।
मैं सरणागत कदम सदा मद, मी लजा रख माहवं ॥
दीनांनाथ अभै वरदाता, त्राता सेवग तारणं ।
तौ निज पायनि मौ दसरथ तण, घण पापां सिंघारणं ॥ ६६

दूहो

दस दस पर विसरांम चव, मत चाळीस हुवंत ।
गुरु लघु अखिर नियम नहिं, उद्धत छंद अखंत ॥ ६७

छंद उद्धत

दळ सभत खळ दाह यभ बाज अणथाह ,
गह रचण गजगाह नरनाह रघुनाथ ।

६४. खपावत—नाश करते हैं । कीरती—कीर्ति यश । वाहर—रक्षा । वसुधा—पृथ्वी । जाहर—जाहिर, प्रसिद्ध । वीरती—वीरत्व, शौर्य । गुणियण—कवि । जैनुं—जिसको ।
६५. अठावीस—अट्ठाईस । औण—चरण । प्रत—प्रति । दखंत—कहते हैं ।
६६. रंजण—प्रसन्न करने वाला । गंजण—नाश करने वाला । अगंजण—वह जो जीता न जा सके, अजयी । आहवं—युद्ध । घण—बहुत । सिंघारणं—संहार करने वाला ।
६७. चव—कह । हुवंत—होते हैं, होती हैं । अखंत—कहते हैं ।
६८. यभ—इभ, हाथी । बाज—घोड़ा । अणथाह—अपार । गह—गंभीर, महान । गजगाह—युद्ध ।

सट पटत भर सेस अति चक्रित अरेस ,
 दिन धं धूळ दिनेस थरराहइ अर साथ ।
 निहसंत नीसांण ह्वै बाज हींसांण ,
 सभ्भ काज घमसांण अपांण भइ ओघ ।
 नूप दासरथनंद सौ कारुणासिंध ,
 जस राच राजिंद मुख वाच आमोघ ॥ ६८

दूहौ

दुजबर नव ता पछ रगण, करण ता पछै होय ।
 अरध फेर गाथा अधर, माळा कहजै सोय ॥ ६९

छंद माला

अवधपति अनम सुज, तेज रवि कौट सम ,
 सियपति सरम रख लख जनां आधार है आखां ।
 नूप राघव जगनायक लायक ,
 भूपाळ लेण जस लाखां ॥ ७०

दूहौ

सात टगण फिर त्रिकळ यक, अंत रगण इक आंण ।
 मत सैताळी पायमें, पंच वदन सौ जांण ॥ ७१

६८. अरेस—(अरीश) शत्रु । धूळ—धूलि आच्छादित, धूमिल, धुंधला । दिनेस—सूर्य । थरराहइ—कंपायमान होते हैं । अर (अरि)—शत्रु । साथ—सेना, दल, समूह । निहसंत—बजते हैं । नीसांण—नगाड़ा । ह्वै—होता है, होती है । हींसांण—हिनहिनाहट । घमसांण—युद्ध । अपांण—शक्तिशाली । ओघ—समूह । सौ—वह । कारुणासिंध—(करुणासिंधु) दयासागर । आमोघ (अमोघ)—अव्यर्थ, अचूक ।

६९. करण—दो दीर्घका नाम S S । सोय—वह ।

७०. रवि—सूर्य । कौट—करोड़ । लख—लाखों । आखां—कहता हूँ ।

७१. पाय—चरण ।

छंद पंच-वदन

रघुवर महाराज गाव नहचै यक पळ न लाव ,
रंक करै सोई राव सुद्ध भाव सांम रे ।
दीनबंधु देवदेव भाखत स्तुति अहम भेव ,
जेता जग सौ अजेव गहर गरुड़ गांम रे ।
जळद नील देह जेह तड़िता पट पीत तेह ,
गोब्यंद सत क्रत गेह सीत नेह संजणं ।
राखण मिथळोसराज लाखवात अघट लाज ,
करि अमाप सबळ करग भरग चाप भंजणं ॥ ७२

दूहौ

श्रै मात्रा उपछंद, कहिया मत माफक 'किसन' ।
नहचै सुण रघुनंद, निज सेवगां निवाजसी ॥ ७३

इति मात्रा उपछंद संपूरण ।

अथ मात्रा असम चरण छंद वरणण

दूहौ

मरण जनमचौ सळ मिटण, सौ सलभ व्है संभार ।
जंम मौ सळ भंजै जिसौ, कौसळ राजकंवार ॥ ७४
नर तन पावै जे नरा, गुण गावै गोब्यंद ।
जनम सफळ थावै जिकै, फिर नावै जम फंद ॥ ७५

७२. राव-राजा । सांम-स्वामी । अहम-ब्रह्मा । भेव-भेद । जेता-जीतने वाला । अजेव (अजय)-जो किसीसे जीता न जा सके । गहर-गंभीर । जळद-बादल । जेह-जिस । तड़िता-बिजली । तेह-उस । गोब्यंद-गोविन्द । सीत-सीता, जानकी । नेह-स्नेह, प्रेम । संजणं-साधन करने वाला । करग-हाथ । भरग-भृगु मुनि, परशुराम । चाप-धनुष । भंजणं-भजन करने वाला ।

७३. श्रै-ये । मत-मति, बुद्धि । माफक-माफिक । निवाजसी-प्रसन्न होंगे ।

७४. चौ-का । सळ-कष्ट । सलभ-सुलभ । संभार-स्मरण कर । मौ-मेरा । जिसौ-जैसा ।

७५. गुण-यश, कीर्ति । गोब्यंद-गोविंद । फंद-जाल, बंधन ।

अथ मात्रा असम चरण छंद वरणण ।

तत्रादि दोहा छंद

दूहौ

तेर मत्त पद प्रथम त्रय, दुव चव ग्यारह देख ।

अख सम पूरब उत्तर अघ, लछण दूहा लेख ॥ ७६

अन्य लछण दूहा

दूहौ

सुज उलटायां सोरठौ, सांकलियौ आदंत ।

मध्य मेळ दूहौ मिळै, तव तंबेरौ तंत ॥ ७७

दूहौ

अजामेळ पर आविया, साठ सहंस जम साज ।

नांम लियां हिक नारियण, भड़ सोह छूटा भाज ॥ ७८

सोरठौ

प्रगट ऊब्हाणै पाय, आयौ सोह जाणै यळा ।

सिंधुरतणी सिहाय, कीधी धरणीधर 'किसन' ॥ ७९

सांकलियौ दूहौ

मत जकड़ी भव माग, मकड़ी जाळा जेम मन ।

हर द्रढ़ कर पकड़ी हिया, लकड़ी हरी पळ लाग ॥ ८०

७६. तेर-तेरह । मत्त-मात्रा । त्रय-तृतीय । दुव-दूसरा, द्वितीय । चव-चतुर्थ । लछण-लक्षण ।

७७. मध्य मेळ दूहौ-वह दोहा छंद जिसकी तुकबंदी द्वितीय और तृतीय चरणसे की जाती है । इस दोहा छंदका दूसरा नाम तंबेरा (तंबेरी) भी है । तव-कह । तंत-उसे ।

७८. सहंस-सहस्र । जम-यम, यमदूत । साज-मुसज्जित होकर । हिक-एक । नारियण-नारायण । भड़-योद्धा । सोह-सब । भाज-भग कर ।

७९. ऊब्हाणै-नंगे पैर । यळा-इला, पृथ्वी, संसार । सिंधुर-गज, हाथी । तणी-की । सिहाय-सहाय, सहायता । कीधी-की । धरणीधर-ईश्वर ।

८०. सांकलियौ-वह दोहा छंद जिसकी तुकबंदी प्रथम चरण और चतुर्थ चरणसे की जाती है । इस दूहा (दोहा) छंदका दूसरा नाम अन्तमेळ भी है । कहीं-कहीं इसे बडा दूहा भी कहा गया है । मत-मति, बुद्धि । जकड़ी-बंधनमें की गई । भव-संसार । मकड़ी-(सं०मकंटक) आठ आंखों और आठ पैरों वाला एक कीड़ा जो दीवारों आदि पर अपना जाल बनानेमें प्रसिद्ध है ।

दूहौ तूबरौ

मेवा तजिया महमहण, दुरजोधनरा देख ।
केळा छोट विसेख, जाय बिदुर घर जीम्हिया ॥ ८१

दूहौ

सौ दूहा तेईस सुज, नांम सहत निरधार ।
जोड़ देखाऊं जूजुवा, सुणौ रांम जस सार ॥ ८२

कवित छप्पे

भ्रमर १ भ्रामरौ २ सरभ ३ सैन ४ ,
मंडुक ५ मरकट ६ सख ।
करभं ७ नरह ८ सुमराळ ९ ,
अवर मदकळ १० पयधर ११ अख ॥
चळ १२ वांनर १३ कह त्रकळ १४ ,
मच्छर १५ कच्छप १६ सादूळह ।
अहिवर १८ बाघ १९ बिडाळ २० ,
सुन कर २१ ऊंदर २२ स्रप २३ थूळहा ॥
तेईस नांम दूहां तरौ ,
वरणो 'किसन' बखांगियौ ।
यळ ब्रथ जनम खोयौ अवस ,
ज्यां हरि नांम न जांगियौ ॥ ८३

उदाहरण

दूहौ

भमर अखिर छाईस भण, चव लघु गुरु बाईस ।
यक गुर घट बे लघु बधै, सौ सौ नांम कवीस ॥ ८४

८१. महमहण-विष्णु, ईश्वर । छोट-छिलका । विसेख-विशेष । जीम्हिया-भोजन किया ।

८२. सौ-वे । जोड़-रच कर । जूजुवा-पृथक-पृथक ।

८३. ब्रथ-व्यर्थ । अवस-अवश्य ।

८४. अखिर-अक्षर । छाईस-छब्बीस । भण-कह । चव-चार । यक-एक । बे-द्वे, दो ।

अथ भ्रमर नांम
अख्यर २६ गुरु २२ लघु ४
दूहौ

ना कीज्यौ सैणा नरां, काचौ बीजौ कांम ।
राखै लाजा संतरी, राजा साचौ रांम ॥ ८५

अथ भ्रामर नांम
अख्यर २७ गुरु २१ लघु ६
दूहौ

कोड़ां पापां कीजतां, कोपै धू की नास ।
जीहा राघौ जौ जपै, तौ नांही तिल त्रास ॥ ८६

अथ नांम सरभ
अक्षर २८ गुरु २० लघु ८
दूहौ

मानौ वारंवार में, देखे नां नर देह ।
गायां स्त्री राघौ गुणां, औ पायां फळ एह ॥ ८७

अथ नांम सैन
अख्यर २९ गुरु १९ लघु १०
दूहौ

भौळा प्रांगी रांम भज, तं तज भौड़ तमांम ।
दीहा छेल्है देख रे, कैसे हूंता कांम ॥ ८८

अथ मंडूक नांम
अख्यर ३० गुरु १८ लघु १२
दूहौ

जाई बेटी जानकी, रांम जमाई रंज ।
भाग बडाई जनकरी, गाई बेद अगंज ॥ ८९

८५. अख्यर-अक्षर । सैणा-सज्जन । काचौ-कच्चा । बीजौ-दूसरा । लाजा-लज्जा । साचौ-सत्य ।

८६. तिल-किंचित । त्रास-भय । राघौ-श्री रामचन्द्रजी ।

८८. भौड़-कलह, प्रपंच । दीहा-दिन । छेल्है-अन्तिम ।

८९. जमाई-दामाद । रंज-प्रसन्न, खुश । अगंज-न मिटने वाला ।

अथ मरकट नांम

अख्यर ३१ गुरु १७ लघु १४

दूहौ

हर मत छाडै रै हिया, लिया चहै जौ लाह ।
दिल साचै तेडौ दियां, नेडौ लिछमी नाह ॥ ६०

अथ करभ नांम

अख्यर ३२ गुरु १६ लघु १६

दूहौ

मानवियां छाडौ मती, कर गाढौ भज टेक ।
जाडौ दळ फिरियां जमां, आडौ राघव अके ॥ ६१

अथ नर नांम

अख्यर ३३ गुरु १५ लघु १८

दूहौ

रोम रोममै रम रि'यौ, देख अखंड दईव ।
चोरी जिणसं, नह चलै, जाबक भोळा जीव ॥ ६२

अथ मराळ नांम

अख्यर ३४ गुरु १४ लघु २०

दूहौ

मूरख जाचक जाच मत, जाच जाच जगदीस ।
के रंकां राजा करै, एक पलक मभ ईस ॥ ६३

अथ मदकळ नांम

अख्यर ३५ गुरु १३ लघु २२

दूहौ

भख पुंहचावै भूधरौ, अजगर रै अनय्यास ।
किम भूलै संतां 'किसन', संभरतां सुख रास ॥ ६४

६०. हर-इच्छा । छाडै-त्यागे । लाह-लाभ । तेडौ-बुलावा । नेडौ-निकट । लिछमी-लक्ष्मी ।
नाह-नाथ, पति ।

६१. मानवियां-मनुष्यों । छाडौ-त्यागो, छोडो । गाढौ-दृढ, मजबूत । जाडौ-घना, अधिक ।
आडौ-रक्षक ।

६२. दईव-देव, ईश्वर । जाबक-जंबुक, मूर्ख । भोळा-अज्ञानी ।

६३. जाचक-याचक । रंकां-गरीबों । मभ-मध्य, में । ईस-ईश्वर ।

६४. भख-भोजन । -भूधरौ-भूधर, ईश्वर । अनय्यास-अनायास, बिनाश्रम ।

अथ पयोधर नाम

अख्यर ३६ गुरु १२ लघु २४
दूहौ

मन दुख दाधा डौल मत, साधा जग तज साव ।
मांनव भव भीता मिटण, गुण सीतावर गाव ॥ ६५

अथ चळ नाम

अख्यर ३७ गुरु ११ लघु २६
दूहौ

सह रांचै जन सादियां, मत बहरौ कर मांन ।
कीड़ी पग नेवर भणक, भणक सुणै भगवांन ॥ ६६

अथ वांनर नाम

अख्यर ३८ गुरु १० लघु २८
दूहौ

रै चित व्रत द्रढ़ अेम रख, मूरत स्यांम मभार ।
मेल्ह सुरत नट वांसमै, प्रगट वरत व्है पार ॥ ६७

अथ त्रिकळ नाम

अख्यर ३९ गुरु ९ लघु ३०
दूहौ

केसव भजतौ हरख कर, मत कर आळस मूढ़ ।
जिण दीधौ मनखा जनम, गरभ कौल कर गूढ़ ॥ ६८

अथ मच्छ नाम

अख्यर ४० गुरु ८ लघु ३२
दूहौ

चित जे मत व्है चळ विचळ, भज भज नहचळ भाय ।
कूक करै जिण दिन कुटंब, स्त्रीवर करै सिहाय ॥ ६९

६५. दाधा-दग्ध, जला हुआ । साव-स्वाद । भव-संसार । भीता-भीति, डर, भय ।
६६. सादियां-पुकार करने पर । बहरौ-बहरा । नेवर-पैरोका आभूषण विशेष । भणक-
ध्वनि । भणक-आवाज, शब्द ।
६७. मूरत-मूर्ति । स्यांम-श्याम, श्रीकृष्ण । मभार-मध्य, में । सुरत-ध्यान । वरत-वरत्र,
चमड़ेका बना मोटा रस्सा ।
६८. मूढ़-मूर्ख । दीधौ-दिया । मनखा जनम-मनुष्य जन्म । कौल-वादा, प्रण । गूढ़-गुप्त ।
६९. चळ विचळ-डांवाडोल । कूक-पुकार । स्त्रीवर-श्रीवर, विष्णु । सिहाय-सहाय ।

अथ कछप नाम

अख्यर ४१ गुरु ७ लघु ३४

दूहौ

मिळै न पुळ पुळ तन मनख, धनख-धरण चित धार ।

पात भडै तरवर पहव, चढे न फेर विचार ॥ १००

अथ सादूळ नाम

अख्यर ४२ गुरु ६ लघु ३६

दूहौ

धन धन कुळ पित मात धन, नर अथवा धन नार ।

रघुवर जस अह-निस रटै, जे धन अवन मभार ॥ १०१

अथ अहिबर नाम

अख्यर ४३ गुरु ५ लघु ३८

दूहौ

हर हर जप अनम कर हर, परहर अहमत पोच ।

व्यापक नर हर जगत विच, अंतर गत आलोच ॥ १०२

अथ बाघ नाम

अख्यर ४४ गुरु ४ लघु ४०

दूहौ

अमरत दध नह तिय अधर, विधु यिमरत न वखांण ।

के जन अजरांमर करण, जस हर यिमरत जांण ॥ १०३

१००. पुळ पुळ—बार बार । तन—शरीर । मनख—मनुष्य । धनख-धरण—धनुषधारी, श्री रामचंद्र । पात—पत्ता, पान । पहव—प्रथम ।
१०१. धन धन—धन्य धन्य । पित—पिता । मात—माता । नार—नारी, स्त्री । अह-निस—रात दिन । अवन—अवनी, भूमि । मभार—मध्यमें ।
१०३. दध—उदधि, समुद्र । तिय—स्त्री । अधर—ओष्ठ । विधु—चंद्र, चंद्रमा । यिमरत—अमृत । अजरांमर—वह जो न वृद्ध हो और न मृत्युको प्राप्त हो । हर—हरि, विष्णु, ईश्वर । जांण—समझ ।

अथ त्रिडाळ नांम

अक्षर ४५ गुरु ३ लघु ४२

दूहौ

जिण हर सरजत नर जनम, सुजदी रसण समाथ ।
कर भटपट कवियण 'किसन', नितप्रत रट रघुनाथ ॥ १०४

अथ मुनक नांम

अख्यर ४६ गुरु २ लघु ४४

दूहौ

परगट कट तट तड़त पट, सरस सघण तन स्यांम ।
गह भर समपण कनक गढ़, रहचण दस-सिर रांम ॥ १०५

अथ ऊंदर नांम

अख्यर ४७ गुरु १ लघु ४६

दूहौ

राधव रट रट हरख कर, मट मट अघ दळ महत ।
जनम मरण भय हरण जन, कज भव हर रिख कहत ॥ १०६

अथ सरप नांम

अख्यर ४८ गुरु ० लघु ४८

दूहौ

हर रिण दस-सिर विजय हित, धर निज कर सर धनक ।
पढ़त 'किसन' किव सरण पय, जय रघुबर जग जनक ॥ १०७

१०४. 'सरजत-रचता है । रसण-जिह्वा, जीभ । समाथ-समर्थ । भटपट-शीघ्र । कवियण-कविजन, कवि । नित प्रत-नित्य प्रति, सदैव ।

१०५. परगट-प्रकट । कट-कटि, कमर । तड़त-तड़िता, विजली । पट-वस्त्र । कनक गढ़-लंका । रहचण-नाश करने वाला । दस सिर-दशानन ।

१०६. मट-मितते हैं । अघ-पाप । दळ-समूह । महत-महान । कज-ब्रह्मा । भव-महादेव । हर-हरि, विष्णु । रिख-ऋषि । कहत-कहते हैं ।

१०७. कर-हाथ । सर-बाण । धनक-धनुष । जग-संसार । जनक-पिता ।

अथ चरणा दूहा विचार

पहल त्रतीय पद सोळ मत, दुव चव ग्यारह दाख ।
चरणा दूहा चुरस कर, भल किव तिणानूं भाख ॥ १०८

उदाहरण

चरणा दूहौ

दट अणघट अघ विकट दळांरौ, राजा सांचौ रांम ।
बळ सौ है दिन जन निबळांरौ, नित जापौ तै नांम ॥ १०९

पंचा दूहौ लछण

पहलै तीजै बार पढ़, उभये वेद इग्यार ।
पंचा दूहा सौ पुणै, सुकव जिके मतसार ॥ ११०

उदाहरण

रांम भजनसं राता, महत भाग जे मांन ।
ज्यां सारीखौ जगमें, उत्तम न जांगौ आंन ॥ १११

अथ नंदा दूहा तथा बरवै छंद

मोहणी लछण

दूहौ

धुर तीजै मत बार धर, सुज बे चौथे सात ।
नंदा दोहा मोहणी, बरवै छंद कहात ॥ ११२

१०८. सोळ—सोलह । मत—मात्रा । दुव—दूसरा । चव—चतुर्थ । दाख—कह । चुरस—रीति, अनुसार, नियमानुसार । भल—श्रेष्ठ । किव—कवि । तिण—उस । भाख—कह ।

१०९. दट—दुष्ट । अणघट—अपार । अघ—पाप । सांचौ—सच्चा । सौ—वह । जापौ—जपो । तै—उसका ।

११०. पहलै—प्रथम । बार—बारह । इग्यार—न्यारह । पुणै—कहते हैं । मत—बुद्धि, मति ।

१११. राता—अनुरक्त, लीन । महत—महान । भाग—भाग्य । सारीखौ—सदृश, समान । आंन—अन्य ।

११२. धुर—प्रथम । मत—मात्रा । बार—बारह । बे—दूसरा ।

नोट—ग्रंथकर्ताने नन्दा मोहणी और बरवैको एक-दूसरेके पर्याय मान कर रचना नियमके एक ही लक्षण प्रथम तथा तृतीय चरणमें बारह मात्रा और द्वितीय और चतुर्थ चरणमें सात-सात मात्रा मानी हैं पर नंदा मोहणी और बरवैमें पूर्वाचार्य्योंके मतसे कुछ-कुछ भिन्न लक्षण होते हैं । बरवैमें प्रथम तृतीय चरणमें बारह-बारह मात्रा तथा द्वितीय और चतुर्थ चरणमें सात-सात मात्रा सहित अंतमें जगण होना आवश्यक माना गया है । इसी प्रकार मोहणी छंदके अन्तमें सगण होना आवश्यक होता है ।

उदाहरण बरवै नंदा

दूहौ

पह ज्यांरा चित लागा, रघुबर पाय ।
पुळ पुळमें त्यां पुरखां, थिर सुख थाय ॥ ११३

अथ चौटिया दूहा लछण

चौटियौ दूहौ

दूहा पूरब अरध पर, अधक बार मत होय ।
उत्तरारध दस मत अधक, दुहौ चौटियौ सोय ॥ ११४

उदाहरण

चौटियौ दूहौ

महाराजा रघुवंसमण, सुज रावण समथरा धनु सर पांणां धारै ।
वायक सत सीतावरण, नूप नायक रघुनाथ तूं संतां तारै ॥ ११५

अथ दूहाकौ नांम काढण विध

दूहौ

दूहा लघु गिण आध कर, ज्यां मभू घट कर एक ।
रहेस बाकी नांम रट, वीदग अघट विसेक ॥ ११६

इति भ्रमरादिक तेवीस दूहा नांम करण विध संपूरण ।

छंद चूलियाला

दूहा अध पर पंच मत, चूळियाळा सौ जांणसु ।
कविवर देह लियां फळ एह, दख बद् जीहा बाखांण स रघुबर ॥ ११७

११३. पह-प्रथम । ज्यांरा-जिनके । पाय-चरण । थिर-स्थिर, अटल ।

११४. अधक-अधिक । सोय-वह ।

११५. रघुवंसमण-रघुवंशमणि । धनु-धनुष । सर-बाण । पांणां-हाथों ।

११६. वीदग-विदग्ध, कवि, पंडित ।

११७. एह-यह । दख-कह । बद्-वर्णन कर । जीहा-जिव्हा । बाखांण-वर्णन, यश ।

छंद निखेणका

सभ तेरह धुर फेर दस, जांगौ निखेणी ।
 रिख नारी तरगी हरी, परसत पग रेणी ॥
 जेण रांम जस दिवस निस, किव 'किसन' जपीजै ।
 लाभ देह रसना समुख, पायारौ लीजै ॥ ११८

छंद चौबोला

धुर मत्त सोळ अवर चवदह धर, अंत गुरु चौबेल अखै ।
 सौ भज 'किसन' रांम सीतावर, संत तार ब्रद निगम सखै ॥
 रांवण कंभू मेघ खर रहचे, कथ सौ बेद पुराण कही ।
 बगसी भूपां भूप बभीखण, सरणागत हित लंक सही ॥ ११९

छंद ककुभा

कळ धुर सोळ बार सौ ककुभा, उप चौबोलक कहावै ।
 सुणजै सौ सुभ छंद, जेणमें गुण सीतावर गावै ॥
 जांमण मरण मरण फिर जांमण, जग नट गौटौ जांगौ ।
 सौ दुख मेट अखै पद समपण, केसव नांम कहांगौ ॥ १२०

दूहौ

खट दुजवर कर प्रथम पद, अंत जगण गण आंग ।
 दूजी तुक दुज सात धर, जगण सिखा सौ जांग ॥ १२१

११८. धुर-प्रथम । रिख-ऋषि । रेणी-धूलि । रसना-जिह्वा ।

११९. सोळ-सोलह । अवर-अपर, अन्य । निगम-वेद । सखै-साक्षी देता है । कंभू-कुंभकण, रावणका छोटा भाई । मेघ-मेघनाद, रावणका पुत्र । खर-एक राक्षसका नाम । रहचे-मार डाला, संहार किया । बगसी-बखिश कर दी । सरणागत-शरणमें आया हुआ । लंक-लंका ।

१२०. कळ-मात्रा । सोळ-सोलह । बार-बारह । सीतावर-श्रीरामचन्द्र भगवान । गावै-वर्णन करें । जांमण-जन्म । मरण-मृत्यु, मौत । नट गौटौ-नट क्रीड़ा, ऐंद्रजालिक खेल । अखै-अक्षय । समपण-देने वाला । कहांगौ-कहा गया ।

छंद सिख

सर धनुख सभक्त जन सरण ,
 रख करण सुख रट सु भट्ट राम ।
 'किसन' किव समर पल थक न कर ,
 गहर सुण धर विरद भज सुख धाम ॥ १२२

छंद रस उल्लाला

पनरै तेरैह मत्त पय, छंद उल्लाल पिछांगजै ।
 रघुनाथ सुजस सौ छंद रच, बीदग मुख वाखांगजै ॥ १२३

रस उल्लारा भेद

दहा

रस उल्लाल तिथ तेर मत, छवीस सम पद स्यांम ।
 स्यांमक रस दूहा सहित, मुण तै छप्पय नांम ॥ १२४
 उलटौ रस उलाल उण, आख वरंग उलाल ।
 दाख त्रिदस फिर पंच दस, तुक बिहुं वै पड़ताळ ॥ १२५
 पनर पनर मत दोय पय, कांम उलाल कहंत ।
 यण विध छंद उलालरा, भेद पांच भाखंत ॥ १२६

अथ माहा छंद लक्षण *

प्रथम त्रीये मत बार पढ़, अख पद बियै अठार ।
 चौथै पनरह मात रच, यम गाथा उच्चार ॥ १२७
 सात चतुर कळ अंत गुरु, जगण छठे थळ जोय ।
 उत्तर दळ छठे सुथळ, दुज कै यक लघु होय ॥ १२८

१२३. बीदग—(सं० विदग्ध) पंडित, कवि ।

१२४. तिथ—पन्द्रह ।

१२५. त्रिदस—तेरह ।

नोट—ग्रंथकर्तानि निम्नलिखित रस उल्लालाके पांच भेदोंके नाम दोहोंमें बतलाये हैं, उनके उदाहरण नहीं दिये । १. रस उल्लाला, २. स्यांम उल्लाला, ३. छप्पय उल्लाला, ४. वरंग उल्लाला, ५. कांम उल्लाला ।

* ग्रंथकर्तानि महाछंद शीर्षक देकर नीचे गाथा अर्थात् आर्या छन्दोंका विवरण दिया है ।

तीस समत पूरब अरध, उत्तर सत्ताईस ।

सत्तावन मता सरब, आखव नांम छवीस ॥ १२६

अथ गाथा उदाहरण

गिरिस गिरा गौ गौरी, हर गिर हिम हंस हास सिस हीरा ।

सुसरि सेस सुरेसं ए, स्त्रीराम कत आरख्यं ॥ १३०

अथ गाथा गुण दोस कथन

छंद बेअखरी

निज आखै किव 'किसन' निरूपण, सुणौ गाहा गुण दोस सुलछण ।

सात चतुरकळ अंत गुरु सज्ज, देह छठे थळ जगण तथा दुज ॥१३१

बांधव पूरब अरध एण बिध, यम हिज जाण जगण उत्तरारध ।

काय छठे थळ यक लघु कीजै, दुसट विखम थळ जगण न दीजै ॥१३२

मत्त सतावन सब गाथा मह, कळातीस पूरबा अरध कह ।

वीस सात कळ उतर अरध विच, रेणव अेम छंद गाथौ रच ॥१३३

पाय प्रथम पढ़ हंस गमण पर, कह गत दुवै पाय विध केहर ।

गज गत तीजै पाय गुणीजै, औण चवथ गथ सरप अखीजै ॥१३४

एक जगण जिण मांहे आवै, कुळवंती सौ गाहा कहावै ।

बे जगण परकीया बखांगौ, जगण घणा तिण गनका जांगौ ॥१३५

जगण विनां सौ रांड गणीजै, किणी मांभ सौ गाहा न कीजै ।

१२६. आखव—कह । छवीस—छब्बीस ।

१३१. निरूपण—निरणय । थळ—स्थान । दुज—चार मात्रा ।

१३२. एण—इस । यम—ऐसे । हिज—ही । यक—एक ।

१३३. मत्त—मात्रा । मह—में । रेणव—कवि । गाथौ—गाथा ।

१३४. पाय—चरण । विध—विधि । औण—चरण । चवथ—चतुर्थ ।

१३५. मांहे—में । गाह—गाथा, गाहा ।

नोट—गाहा छंदमें जगण । ऽ । गण आना अनिवार्य माना गया है । जिस गाथा छंदमें एक जगण होता है उस गाहा छंदको कुलवंती गाथा कहते हैं । जिस गाथा छंदमें दो जगण हों उसको परकीया गाथा कहते हैं । जिस गाथा छंदमें जगण अधिक आ जाते हैं उसे गणिका गाथा कहते हैं । जिस गाथा छंदमें जगण न हो उसे विधवा गाथा कहेंगे ।

विप्री तेरह लघुव दीजै, लघु यकवीस खित्रणी लोजै ॥१३६
 सतावीस लघु वैसी सोई, है लघु अधिक सुद्रणी होई ।
 बिण अनुसार अंध का वाचत, सुज अनुसार एक कांगी सत ॥१३७
 व्यंदु दोय सुनयणा बिसेखौ, बहु अनुसार मनहरा बेखौ ।
 विण सकार पदमणी विसेखत, एक सकार चित्रणी ओपत ॥१३८
 च्यार सकार हसतणी चावी, बहु सकार संखणी बतावी ।
 गण बोह करण जिका बाळा गण, मुगधा करतळ घणा तिका मुण ॥१३९
 भगण बहुत सौ प्रौढा मंगजै, गण बोह विप्र वरधका गिणजै ।

१३६. रांड-विधवा । मांभ-(मध्य) में । जिस गाथा छंदमें १३ लघु वर्ण होते हैं उसे विप्र कहते हैं । २१ लघु वर्ण जिस गाथामें आ जाते हैं उसे क्षत्रिया संज्ञा दी गई है । इसी प्रकार जिस गाथा छंदमें २७ लघु वर्ण आ जाय उसको वैश्य संज्ञा दी गई है और जिस गाथा छंदमें २७ से भी अधिक लघु वर्ण आ जाते हैं उसकी शुद्रा संज्ञा मानी जाती है ।

१३७. गाथा छंदमें अनुस्वार आना जरूरी माना गया है । जिस गाथा छंदमें अनुस्वार न हो उसकी संज्ञा अंध मानी गई है । जिस गाथा छंदमें एक ही अनुस्वार होता है उसे एकाक्षी कहते हैं । इसी प्रकार जिस गाथा छंदमें दो अनुस्वार आते हैं उसको सुनयणा कहते हैं और जिसमें अनुस्वारों की बाहुल्यता होती है उसे मनोहरा गाथा कहते हैं ।

१३८. जिस प्रकार गाथा छंदमें अनुस्वार लेना ठीक माना गया है ठीक उसके विपरीत सकार अक्षरका न प्रयोग करना ही सुंदर गिना जाता है । जिस गाथा छंदमें सकार नहीं होता है उसकी संज्ञा पद्मिनी मानी गई है । जिसमें एक भी सकार आ जाय उसे चित्रणी, जिसमें चार सकार आ जाय उसे हस्तिनी तथा सकार-बाहुल्य गाथाको संखणी कहते हैं ।

१३९. गण-गाथा छंदमें चार मात्राके नामको गण कहते हैं । ऐसे चतुष्कलात्मक सात गण और एक गुरुके विन्याससे गाथा छंदका पूर्वार्द्ध बनता है । वे चतुष्कलात्मक पांच गण निम्न प्रकारके होते हैं—

प्रथम गण—(SS) चार मात्राका । इसका दूसरा नाम कर्ण भी है ।

द्वितीय गण—(IIS) चार मात्रा । इसका दूसरा नाम करतळ या करताळ भी है ।

तृतीय गण—(ISI) चार मात्रा । इसका दूसरा नाम पयहर, पयोहर, पयोधर भी है ।

चतुर्थ गण—(SII) चार मात्रा । इसका दूसरा नाम वसु, पय भी है ।

जिस गाथामें दो दीर्घ मात्राका करण (कर्ण) गण बहुत आता हो उसे बाला गाथा कहते हैं तथा जिस गाथामें करतळ या करताळका [IIS प्रथम दो ह्रस्व मात्रा तथा एक दीर्घ मात्रा कुल चार मात्राके समूहका] प्रयोग बहुत हो उसे मुग्धा कहते हैं । जिस गाथा छंदमें भगणका [प्रथम दीर्घ फिर दो ह्रस्वके चार मात्राके समूहका] प्रयोग बहुत हो उसे प्रौढा कहा गया है । ठीक इसी प्रकार जिस गाथा छंदमें विप्रका [दुज = द्विज, चार मात्राके ही समूहका] प्रयोग बहुत हो उसे वरधका [वृद्धा] गाथा कहा जाता है ।

कका दोय मभू गौरी कहीयै, चंपा अंगीक केहि कच हीयै ॥१४०
 भीना अंगी तीन कके भण, तव बौह ककां नांम काळी तण ।
 भ्रामी वसत्र सेत तन भासत, वसन लाल खित्रणी सुवासत ॥१४१
 पीत दुकूळ वैसणी पहरण, गाह सुद्रणी स्यांम वसन गण ।
 गौरे वरण विप्रणी गाहा, चंपक वरण खित्रणी चाहा ॥१४२
 भीनै रंग वैसणी सुभायक, लख सुद्रणी स्यांम रंग लायक ।
 मुगता भूखण विप्री मोहत, सुज खित्रिणि हिम भूखण सोहत ॥१४३
 रूपा भरण वैसणी राजत, सुद्रणि पीतळ भूखण साजत ।
 ऊजळ तिलक विप्रणी ओपत, तिलक सुद्रणी लाल ओपत ॥१४४
 पीळौ तिलक वैसणी परगट, रुच सुद्रणी स्यांम टीलौ रट ।
 गाहा तणौ छंद कुळ गायौ, वेद पिता कवि जणां वतायौ ॥१४५
 सरस भाख माता सुरसत्ती, उप राजक भ्रहमांण उकती ।
 स्रवण नखित्र मभू जनम तास सुण, कहियौ सरब गाह चौकारण ।
 गाथा नांम छवीस गिणावै, ग्रंथ अनेक वडा कवि गावै ॥१४६

१४०. जिस गाथा छंदमें दो 'क' होते हैं उसकी गौरी संज्ञा होती है । जिसमें एक ही 'क' हो उसकी संज्ञा चंपा वर्ण मानी गई है । जिसमें तीन 'क' होते हैं उसका वर्ण (रंग) श्यामता लिए हुए गौर माना गया है और जिसमें 'क' की बाहुल्यता होती है उसकी काली संज्ञा मानी जाती है ।

१४१. सेत—स्वेत । खित्रणी—क्षत्रिया ।

१४२. पीत—पीला । दुकूळ—वस्त्र । वैसणी—वैश्य (स्त्री) । सुद्रणी—शुद्रा । वसन—वस्त्र ।

१४३. विप्री—विप्रा । खित्रिणि—क्षत्रिया । हिम—सोना ।

१४४. वैसणी—वैश्य (स्त्री) । राजत—शोभा देती है । विप्रणी—ब्राह्मणी । ओपत—शोभा देती है ।

१४५. टीलौ—तिलक ।

१४६. भाख—भाषा । उकती—उक्ति । नखित्र—नक्षत्र । मभू—(मध्य) में । तास—उस ।

अथ गाथा छंद छवीस नाम कथन

कवित छप्पे

लच्छी रिद्धी बुद्धी, लज्जा विद्या खंभ्या ।
 लहदेवी गौरी धात्री, कविस चूरणा छाया ॥
 कह कांती मह माया, ईस कीरती सिद्धी ।
 मांणणि रामा गाहेणि, वसंत सोभा हरणी ॥
 सुण चक्कवी, सारसी, कुररी चवी, सिंघी हंसी साखिए ।
 छावीस नाम गाथा छजै, भल राघव जस भाखिए ॥ १४७

अथ लछी नाम गाथा लछण

सतावीस गुरु त्रय लघू, लछी आखर तीस ।
 एक गुरु घट बे लघु वधै, सौ सौ नाम कवीस ॥ १४८

लछी गाथा उदाहरण

अख्यर ३० गुरु २७ लघु ३

तौ सारीखौ तं ही, जै जै स्त्री राम जीपणा जंगां ।
 सीता वाळा स्वांमी, भूपाळां मौड़ हूं भांमी ॥ १४९

गाथा नाम रिद्धी

अख्यर ३० गुरु २६ लघु ४

रै भौका स्त्रीरामं, तं सातै ताळ वेधण तीरं ।
 थूरै दैतां थौका, दीनांचा नाथ जगदाता ॥ १५०

१४७. चवी—कही । छजै—शोभा देते हैं ।

१४८. त्रय—तीन । एक—एक ।

१४९. तौ—तेरे । सारीखौ—सदृश, समान । जीपणा—जीतने वाला । जंगां—युद्धों । मौड़—अवतंश ।
 हूं—मैं । भांमी—बलैया लेता हूँ, न्यौछावर होता हूँ ।

१५०. भौका—धन्य-धन्य । ताळ—ताड़, वृक्ष । थूरै—नाश करता है । दैतां—दैत्यों । थौका—समूह ।

नोट—गाथाकी संख्याका छप्पय मूल प्रतिके अनुसार ही है किन्तु ठीक प्रतीत नहीं होता ।

गाथाओं के २६ नाम—लच्छी, रिद्धी, बुद्धी, लज्जा, विद्या, खंभ्या, देवी, गौरी, धात्री, चूरणा, छाया, कांती, महामाया, कीरती, सिद्धी, मांणणि, रामा, गाहेणि, वसंत, सोभा, हरणी, चक्कवी, सारसी, कुररी, सिंही, हंसी ।

गाथा नांम बुद्धी

अख्यर ३२ गुरु २५ लघु ७

जीहा राघौ जंपै, मोटौ छै भाग जेणरौ भूमं ।
तोटौ ना'वै त्यांरै, केसौ पय सेव अधिकारी ॥ १५१

गाथा नांम लज्जा

अख्यर ३३ गुरु २४ लघु ६

का कहणौ कौसल्या, मोटौ तैं कीध पुन्य औ भ्रममं ।
जै कंखै खळ जेता, आखै जग राम औतारं ॥ १५२

गाथा नांम विद्या

अख्यर ३४ गुरु २३ लघु ११

वेदां भेदां वेखौ, पेखौ दह आठ हेर पौरांणं ।
राघौ नांम सरीखं, नह कौ नर देव नागिंद्रं ॥ १५३

गाथा नांम खंम्या

अख्यर ३५ गुरु २२ लघु १३

है कानै मौताहळ, कर पूंची कंठमाळ पै संकळ ।
राघौ नांम विहंण, अनखांणौ ढोर आदम्मी ॥ १५४

गाथा नांम देवी

अख्यर ३६ गुरु २१ लघु १५

सुंदर स्यांम सरीरं, बाधौ कट राम पीत पीतंबर ।
काळै वादळसं कै, वीटांणी वीज वरसाळै ॥ १५५

१५१. जीहा-जिह्वा । जंपै-जपता है । भूमं-भूमि । तोटौ-कमी । त्यांरै-उनके । केसौ-केशव, विष्णु । पय-चरण ।
१५२. मोटौ-महान । कीध-किया । पुन्य-पुण्य । भ्रममं-ब्रह्म, परब्रह्म । जै-जिस । कंखै-कुक्षि । खळ-अमुर, राक्षस । जेता-जीतने वाला । औतारं-अवतार ।
१५३. वेखौ-देखिये, देखो । पेखौ-देखो । दह-दस । हेर-देख कर । पौरांणं-पुराण । सरीखं-समान, सदृश । नागिंद्रं-(नागेन्द्र) नाग ।
१५४. कानै-कानोंमें । मौताहळ-मोर्ता । कर-हाथ । पूंची-हाथकी कलाईका आभूषण विशेष । विहंण-बिना, रहित । अनखांणौ-अन्न खाने वाला । ढोर-पशु ।
१५५. कट-कटि, कमर । पीत-पीला । वीटांणी-वेष्टित हुई । वीज-विजली । वरसाळै-वर्षा ऋतुमें ।

गाथा नांम गौरी

अख्यर ३७ गुरु २० लघु १७

सज्झी न राघव सेवं, सेवा सौ जाय घोवर सामै ।
निज सिर हरी न ना'यौ, उण ना'यौ सीस जग अग्गां ॥ १५६

गाथा नांम धात्री

अख्यर ३८ गुरु १६ लघु १६

पढ़ सीतावर प्रांणी, जगचा तज आंन आळ जंजाळ' ।
उंवर अंजुळि आब, नहचै आ जांण थिर नांही ॥ १५७

गाथा नांम चूरणा

अख्यर ३९ गुरु १८ लघु २१

रिख सिख गंगा रांम, सेवै पद कंज मंजु सीतावर ।
सौ राघौ पै 'किसना', चींतव निस दिवस उर चंगा ॥ १५८

गाथा नांम छाया

अख्यर ४० गुरु १७ लघु २३

रट रट स्त्री रघुरांम, दस-सिर जे तार तारके दीनं ।
करुणा ऊदध कर कंजं, सीतावर संत साधारं ॥ १५९

गाथा नांम कांती

अख्यर ४१ गुरु १६ लघु २५

अजामेळ यक वारं, आखे अणजांण नारायण ।
जांण आंण जम हरिजन, जुड़ियौ नह मग्गा घर जेणं ॥ १६०

१५६. सज्झी-हुई । सेवं-सेना । सौ-वह । ना'यौ-नमाया । उण-उस । अग्गां-अगाड़ी ।
१५७. आंन-अन्य । आळ-असत्य, भूउ । जंजाळ-प्रपंच । उंवर-उम्र, आयु । आब-पानी ।
नहचै-निश्चय । थिर-स्थिर ।
१५८. कंज-कमल । मंजु-सुंदर । चींतव-स्मरण कर । चंगा-श्रेष्ठ, उत्तम, स्वस्थ ।
१६०. यक-एक । वारं-समय । आखे-कहा । अणजांण-अज्ञानावस्था । जुड़ियौ-प्राप्त हुआ ।
मग्गा-मार्ग । जेणं-जिस ।

गाथा नांम महामाया

अख्यर ४२ गुरु १५ लघु २७

आळस न कर अजांणं, निज मन कर हरख भजन रघुनाथं ।
सुपन रूप संसारं, विण संतां देहनां वारं ॥१६१

गाथा नांम कीरती

अख्यर ४३ गुरु १४ लघु २६

कमळनाथण कमळाकर, कमळा प्राणोस कमळकर केसौ ।
तन कमळ भातेसं, जे मुख च्यार कमळभू जंपै ॥१६२

गाथा नांम सिद्धी

अख्यर ४४ गुरु १३ लघु ३१

रिखय मख कर रखवाळं, तारी रिख घरण चरण रजहंता ।
राख जनक पण रघुबर, भागौ कोदंड भूतेसं ॥१६३

गाथा नांम मांणणी

अख्यर ४५ गुरु १२ लघु ३३

जिण दिन रघुबर जंपै, सुकियाअरथ दिवस सोय नर संभळ ।
दखै न राघव जिण दिन, जांणे सोय आळजंजाळ ॥१६४

गाथा नांम रांमा

अख्यर ४६ गुरु ११ लघु ३५

निज कुळ कमळ दिनेसं, चविसुरगण नखत जांण तिण चंदं ।
मुनि बन रखण म्रगाधिपं, रघुबर अवतं(स) राजेसं ॥१६५

१६१. अजांणं—अज्ञान । सुपन—स्वप्न ।

१६२. कमळाकर—विष्णु । कमळा—लक्ष्मी । प्राणोस—पति । कमळभू—ब्रह्मा ।

१६३. रिखय—ऋषि । मख—यज्ञ । रखवाळं—रक्षा । घरण—स्त्री, पत्नी । हंता—से । पण—
प्रण । कोदंड—धनुष । भूतेसं—महादेव ।

१६४. जंपै—जपता है, स्मरण करता है । सुकियाअरथ—सफल । दिवस—दिन । सोय—वह ।
संभळ—समझ । दखै—कहता है । आळजंजाळ—व्यर्थ ।

१६५. दिनेसं—सूर्य । चवि—कह कर । नखत—नक्षत्र । म्रगाधिपं—मृगेन्द्र, सिंह । अवतं(स)—
शिरोमणि । राजेसं—सम्राट ।

गाथा नांम गाहेणी

अख्यर ४७ गुरु १० लघु ३७

असमभ समभ अखीजै, ती पण हरि नांम अवस जन तारत ।

जिम परसत अजांणं, दगधत तन समथ्य दावानळं ॥१६६

गाथा नांम वसंत

अख्यर ४८ गुरु ६ लघु ३६

रघुवरसौ प्रभु तज कर औयण जे अवर अमर अभियासत ।

त्रखित सुरसुरी तीरह, खिती कंप खणत नर मूरख ॥१६७

गाथा नांम सोभा

अख्यर ४९ गुरु ८ लघु ४१

अध हर सुखकर अमळं, रट रट जस अघट भाग धन रघुवर ।

गावण जिण फळ गहरं, बगै बलमी करिख बिसुधा ॥१६८

गाथा नांम हरिणी

अख्यर ५० गुरु ७ लघु ४३

नित जप जप जगनायक, वायक सत कहण सुजस कमळावर ।

सुकरत करण सदीवत, सोहत औ करत सत पुरसं ॥१६९

गाथा नांम चक्कवी

अख्यर ५१ गुरु ६ लघु ४५

अह मत तज भज ईसर, करणाकर सधर सु तन दसरथकौ ।

यक छिन तन ऊधारण, रत कर चित्त चरण रघुवरै ॥१७०

१६६. असमभ-अज्ञ नावस्था । समभ-ज्ञान, बुद्धि । अखीजै-कहा जाय । पण-भी । अवस-अवश्य । जन-भक्त । तारत-उद्धार करता है । परसत-स्पर्श करते हैं । अजांणं-भूलसे । दगधत-जलाता है । समथ्य-समर्थ । दावानळं-दावाग्नि ।

१६७. सौ-जैसा । प्रभु-प्रभु, ईश्वर । औयण-चरण । अभियासत-अभ्यास करते हैं, स्मरण करते हैं । त्रखित-त्रषित, प्यासा । सुरसुरी-गंगानदी । तीरह-तट । खिती-पृथ्वी । खणत-खोदता है ।

१६८. अमळं-पवित्र । गहरं-गंभीर । बलमी-बलमीकि, बांबी । करिख-कर्षण कर । बिसुधा-पृथ्वी ।

१६९. कमळावर-कमलापति, विष्णु । सुकरत-श्रेष्ठ कार्य, सुकृत्य । सदीवत-सदैव, नित्य ।

१७०. अह-अभिमान, गर्व । मत-बुद्धि । करणाकर-करणाकर, दयालु । यक-एक । छिन-क्षण ।

गाथा नांम सारसी

अख्यर ५२ गुरु ५ लघु ४७

जन लज रखण जरूरह ,
दसरथ सुत सकळ सुजन सुखदायक ।
सिरदस घायक समहर ,
सत वायक रांम सरसत सुभ ॥१७१

गाथा नांम कुररी

अख्यर ५३ गुरु ४ लघु ४६

भुज-बळ खळ-दळ भंजण ,
निज जन सुख करण सरण राखण नित ।
कहत वरण कथ जग कर ,
आपण दत लंक चित अपहड़ ॥ १७२

गाथा नांम सिंधी

अख्यर ५४ गुरु ३ लघु ५१

असन वसन जळ अहनिस ,
मत कर मन फिकर समर महमाहण ।
पोखण भरण दिवस प्रत ,
निज जन फिकर चित्त रघुनायक ॥ १७३

गाथा नांम हंसी

अख्यर ५५ गुरु २ लघु ५३

जगत जनक हरि जय जय ,
भय जांमण मरण हरण कर निरभय ।

१७१. जरूरह-अवश्य । सिरदस-रावण । घायक-संहारक, नासक । समहर-युद्ध ।
वायक-वाक्य, शब्द ।

१७२. आपण-देने वाला । दत-दान । लंक-लंका । अपहड़-उदार ।

१७३. असन-भोजन । वसन-वस्त्र । अहनिस-रात दिन । महमाहण-विष्णु, ईश्वर ।
दिवस-दिन । प्रत-प्रति ।

१७४. जांमण-जन्म । हरण-मिटाने वाला ।

‘किसन’ सुकव सिर धर कर,
रखण चरण सरण रघुनाथक ॥ १७४

दूहौ

विध यण गाथा वरणिया, सुजस रांम कथ सार ।

विध कोई चूकौ वरणतां, सत किव पढ़ौ सुधार ॥ १७५

अथ गाहा १ गाहू २ विगाहा ३ उगाहा ४ गाहेणी ५ सीहणो ६ खंधाणा ७ ।

विचार लछण वरणण ।

गाहा विगाहा लछण

छंद बेअख्यरी

गाहा१ मात्र सतावन गावै, गाहौ२ उलट विगाह गिणावै ।

चौपन मत गाहू३ उचरीजै, उगाहौ४ मत्त साठ अखीजै ॥१७६

गाहेणी५ बासठ मत गावत, कियां उलट सीहणी६ कहावत ।

चौसठ मत खंधाणा७ चवीजै, कळ विभाग यां पद-प्रत कीजै ॥१७७

गाथारै पद-प्रत मात्रा वरणण

आद बार मत दुवै अठारह, बार त्रतीय चव पनर विचारह ।

विगाह पद-प्रत मात्रा

पद धुर बार दुवै पनरह पुण, तीयै बार अठार चवथ तिण ॥१७८

गाहू पद-प्रत मात्रा

प्रथम बार मत्त पनर दुवै पद, वळ तिय बार पनर चौथै वद ।

उगाहा पद-प्रत मात्रा प्रमांण

पहला बार अठार दुवै पढ़, तीजै बार अठार चवथ द्रढ़ ॥१७९

१७५. विध-विधि । यण-इस । किव-कवि ।

१७६. मात्र-मात्रा । उचरीजै-कहिए । अखीजै-कहिए ।

१७७. मत-मात्रा । कहावत-कहा जाता है । चवीजै-कहिए । पदप्रत-प्रति पद, प्रति चरण ।

१७८. पद-चरण । धुर-प्रथम । बार-बारह । दुवै-दूसरे । पुण-कह । तीयै-तृतीय ।
चवथ-चतुर्थ ।

१७९. वळ-फिर । तिय-तृतीय ।

गाहेणी पद-प्रत मात्रा

आद बार अट्ठार दुतीय अख, सुज तिय बार बीस चोथै सख ।

सीहणी पद-प्रत मात्रा

बाद आद दूसरै बीस बळ, कह तिय बार अठार चवथ कळ ॥१८०

खंधाणा पद-प्रत मात्रा

मात्र बतीस च्यार तुक मांही, दोय गुरु पद अंत दियांही ।
निज किव किसन कियां यम निरगौ, बड कवि सीयरंम जस वरगौ ॥१८१

अथ गाथा अथवा गाहा उदाहरण

महकुळ धिन पित मातं, सौ घर न धन्य सुरग पित्रेसुर ।
सौ धन भवन सकाजं, बासै जै दास रघुबरकौ ॥१८२

अथ विगाहौ उदाहरण

करणी धन कौसळ्या, उदरे जिण राम औतारं ।
भण दसरथ बडभागं, जिण घर सुत रामचंद्र जग जेता ॥१८३

अथ गाहू उदाहरण

सुखदाता सरणायां, निज संतां जानुकी नायक ।
दस सिर भंज दुबाहं, राहं जग क्रीत राजेस्वर ॥१८४

अथ उगाहौ

तू जौ चाहै तरबौ, जप मत मन आंन आळ जंजाळं ।
नित जप राघव नांमं, तिण पाथर नाव उदध कपि तारे ॥१८५

१८०. आद-आदि, प्रथम । दुतीय-द्वितीय । अख-कह । सुज-फिर । तिय-तृतीय । कळ-मात्रा ।

१८१. मात्र-मात्रा । मांही-में, अंदर । यम-इस प्रकार ।

१८२. धिन-धन्य । पित-पिता । मातं-माता । सुरग-स्वर्ग । धन-धन्य ।

१८४. सरणायां-शरणमें आया हुआ । दुबाहं-वीर ।

१८५. तरबौ-तैरना, उद्धार करना । आंन-अन्य । आळ जंजाळं-व्यर्थका प्रपंच । पाथर-पत्थर । उदध-उदधि, सागर । कपि-बंदर ।

अथ गाहिणी

तन घणस्यांम तराजं, तड़िता छिब भात पीत पीतंबर ।
सुकर बांण सारंगं, सीता अंग बांम रांम भज नूप सिध ॥१८६

अथ सीहणी

आखर बखत उचारै, जीहवा धन रांम नांम रट भट जौ ।
पोखणतौ भर पायौ, भोजन अठार भांतचौ भरणौ ॥१८७

अथ खंधांणा

दीन करण प्रतपाळ दासरथ, भारत खळदळ सबळ बिभंजे ।
धनख धरण तन बरण नीरधर, रघुवर जनक सुता मन रंजे ॥१८८
सूंदर रूप अनूप स्यांमता, अंजण नयण मुनी रिख अंजे ।
तीनकाळदरसी व्है ततपुर, गौरव कांम क्रोध अध गंजै ॥१८९

अथ एकसू लगाय छवोस ताई गाथा काढण विध

दूहौ

गाथारा लघु अखिर गिणि, जां मभ एक घटाय ।
आध कियांसू ऊबरै, सोई नांम सुभाय ॥ १९०

अरथ

हरेक गाथारा लघु अखिर गिणणा ज्यांमसूं पेली तौ एक अखिर घटाय देणौ, पछै बाकी रहै ज्यांनै दोय भागमांसू एक भाग परौ काढ्यां बाकी रहै अखिर जतरमौ गाही छै, यूं जांणणौ ।

१८६. घण-घन, बादल । तराजं-समान । तड़िता-बिजली । छिब-कांति, शोभा ।
भात-शोभा । सुकर-हाथ । बांण-तीर । सारंगं-धनुष ।

१८७. आखर-आखिर, अंतिम । बखत-समय । जीहवा-जिह्वा, जीभ । पोखणतौ-पोषण करता हुआ ।

१८८. दीन-गरीब । प्रतपाळ-पालन-पोषण । बिभंजै-नाश किये । नीरधर-बादल ।
रंजे-प्रसन्न किया ।

१८९. तीनकाळदरसी-त्रिकालदर्शी ।

१९०. अखिर-अक्षर । जां-जिन । मभ-मध्य । आध-आधा । सोई-वही । ज्यां-जिन ।

अथ गद्य छंद लक्षण विध

दूहौ

गद्य पद्य बे जगतमें, जांण छंदकी जात ।
सम पद पद्य सराहजै, छूटक गद्य छ जात ॥ १६१
दवावैत फिर बात देख, जुगत वचनका जांण ।
औछ अधक तुक असम अे, बीदग गद्य बखांण ॥ १६२

अथ दवावैत

माहाराजा दूसरथके घर रामचंद्र जनम लिया ।
जिस दिन सै आसरू नै उदेग देवत नै हरख किया ।
विसवामित्र मख-रख्याके काज अवधेसतैं जाच लिये ।
माहाराजा दूसरथ उसी बखत तईनाथ किये ।
सात रोज निराहार एकासण सनद्ध रहै ।
रिखराजका जिगकी रछ्याकाज रजवाटका बिरद भुजदंडूं गहे ।
सुबाहूकू बांणसे छेद जमराजके भेट पुहुंचाया ।
मारीचके ताई वाय बांणसे मार उडाया ।
रज पायसे तारी गौतमकी घरणी ।
खंडपरसका कोदंड खंड कर जांनुकी परणी ।

१६१. सम पद—यहां छंद-शास्त्रानुसार छंदोंके नियममें बंधे हुए शब्द व वाक्य । सराहजै—सराहना कीजिए । छूटक—जिन पदोंमें छंद-शास्त्रानुसार नियम न हो, गद्य ।

१६२. औछ—कम । अधक—अधिक । बीदग—विदग्ध, पंडित, कवि ।

१६३. आसरू—असुर, राक्षस । उदेग—उद्वेग, चिंता । मख-रख्या—यज्ञकी रक्षा । जाच लिये—मांग लिये । तईनाथ—तैनात, किसी काम पर लगाया या नियुक्त किया हुआ । निराहार—बिना भोजन । एकासण—एक ही आसन या बैठक । सनद्ध—(संनद्ध) कटि-बद्ध । जिग—यज्ञ । रछ्या—रक्षा । रजवाट—क्षत्रियत्व, वीरता । बिरद—विरुद । गहे—धारण किये । ताई—लिये । रज—धूलि । पाय—चरण । घरणी—स्त्री, पत्नी । खंड-परसका—खंडपरशु महादेवका । कोदंड—धनुष ।

अवधकं आते दुजराजकं सुद्ध भाव किया ।
 जननीसे सलांम कर सपूतीका बिरद लिया ।
 ऐसा स्त्री रांमचंद्र सपूतं का सिरमोड़ ।
 अरोड़ का रोड़ ।
 गौ बिप्रं का पाळ ।
 अरेसू का काळ ।
 सरणायूं-साधार ।
 हाथका उदार, दिलका दरियाव ।
 रजवाटकी नाव ।
 भूपं का भूप साजोतका रूप ।
 काछवाचका सबूत ।
 माहाराज दसरथका सपूत ।
 भरथ लछमण सत्रुघणका बंधु ।
 करुणाका सिंधु । १६३

वचनका

हांजी ऐसा माहाराजा रांमचंद्र असरण-सरण ।
 अनाथ नाथ बिरदकूं धारै ।
 सौ ग्राहकूं मार न्याय ही गजराजकूं तारै ।
 और भी नरसिंघ होय प्रवाड़ा जगजाहर किया ।
 हरणाकुसकूं मार प्रह्लादकूं उबार लिया ।
 प्रळैका दिन जांग संत देस उबारणकूं मच्छ देह धारी ।

१६३. जननी-माता । सलांम-प्रणाम । सपूती-सुपुत्र होनेका भाव । अरोड़-वह जो किसीके बंधन या रोकमें न रह सके । रोड़-रोक, बंधन । अरेसू-अरीश, शत्रु । काळ-मृत्यु । सरणायूं-साधार-शरणमें आने वालेकी रक्षा करने वाला । साजोतका रूप-ज्योति-स्वरूप । काछवाचका सबूत-जितेन्द्रिय नियतात्मा और सत्य-बंध । सिंधु-समुद्र ।

१६४. असरण-सरण-जिसे कोई शरण न देने वाला हो उसे भी शरण देने-वाला । प्रवाड़ा-महान् कार्य, चमत्कारपूर्ण कृत्य । हरणाकुस-हिरण्यकशिपु । प्रळै-प्रलय, नाश । मच्छ-मत्स्यावतार ।

सतव्रतकी भगती जगजाहर करी ।
 ऐसा स्त्रीरामचंद्र करणानिध ।
 असरण-सरण न्याय ही वाजै ।
 जिसके ताँई जेता बिरद दीजै जेता ही छाजै ॥ १६४

वारता

रामचंद्र जिसा सिध रजपूत कोई वेळापुळ होवै छै ।
 ज्यांके प्रताप देव नर नाग खटब्रन सुख नींद सोवै छै ।
 राजनीतका निधानं सींह बकरी एक घाटै नीर पावै छै ।
 पंछीकी पर बागां बाज दहसत खावै छै ।
 तपके प्रभाव पांगी पर सिला तरै छै ।
 भ्रगुपत सा ब्रबंक ज्यांका बळ काढ़ सणंकसुधा करै छै ।
 बाळ दहकंधसा अरोड़ानूं रोड़ जमींदोज कीजै छै ।
 सुग्रीव भभीखण जिसा निरपखांनूं केकंधा लंक दीजै छै ।
 जांका भाग धन्य जे रामगुण गावै छै ।
 जांमण मरण भय मेट अभैपद पावै छै ॥ १६५

१६४. करणानिध-करुणानिधि, दयासागर । ताँई-लिए, निमित्त । जेता-जितने । छाजै-शोभा देते हैं, शोभित होते हैं ।

१६५. जिसा-जैसा । सिध-सिद्ध, वीर । वेळापुळ-समय, कभी । खटब्रन-षडवर्ण, ब्राह्मणदि छ जातिएँ विशेष । निधान-खजाना । पर-पंख । बाज-शिकारी पक्षी विशेष । दहसत-भय, डर । सिला-पत्थर । भ्रगुपत-परशुराम । ब्रबंक-विकट, बांकुरा अथवा ब्यंबक, महादेव । बळ-गर्व । सणंकामुधा-बिलकुल सीधा । बाळ-बालि बंदर । दहकंध-दशकंधर, रावण । अरोड़ा-जबरदस्त । जमींदोज-जो गिर कर जमीनके बराबर हो गया हो, जमीनके अंदर । भभीखण-विभीषण । निरपखां-जिसका कोई पक्ष या सहायक न हो । केकंधा-(सं० किष्किंधा) मंसूरके आसपासके देशका प्राचीन नाम । जांका-जिनके । जांमण-जन्म । अभैपद-मोक्ष ।

दूहौ

असम चरण मात्रासु यम, कहीया छंद 'किसन' ।
राघव जस छंदां रहस, बुध सारीखन ॥ १९६

इति मात्रा असम चरण छंद संपूरण ।

अथ मात्रा दंडक छंद वरणण

दूहौ

भगवत गीताऊ भगौ, बीता अघ सरबेण ।
सीता नायक संभरै, जन भीता नह जेण ॥ १९७

सोरठौ

पेट हेक कज पात, मेट सोच सांसौ म कर ।
रे संभर दिन-रात, नांम विसंभर नारियण ॥ १९८

अथ मात्रा दंडक छंद लछण

दूहौ

बे छंदां मिळ छंद वहै, मात्रा दंडक सोय ।
छप्पे कुंडळियौ कवित्त, फिर कुंडळिया होय ॥ १९९

अथ छप्पै लछण

दूहौ

कायब उल्लालौ मिळै, छप्पै तिण थळ होय ।
ग्यार तेर मत च्यार पय, पनर तेर पय दौय ॥ २००

छप्पै उदाहरण

कवित छप्पै

पंखी मुनि मन पंख, तीर भव-सिंधु तरायक ।
मुकत त्रिया सुख मूळ, स्रवण ताटक सुभायक ॥

१९६. यम-ऐसे । रहस-रहस्य, भेद ।

१९७. भणै-कहते हैं । बीता-व्यतीत हो गये । अघ-पाप । सरबेण-सब, समस्त । संभरै-स्मरण कर । भीता-भयभीत । जेण-जिससे ।

१९८. पेट हेक कज-एक पेटके लिए । पात-पात्र, कवि । सोच-चिन्ता । सांसौ-संशय, शक । संभर-स्मरण कर । विसंभर-विश्वंभर, ईश्वर । नारियण-नारायण ।

१९९. सोय-वह ।

२००. कायब-काव्य, काव्यछंद । थळ-स्थान । मत-मात्रा । पय-चरण ।

२०१. पंखी-पक्षी । तीर-तट, किनारा । भव-सिंधु-संसार रूपी समुद्र । तरायक-तैरने वाला । मुकत-मुक्ति । स्रवण-कान । ताटक-कर्ण-भूषण । सुभायक-सुन्दर ।

अथ कळ घोर अंधार, बिंब रवि चंद्र बिकासण ।
 प्रगट धरम द्रुम उभय यम स्तुति नयण सुभासण ॥
 बद 'किसन' रकार मकार बिंहु, सत रथ चक्र समाथका ।
 भव जन तमांम कारक अभय, नांम अंक रघुनाथका ॥ २०१

अजय नांम छप्पै लछण

दूहौ

बिध यकहत्तर छपय बद, सतर गुरु लघु बार ।
 अजय जिकौ गुरु घट बधै, बेलघु नांम निहार ॥ २०२

अजय छप्पै उदाहरण

छप्पय

जै जै भूपां भूप, सदा संतां साधारै ।
 दीनां दाता देव, मेछ आनेकां मारै ॥
 सीता स्वांमी सूर, बीर बागां बांणासां ।
 लंका जैहा ले'र, दान देणौ तू दासां ॥
 सेहाई संतां सेवगां, ताई देणा तापरां ।
 औनाड़ा राघौ भू अखै, पांणां धाड़ा आपरां ॥ २०३

अथ यकहतर छप्पै नांम कथन

छप्पै

अजय १ बिजय २ बळ ३ करण ४,
 बीर ५ वैताळ ६ ब्रहंजळ ७ ।
 मरकट ८ हरि ९ हर १० ब्रहम ११,
 इंद १२ चंद्रण १३ सुभकर १४ वळ ।

२०१. अथ-पाप । कळ-समूह, कलियुग । बिंब-प्रतिबिंब । भव-संसार । कारक-करने वाला ।
 २०३. साधारै-रक्षा करता है । मेछ-म्लेच्छ, असुर । आनेकां-अनेक । सूर-सूरवीर । बागां-
 बजने पर, चलने पर । बांणासां-तलवारों । जैहा-जैसा । दासां-भक्तों । सेहाई-
 सहायक । ताई-आततायी, दुष्ट । ताप-कष्ट । औनाड़ा-वीर । पांणां-हाथों ।
 धाड़ा-धन्य-धन्य ।

स्वानं १५ सिंघ १६ सादूळ १७ ,
 क्रूरम १८ कोकिल १९ खर २० कुंजर २१ ।
 मदन २२ मछ २३ तालंकर २४ ,
 सेस २५ सारंग २६ पयोधर २७ ।
 कह कुंद २८ कमळ २९ बारण ३० सरभ ३१ ,
 जंगम ३२ जुतिस्ट ३३ बखांण जग ।
 दाता ३४ सर ३५ सुसरह ३६ समर ३७ दख ,
 सारस ३८ सारद ३९ कह सुभग ॥ २०४

फेर नांम
 छप्पै

मेर ४० मकर ४१ मद ४२ सिद्ध ४३ ,
 बुद्धि ४४ करतळ ४५ कमळाकर ४६ ।
 धवल ४७ सुमण ४८ फिर मेघ ४९ ,
 कनक ५० क्रस्णह ५१ रंजन ५२ धर ।
 ध्रुव ५३ ग्रीखम ५४ गरुडह ५५ ,
 गिणा (य) ससि ५६ सूर ५७ सल्य ५८ सख ।
 नवरंग ५९ मनहर ६० गगन ६१ ,
 रतन ६२ नर ६३ हीर ६४ अमर ६५ अख ।
 सेखर ६६ कुसम ६७ कहि दीप ६८ संख ६९ ,
 बसु ७० सबद ७१ बाखांगीये ।
 कवि छपय नांम जसराम कज ,
 जग यकहतर जांगीये ॥ २०५

१. अजय—अ० ८२ गु० ७० ल० १२ । २. विजय—अ० ८३ गु० ६९ ल० १४ । ३. बल—अ० ८४ गु० ६८ ल० १६ । ४. करण—अ० ८५ गु० ६७ ल० १८ । ५. वीर—अ० ८६ गु० ६६ ल० २० । ६. बैताल—अ० ८७ गु० ६५ ल० २२ । ७. ब्रह्मजल—अ० ८८ गु० ६४ ल० २४ ।

८. मरकट—अ० ८६ गु० ६३ ल० २६ । ९. हरि—अ० ९० गु० ६२ ल० २८ । १०. हर—अ० ९१ गु० ६१ ल० ३० । ११. ब्रह्म—अ० ९२ गु० ६० ल० ३२ । १२. इंद—अ० ९३ गु० ५९ ल० ३४ । १३. चंद्रग—अ० ९४ गु० ५८ ल० ३६ । १४. सुभकर—अ० ९५ गु० ५७ ल० ३८ । १५. स्वान—अ० ९६ गु० ५६ ल० ४० । १६. सिंघ—अ० ९७ गु० ५५ ल० ४२ । १७. सारदूल—अ० ९८ गु० ५४ ल० ४४ । १८. कूरम—अ० ९९ गु० ५३ ल० ४६ । १९. कोकिल—अ० १०० गु० ५२ ल० ४८ । २०. खर—अ० १०१ गु० ५१ ल० ५० । २१. कुंजर—अ० १०२ गु० ५० ल० ५२ । २२. मदन—अ० १०३ गु० ४९ ल० ५४ । २३. मछ—अ० १०४ गु० ४८ ल० ५६ । २४. तालंक—अ० १०५ गु० ४७ ल० ५८ । २५. सेस—अ० १०६ गु० ४६ ल० ६० । २६. सारंग—अ० १०७ गु० ४५ ल० ६२ । २७. पयोधर—अ० १०८ गु० ४४ ल० ६४ । २८. कुंद—अ० १०९ गु० ४३ ल० ६६ । २९. कमल—अ० ११० गु० ४२ ल० ६८ । ३०. बारण—अ० १११ गु० ४१ ल० ७० । ३१. सरभ—अ० ११२ गु० ४० ल० ७२ । ३२. जंगम—अ० ११३ गु० ३९ ल० ७४ । ३३. जुतिष्ट—अ० ११४ गु० ३८ ल० ७६ । ३४. दाता—अ० ११५ गु० ३७ ल० ७८ । ३५. सर—अ० ११६ गु० ३६ ल० ८० । ३६. सुसर (सुस्सू)—अ० ११७ गु० ३५ ल० ८२ । ३७. समर (ब्रह्म नाळीक जात)—अ० ११८ गु० ३४ ल० ८४ । ३८. सारस—अ० ११९ गु० ३३ ल० ८६ । ३९. सारद (ईने वळता संख कैवै छै)—अ० १२० गु० ३२ ल० ८८ । ४०. मेर—अ० १२१ गु० ३१ ल० ९० । ४१. मकर—अ० १२२ गु० ३० ल० ९२ । ४२. मद—अ० १२३ गु० २९ ल० ९४ । ४३. सिंघ—अ० १२४ गु० २८ ल० ९६ । ४४. बुद्धि—अ० १२५ गु० २७ ल० ९८ । ४५. करतल (मुगताग्रह)—अ० १२६ गु० २६ ल० १०० । ४६. कमलाकर—अ० १२७ गु० २५ ल० १०२ । ४७. धवल—अ० १२८ गु० २४ ल० १०४ । ४८. सुमण—अ० १२९ गु० २३ ल० १०६ । ४९. मेघ—अ० १३० गु० २२ ल० १०८ । ५०. कनक (कमळबंध अंत नगण सरवत्र)—अ० १३१ गु० २१ ल० ११० । ५१. क्रवण—अ० १३२ गु० २० ल० ११२ । ५२. रंजन—अ० १३३ गु० १९ ल० ११४ । ५३. ध्रुव—अ० १३४ गु० १८ ल० ११६ । ५४. ग्रीखम (ग्रीष्म)—अ० १३५ गु० १७ ल० ११८ । ५५. गरुड (ई कवितकौ नाम समवळति विधान कहै छै)—अ० १३६ गु० १६ ल० १२० । ५६. ससि—अ० १३७ गु० १५ ल० १२२ । ५७. सूर—अ० १३८ गु० १४ ल० १२४ । ५८. सत्य (शल्य)—अ० १३९ गु० १३ ल० १२६ । ५९. नवरंग—

अ० १४० गु० १२ ल० १२८ । ६०. मनहर (मनोहर)—अ० १४१ गु० ११ ल० १३० । ६१. गगन—अ० १४२ गु० १० ल० १३२ । ६२. रतन—अ० १४३ गु० ९ ल० १३४ । ६३. नर—अ० १४४ गु० ८ ल० १३६ । ६४. हीर—अ० १४५ गु० ७ ल० १३८ । ६५. भ्रमर—अ० १४६ गु० ६ ल० १४० । ६६. सेखर—अ० १४७ गु० ५ ल० १४२ । ६७. कुसम (ईकौ नाम जातासंख कैवै छै)—अ० १४८ गु० ४ ल० १४४ । ६८. दीप—अ० १४९ गु० ३ ल० १४६ । ६९. संख—अ० १५० गु० २ ल० १४८ । ७०. वसु—अ० १५१ गु० १ ल० १५० । ७१. सब्द—अ० १५२ गु० ० ल० १५२ ।

अथ छप्पै नाम काढण विध । छप्पैरा लघु आखर व्है ज्यांमेंसू दस घटाय दोय भाग करणा, एक भाग घटाय बाकी रहै जतरमौ छप्पै छै ।

अथ अजयादिक यकहत्तर छप्पै नाम काढण विध ।

दूहा

गिण छप्पयंचा बरण लघु, त्यां मज्जे दळ टाळ ।

आधा कीधां ऊबरै, वेडर नाम वताळ ॥ २०६

इति यकहत्तर विध छप्पय अख्यर गुरु लघु प्रमाण नाम कथन संपूरण ।

सुभं भवतु

अथ मात्रा छंद, मात्रा उपछंद, मात्रा असम चरण, मात्रा दंडक छंद गुरु लघु काढण विध ।

अथ दूहौ

पूछै अन कवि छंद पढ़ि, गिण जिण मत्त प्रमाण ।

घटै स गुरु कह गुरु घटै, सेख रहै लघु जाण ॥ २०७

अरथ

पैला कवेस्वर दूहौ पढे नै कहै—यणमें गुरु कितरा, लघु कितरा सौ कहौ । जठै दूहारी सरब मात्रा अड़ताळीस गिणणी, अड़ताळीसमें घटै जतरा गुरु अखर जाणणा नै गुरु हुवै सौ घटाय बाकी रहे सौ लघु जाणणा । यूं सरब मात्रा छंद गीत कवितादिक जाणणा ।

२०५. ज्यांमेंसू—जिनमें । जतरमौ—उतना । यकहत्तर—इकहत्तर ।

२०६. वेडर—निर्भय । बताळ—बतला ।

२०७. काढण—निकालने । अन—अन्य । सेख—शेष । पैला—प्रथम । कवेस्वर—कवीश्वर । यण—इस । कितरा—कितने । जतरा—उतने, जितने । यूं—इस प्रकार ।

उदाहरण
दूहौ

रे चित ब्रत द्रढ़ एम रख, मूरत सांम मभार ।
मेल्ह सुरत नट वांसमें, प्रगट वरत व्है पार ॥ २०८

अरथ

इण दूहारा अइतीस अखिर छै, नै दूहौ छंद अठताळीस मात्रारौ व्है छै ।
अठताळीस मांहासूं दस अखिर गया जद अइतीस रहचा ।

सौ ई दूहामें दस गुरु आखिर छै, नै अइतीस मांसूं दस गुरु आखिर घटाया
जद अठाईस रहचा. सौ अठाईस आखिर लघु छै, यूं समस्त मात्रा छंद जाणणा ।

दूहौ

वळ अह-पिंगळ कवितरी, वदी जात बावीस ।
तवं नांम सारा तिकै, वळ नोखा वरणीस ॥ २०९

अथ बावीस छप्पै नांम
कवित छप्पै

वळता १ जाता संख २ कमळबंधह ३ समवळ ४ कह ।
लघु ५ ब्रद्धनाळीक ६ छत्र ७ नीसरणीबंधह ८ ॥
नाट ९ चोप १० संकळह ११ अनै मुगताग्रह १२ अक्खव ।
कुंडळियौ १३ चौटियौ १४, वेध-हीरा १५ कर-पल्लव १६ ॥

२०८. एम-इस प्रकार । मूरत-मूर्ति । सांम-श्याम, स्वामी, श्रीरामचंद्र भगवान । मभार-मध्य,
में । मेल्ह-रख । सुरत-ध्याव । वरतन-वरत्र, चमड़ेका मोटा रस्सा ।

२०९. वळ-फिर । अह-पिंगळ-नागराज पिंगल, शेषनाग । वदी-कही । तवं-कहता हूं ।
तिकै-वे

२१०. २२ छप्पय कवित्तोके नांम—

१. वळता (वळता-संख), २. जाता संख, ३. कमळबंध ४. समवळ (समवळ विधान
अथवा समवळ विधानीक), ५. लघुनाळीक, ६. ब्रद्धनाळीक, ७. छत्रबंध, ८. नीसरणी-
बंध, ९. नाट, १०. चोप, (मतांतरसे चोपई, छप्पै, कवित), ११. संकळ (संकळजात),
१२. मुकताग्रह, १३. कुंडळियौ, १४. चौटियौ (चौटीबंध), १५. वेधहीरा (हीराबेधी)
१६. करपल्लव ।

एक-लवयण १७ मज्झ अखरौ १८ ,
 विधानीक १९ हल्लव २० विहह ।
 ताळूर-व्यं २१ अहरेअळग २२ ,
 वीस दोय छप्पय सुवद ॥ २१०

अथ अनुक्रमसे छप्पे नांम

दूहा

वळता १ जाता २ संख लघू ३ ब्रह्म-नाळीक ४ ।
 समवळ ५ नाट ६ चौटियौ ७, ताळव्यं ८ तहतीख ॥ २११
 चोप ९ हल्लव १० कवीत ए, दिया नाग दरसाय ।
 यकहतरसू अधिक कहि, कीधी जुगत न काय ॥ २१२
 कर विचार मनहूं कहूं, वरणण सुद्ध वणाय ।
 तगसीरी छिम जोतका, 'किसन' कहै कविराय ॥ २१३

उक्त छप्पे

दूहा

कमळ १ छत्रबंध २ कवित, निसरणीबंध ३ नांम ।
 मुगताग्रह ४ करपल्लवी ५, तव कुंडळियौ ६ ही तांम ॥ २१४
 हीरावेधी ७ हिक वयण ८, मझ अखरौ ९ विधानं १० ।
 अहरअळग ११ संकळयता १२, मुणिया नाग सुमानं ॥ २१५
 द्वादस छप्पय अह दखे, जुगत रूप सुध जांण ।
 बावीसह छप्पय वदूं, वरणे रांम वखांण ॥ २१६

१७. एकलवयण (हेकलवयण), १८. मज्झअखरौ, १९. विधानीक, २०. हल्लव,
 २१. ताळूरव्यं, २२. अहरेअळग (अहरअळग) ।

नोट—उपर्युक्त २२ ही छप्पय कवित कविने आगे इसी क्रमसे नहीं दिये हैं ।

२११. यकहतर—इकहतर । कीधी—की । जुगत—युक्ति ।

२१२. काय—कुछ । तगसीरी—तकसीर, कमी । छिम—क्षण, क्षीण ।

२१३. तव—कह ।

२१४. मुणिया—कहे । नाग—नागराज पिंगल, शेषनाग ।

२१६. वदूं—कहता हूँ । वखांण—यज्ञ, कीर्ति ।

अथ समवळ विधानं छप्पै मात्रा वरण लक्षण
दूहौ

आद अंत छप्पय नगण, गुरु पनरहै उगुणीस ।
यक सौ सैंतीसह अखर, बद लघु सौ बावीस ॥ २१७

अरथ

छ ही चरणके आद अंत नगण आवै, एकसौ सैंतीस सरब अखिर ।
पनरै गुरु अखिर होवै, लघु अखिर एकसौ बावीस होवै अर उपमे उपमानकौ
सम भाव वरणौ सौ समवळ विधानं कवित छप्पै ।

दूहौ

जिणमें समता वरणजै, उपमे अर उपमान ।
जांणौ छप्पै अह जपै, सौ सम वळह विधानं ॥ २१८

समबल विधानं छप्पै उदाहरण

नयण कंज सम निपट, सुभग आंणण हिमकर सम ।
जप सम 'श्रीवह' जळज, तवत सम हीर डसण तिम ॥
अधर ब्यंब सम अरुण, समह भुज नागरौ ज सख ।
सिल समांन उर समर, अथघ सम स्यंध उदर अख ॥
कह सम मयंद अतछीण कट, जयत खंभ रिण सुपय जिम ।
समवळ विधानं खटपद 'किसन', सुज राघव रवि कोट सम ॥ २१९

जाता संख लक्षण दूहौ

रस स्यंगार य हासरस, बिच जिण कवित बखांण ।
जाता संख जिणानुं कहै, वरणव रांम वखांण ॥ २२०

२१७ उगणीस—उन्नीस ।

२१८ समता—समानता, सादृश्य । उपमे—उपमेय, जिसकी उपमा दी जाय, वर्णनीय ।
उपमान—वह पदार्थ जिससे किसी दूसरे पदार्थको उपमा दी जाय । अह—शेषनाग ।

२१९ कंज—कमल । सम—समान । निपट—अत्यन्त । सुभग—सुंदर । आंणण—आनन, मुख ।
हिमकर—चंद्रमा । जळज—शंख । हीर—हीरा । डसण—दाँत । अधर—ओष्ठ । ब्यंब—
बिंब । अरुण—लाल । समह—समान । नागरौ—हाथीका । समर—युद्ध । अथघ—अपार ।
स्यंध—सिंधु । मयंद—सिंह । छीण—क्षीण । कट—कटि, कमर । खंभ—स्तंभ । सुपय—
चरण, पैर । खटपद—छप्पय ।

२२० स्यंगार—श्रुंगार । हास रस—हास्यरस । बखांण—वर्णन । वरणव—वर्णन कर । वखांण—
यश, कीर्ति ।

जाता संख छप्पे उदाहरण हास्यरस

सगर सुतण जिग करत, अगत हकनाहक दीनी ।
 वर करतां सुपनखा, कांन नासा विण कीनी ॥
 जाचंतां निज रूप, कियौ नारद मुख बंदर ।
 त्यागी सौळ हजार, घाल कुबज्या घर अंदर ॥
 कैळासे नरग उधार कीय, अजामेळ उतावळां ।
 आदेस करै 'किसनौ' अनंत, राघव कौतक रावळां ॥ २२१

अथ वळता संख छप्पे लछण

दूहौ

वदीस तुक पाछी वळै, पर लाटानुप्रास ।
 वळता संख वखांणजै, सकौ कवित सर रास ॥ २२२

अरथ

पैली कही सौ तुक फेर पाछी कहै, लाटानुप्रास अलंकार ज्युं तथा सीह चला
 गीत ज्युं सौ वळता संख कवित तुकां पाछी वळै जीसूं ।

अथ वळता संख उदाहरण

कवित छप्पे

जिण भजियौ जगदीस, जिकौ जमहूंत न भजियौ ।
 नह तजियौ रघुनाथ, तेण अत जांमण तजियौ ॥
 निज लीधौ हरि नांम, जिकण जम नांम न लीधौ ।
 तिण न्ह अम्रत त्रखा, रांम नांमांम्रित पीधौ ॥

२२१. सुतण-सुत, पुत्र । जिग-यज्ञ । अगत-अधोगति । हकनाहक-व्यर्थ । दीनी-दी । वर-
 पति । नासा-नाक । विण-बिना, रहित । कीनी-की । केळा-क्रीड़ा, खेल । नरग-
 नरक । ऊतावळां-शीघ्रता करने वालों । आदेस-नमस्कार । अनंत-विष्णु, ईश्वर ।
 कौतक-कौतुक, खेल, क्रीड़ा । रावळां-आपके ।

२२२. वदीस-कही जाती । वळै-फिर । वखांणजै-वर्णन कीजिये । सकौ-वह । ज्युं-जैसे ।
 जीसूं-जिससे ।

२२३. जिण-जिस । भजियौ-भजन किया, स्मरण किया । जिकौ-वह । जमहूंत-यमराजसे ।
 भजियौ-भागा । अत-मृत्यु । जांमण-जन्म । लीधौ-लिया । जिकण-जिसका । त्रखा-
 तृषा, प्यास । नांमांम्रित-नाम रूपी अमृत । पीधौ-पिया ।

नर च्यार असी नाचै निकं, निज हरि आगळ नाचियौ ।
जाचणौ जिकां रहियौ न जग, ज्यां रघुनायक जाचियौ ॥

अथ संकल जात छप्पै लछण

एक सबदकी तेवड़ी, व्है आवरत विसेस ।
कहियौ अह तिण कवितरौ, संकळ नांम कवेस ॥ २२४

सांकळ कवित उदाहरण

छप्पै

पूर अपूरिय आस, तौ पिण उमरथी पूरिय ।
हाथ जुड़त तिल चढ़ न, हाथ डुळ हाथ हजूरिय ॥
दिल ऊजळ नर उजळ, लखिन ऊजळ सिर लेखीय ।
दौलत दौलत मिलि न, लगी दो लत द्रिढ़ लेखीय ॥
कवि क्रिस्ण क्रिस्ण चित दुरन किय, क्रस्ण जगत देखीय कपट ।
रे रांम मंत्र रट रांम रट, रांम रांम रट रांम रट ॥२२५

कमळबन्ध लछण

दहौ

द्वादस दळ द्वादस तुकां, अखर एक तुक अंत ।
सौ अधबिच तुक चौतरफ, कमळबन्ध स कहंत ॥ २२६

२२३. आगळ-अगाड़ी, अग्र । जाचणौ-याचना । जिकां-जिनको ।

२२४. तेवड़ी-तीन वार । आवरत-आवृत्ति ।

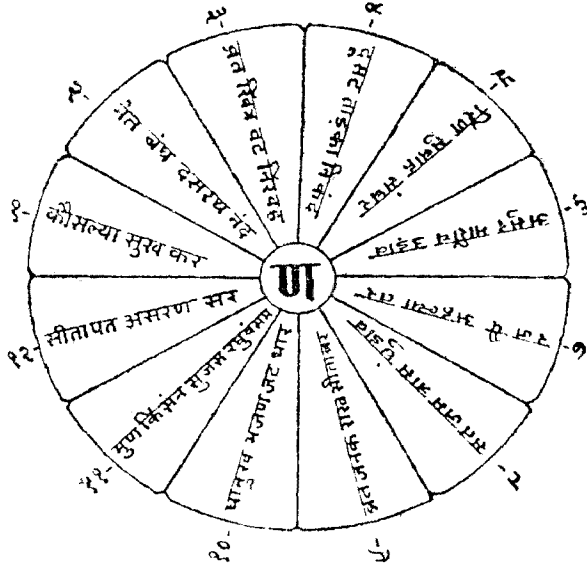
२२५. पूर-पूर्ण । अपूरिय-अपूर्ण । पिण-भी । दौलत-परिभ्रमण । दौलत-धन, संपत्ति ।
लेखीय-समझिये ।

२२६. द्वादस-बारह । दळ-फूलोंकी पंखड़ी । सौ-वह । अधबिच-ठीक मध्यमें । चौतरफ-
चारों ओर । स-वह । कहंत-कहा जाता है ।

कमलबंध उदाहरण

छप्पे

कौसल्या सुख करण, नेत-बंध दसरथ नंदण ।
 व्रत खिन्नवट निरवहण, दुसट ताड़का निकंदण ॥
 रिण सुबाह संघरण, असुर मारीच उडावण ।
 रज पै अहल्या तरण, संत जम त्रास छुडावण ॥
 व्रत जनक राख सीताबरण, धांनुखभंजण जटधरण ।
 मुण 'किसन' सुजस रघु-बंस-मण, सीतापत असरण सरण ॥ २२७

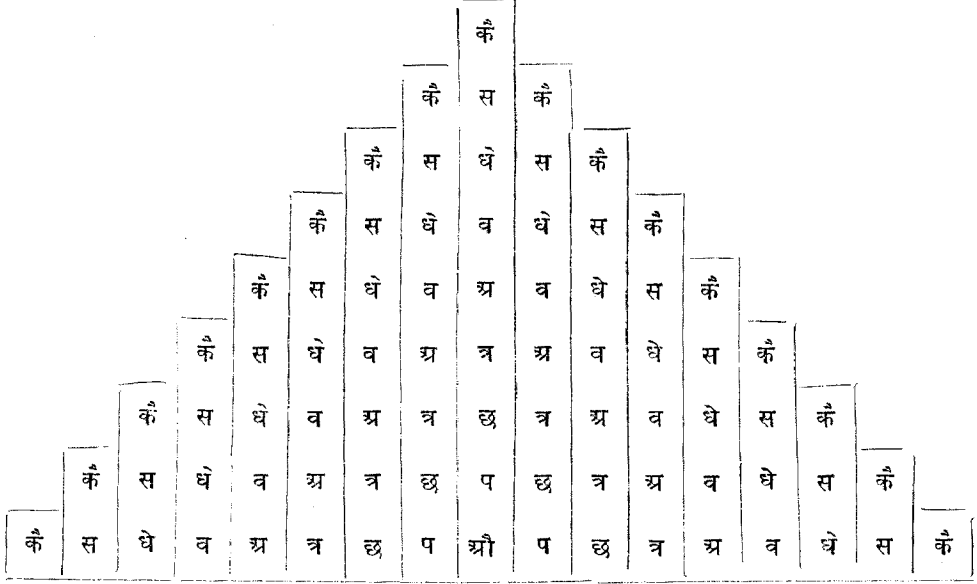
२२७. नेत-बंध-अपना निजका भंडा या ध्वजा रखने वाला, वीर । नंदण-पुत्र । व्रत-वृत्त, आचार । खिन्नवट-क्षत्रियत्व, वीरता, शौर्य । निरवहण-वहन करने वाला, धारण करने वाला, निभाने वाला । निकंदण-संहार करने वाला, मारने वाला । रिण-युद्ध । संघरण-संहार करने वाला, मारने वाला । रज-धूलि । पै-चरण, पैर । तरण-उद्धार करने वाला । जम-यम, यमराज । त्रास-भय, डर । व्रत-प्रण । सीताबरण-सीतापति, श्रीरामचंद्र । धांनुख-धनुष । भंजण-तोड़ने वाला । जटधरण-महादेव । मुण-कह, वर्णन कर । रघु-बंस-मण-रघुवंशमणि । सीतापत-सीतापति ।

अथ छत्रबंध छप्पे लक्षण
दूहौ

सरख कवितकौ अरथ सौ, अंत चरण आभास ।

आद अखर तुक नीसरै, जपै छत्रबंध जास ॥ २२८

छत्रबंध उदाहरण

छप्पे

कह सेवा की कहै १ ?, नांम परजंक कवण भण २ ? ।

अख के मासां अयन ३ ?, नांम की सिंभ जयौ जिण ४ ? ॥

कहजै देवां किसू ५ ?, महत आदरै न केनू ६ ? ।

दूधां सिंघ कुण दूध ७ ?, मित्र दाखत कीजै नू ८ ? ॥

रिप पंड कवण कह नांम जिण ९ ? संतां तार सुरेसके ।

किव 'किसन' छत्रबंधह कवित, ओप छत्र अवधेसके ॥२२६

२२६. परजंक-पर्यंक, पलंग । कवण-क्या । भण-कहै । अख-कहै । के-कितने । अयन-सूर्य अथवा चंद्रकी उत्तर दक्षिणकी ओर गति या प्रवृत्ति जिसको उत्तरायण और दक्षिणायन भी कहते हैं । जयौ-जीता । रिप-शत्रु । पंड-पंडव । कवण-कौन । सुरेस-इंद्र ।

नोट—१ श्रौयाण (चरण) । २ पलंग । ३ छ मासां । ४ त्रपुर । ५ अमर । ६ वडाई । ७ धेनकी । ८ सजगा । ९ कैरव । इन शब्दोंके आदि अक्षरके पढ़नेसे 'ओप छत्र अवधेसके' इस तुकका छत्रबंध बनता है ।

अथ मभ्र अखिरा छप्पै लछण

दूहौ

कवित अरथ बाहर लिखै, अखिर मभ्र विचार ।

और जठै प्रगटै अरथ, सौ मभ्र अख्यर धार ॥ २३०

अथ मभ्र अखिरा छप्पै उदाहरण

स्वाद मीठा कह किसौ १ ?, किसूं मूरखनूं कहजै २ ? ।

की कह भ्रात कनेठ ३ ?, नांम रेखा की लहजै ४ ? ॥

कहै धरानूं किसूं ५ ?, रंक किण नांम जितूं कह ६ ? ।

मंदभाग की मुणै ७ ?, ठहै तारा किण ठांमह ८ ? ॥

रघुनाथ भगौ की जनकधर ९ ? ,

मल बुध किसूं भगीजियै १० ? ।

कवि 'किसन' कवित मभ्र अख्यर कह ,

जस रघुनाथ जपीजियै ॥ २३१

अथ लघुनालीक छप्पै लछण

दूहौ

अखर अठारह चरण चव, बे चरणां बावीस ।

कवित लघु नालीक कहि, बरणत सरब कवीस ॥ २३२

अथ लघुनालीक छप्पै

तिण मारी ताड़का, जिकण रिख मख रखवाळे ।

हण सुबाह मारीच, पैज खित्रवट ध्रंम पाळे ॥

२३०. जठै-जहां । प्रगटै-प्रकट होता है । अख्यर-अक्षर ।

२३१. मीठ-मीठा । किसौ-कौनसा । किसूं-क्या । की-क्या । कनेठ-कनिष्ठ । धरा-
अवनी, पृथ्वी । जितूं-जीता । मंदभाग-अभाग्य । मुणै-कहते हैं । ठहै-ठहरते हैं ।
ठांमह-स्थान । भगौ-तोड़ा । अख्यर-अक्षर ।

नोट—१ मिश्रीको । २ अजाण । ३ अनुज । ४ लकीर । ५ अवन । ६ मल्लको ।
७ अभागी । ८ गयण । ९ धनख । १० सुमत । इनके मध्याक्षरके पढ़नेसे श्री जानुकी
वल्लभाय नाम बनता है ।

२३२. अखर-अक्षर । चव-चार । बे-दो ।

२३३. तिण-जिस, उस । जिकण-जिस । रिख-ऋषि । मख-यज्ञ । रखवाळे-रक्षा की ।
हण-मार कर । पैज-सर्वादा, नियम, आचरण । खित्रवट-क्षत्रियत्व, वीरता, शौर्य ।
ध्रंम-धर्म । पाळे-पालन किया ।

नग रज गौतम नार, जेण उधरी जग जांगौ ।
 धनुख भंज सीय बरी, प्रथी भुज जोर प्रमांगौ ॥
 रे अधम समभू मुख नांम रट, सीत-बर समराथकौ ।
 कह जीहहंतू 'किसना' कवी, नितप्रत जस रघुनाथकौ ॥ २३३

अथ ब्रधनालीक छप्पै लछण

दूहौ

उगणीसह चव पद अखिर, अकवीसह बे औण ।
 कवित ब्रधनालीक कवि, भगौ नाग त्रय-भौण ॥ २३४

अथ ब्रधनालीक छप्पै उदाहरण

जिण राघव जापियां, थरू घर नवनिध थावत ।
 जिण राघव जापियां, प्रसध ईजत नर पावत ॥
 जिण राघव जापियां, सुलभ भवसागर तरसी ।
 जिण राघव जापियां, सरब मन कारज सरसी ॥
 जापियां जेण रघुवर सुजस, धरै ऊंच विरदां धरा ।
 तै नांम जोड़ नां ज्याग तप, नित राघव जप जप नरा ॥ २३५

अथ निसरणीबंध छप्पै लछण

दूहौ

एक दोय त्रण ऐण क्रम, छप्पथ करै वखांण ।
 गत जिम चढजे गातियां, निसरणीबंध जांण ॥ २३६

२३३. नग-चरण । रज-धूलि । नार-नारी, स्त्री । जेण-जिस । अधम-नीच, पतित । सीत-बर-सीतावर, श्री रामचंद्र भगवान । समराथकौ-समर्थका । जीहहंतू-जिह्वासे । नितप्रत-नित्यप्रति ।

२३४. अकवीसह-इक्कीस । बे-दो । औण-चरण । त्रय-भौण-त्रिभुवन ।

२३५. जिण-जिस । जापियां-जपने या भजन करने पर । थरू-स्थिर । नवनिध-नवनिधि । थावत-हो जाती है । प्रसध-प्रसिद्धि । पावत-प्राप्त करता है । भवसागर-संसार रूपी समुद्र । कारज-कार्य, काम । सरसी-सफल होंगे, सिद्ध होंगे । जेण-जिस । विरद-विरुद्ध, कीर्ति । तै-उस, उसके । जोड़-समान, बराबर । नां-नहीं । ज्याग-यज्ञ ।

२३६. गत-प्रकार, तरह । गातियां-काष्ठ या लोहकी बनी निश्रेणीके बीच-बीचमें लगे वे डंडे जिन पर पैर रख-रख कर चढ़ते व उतरते हैं, पांवदान ।

अथ निसरणीबंध छप्पै कवित उदाहरण

एक रमा अहनिसा, दोय रवि चंद त्रिगुण दख ।
 च्यार वेद तत पंच, सुरत छह सपत सिंध सख ॥
 आठ कुळाचळ अनड, नाग नव नाथ निरंतर ।
 दस द्रिगपाळ दुबाह, रुद्रह एकदस सर तर ॥
 सभ सभ उमंग बारह सघण, बिसुध चित्त कायक बयण ।
 तेरहा भांण पय रांमतौ, भल सेवै चवदह भुयण ॥२३७

अथ नाट नाम छप्पै लछण

दूहौ

नाट सबद जिण कवितमें, आद अंत लग होय ।
 नाट नाम तिणानू कहै, सुकव महा-मत सोय ॥ २३८

अथ नाट छप्पै उदाहरण

लाभ नहीं अहलोक, नहीं परलोकह निरभय ।
 सुमति नहीं ज्यां स्यांन, खांत ज्यां नहीं पाप खय ॥
 जीवण सुख नहिं जिकां, नहीं ज्यां मुवां मुकत निज ।
 नहीं जिके नहच्यंत, कदे ज्यां नहीं सरै कज ॥
 निकलिक बांण ज्यांरी नहीं, दसा नहीं सुभ ज्यां दपै ।
 ज्यां नहीं सफळ मनखा जनम, जिके नहीं रघुवर जपै ॥ २३९

२३७. अहनिसा—रात-दिन । रवि—सूर्य । चंद—चंद्र । दख—कह । तत—तत्त्व । पंच—पांच । सपत—सात । सिंध—समुद्र । कुळाचळ—आठ पर्वतोंका समूह, मतांतरसे सात पर्वतोंका समूह, कुलपर्वत । अनड—पर्वत । द्रिगपाळ—दिकपाल । दुबाह—महान, दृढ़ । उमंग—तरंग, इच्छा । सघण—घन, बादल । पय—चरण । भल—ठीक, श्रेष्ठ । भुयण—भवन ।

२३८. नाट—नहीं, नहीं अर्थका शब्द । महा-मत—महामतिवान । सोय—वह ।

२३९. अहलोक—इह लौक, इस संसारमें । सुमति—श्रेष्ठ मति । स्यांन—बुद्धि । खांत—विचार । ज्यां—जिन । खय—नाश । मुकत—मुक्ति, मोक्ष । नहच्यंत—निश्चित । कज—काम । दपै—शोभायमान होती है । मनखा जनम—मनुष्य जन्म ।

अथ चौपई नाम छप्पै लछण

दूहौ

बीस बीस चोपद बरण, दोय बीस दो पाय ।
चोप किवत जिण चोपसुं, रटीयौ पनंगाराय ॥ २४०

अथ चौपई छप्पै उदाहरण

चोप अरच हरि चरण, चोप फिर रे परदछण ।
चोप करे करजोड़, जनम सरजत आगळ जण ॥
चोप करे चित बीच, नाम सिर अगर सु नर हर ।
चनण घस जुत चोप, कमळ त्यू तिलक चोप कर ॥
अत चोप भजन सी-वर उचर, ध्यान हृदय जुत चोप घर ।
कवि चहै चोप रघुराजकौ, कर कर चोप स भजन कर ॥२४१

अथ मुकताग्रह नाम छप्पै लछण

दूहौ

आद अंत तुकरै भूमक, अरथ अवर उर आण ।
गूंथ मुकत जिम छपय गत, मुगता ग्रह परमाण ॥ २४२

अथ मुकताग्रह कवित उदाहरण

भव ब्रहमा जिण भजै, भजै तिण नाम पाप भर ।
भर टाळण सह भूम, भूम-पतनकौ जेण सर ॥
सर धनुं धार समाथ, माथ दस भंज समर मह ।

२४०. चोपद-चार पद या चरण । बरण-अक्षर । पाय-चरण । चोप-बुद्धि, चतुराई, दक्षता । पनंगाराय-शेषनाग ।
२४१. अरच-पूजा कर । परदछण-प्रदक्षिणा । जनम सरजत-जो जन्म देता है, जन्म रचता है । आगळ-अगाडी । जण-जिस । चोप-ध्यान । कमळ-शिर, मस्तक । सी-वर-सीतावर, श्री रामचन्द्र । उचर-उच्चारण कर, भजन कर । चोप-कृपा, दया ।
२४२. भूमक-धमकानुप्रास । गूंथ-रच, बना । मुकत-मोती ।
२४३. भव-महादेव, शिव । ब्रह्म-ब्रह्मा । भर-भार, बोझ । भूम-भूमि । भूमपत-भूमिपति । सर-बाण, तीर । धनुं-धनुष । समाथ-समर्थ । माथ-मस्तक, सिर । समर-युद्ध । मह-में ।

मह राखण मुरजाद, जादपत पब्बै तार जह ॥
जह दुसह पाळ जन सांमरथ, रथ खगेस मारुत सजव ।
सज मख सिहाय भंजण सुभुतज, भज रघुबर तर उदध भव ॥ २४३

अथ छप्पै नांम कवित कुंडळिया लक्षण
दूहौ

पहलां दूहौ एक पुण, आद अंत तुक जेण ।
पलटै धुर पूठा कवित, तव कुंडळियौ तेण ॥ २४४

अथ कुंडलिया उदाहरण

जपै रसण रघुबर जिकै, अघ त्यां कपै अमांण ।
जनम मरण सुधरै जिकां, जे बड़भागी जांण ॥
जे बड़भागी जांण, लाभ तन पायां लीधौ ।
त्यां जिग किया तमांम, कांम सुकृत ज्यां कीधौ ॥
वां व्रत किया अनेक, हिरण दे दे विप्रां हथ ।
ज्यां सधिया अठ जोग, त्यां किया कौटक तीरथ ॥

धन मात पिता जिण वंस धर, कळुख तिकां दरसण कपै ।
कवि 'किसन' कहै धन नर तिकै, जिके रसण रघुबर जपै ॥ २४५

२४३. मह-महि, पृथ्वी । मुरजाद-मर्यादा । जादपत-यादपति, समुद्र । पब्बै-पर्वत । जह-जिस । सांमरथ-समर्थ । खगेस-गरुड़ । मारुत-पवन । सजव-वेग सहित । मख-यज्ञ । सिहाय-सहाय । उदध-उदधि, समुद्र । भव-संसार ।

२४४. पहलां-प्रथम । पुण-कह । धुर-प्रथम । तव-कह ।

२४५. रसण-रसना, जिह्वा । अघ-पाप । कपै-नाश होते हैं । अमांण-अपार । बड़भागी-बड़े भाग्यशाली । जांण-समझ । जे-वे, जो । लीधौ-लिया । त्यां-उन्होंने । जिग-यज्ञ । तमांम-सब, समस्त । सुकृत-पुण्य । कीधौ-किया । वां-उन्होंने । हिरण-हिरण्य, सोना । हथ-हाथ । सधिया-साधन किये । अठ-जोग-अष्ट-योग । कौटक-करोड़ों । धन-धन्य । मात-माता । कळुख-पाप । तिकां-जिनके, उनके । जिके-जो, वे ।

अथ चौटीबंध छप्पै लछण

दूहौ

आद कहै सौ अंतमें, नांम गणत नरबाह ।
सिरै कवित बंधै सिखा, चौटीबंध सराह ॥ २४६

अथ चौटीबंध छप्पै उदाहरण

सूरजपणौ सतेज, स्रवण अमृत हिमकर सम ।
उर दाहक सम आग, तौर सुर-राज राज तिम ॥
सत हरचंद समांन, प्रगट दरियाव अथघपण ।
सुर तर आस सपूर, जांण पारस सेवक जण ॥
रवि अमी आग इंद चंद हरि, दध सुरतरमण आद ले ।
परभाव आठ निज कांम पर, एक रांम तन ऊभळै ॥ २४७

अथ हीराबेधी छप्पै लछण

दूहौ

एकण हीरौ विहरियां, दूजौ हीरौ थाय ।
हीराबेधी कवित जिम, दोय अरथ दरसाय ॥ २४८

अथ हीराबेधी छप्पै उदाहरण

नारंगी संसार नीम, ऊंबर कर अंबह ।
करणा सुभ करतूत, भाल हर कदमां भंबह ॥

२४६. सिरै—श्रेष्ठ । सराह—प्रशंसा कर, सराहना कर ।

२४७. सूरजपणौ—सूर्यत्व, सूर्यका गुण । स्रवण—श्रवण, टपकना । हिमकर—चंद्रमा । सम—समान । दाहक—जलाने वाला । सुरराज—इन्द्र । सत—सत्य । हरचंद—हरिश्चंद्र, हरिचंदन । अथघपण—अथाहपन, गहरापन । अमी—अमृत । सुरतर—कल्प वृक्ष । मण—मणि । आद—आदि । ऊभळै—प्रभाव दिखाता है ।

२४८. विहरियां—विदीर्ण करने पर, चीरने पर ।

२४९. ऊंबर—वृक्ष विशेष । अंबह—आम्र । करणा—वृक्ष विशेष व उसका फल । करतूत—कर्तव्य, काम । भाल—पकड़ । कदमां—वरण, वृक्ष विशेष । भंबह—सहारा ।

बोर छोड़ बावळा, खैर करमद बकायण ।
 बीजा धव बट बैत, ईख सुरतर नारायण ॥
 खरबूजा जग सह जाय रे, सौ असोक अमर सदै ।
 सैमळ सरीस तज आंन सुण, दाख रांमफळ सेवदे ॥ २४६

अथ करपल्लव नांम छप्पे लछण

दूहौ

आंगळियां करसूं अरथ, जेण कवितरौ होय ।
 आछी विध अह अक्खियौ, करपल्लव कह सोय ॥ २५०

अथ करपल्लव छप्पे कवित उदाहरण

यूं जे तैं न कियौ, करसु यूं जण जण आगळ ।
 यूं न लिया हरि अगै, लेस नितप्रत गदगद गळ ॥
 कीध यूं नह कदे, करसु तोपण विध दुख तन ।
 यूं न कियौ उण हेत, देस तौ यूं जग दन दन ॥
 यम येम ए मन कीयौ अधम, मूरख यूं जम मारसी ।
 यं कियौ ज तैं अहनिस अवस, यूं रघुनाथ उधारसी ॥ २५१

अरथ

हे प्राणी तैं स्त्री रांमचंद्र आगै हाथ नहीं जोड़चा तौ तूं जणा जणा आगळ
 हाथ जोड़सी । जो तैं दसी आंगळ प्रभु आगै मुखमें न लिया, तौ जगत आगै ॥

२४६. बोर-बदरी नामक वृक्ष या उसका फल । बावळा-मूख । खैर-वृक्ष विशेष, कुशल ।
 करमदा-वृक्ष विशेष, तथा उसका फल । बकायण-नीम जैसा एक वृक्ष । बीजा-दूसरा,
 एक वृक्ष विशेष या उसका फल । धव-वृक्ष विशेष । बट-बरगदका वृक्ष । बैत-बैत,
 एक लता । ईख-देख, गन्ना, इक्षु । सुरतर-कल्पवृक्ष । आंन-अन्य । दाख-द्राक्षा,
 कह । रांमफळ-सरीफा, सीताफल ।

२५०. अह-अहि, शेषनाग । अक्खियौ-कहा ।

२५१. यूं-ऐसे । तैं-तूने । आगळ-अगाड़ी । अगै-अगाड़ी । लेस-किंचित । नितप्रत-नित्य-
 प्रति । गदगद गळ-गदगद कंठ । कीध-किया । कदे-कभी । तोपण-तो भी । हेत-
 स्नेह । अवस-अवश्य । आंगळ-उंगुली ।

गदगद कंठ होय नित हाहा खासी नै आंगळी मूढामें लेसी । जे तें श्री राम आगै ऊभी आंगळी न कीदी, तौ सरीरमें दुख पाय जणा जणा आगै ऊभी आंगळी करसी । ऊण ईस्वर निमत यूं कैतां देवाकै वासतै हाथ पांची आंगळ्यांसूं ऊंचौ न कीधौ तौ थारै जगत माथामें यूं पांची आंगळ्यांसूं डूचका देसी । यम कैतां प्रभुनै कदी पांच ही आंगळ्यांसूं चंदण पुसप चढाया अरच्या नहीं, फेर एम कैतां प्रभुरी आरती उतारी नहीं, फेर यम कैतां प्रभुनै नमसकार प्रणाम कीधौ नहीं तौ यूं जम मार देसी, अर कदाक तें यूं कैतां आंगळ्यांसूं रात दिन माळा फेरे नै भजन कीधौ छै तौ यूं कहतां बांह पकड़ नै भवसागर मांसूं, यूं स्त्री रघुनाथ उधारसी, इति करपल्लव कवित अरथ ।

अथ हेकल्लवयण छप्पे लछण

दूहौ

यक सौ अर बावन अखर, जठै सरब लघु जांण ।

एकल बयणौ कवित यं, वदियौ नाग वखांण ॥ २५२

अथ हेकल्लवयण छप्पे कवित उदाहरण

तरण सरस छब तरण, सरण असरण हरखण सक ।

मरण जनम भय मटण, धरण बड बरद रहत धक ॥

अजर जरण रण असह, दन जद ससर सम वड दह ।

लख दन समपण लहर, कहर चत अघट अथघ कह ॥

भल करम मन वतन, अत दलभ, अखत बयण अह नर अमर ।

कर हरख पहर अठ कव 'कसन', सधर समन रघबर समर ॥२५३

२५१. आंगळी—उंगुली । कीदी—की । निमत—निमित्त, लिए । वासतै—लिए । कीधौ—किया । डूचका—मुट्टां बंद करके मध्यमा उंगलीको इस स्थितिमें रखना जिससे उसका पीछेका जोड़ दूसरी उंगलियोंसे कुछ आगे निकला हुआ हो । इस उठे हुए भागसे किया जाने वाला प्रहार या चोट । कदी—कभी । कदाक—कभी ।

२५२. यक सौ—एक सौ । जठै—जहां । वदियौ—कहा । नाग—शेषनाग ।

२५३. तरण—तरण, सूर्य । सरस—समान । तरण—तरुणी । बड—बड़ा । बरद—विरुद । धक—इच्छा । रण—युद्ध । असह—असह्य । कहर—कोप, अथघ—अपार । अत दलभ—अति दुर्लभ । अखत—कहता है । अह—नाग । अमर—देवता । रघबर—रघुवर । समर—घात कर, स्मरण कर ।

अथ हल्लव नांम कवित लछण

दूहौ

वीस वीस चौतुक अखर, बेतुक कह बावीस ।
हल्ल सबद वरगौ सुमभ, हल्लव नांम कहीस ॥ २५४

अथ हल्लव नांम कवित उदाहरण

हल हल्लिय गिर आठ, सपत हल्लिय जळ सायर ।
धूजह हल्लिय धरण, गिरद हल्लिय नभ छायर ।
सिर हल्लिय अध सेस, हहर चित्त कछप हल्लिय ।
हल्लिय दाढ़ वराह, दुसह हल हल्ल दहल्लिय ।
हल हल्लिय लंक गढ़ बंकसौ दस-धू पै हल काहल्लिय ।
हल्लिय पताख गजराज पै, विजै कटक राघव हल्लिय ॥ २५५

अथ कवित छप्पै नांम ताळूरब्यंब लछण

दूहौ

लागौ पढ़तां ताळवै, जीहा अग्र जरूर ।
कहजे छप्पय 'किसन' कवि, तिकौ ब्यंब ताळूर ॥ २५६

अथ ताळूरब्यंब छप्पै उदाहरण

रट रट रे नर ईस, नाथ औणो जिण सीसं ।
चाळ भाल कर चहूँ, देस ईछत जगदीसं ॥
ईस अचळ सरणाय रीभ इज्जत दढ़ रक्खण ।
दट दट अकत दूठ, ईस नां छोड अधक्खण ॥

२५४. चौतुक—चार तुक ।

२५५. हल हल्लिय—चलायमान हुए । सपत—सप्त, सात । सायर—सागर, समुद्र । धूजह—ध्रुव । वराह—विष्णुका एक अवतार विशेष । दहल्लिय—भयभीत हुए, कंपायमान हुए । दस-धू—दश शिर वाला रावण ।

२५६. ताळवै—तालु, तालू । जीहा—जिह्वा । तिकौ—वह । ब्यंब ताळूर—तालूर व्यंब ।

२५७. नाथ—नमा कर । औणो—चरणोंमें । सरणाय—शरण देने वाला । रक्खण—रखने वाला । दट—नाश कर । अकत—दुष्कर्म, पाप । दूठ—दुष्ट, भयंकर । नां—नहीं । अधक्खण—अधक्षण ।

तीरथां इळा अट अट स तं, देणौ चित सतसंग दुस ।
दस सिर खळ गंजण दाख रे, जानंकीनायक सुजस ॥ २५७

अहर अळग कवित छप्पै

दूहौ

पढ़तां होठ मिळै नहीं, ऊ प फ ब म म न आंण ।
कहियौ अह अन कवि कहै, अहर अळग सौ जांण ॥ २५८

अथ अहर अळग छप्पै उदाहरण

नारायण नरकार, नाथ नरहर जग-नायक ।
कंज नयण कर कंज, तरण संतां खळ-तायक ॥
धरणीधर गिरधार धनौ स्त्रीधर धू धारण ।
हाथी ग्रह निज हाथ, तोयहूँता भट तारण ॥
करुणा निधानं कोदंड कर, नित चालण यळ रीत नय ।
रघुकुळ दिनेस जन लाज रख, जग अधार औधेस जय ॥ २५९

अथ विधानीक जात छप्पै कवित लछण

दूहौ

ले खटहूँता नव लगौ, वरगौ मांभ विधान ।
विधानीक छप्पय वदै, वडा सुकवि बुधवांन ॥ २६०

अथ सप्त विधानं छप्पै उदाहरण

कमळ उदध कळवरछ, भांण मघवांण, मेर ससि ।
वदन, सहज, दत, तेज, राज, गरूवत दीठ लसि ॥

२५७. खळ-असुर, राक्षस । गंजण-नाश करने वाला । दाख-कह ।

२५८. अह-शेषनाग । अन-अन्य । अहर-अधर, होठ । अळग-दूर, पृथक ।

२५९. नरकार-निराकार । कंज-कमल । कर-हाथ । तरण संतां-संतोंका उद्धार करने वाला । खळ-तायक-असुरोंका संहार करने वाला । तोयहूँता-पानीसे । भट-शीघ्र । तारण-उद्धार करने वाला । कोदंड-धनुष । चालण-चलने वाला । यळ-इला, पृथ्वी । नय-नीति । दिनेस-सूर्य । औधेस-अवधेश, श्रीरामचंद्र ।

२६०. विधानं-किसी कार्यकी विधि या व्यवस्था । वदै-कहते हैं । बुधवांन-बुद्धिमान ।

२६१. उदध-उदधि, समुद्र । कळवरछ-कल्पवृक्ष । भांण-सूर्य । मघवांण-इन्द्र । मेर-सुमेरु पर्वत । ससि-चंद्र । वदन-मुख । दत-दान । गरूवत-गंभीर, भारी । दीठ-दृष्टि ।

सजळ, सलहर, सपत्र, सतप, सुरस्रंग, ससीतळ ।
 प्रात, पुनिम, मधु, जेठ, ब्रखा, विग्रह, राका मिळ ॥
 प्रफुलंत, अथव, दतवार, तप, औज, सरण, स्रावण, अम्रत ।
 तन एक रांम दसरथ सुतण, विहद सात गुण निरवहत ॥ २६१

इति पुरस प्रत विधानिक

अथ सत्री प्रत विधानिक छप्पै

सेस, इंदु, म्रग, दीप, जाण, कोकिल, म्रगपति, गज ।
 बेण, वदन, चख, नाक, बोल, कटि, जंघ, चाल, सज ॥
 असित, सकळ, चळ, सुथिर, गुप्त, अंगिरात, अक्रमत ।
 सुरत्रि, ब्योम, बन, अयन, नूत, पब्बय, सुब्यंघ, थित ॥
 मण, सरद, चकित, निस, रतिपतिह, लंघणीक, मंदह चलत ।
 मिथलेस कुवरि सीता सुतन, कवि एती ओपम कहत ॥ २६२

इति विधानिक संपूरण

अथ नाट सला छप्पै लछण

दहौ

यक तुक तौ थापै अरथ, अन तुक दियै उडाय ।
 नाट सलौ तिण कवित नै, सुकवि कहै सुभाय ॥ २६३

२६१. प्रात-प्रातःकाल । पुनिम-पूर्णिमा । मधु-वसंत, अथवा मधु-वसंत, मधु-चैत है, मधु मदिरा मकरंद । मधुपै मधुहरि मधुसुधा मधुमाधव गोविन्द ॥ राका-पूर्णिमा । दतवार-दान । स्रावण(श्रावण)-श्रवण करने वाला । सुतण-सुत । विहद-अपार । निरवहत-धारण करते, वहन करते ।

२६२. प्रत-प्रति । सत्री-स्त्री, नारी । सेस-शेष, यहां कृष्ण-सर्प अर्थ है । इंदु-चंद्रमा । म्रग-हरिण । दीप-दीपक, दिया । कोकिल-कोयल । म्रगपति-सिंह । गज-हाथी । बेण-वेण, वेणी, स्त्रियोंके सिन्के बालोंकी चोटी । वदन-मुख । चख-चक्षु, नेत्र । बोल-शब्द, आवाज, बचन । कटि-कमर । जंघ-जांघ, ऊरू । चाल-गति । असित-श्याम, काला । सकळ-शुक्ल, सफेद । चळ-चंचल । सुथिर-स्थिर । सुरभि-सुगंधि, खुशबू । ब्योम-आकाश । नूत-आम्र, आम । पब्बय-पर्वत । थित-स्थित । मण-मणि । निस-निशा, रात्रि । रतिपतिह-कामदेव । लंघणीक-भूखा, कुशोदर । मंदह-मंद । मिथलेस-राजा जनक । सुतन-पुत्री । एती-इतनी । ओपम-उपमा । कहत-कहता है ।

२६३. यक-एक । थापै-होता है । अन-अन्य, दूसरी । उडाय-मिटा कर । सुभाय-सुहृचिकर ।

अथ नाट सला छप्पै
उदाहरण

सूर प्रभवतौ तेज, तेज नह इम्रत स्यायक ।
यिम्रत स्यायक चंद, चंद नह स्यांम सुभायक ॥
स्यांम सुभायक मेघ, मेघ नह मायावंतह ।
मायावंतह साह, साह नाहीं खर अंतह ॥
खर अंत ततौ चित्रक अखव, नह चित्रक नर जांणिये ।
नर नहीं नरां नायक निपट, प्रभव-भांण पहचांणिये ॥ २६४

अथ सुद्ध कुंडळियौ लछण

कायब दूहासूं मिळै, कुंडळियौ सुध कथ्य ।
अम्रत-धुन अनुप्रास घण, स्त्री रघुनाथ समत्य ॥
स्त्री रघुनाथ समत्य, हत्य धारण धनु सायक ।
सेवक सरण सधार, लेख सेवै पद लायक ।
सीतानाथ सुजांण, पांण खग धन ब्रद पायब ।
कुंडळियौ सौ कहै, मिळै दूहासूं कायब ॥ २६५

२६४. सूर-सूर्य । प्रभवतौ-उत्पन्न करता है, उत्पन्न करता हुआ । इम्रत-अमृत । स्यायक-श्रायक, श्रवने वाला, देने वाला । सुभायक-रुचिकर, मनोहर । मायावंतह-धनाढ्य । साह-सेठ । खर-खरदूषण राक्षससे तात्पर्य है । अखव-कह । चित्रक-हरिण । प्रभव-भांण-सूर्यवंशी ।

नोट—नाट नामक छप्पयका उल्लेख पूर्व २२ छप्पयोंमें मय उदाहरणके हो चुका है—यह नाटसला भी उसीका एक भेद प्रतीत होता है ।

२६५. कायब-काव्य छंद, यह रोला छंदका ही एक भेद है जिस रोला छंदके चारों चरणोंमें ११वीं मात्रा ह्रस्व हो उसे काव्य-छंद कहते हैं । किसी-किसीके मतसे दोहाके पश्चात् रोला छंदको जोड़ने से ही कुंडलिया छंदकी रचना मानी गई है । कथ्य-कह । अम्रत-धुन-अमृत-ध्वनि । यह भी छ चरणका एक मात्रिक छंद है जो दोहा और दोहाके पश्चात् २४ मात्रा अथवा रोला छंदके जोड़नेसे ही बनता है परन्तु अमृत-ध्वनिमें यमकालंकारको तीन बार भ्रमकावके आठ-आठ मात्रा सहित रखा जाता है । घण-बहुत । समत्य-समर्थ । हत्य-हस्त, हाथ । धनु-धनुष । सायक-बाण, तीर । सरण-सधार-शरणागत रक्षक । लेख-देव, देवता । खग-तीर, बाण । ब्रद-विरुद, यश । पायब-प्राप्त करने वाला ।

अथ कुंडलियौ भङ्ग उलट लक्षण

दूहौ

दूहौ धुर धुर पच्छ तुक, आद अंत उलटंत ।
वीस मत्त चो तुक वळै, सौ भङ्ग उलट समंत ॥ २६६

कुंडलिया भङ्ग उलट उदाहरण

भुज दंड लीजै भांमणा, अधियांवणा अभीत ।
विध-विध दास वचावणा, जुध पावणा सजीत ॥
जीत जुध पावणा, आद असुरां जरे ।
सीस दस कुंभ घणा, नाद सा स्यंघरे ॥
सधर कर भभीखणा, रिब जस रसांमणा ।
भुजां रघुवर अडर, लीजिये भांमणा ॥ २६७

अथ कुंडलियौ जात दोहाळ लक्षण

दूहौ

सुध कुंडलिया अंत सुज, एक दूहौ फिर आख ।
कुंडलियौ दोहाळ कह, भल राघव जस भाख ॥ २६८

अथ कुंडलियौ दोहाळ

उदाहरण

केकंधा लंका कहे, जस रघुनाथ सुजाण ।
कहै भभीखण रविजकी, मुख हूं अवळीमांण ॥

२६६. धुर-प्रथम । पच्छ-पश्चात् । मत्त-मात्रा । चो-चार । तुक-चरण । वळै-फिर ।
२६७. भांमणा-बलैया । अधियांवणा-वीर, जबरदस्त, शक्तिशाली । अभीत-निडर, निर्भय ।
विध-विध-तरह-तरहसे । दास-भक्त । वचावणा-बचाने वाला । पावणा-प्राप्त करने
वाला । सजीत-विजयी । जरे-नष्ट कर, मार कर । सीस दस-रावण । कुंभ-कुंभकर्ण ।
घणनाद-मेघनाद, इन्द्रजीत । सा-समाना, जैसा । स्यंघरे-संहार किये । सधर-दंड,
मजबूत, निर्भय, निशंक, राज्य या धरा नहिंत । भभीखण-विभीषण । रिब-रवि, सूर्य ।
रसांमण-रश्मि, किरण ।
२६८. आख-कह । भल-श्रेष्ठ, उत्तम । भाख-कह ।
२६९. केकंधा-किष्किंधा । रविजकी-सूर्यवंशीकी, श्रीरामचंद्रजीकी । हूं-से । अवळीमांण-
अपने ऐश्वर्यका उपभोग करने वाला वीर ।

मुखहू अवळीमांण, किसूं पायक जस कत्थै ।
 दत देखा दत दहूं, सुजस जग कहै समथ्यै ॥
 कासीदी गुण करै, जिका कथ सह जग जांगै ।
 केतक डमरां कुसम उरड़ भमरां दळ आंगै ॥
 जुग जुग मुख 'किसना', जपै नित नव नव एहनांण ।
 केकंधा लंका कहै, जस रघुनाथ सुजांण ॥ २६६

अथ कुंडळणी लक्षण

दूहौ

उगाहौ कर आद यक, तुक पलटै धुर भंत ।
 कायबरी तुक च्यारि कह, कुंडळणी स कहंत ॥ २७०

अथ कुंडळणी उदाहरण

यिक रघुनाथ उजाळौ सारौ, रघुवंस जेण दुति सरसत ।
 विध जूं है कळ वाळौ, मभ सह नभं तेज करत तेजोमय ॥
 तेजोमय नभ होत, चंदहूता जग चावौ ।
 एक सेस अजवाळ, सरब कुळ सरप सुभावौ ॥
 हेक मेर-गिर हुवै, सौ भगिर वंस सिघाळौ ।
 विध जिण सह रघुवंस, एक रघुनाथ उजाळौ ॥ २७१

कवित कुंडळिया १ सुध कुंडळिया २ भड़ उलट कुंडळिया ३ दोहाळ
 कुंडळिया ४ कुंडळणी ५—इति पंच प्रकार कुंडळिया संपूरण ।

२६६. अवळीमांण—अपने ऐश्वर्यका उपयोग करने वाला, वीर । किसूं—कैसे । पायक—सेवक ।
 कत्थै—कहे । दत—दान । समथ्यै—समर्थ । कासीदी—कासिदका कार्य, हरकाराका कार्य ।
 गुण—लाभ । कथ—कथा । सह—सब । केतक—केतकी, केवड़ा । डमरां—सुगंधि, महक ।
 कुसुम—पुष्प, फूल ।

२७१. यिक—एक । दुति—द्युति । विध—विधु, चन्द्रमा । जूं—जैसा । कळ—कला । मभ—मध्य ।
 सह—सब । नभं—आकाश । तेजोमय—प्रकाशमय । चंदहूता—चन्द्रमासे । चावौ—प्रसिद्ध ।
 मेर-गिर—सुमेरु-पर्वत । सौ—वैसा । भगिर—अयोध्या नरेश दिलीपके पुत्र, भगीरथ ।
 सिघाळौ—श्रेष्ठ । उजाळौ—प्रकाश, रोशनी ।

दूहा

मात्रा दंडक वरगिया, इण विध छंद उदार ।
 'किसन' रिभावण जस कियौ, रांमचंद्र रिभवार ॥ २७२
 किव राजांसू किसन किव, यम अक्खै अरदास ।
 माफ करौ तगसीर मौ, देख रांम पय दास ॥ २७३

इति मात्रा व्रत संपूरण

२७२. रिभावण—प्रसन्न करनेके लिए । रिभवार—प्रसन्न होने वाला ।

२७३. यम—ऐसे । अक्खै—कहुता है । अरदास—प्रार्थना । तगसीर (तकसीर)—कमी । मौ—मेरी । पय—चरण । दास—भक्त ।

अथ वरण व्रत (वृत) वरणण
दूहा

स्त्री गणनायक सारदा, दीजै उक्त दराज ।
वरण व्रति 'किसनौ' वदै, जस राघव महाराज ॥ १
वरण व्रति सौ दोय विधि, कहै वडा कवि कथ्य ।
वरणछँद उपछँद वद, स्त्री घर सुजस समथ्य ॥ २
लेखव वरण छवीस लग, वरण छँद सौ वेस ।
आखर छविसां ऊपरां, सौ उपछँद सरेस ॥ ३

अथ एक वरणसूं लगाय छवीस वरण ताई छंदांरी जातरा नांम वरणण ।
कवित छप्पै

उक्ता अत्युक्ताह अखंत, मध्या, वखांणत ।
वळे प्रतिष्ठा वेस, जगत सु प्रतिष्ठा जांणत ॥
गायत्री ऊसणीक अनुस्टप, ब्रह्ती पंगत ।
त्रिस्टुप जगती तवां, अती जगती सकरी मत ।
अत सकरी अस्टती यिस्टि अख ध्रति ॥
अति ध्रती, कती प्रकतीय ।
आकति, विकति, फिर संसकती ॥
अतकति, उतकति, हरि भजीय ॥ ४

दूहौ

यकसूं वरण छवीस लग, वरण छंदकी जात ।
क्रीत रांम वरणण कियां, सुकवि सुमुख सरसात ॥ ५

नोट — छप्पयमें आए हुए छंदोंके शुद्ध संस्कृत नाम—

१ उक्ता, २ अत्युक्ता, ३ मध्या, ४ प्रतिष्ठा, ५ सुप्रतिष्ठा, ६ गायत्री, ७ उष्णिक,
८ अनुष्टुप, ९ बृहति, १० पंक्ति, ११ त्रिष्टुप, १२ जगती, १३ अति जगती,
१४ शक्वीर, १५ अति शक्वीर, १६ अत्यष्टि, १७ अष्टि, १८ धृति, १९ अति धृति,
२० कृति, २१ प्रकृति, २२ आकृति, २३ विकृति, २४ संस्कृति, २५ उत्कृति,
२६ अतिकृति ।

अथ छंद वरणण

दूहौ

एक गुरु स्त्री छंद कहि, दु गुरु छंद कहि कांम ।
दोय लघु मधु, लघु गुरु, महि छंद रटि रांम ॥ ६

अथ स्त्री छंद, जात उक्ता (ग.)

गै । गै । स्त्री । थी । रां । कां ॥ ७

कांम छंद (ग. ग.)

गौ दौ । कांमौ । गावौ । रांमौ ॥ ८

दोय वरण छंद जात अत्युक्ता

मधु छंद (ल. ल.)

हरि । हरि । ररि । ररि ॥ ९

मही छंद (ल. ग.)

रमा उमा । पियं वियं । रटौ उटौ । अघं दघं ॥ १०

दूहौ

गुरु लघु सार वखांणजै, फेर मगण प्रस्तार ।
आठ छंद तिण ऊपना, वे कवि नांम उचार ॥ ११

ताळी १ ससी २ प्रिय ३ रमण ४ ,

तवि मुणि पंचाळ ५ भ्रगिंद्र ६ ।

किसन फेर मंदर ७ कमळ ८ ,

चवि जस राघवचंद्र ॥ १२

७. उक्ता—उक्ता छंद ।

९. अत्युक्ता—अत्युक्ता छंद ।

११. सार—छंद का नाम । फेर—फिर । तिण—उससे । ऊपना—उत्पन्न हुए ।

१२. ताळी—शब्द मूलमें भी है अतः हमने भी यहां ताली ही रखा है—परन्तु यहां पर नारी शब्द होना चाहिए । तवि—कह कर । मुणि—कह, कह कर । चवि—कह, कह कर । राघवचंद्र—रामचंद्र ।

सार छंद (ग. ल.)

राम, चंद, भूप, बंद, क्रीत गाय धन्य थाय ॥ १३

तीन वरण छंद जात मध्या छंद ताळी (ग. ग. ग.)

जौ बंदै, गोबंदै, तौ देही, नां रेही ॥ १४

छंद ससी (ल.ग.ग. अथवा यगण)

रटौ रामचंदं, कटौ पाप कंदं ।

करौ सुद्ध देहं, बडौ लाभ एहं ॥ १५

छंद प्रिया (ग.ल.ग. अथवा रगण)

राम सीतापती, और वी अकती ।

सिंध साभाय जे, पंकज पाय जे ।

जीम दीधी जकौ, क्यं न गावै तकौ ॥ १६

छंद रमण (ल.ल.ग. अथवा सगण)

रट दासरथी, कथ बेद कथी ।

रज जे पगरी, रिख नार तरी ॥

हर चाप जिया, सत खंड किया ।

रट सौ रसना, किव तूं किसना ॥ १७

छंद पंचाल (ग.ग.ल. अथवा तगण)

स्त्री राम राजेस, सेत्रो 'किसनेस' ।

जोवौ जसं जेस, भाखै भुजंगेस ॥ १८

१३. बंद-नमस्कार कर । क्रीत-कीर्ति । गाय-वर्णन कर । थाय-हो, हो कर ।

१४. गोबंदै-गोविन्द । तौ-तेरी । देही-(देह) शरीर । नां-नहीं । रेही-रहेगी ।

१५. कंदं-मूल । एहं-यह ।

१६. वी-उस, उसकी । अकती-आकृति, बनावट । सिंध-(सिंधु) समुद्र । साभाय-स्वभाव । जे-जो । पंकज-कमल । पाय-चरण । जकौ-जिसने । तकौ-उसको ।

१७. दासरथी-श्री रामचंद्र भगवान । रज-धूलि । जे-जिसके । रिख-ऋषि । नार-नारी । चाप-धनुष । रसना-जिह्वा । किव-कवि ।

१८. राजेस-राजाओंका राजा, सम्राट । जसं-(यश) कीर्ति । जेस-जिसका । भुजंगेस-शेषनाग ।

छंद म्रिगेंद्र (ल.ग.ल. अथवा जगण)

नमौ रघुनाथ, सधीर समाथ ।
गणां गजगाह, दसानन दाह ॥
भभीखण आय, सु आस्रय पाय ।
ब्रवी जिण रंक, लछीवर लंक ॥ १६

छंद मंद (ग.ल.ल. अथवा भगण)

सीत-पती कह, ओघ अघं दह ।
देह अभै करि, रांम रदे धरि ॥
गावत पांमर, भूठ पयंपर ।
ऊंवर सौ वित, कांय गमावत ॥ २०

छंद कमल (ल.ल.ल. अथवा नगण)

भगत-विछळ, नयण कमळ ।
जगत जनक, धरण-धनक ॥
सिर नमि नमि, चरण पदम ।
'किसन' रसण, रघुवर भण ॥ २१

अथ च्यार अखिर छंद जात प्रतिष्ठा

दूहौ

जीरण चरणह च्यार गुरु, धांणी रत्न पहिचांण ।
जगण निगल्ली अंत गुरु, संमोहा गुरु बांण ॥ २२

१६. म्रिगेंद्र-मृगेंद्र । सधीर-धैर्यवान । समाथ-समर्थ । गजगाह-युद्ध । दसानन-रावण । दाह-जलाने वाला, ध्वंसक । भभीखण-विभीषण । आस्रय (आश्रय)-शरण, पनाह । पाय-प्राप्त कर । ब्रवी-प्रदान की, दे दी । रंक-गरीब । लछीवर-लक्ष्मीपति । लंक-लंका ।
२०. सीत-पती (सीतापति)-श्रीरामचंद्र । ओघ-समूह । अघ-पाप । रदे-हृदय । पांमर-नीच, तुच्छ । ऊंवर (उम्र)-आयु । वित-धन । कांय-वयों । गमावत-गमाता है, नाश करता है ।
२१. भगत-विछळ-भक्त-वत्सल । धरण-धनक-धनुष धारण करने वाला । पदम(पद्म)-कमल । रसण-जिह्वा, जीभ । भण-कह ।
२२. प्रतिष्ठा चतुक्षरावृत्तिका नाम है जिसके प्रस्तार भेदसे क्रमशः १६ भेद होते हैं । उन सोलह भेदोंके अंतर्गत जीर्ण (मतांतरसे तीर्ण) धांणी और निगल्लिका आदि हैं । र ल रगण अर लघु ।

छंद जीरणा (जीर्णा) (म.ग.)

सीता राघौ गावै सोई, जीता है जम्मारा जोई ।
चेता राघौ नां चीतारै, है सोई जम्मारा हारै ॥ २३

छंद धांनी (र.ल.)

ईद चंद्रमा अहेस, साधना करै महेस ।
सीतनाथ रामचंद, सीस नांम पाय वंद ॥ २४

छंद निगल्लिका (ज.ग)

दसाननं विनासनं, असेख पाप नासनं ।
सदाजनं सिहायकं, नमांमि सीत-नायकं ॥ २५

पंचगुरु अखिर, पंचा अखिर छंद वरणण जात प्रतिस्था

छंद समोहा (म.ग.ग.)

सीता प्राणोसं, राजा-राजेसं ।
गावौ स्त्री रामं, पावौ जे धांमं ॥ २६

दूहौ

हारी तगण सु करण यक, हंस भगण करणोण ।
नगण दुलघु, मिळजमकहि, जस भण राघव जेण ॥ २७

२३. जीरणा (जीर्णा) इसका दूसरा नाम तीर्णा या कन्या भी है । सोई-वही । जम्मारा-जीवन । जोई-वही । चेता-चित्त । चीतारै-स्मरण करता है ।

२४. अहेस-(अहीस) शेषनाग । सीतनाथ (सीतानाथ)-श्री रामचन्द्र भगवान । नांम-नमा कर, भुका कर । पाय-चरण ।

२५. दसाननं-रावण । विनासनं-नाश करने वाला । असेख (असंख्य)-अपार । नासनं-नाश करने वाला । सिहायकं-सहायक । सीत-नायकं-सीतापति ।

नोट—मूल हस्तलिखित प्रतिमें पांच गुरु अखिर पंचाखिर छंद वरणण जात प्रतिष्ठा है परन्तु पंचाक्षरा वृत्तिका शुद्ध नाम सुप्रतिष्ठा पंचाक्षरा वृत्ति है ।

२६. प्राणोसं (प्राण + ईश)-पति । राजा-राजेसं-(राजाओंका राजा) सम्राट । जे-जिसका । धांमं-स्थान, मोक्ष ।

२७. करण (कर्ण) दो दीर्घका नाम S S । करणेण-दो दीर्घ S S से । भण-कह । जेण-जिस, जिससे ।

छंद हारी (त.ग.ग.)

धानंख-धारी, पै नीत-चारी ।
 सौ सीळ सींधू, बाताद बंधू ॥
 सोहै सकाजं, जानंक राजं ।
 जामात जोई, संभार सोई ॥
 रेवंस रूपं, भूपाळ भूपं ।
 सारंगपाणं, जीहा जपाणं ॥
 दी औध ईसं, पै बंद सीसं ।
 तूं धन्य तामं, रे सेव रामं ॥ २८

छंद हंस (भ.ग.ग.)

रामं भजीजे, भौड़ तजीजे, लाभ सदेही, वेद वदेही ।
 संत सिहाई, राघवराई, वौ हरि गावौ, पै उध पावौ ॥ २९

छंद जमक (न.ल.ल.)

धर धनक, जग जनक ।
 दहण दुख, समुद सुख ॥
 अवधपत, सरस सत ।
 कमळकर, समर हर ॥ ३०

२८. धानंख-धारी-धनुषधारी । पै-चरण । नीत-चारी-नीति पर चलने वाला । सींधू-(सिन्धु) समुद्र । बाताद-(वात + अद = पवनाशन = सर्प = शेषनाग) लक्ष्मण । जानंक-राजा जनक । जामात-दामाद । जोई-जो, वह । संभार-स्मरण कर । सोई-वही, उसी । रेवंस (रवि-वंश)-सूर्यवंश । सारंगपाणं (सारंगपाणि)-सारंग नाम धनुष धारण करने वाले, विष्णु, श्री रामचन्द्र । जीहा-जिव्हा । जपाणं-जप कर, भजन कर ।
२९. हंस-इस छंदका दूसरा नाम पक्ति भी है । भौड़-प्रपंच । ततीजे-तजिये । वदेही-कहते हैं । सिहाई-सहायक । राघवराई-श्री रामचन्द्र । पै-पद । उध-उद्धार ।
३०. जमक-इस छंदका दूसरा नाम करता भी है । धनक-धनुष । जनक-पिता । दहण-जलाने वाला । समुद (समुद्र)-सागर । अवधपत (अवध्यापति)-श्री रामचन्द्र । कमळकर-कमल स्वरूप हाथ । समर-युद्ध ।

अथ खड़ाखर छंद गायत्री

दूहौ

दोय मगण सेखा, तिलक सगण दु, रगण दोय ।
वीजोहा दुजबर करण, सौ चऊरसा होय ॥ ३१

छंद सेखा (म.म.)

राघौजी जौ गावौ, प्राभी लच्छी पावौ ।
संतां कारी साता, देखी दीनां दाता ॥ ३२

छंद तिलका (स.स.)

रघुनाथ रटौ, कत हीण कटौ ।
कवसल्ल सुतं, दिननाथ दुतं ॥
तन स्यांम सुभं, घण रूप लुभं ।
कट पीत पटं, छज ओप छटं ॥
कवि तूं 'किसना', रट सौ रसना ॥ ३३

छंद विजोहा (र.र.)

नांम है रामकौ, ओक आरामकौ ।
साच राघौ कथा, वाण दूजी व्रथा ॥ ३४

३१. खड़ाकर-षड़ाक्षर, छ अक्षर । गायत्री-छ वर्णोंकी एक वर्ण-वृत्ति जिसके कुल ६४ भेद होते हैं । उनमेंसे कुछका उल्लेख ग्रन्थकर्ताने भी किया है । दुजबर-चार लघु मात्रा । करण-दो दीर्घ मात्रा ।

३२. प्राभी-बहुत, अपार । लच्छी-लक्ष्मी । कारी-करने वाला । साता-सुख ।

३३. कत-कार्य, काम । हीण-तुच्छ, भद्दा । कटौ-काट डालो । कवसल्ल-कौसल्या । सुतं-पुत्र । दिननाथ-सूर्य । दुतं-(द्युति) कांति, दीप्ति । तन-शरीर । सुभं-शुभ । घण-(घन) बादल । लुभं-लोभाय, मान करने वाला । कट-(कटि) कमर । पीत-पीला । पटं-वस्त्र । छज-शोभा, शोभा देता है । ओप-कांति, दीप्ति । छटं-(छटा) विजली । रसना-जिव्हा, जीभ ।

३४. विजोहा-विमोहा नाम ६ वर्णोंका छंद जिसके अन्य नाम जोहा, द्वियोधा, विज्जोदा भी मिलते हैं । ओक-घर । साच-सत्य । राघौ-राम । वाण-वाणी, शब्द । व्रथा-व्यर्थ ।

छंद चऊरस (ल.ल.ल.ल.भा.ग)

रिख मख त्राता, दित कुळ घाता ।
सु भुज निघायौ, किरण उडायौ ॥
गवतम नारी, रज पय तारी ।
भव जय भाखी, सुर मुनि साखी ॥ ३५

दूहौ

यगण संखनारी उभय, दोय तगण मंथाण ।
दुजगण प्रियगण मिळ दहूँ, मदनक छंद प्रमांण ॥ ३६

छंद संखनारी तथा विराज (य.य.)
(तथा छंद रसावळा)

रिखं साथ रांमं, गये कांम धांमं ।
सुरं तीन भूपं, तहां आय नूपं ॥
दसग्रीव बांणं, उमै जोर बांणं ।
बियं आय तत्थं, ठयं मंच जत्थं ॥
भुजं-बीस भल्लं, धनू काज हल्लं ।
कसै चाप केमं, जती चीत जेमं ॥
हजार दसानं, नूपं भंग मांनं ।
पड़े जोर पोचं, अनंगेस सोचं ॥

३५. रिख-ऋषि । मख-यज्ञ । त्राता-रक्षक । दित-दैत्य, असुर । घाता-संहारक, ध्वंशक । गवतम-गौतम । रज-धूलि । पय-चरण । भव-महादेव । भाखी-कही । साखी-साक्षी ।
३६. दुजगण-चार लघु मात्राका नाम ।
प्रियगण-दो लघु मात्राका नाम ।
३७. संखनारी-इसका दूसरा नाम सोमराजी भी है । रिखं-ऋषि । दसग्रीव-रावण । ठयं-हुआ । मंच-ऊँचा बना हुआ मंडप जिस पर बैठ कर सर्वसाधारणके सामने किसी प्रकारका कार्य किया जाय । जत्थं-यूथ, भुण्ड । भुजं-बीस-रावण । भल्लं-ठीक, श्रेष्ठ । धनू-धनुष । काज-लिये । हल्लं-चला । चाप-धनुष । केमं-कैसे । जती-(यती) जितेन्द्रिय । चीत-चित, मन । जेमं-जसे । दसानं-रावण । मांनं-प्रतिष्ठा । पोचं-कम । अनंगेस-महादेव । सोचं-भय ।

नरव्वीर रेणं, भई भांत केणं ।
 सुणे सेख तत्थं, कहे तांम कथ्थं ॥
 मिथल्लेस राजं, कहौ केण काजं ।
 नरव्वीर बांणी, महाहीण मांणी ॥
 हुवै रांम जत्थं, अखौ नां अकथ्थं ।
 उठे रांम तांमं, जगै कोप जांमं ॥
 कटं पीतपट्टं, सुबंधे सुघट्टं ।
 गतं पंचमुखं, चले चाप रूखं ॥
 करं बांम चापं, उठायौ अमापं ।
 नमायौ निखंगं, गुणं वाळ अंगं ॥
 रमानाथ रीसं, करंते कसीसं ।
 कुडंडं अचूकं, कियौ टूक टूकं ॥
 सिया मात सुक्खं, विदेहं हरक्खं ।
 नूपां जीत जांमं, वरी सीत वांमं ॥
 जसं औधरायं, 'किसनेस' गायां ॥ ३७

३७. नरव्वीर-नरवीर । रेणं-भूमि । भांत-प्रकार । केणं-किस, कैसे । सेख-(शेष) लक्ष्मण । तत्थं-वहाँ । तांम-उनको । कथ्थं-शब्द, वचन । मिथल्लेस-राजा जनक । केण-किस । काजं-लिए । बांणी-शब्द, वचन । महाहीण-महा तुच्छ, अति तुच्छ । अखौ-कहो । नां-नहीं । अकथ्थं-अकथनीय, बुरी बात । तांमं-तब । जांमं-परशुराम । कटं-(कटि) कमर । पीतपट्टं-पीताम्बर । सुघट्टं-सुन्दर, दृढ़ । गतं-प्रकार, तरह । पंचमुखं-सिंह । रूखं-ओर, तरफ । करं-हाथ । बांम-(वांम) बाया । चापं-धनुष । निखंगं-(निषंग) तर्कश, तूणीर, गुण धनुषको डोरी, प्रत्यंचा । रमानाथ-लक्ष्मीपति, श्री रामचन्द्र । रीसं-रिस, कोप । करंते-हाथसे । कसीसं-धनुषको मोड़ कर प्रत्यंचा चढ़ाई, धनुष चढ़ाया । कुडंडं-(कोदंड) धनुष । अचूकं-अव्यर्थ । टूक टूकं-खंड खंड । सिया-सीता । मात-माता । विदेहं-राजा जनक । हरक्खं-हर्ष, प्रसन्नता । जीत-जीत कर । जांमं-परशुराम । वरी-वरण की । सीत-सीता । वांमं-(वाम) स्त्री । जसं-यश । औधरायं-श्री रामचन्द्र ।

छंद मंथांगी (त.त.)

सीता रमा सोय, कीजै समं कोय ।
भाखौ परीभ्रंम्म, राघौ महारंभ ॥ ३८

छंद मदनक (ल. ६)

सहदत सत, दसरथ सुत ।
रिवकुळमण, रघुवर भण ॥ ३९

दूहौ

दोय जगण थक चरणमें, सौ मालती सुभाय ।
कीरत जिणमें 'किसन' किव, रट रट स्त्री रघुराय ॥ ४०

छंद मालती (ज.ज.)

वडौ धन वेस, म खोय मुढेस ।
चवां चित चेत, पुणौ मत प्रेत ॥
भणां धन भाग, रघुब्बर राग ॥ ४१

अथ सप्त वरण छंद जात उस्णिक

दूहौ

रगण जगण पय अंत गुरु, समांनिका कह सोय ।
दुजवर भगण पयेण जिण, छंद सबासन होय ॥ ४२

द समांनिका (र.ज.ग.)

रांम नांम गाव रे, पाय कंज धाव रे ।
जांनकीस जांण रे, वेस तं जवांण रे ॥ ४३

३८. रमा-लक्ष्मी । सोय-वह । समं-समान । कोय-किस । परीभ्रंम्म-(परब्रह्मा) परमात्मा । महारंभ-(महारम्भ) जिसके आरम्भ करनेमें महान यत्न करना पड़े । महान, बड़ा ।
३९. रिवकुळमण-रविकुलमणि । भण-कह ।
४१. वडौ-महान, बड़ा । वेस-आयु, उम्र । म-मत । खोय-गमा, नष्ट कर । मुढेस-मूर्ख । चवां-कहता हूँ । चेत-सतर्क हो । पुणौ-कहो । भणां-कहता हूँ । राग-प्रेम, अनुराग ।
४२. पय-चरण । सोय-वह । दुजवर-चार लघु मात्रा । पयेण-चरण ।
४३. पाय-चरण । कंज-कमल । धाव-ध्यान कर । जांनकीस-श्री रामचन्द्र भगवान । जांण-समझ । वेस-आयु, उम्र । जवांण-जवान, युवा ।

छंद सबासन

(४ ल.भ. अथवा न.ज.ल.)

खर खळ खंडण, महपत मंडण ।

रसण वडापण, रघुवर जंपण ॥ ४४

दूहो

दुजबर जगण पयेण जिण, सौ करहची सुगंत ।

सात गुरु पय जास मध, सीखा छंद सुभंत ॥ ४५

छंद करहची

(४ ल.ज. अथवा न.स.ल.)

लसत चख लाज, सुकर धनु साज ।

सभ्ण सगरांम, रसण भज रांम ॥ ४६

छंद सिखा

(७ ग. अथवा म.म.ग.)

जांगौ सौ राघौ जांगौ, ठांगौ सौ राघौ ठांगौ ।

जीवाडै राघौ जैनू, तौ मारै केहौ तैनू ॥ ४७

अथ अस्ताखिर छंद वरणण, जात अनुस्टप

दूहो

आठ गुरू पद छंद जिण, विद्युन्माळा अक्ख ।

गुरु लघु क्रम अठ वरण पद, सौ मल्लिक विसक्ख ॥ ४८

४४. छंद सबासनका ठीक लक्षण नगण जगण और एक लघुसे बैठता है परन्तु कविने अपनी दक्षतासे चार लघु और एक भरण कर दिया । खर-एक राक्षसका नाम । खळ-असुर । खंडण-ताश करने वाला । महपत-(महीपति) राजा । मंडण-आभूषण । रसण-जिह्वा, जीभ । जंपण-जपना ।

४५. दुजबर-चार लघु मात्रा । पयेण-चरण । पय-चरण ! करहची-इसका दूसरा नाम करहंस है । जास-जिसके । मध-मध्य । सुभंत-शोभा देता है ।

४६. लसत-शोभा देता है, शोभा देती है । चख-(चक्षु) नेत्र, नयन । सुकर-श्रेष्ठ हाथ । धनु-धनुष । सभ्ण-सुसज्जित होनेके लिए । सगरांम-युद्ध । रसण-जीभ ।

४७. जांगौ-जानता है । ठांगौ-विचारता है । जावाडै-जीवित रखता है । जैनू-जिसको । केहौ-कौन । तैनू-उसको ।

४८. अस्ताखिर-अष्टाक्षर । अक्ख-कह । अठ-आठ । विसक्ख-विशेष ।

छंद विद्युन्माला

(न ग. अथवा म.म.ग.ग.)

राघौ राजा सीता रांगी, वेदांमें धाता वाखांगी ।
सौ गावै जोई है साचौ, कीटांनू गावै सौ काचौ ॥ ४६

छंद मल्लिका (र.ज.ग.ल.)

आच आब जेम आय, जोव तांस छीज जाय ।
कोय अंत नाय कांम, रे अबूभू गाय रांम ॥ ५०

छंद प्रमांगी तथा अरध नाराज तथा तुंग

(ज.र.ल.ग.)

दूहौ

लघु गुरु क्रम वरण अठ, छंद प्रमांगी कथ्य ।
दोय नगण फिर करण दे, सौ कह तुंग समथ्य ॥ ५१

छंद प्रमांगी

नमौ नरेस राघवं, दराज पाय दाघवं ।
उपंत स्यांम अंगयं, सनीर अब्र टंगयं ॥
दकूळ पीत लोभयं, सुरूप बीज सोभयं ।
निखंग पीठ रज्जयं, सुचाप पांणिसज्जयं ॥
मुखारविंद मोहनं, सुमंद हास सोहनं ।
जु बांम अंग जानकी, सुसोभना समांनकी ॥

४६. धाता—ब्रह्मा । वाखांगी—वर्णन की, यश गायन किया । सौ—उस, वह । जोई—वही । साचौ—सच्चा । कीटांनू—कीटोंकी, तुच्छ देवोंकी । काचौ—कच्चा ।
५०. मल्लिका प्रथम गुरु फिर लघु इस क्रमसे रखे हुए आठ वर्णका छंद । आच—हाथ । आब—पानी । जेम—जैसे । आय—आयु, उम्र । छीज जाय—नाश हो रही है, नाश होती है । कोय—कुछ । अबूभू—मूर्ख ।
५१. प्रमांगी—प्रमाणिका छंद । कथ्य—कह । करण—दो दीर्घ मात्राका नाम । समथ्य—समर्थ ।
५२. दराज—लंबा, विशाल । उपंत—शोभा देता है । स्यांम—इयाम । अंगयं—शरीर । सनीर—कांतित्वान । दकूळ—वस्त्र । पीत—पीला । लोभयं—लोभायमान करने वाला । बीज—बिजली । सोभयं—शोभायमान । निखंग, (निषङ्ग)—तर्कश । रज्जयं—शोभायमान । सुचाप—सुंदर धनुष । पांणी—हाथ । सज्जयं—धारण किए हुए है । मुखारविंद—कमल-स्वरूपी मुख । मोहनं—मोहित करने वाला । सुमंद—सुंदर और मंद । हास—हँसी । सोहनं—शोभायमान होती है । बांम—बायां ।

वसंत ध्यानं मंजयं, हृदे महेस कंजयं ।
तवै ज क्रीत तासयं, जनम धन्य जासयं ॥ ५२

छंद त्वंग तथा तुंग (न.न.ग.ग.)

दस सिर खळ दाहं, सुचित सुजन चाहं ।
जप जप रघुराजं, सु भुज समर लाजं ॥ ५३

दूहौ

दुजवर जगण सु अंत गुरु, कमळ छंदस कहाण ।
भगण करण फिर सगण भिळ, मांन क्रीडसु वखाण ॥ ५४

छंद कमल (४ ल ज ग.)

रिव सुनिभ राजही, सुकर धनु साजही ।
सुकव धर सीस जौ, अवधपुर ईस जौ ॥ ५५

छंद मांनक्रीडा (भ.ग.ग.स.)

स्यांम भजै तांम सुखी, दांम भजै और दुखी ।
सीतपती गाव सदा, राख जिकौ ध्यान रिदा ॥ ५६

दूहौ

च्यार तुकां लघु पंचमौ, खट आठम गुरु आंण ।
दूजी चौथी सातमौ, लघु अनुस्टुप जांण ॥ ५७

५२. मंजयं—मध्यमें । हृदे—हृदय । महेस—महादेव । कंजयं—कमल । तवै—कहता है, स्तवन करता है । क्रीत—कीति, यश । तासयं—उसका । जासयं—जिसका ।

५४. दुजवर—चार लघु मात्राका नाम । कहाण—कहा गया । करण—दो दीर्घ मात्राका नाम ।

५५. रिव—सूर्य । सुनिभ—समान, आभा, प्रभा । राजही—शोभा देता है । साजही—शोभा देता है । अवधपुर—अयोध्या ।

५६. स्यांम—स्वामी, व्याम, श्रीराम । तांम—बहुत, अधिक । सीतपती—(सीतापति) श्रीराम-चंद्र भगवान । जिकौ—वह, उस । रिदा—हृदय ।

नोट—जिसके चारों चरणोंमें पांचवा अक्षर लघु और छठा अक्षर दीर्घ हो और सम पदोंमें सातवां अक्षर भी लघु हो, इनके अलावा अन्य अक्षरों पर कोई खास नियम न हो उसे श्लोक तथा अनुस्टुप कहते हैं । ग्रंथकारने जो अनुस्टुपका लक्षण दिया है वह संस्कृतके ग्रंथोंसे मेल नहीं खाता ।

वारता

जीके चार ही तुकां पंचमौं अखिर लघु आवै, अरु छठौं आठमौं गुरु आवै, दूजै, चौथै, सातमौं लघु आवै, च्यार ही तुकां सौ अनुस्टुप छंद छै । पैलौ तीजौ अछिरकौ गुरु लघुकौ नेम ही नहीं, गुरु आवै भावै लघु, पंचमौ अखिर च्यार ही तुकां लघु, छठौं च्यार ही तुकां गुरु । दूजौ चौथी तुकरा सातमौ अखिर लघु आवै सौ अनुस्टुप कै छै ।

छंद अनुस्टुप

राघव जपतौ प्रांगी, मूढ आळस मां करै ।

आव दरब आळपं, चेता अंध सचेत रे ॥ ५८

अथ ब्रह्मती जात नव-अखिर छंद वरणण
दूहौ

महालिछमी पद मही, तीन रगण दरसंत ।

दुजवर करणह सगण दखि, सारंगिका लसंत ॥ ५९

छंद महालक्ष्मी (र.र.र.)

राम राजै रसा रूप रे, नेतबंधी वगै नूप रे ।

सीत वाळौ पती साचरे, रे मना जेणहूं राच रे ॥ ६०

छंद सारंगिका

(४ ल.ग.ग.सा. अथवा न.य.सा.)

रघुवर भीली कर रे, बिलकुल सीताबर रे ।

रुचि करकंधू फळ रे, जमि हसि पीधौ जळ रे ॥ ६१

५८. मूढ-मूर्ख । मां-मत । आव-आयु, उम्र । दरब-(द्रव्य) धन-दौलत । आळपं(अल्प)-अल्प, कम । चेता-चित्तसे ।

५९. ब्रह्मती-(बृहती) । नव-अखिर-नवाक्षर वृत्ति । महालिछमी-महालक्ष्मी । पद-चरण । मही-में । दरसंत-दिखाई देते हैं, देखे जाते हैं । दुजवर-चार लघु मात्राका नाम । करणह-दो दीर्घ मात्राका नाम । दखि-कह कर । लसंत-शोभा देता है, शोभा देती है ।

६०. महालक्ष्मी-महालक्ष्मी । राजै-शोभा देता है । रसा-पृथ्वी । नेतबंधी-अपना निजका भंडा या ध्वजा रखने वाला, वीर । सीत-सीता । वाळौ-का । मना-मन । जेणहूं-जिससे । राच-अनुरक्त या लीन रह ।

६१. भीली-भिल्लनी । कर-हाथ । सीताबर-सीतापति, श्रीरामचंद्र । करकंधू (कर्कंधु)-बेरका फल या वृक्ष, बदरीफल । जमि-खा कर । हसि-हंस कर । पीधौ-पिया ।

दूहौ

मगण भगण फिर सगण मुणि, पायत छंद प्रकास ।
गण बे दुजबर एक गुर, रति पद सौ सुख रास ॥ ६२

छंद पायत (म.भ.स.)

तौ पै धूळी सिल तरगी, वारी सारै हि.....।
ऊं ही राघौ तरणि उडै, छै थ्यौ साकौ स कुळ छुडै ॥
धोवौ पै तौ कदम धरौ, कै कीरौ कै करौ ॥ ६३

छंद रतिपद (न ल.ग. अथवा न.न.स.)

धरण कर धनक है, जगत सह जनक है ।
समर कळतरस है, सुज जनम सरस है ॥ ६४

दूहौ

न स य बिब तोमर सगण, यक बे जगण स कोय ।
व्यार करण गुरु एक सौ, रूपा-माळी होय ॥ ६५

छंद बिब (न.स.य.)

मुण महण तार माथै, सुज गिरवरां समाथै ।
खळ सबळ वंस खोयौ, जग सरब तेण जोयौ ॥
जस 'किसन' ते जपीजै, लभ रसण देह लीजै ॥ ६६

६२. मुणि—कह कर । पायत—एक छंदका नाम, इस छंदका दूसरा नाम पाईता भी है । बे—(द्वे) दो । दुजबर—चार लघु मात्राका नाम ।
६३. तौ—तेरे । पै—पैर । सिल—पत्थर । वारी—जल । ऊं ही—ऐसे ही । राघौ—श्रीरामचंद्र भगवान । तरणि—नौका, नाव । छुडै—छूट जाय । तौ—तब । कदम—चरण । क—कइता है । कीरौ—कीर, धीवर, मल्लाह । कै—या, अथवा । करद—किराया या कर देने वाला ।
- ६४ धरण—धारण किए हुए । कर—हाथ । धनक—धनुष । जनक—पिता । समर—स्मरण कर । कळतरस (कल्पतरु)—कल्प वृक्ष । सरस—सफल ।
- ६५ न स य—नगण सगण यगणका संक्षिप्त रूप । बिब—एक छंदका नाम । यक—एक । करण—दो दीर्घ मात्राका नाम SS । रूपा—माळी—एक छंदका नाम ।
६६. महण—महार्णव सागर, समुद्र । माथै—ऊपर । समाथै—समर्थ, महान । खोयौ—नाश किया । जोयौ—देखा । ते—उसका । जपीज—जप, जपना चाहिए । लभ—लाभ । रसण—जिहवा, जीभ । देह—शरीर ।

छंद तोमर (स.ज.ज.)

कटि तूण चाप कराग, खळ भंज रावण खाग ।
 पह सिद्ध बंधण पाज, मनमोट स्त्री महाराज ॥
 तिय जानुकी भरतार, कुळमौड़ भू करतार ।
 जप पात तूं अठजांम, रिव वंस ओपम रांम ॥ ६७

छंद रूपमाली (६. ग. अथवा म.म.म.)

आपे लंकासी मौजां यं ही, तौ जेहौ आखां दाता तूं ही ।
 थूरै जंगां के दैतां थौका, भौका भौका जी राघौ भौका ॥ ६८

अथ दस अखिर छंद वरणण जात पंक्ति
 दूहौ

एक सगण बे जगण गुरु, संजुतका सौ गाय ।
 चंपक माळा भ म स गुरु, त्रिभग सारवति ठाय ॥ ६९

छंद संजुतका (स.ज.ज.ग.)

जय रांम संत सिहायकं, घण दैत आहव घायकं ।
 मिथळेस राजकुमारयं, उरहार प्राण अधारयं ॥

६७. कटि—कमर । तूण (तूण)—तर्कश, भाथा । चाप—धनुष । कराग (कराग्र)—हाथमें ।
 खळ—राक्षस । भंज—नाश कर । पह—प्रभु । सिद्ध—सफल, प्रयत्न । पाज—सेतु । मनमोट—
 उदार । तिय—स्त्री । जानुकी—सीता । कुळमौड़—कुलश्रेष्ठ । भू—भूमि । पात
 (पात्र)—कवि । अठजांम—अष्ट याम, आठों पहर । रिव (रवि)—सूर्य । ओपम—शोभा,
 कांति ।

६८. आपे—दे दी, प्रदान कर दी, अर्पण कर दी । लंकासी—लंकाके समान । मौजां—दान ।
 यूंही—ऐसे ही । तौ—तेरे । जेहौ—जैसा । आखां—कहता हूँ । दाता—दातार । थूरै—
 नाश करता है, संहार करता है । दैतां—दैत्यों । जंगां—युद्धोंमें । थौका—समूह । भौका—
 धन्य-धन्य ।

६९. संजुतका—एक छंदका नाम, इसका दूसरा नाम संयुत भी है । भ म स—भगण, मगण,
 सगणका संक्षिप्त रूप । त्रिभग—तीन भगण और एक गुरुका संक्षिप्त नाम । सारवति—एक
 छंदका नाम ।

७०. सिहायकं—सहायक । घण—बहुत, अधिक । दैत—दैत्य । आहव—युद्ध । घायकं—नाश
 करने वाला । मिथळेस—राजा जनक । राजकुमारयं—राजकुमारी । अधारयं—आधार ।

तन कंद स्याम सुभावनं, पटपीत विद्युत पावनं ।
‘किसनेस’ पात उधारयं, धनु बांण पांणसु धारयं ॥ ७०

छंद चंपकमाळा (भ.म.स.ग.)

गोह सरीखा पांमर गाऊं, ब्याध कबंधा ग्रीध बताऊं ।
नै सट पापी गौतम नारी, ते रज पावां भेटत तारी ॥
देव सदा दीनां दुख दाघौ, रे भज प्रांणी भूपत राघौ ॥ ७१

छंद सारवती (भ.भ.भ.ग.)

चाप करां नूप रांम चढे, मांभ रजी तद भांण मढे ।
खौहण के असुरांण खपे, पंख सिवा पळ खाय त्रपे ॥
रे नित सौ जन भीड़ रहै, कूण जनां दुख देण कहै ॥ ७२

दूहौ

तगण यगण भगणह गुरु, सुखमा छंद सुभाय ।

नगण जगण नगणह गुरु, अम्रित गत यण भाय ॥ ७३

७०. तन-शरीर । कंद-बादल । सुभावनं-सुन्दर । पटपीत-पीताम्बर । विद्युत-बिजली । पावनं-पवित्र । धनु-धनुष । पांणसु-हाथमें । धारयं-धारण किए हुए ।
७१. गोह (गुह)-प्रसिद्ध राम-भक्त निषादराज जो शृंगवेरपुरका स्वामी था । सरीखा-समान, सदृश । पांमर-नीच । ब्याध (विराध)-एक राक्षसका नाम जिसको दण्डकारण्यमें लक्ष्मणने मारा था । कबंधा-एक दानव जो देवीका पुत्र था, इसका मुंह इसके पेटमें था । कहते हैं कि इन्द्रने इसको एक बार वज्रसे मारा इससे शिर और पैर पेटमें घुस गये थे । इसे पूर्वजन्मका विश्वासु गंधर्व लिखा है । रामचंद्रजीसे इसका दण्डकारण्यमें युद्ध हुआ था । रामचंद्रजीने इसका हाथ काट कर इसको जीवित भूमिमें गाड़ दिया । ग्रीध-जटायु नापका पक्षी । नै-और । सट-मूर्ख । रज-धूलि । पावां-पैरों । भेटत-स्पर्श करते ही । तारी-उद्धार कर दिया । दाघौ-जलाया, जलाने वाला । भूपत (भूपति)-राजा । राघौ-श्री रामचंद्र ।
७२. चाप-धनुष । करां-हाथों । मांभ-मध्य, में । रजी-धूलि । तद-तब । भांण-सूर्य । मढे-आच्छादित हो गया । खौहण (अक्षौहिनी)-सेना । असुरांण-असुर, राक्षस । खपे-नाश हो गये । पंख-पक्षी । सिवा (शिवा)-शृगाली । पळ-ग्रामिण । त्रपे-संतुष्टित हुए, अघाये । सौ-वह । भीड़-सहाय, मदद । कूण-कौन । जनां-भक्तों । देण-देनेको ।
७३. सुभाय-अच्छा लगे । यण-इस । भाय-प्रकार ।

छंद सुखमा (त.य.भ.ग.)

नागेस भजै राघौ नत ही, साधार घरा भासै सत ही ।
जे गाव कवि तूं धन्य जथा, क्यूं और बखांगै आळ कथा ॥ ७४

छंद अमृत गति (न.ज.न.ग.)

दसरथ राजकँवर है, सुभ कर धानख सर है ।
रघुवर सौ किव रट रे, मळ तनचा सब मट रे ॥ ७५

अथ एकादस अखिर छंद वरणण, जात त्रिस्टूप

दूहौ

तीन भगण दौ गुरु जठै, दोधक छंद स दाख ।
दोय लघु त्रय सगण पद, सौ सुमुखी अहि साख ॥ ७६

छंद दोधक (भ.भ.भ.ग.ग.)

राघव ठाकुर है सिर ज्यांरै, तौ किसड़ी घर ऊंणत त्यांरै ।
की जिण राखस सेव करी सी, वेख भभीखण लंक वरी सी ॥ ७७

छंद समुखी (ल.ल.स.स.स. अथवा न.ज.ज.ल.ग.)

जय जय राघव दैतजई, महपत मूरत साचमई ।
हरण अनेक विधन हरी, कमळ करं प्रतपाळ करी ॥ ७८

७४. नागेस—शेष नाग । नत—नित्य । साधार—आधार, सहारा । घरा—पृथ्वी । भासै—मालूम होता है, शोभा देता है । सत—सत्य । जे—अगर । जथा (यथा)—कथा, वृत्तान्त । क्यूं—क्यों । बखांगै—वरणन करता है । आळ—व्यर्थ, असत्य ।
७५. कर—हाथ । धानख—धनुष । सर—बाण । सौ—वह, उस । किव—कवि । मळ—मैल । तनचा—शरीरका । मट—मिट्टा दे ।
७६. जठै—जहां । स—वह । दाख—कह । सौ—वह । अहि—शेषनाग । साख—साक्षी ।
७७. ठाकुर—स्वामी । ज्यांरै—जिनके । तौ—तब । किसड़ी—कैसी । ऊंणत—अभाव, कमी । त्यांरै—उनके । राखस—राक्षस । वेख—देख । भभीखण—विभीषण । वरी—प्रदान की ।
७८. दैतजई—दैत्योंको (असुरोंको) जीतने वाला । महपत (महिपति)—राजा । मूरत—मूर्ति । साचमई—सत्यमयी । करं—हाथ । प्रतपाळ—रक्षा । करी—हाथी अथवा की ।

दूहौ

दोय करण फिर रगण दौ, अंत एक गुरु आंण ।
सुगियौ खग कहियौ सरप, छंद सालिनी जांण ॥ ७६

छंद सालिनी

(४ ग.र.र.ग. अथवा म.त.त.ग.ग.)

गावै राघौ सौभणौ पात गाढ़ौ ।
आखै वांणी यूं 'किसन्नेस' आढ़ौ ॥
ते भूला राघौ, विगूतौ भवि त्यांरौ ।
जांणैसी पीछै वडौ भाग ज्यांरौ ॥ ८०

दूहौ

दौ दुजबर अंतह सगण, मदनक छंद मुणंत ।
गुरु लघु क्रम ग्यारह वरण, सौ सेनका सुणंत ॥ ८१

छंद मदनक (८ ल.स. अथवा न.न.न.ल.ग.)

हरण कसट जन हर है ।
विमळ बदन रघुबर है ॥
सरब सगुण सह सरसै ।
दनुज दहण भुज दरसै ॥ ८२

७६. करण—दो दीर्घ मात्राका नाम SS । आंण—ला कर । खग—गहड़ । सरप—शेषनाग ।

८०. राघौ—श्री रामचंद्र । सौभणौ—शोभा देने वाला । अथवा—सो = वह, भणौ = कहो । पात (पात्र)—कवि । गाढ़ौ—दृढ़, गंभीर । आखै—कहता है । आढ़ौ—आढ़ा गोत्रका चारण । ते—वे । विगूतौ—बरबाद हुआ, व्यर्थ गया । भवि (भव)—जन्म या संसार । त्यांरौ—उनका । जांणैसी—जानेंगे । पीछै—पश्चात् । वडौ—महान । भाग—भाग्य । ज्यांरौ—जिनका ।

८१. दुजबर—चार लघु मात्रा । । । । मुणंत—कहा जाता है । सुणंत—सुना जाता है ।

८२. विमळ—पवित्र । बदन—मुख या शरीर । दनुज—राक्षस । दहण—नाश करनेको । दरसै—दिखाई देते हैं ।

छंद सैनिका

(ग.ल.ग.ल.ग.ल.ग.ल.ग.ल.ग. अथवा र.ज.र.ल.ग.)

माथ पंच दूण जुद्ध मारणं ।

धांनुखं सरेण पांण धारणं ॥

बार बार रांम क्रीत बोल रे ।

ताहरौ वडौ कवेस तौल रे ॥ ८३

दूहौ

मालतिका ग्यारह गुरु, बि तगण ज करण जांण ।

छंद इंद्र वज्रा छजै, वड कवि रांम वखांण ॥ ८४

छंद मालतिका

(११ ग. अथवा म.म.म.ग.ग.)

राघौ रूड़ौ स्त्री सीता स्वांमी राजै ।

भारांथां लाखां दैतां थौका भांजै ॥

जैनूं जीहा रातौ-दीहा जी जंपौ ।

कांतौ थे कीनासाहूंत हा ही कंपौ ॥ ८५

छंद इंद्र वज्र (त.त.ज.ग.ग.)

गोपाळ गोव्यंद खगेस-गांमी ।

नागेस सज्या क्रत सैन नांमी ॥

८३. माथ (मस्तक)-शीश । दूण-दुगना । मारणं-मारने वाला । धांनुखं-धनुष । सरेण-बाण, बाणसे । पांण (पाणि)-हाथ । धारणं-धारण करने वाला । क्रीत(कीर्ति)-यश । ताहरौ-तेरा । कवेस (कवीश)-महाकवि । तौल-मान, प्रतिष्ठा ।
८४. बि (द्वे)-दो । ज-जगण । करण-दो गुरु मात्रा SS । छजै-शोभा देता है । बखांण-वर्णन कर ।
८५. रूड़ौ-बढ़िया । राजै-शोभा देता है । भारांथां-युद्धों । थौका-समूह । भांजै-नाश करता है, तोड़ता है । जैनूं-जिसको । जीहा-जीभ । रातौ-दीहा-रातदिन । जी-जीव, प्राण । जंपौ-याद करो, स्मरण करो । कांतौ-पति । कीनासाहूंत-यमराजसे । कंपौ-कम्पायमान है ।
८६. गोव्यंद-गोविंद । खगेस-गांमी-गरुड़ पर सवारी करने वाला, गरुड़के वाहनसे गमन करने वाला । नागेस-शेषनाग । सज्या-शय्या । क्रत-करने वाला । सैन-शयन । नांमी-नाम वाला ।

है जंग वागां दस-माथ हंता ।
माहेस वाछळ्य सुकंठ मीता ॥ ८६

दूहौ

जगण तगण जगण करण, छंदस वज्रउपेंद ।
वज्र इंद ऊपयंद पद, मिळ उपजाती छंद ॥ ८७

उपेंद्रवज्रा (ज.त.ज.ग.ग.)

अरेस जेतार जुघां अथाहं ।
बिसाळ ऊरंसु अजानबाहं ॥
धनेस देवेस दुजेस ध्यावै ।
गुणीस राघौ नित क्यूं न गावै ॥ ८८

छंद उपजात

स्त्री जानुकीनाथ सदा सराहौ ।
चितस बीजौ भजवा न चाहौ ॥

८६. जंगवागां—युद्ध होने पर । दस-माथ—रावण । हंता—मारने वाला । माहेस—शिव । वाछळ्य—वात्सल्य । सुकंठ—सुग्रीव । मीता—मित्र ।

८७. वज्रउपेंद—उपेन्द्रवज्रा नामक छंद । ऊपयंद—उपेन्द्रवज्रा छंद । उपजाती (उपजाति)—इन्द्र-वज्रा और उपेन्द्रवज्राके योगसे बनने वाला छंद कहलाता है । इस प्रकारके छंद संस्कृत साहित्यमें १४ हैं जो इन्द्रवज्रा और उपेन्द्रवज्राके योगसे ही बनते हैं यथा कीर्ति, वाणी, माला, शाला, हंसी, माया, जाया, बाला, आर्द्रा, भद्रा, प्रेमा, रामा, ऋद्धि और सिद्धि ।

नोट—कहीं-कहीं इन्द्रवंश और वंशस्थ तथा कहीं-कहीं सार्दूल विक्रीडित और स्रग्धरा छंदके योगसे बनने वाले छंदोंकी संज्ञा भी उपजाति मानी गई ।

८८. अरेस (अरीश)—महाशत्रु । जेतार—जीतने वाला । अथाहं—अपार । ऊरंसु—उरसे, हृदयसे, वक्षस्थलसे । अजानबाहं—आजानबाहु । धनेस—कुबेर । देवेस—इन्द्र । दुजेस (द्विजेश)—बड़े-बड़े ऋषि, नारद, व्यासादि । गुणीस (गुणीश)—महाकवि । राघौ—श्रीरामचंद्र । क्यूं—क्यों ? न—नहीं ।

८९. उपजात—उपजाति । सदा—नित्य । सराहौ—कीर्तन करो, यशगान करो । चितस—चितसे । बीजौ—दूसरा । भजवा—भजन करनेको । चाहौ—इच्छाकरो ।

दीनांदयावंद्धित मौज दाता ।

भला गुणां जोग अहेस भ्राता ॥ ८६

दूहौ

रगण नगण रगणह ध्वजा, रथोद्धिता सौ होय ।

रगण नगण भगणह करण, जिकौ स्वागता जोय ॥ ६०

छंद रथोद्धिता (र.न.र.ल.ग)

गौर स्यांम सिय रांम गाव रे, पात तूं सपद ऊंच पाव रे ।

नेक पाप हर जेण नांम रे, राज राज जगमौड़ रांम रे ॥ ६१

छंद स्वागता (र.न.भ.ग.ग.)

रांम नांम सर पाथर तारे, आप पांण कपि सेन उतारे ।

जेण नांम सिव संकर जापै, मांभू कासि नर मोख समापै ॥ ६२

अथ द्वादसाखिर छंद जात जगती

व्यार यगण पदप्रत्त चवां, छंद भुजंगप्रयात ।

लिखमीधर पदप्रत सुलछ, रगण व्यार दरसात ॥ ६३

छंद भुजंगप्रियात

निभौ रांम जेणं तरी भ्रम्ह नारी ।

यूंहीं ताड़का मार बांणां उधारी ॥

८६. दीनांदयावंद्धित—दीनों पर दया करनेकी इच्छा वाला अथवा हे दीनों, जो तुम अपने पर दया की इच्छा करते हो । मौज—दान । दाता—देने वाला । भला—श्रेष्ठ । जोग—योग्य । अहेस (अहीस)—लक्ष्मण ।

६०. ध्वजा—एक लघु और एक दीर्घ मात्राका नाम । जिकौ—वह ।

६१. रथोद्धिता—रथोद्धता नामक छंद । सिय—सीता । पात (पात्र)—कवि । नेक—थोड़ा, किंचित । जेण—जिसका । जगमौड़—संसार-शिरोमणि ।

६२. सर—सागर, समुद्र । पाथर—पत्थर । पांण—शक्ति, बल, भुजा, हाथ । सेन—सेना । जापै—जपते हैं । मांभू—मध्यमें । मोख—मोक्ष । समापै—देते हैं ।

६३. द्वादसाखिर छंद—द्वादशाक्षरावृत्ति । पदप्रत्त—प्रति पद या चरण । चवां—कहता हूं ।

६४. भ्रम्ह—ब्राह्मण, यहां गौतम ऋषिसे अभिप्राय है जिनकी स्त्रीका नाम अहल्या था । यूंहीं—ऐसे ही ।

सुबाहं कियौ खंड खंडं सरंखे ।
 निमौ च्यारसै कोस मारीच नंखे ॥
 करी ज्याग स्याहाय मूनेस कज्जं ।
 दखे जै जया बोल आंनेक दुज्जं ॥
 चितं चाय सीता सपीता अचूकं ।
 कियौ चाप भूतेसरौ टूक-टूकं ॥
 'किसन्नेस' आखै अरज्जी कविंदं ।
 बडौ आसरौ रांम पादारब्धंदं ॥ ६४

छंद लक्ष्मीधर (र.र.र.र)

रांम वांळी रजा सीस ज्यांरै रहै ।
 कंण त्यांनै हुवा हीण मांणं कहै ॥
 वीसरै जीवहूं जेह सीतावरं ।
 न्यायहीण मदां होय तेता नरं ॥ ६५

दूहौ

च्यार स तोटक च्यार तह, कह सारंग सुतत्थ ।
 च्यार ज मुत्तीय दांम चव, च्यार भ मोदक कत्थ ॥ ६६

६४. सरंखे-बाणसे । च्यारसै-चार सौ । नंखे-फेंक दिया, डाला । ज्याग-यज्ञ । स्याहाय-सहायता । मूनेस (मुनीश)-विश्वामित्र मुनि । कज्जं-लिए । दखे-कहते हैं । जै-जय । जया-जय । आंनेक-अनेक । दुज्जं (द्विज)-ब्राह्मण । चाय-चाह कर । चाप-धनुष । भूतेसरौ-महादेवका । टूक-टूकं-खंड-खंड । आखै-कहता है । अरज्जी-प्रार्थना । कविंदं (कवीन्द्र)-महाकवि । आसरौ-आश्रय, सहारा । पादारब्धंदं-(पादारब्ध) कमलस्वरूपी चरण ।

६५. लक्ष्मीधर-इस छंदके अन्य नाम कामिनीमोहन, लक्ष्मीधरा, शृंगारिणी तथा स्रग्विणी भी हैं । रजा-आज्ञा । ज्यांरै-जिनके । कंण-कौन । त्यांनै-उनको । हीण-रहित । वीसरै-विस्मरण करता है । जीवहूं-जीवसे । जेह-जिसको । सीतावरं-श्रीरामचंद्र । तेता-उतने ।

६६. स-सगण ॥S। तह-तगण ॥S। ज-जगण ॥S। चव-कह । भ-भगण ॥S। कत्थ-कह ।

छंद तोटक (स स.प.स.)

रघुराज सिहायक संत रहै ।
 कथ भेद जिकौ अज वेद कहै ॥
 दसमाथ बिभंज भराथ दखं ।
 पहनाथ समाथ अनाथ पखं ॥
 पत-सीत प्रवीत सनीत पटं ।
 दळ जीत लखां रिण जीत दटं ॥
 रसना 'किसना' जिण क्रीत रटौ ।
 दुख प्राचत ओघ अमोघ दटौ ॥ ६७

छंद सारंग (त.त.त.त.)

राजेस स्त्रीराम जे नैण राजीव ।
 पातां अभै दांनकी जानकी पीव ॥
 औधेस आछेहके संत आधार ।
 सारंग-पांणी 'किसन्नेस' साधार ॥ ६८

छंद मोतीदांम (ज.ज.ज.ज.)

दिपै रघुनायक दीनदयाळ, पुणां खळ घायक सेवग-पाळ ।
 चढे दसमाथ विभंजण वंक, लछीवर देण भभीखण लंक ॥६९

६७. सिहायक—सहायक । जिकौ—जिस, वह । अज—ब्रह्मा । दसमाथ—रावण । बिभंज—नाश कर । भराथ (भारत)—युद्ध । पहनाथ (प्रभुनाथ)—ईश्वर । समाथ—समर्थ । पखं—पक्ष, मदद । पत-सीत (सीतापति)—श्रीरामचंद्र । प्रवीत—पवित्र । दळ—सेना । रिण—युद्ध । रसना—जीभ । जिण—जिसकी । क्रीत—कीर्ति, यश । प्राचत—पाप, दुष्कर्म । ओघ—समूह । अमोघ—निष्फल न होने वाला, अव्यर्थ । दटौ—नाश करो ।
६८. राजेस (राजेस)—सम्राट । जे—जिसके । राजीव—कमल । पातां—कवियों । पीव—पति । औधेस—अयोध्या-नरेश, श्रीरामचंद्र । आछेह—अपार । सारंग-पांणी (सारंग-पाणि)—सारंग नामक धनुषको धारण करने वाला, विष्णु, श्रीरामचंद्र । साधार—रक्षक ।
६९. दिपै—शोभायमान होते हैं । पुणां—कहता हूँ । खळ—असुर, राक्षस । घायक—विध्वंसक, नाश करने वाला । सेवग-पाळ—सेवक या भक्तकी रक्षा करने वाला । दसमाथ—रावण । विभंजण—नाश करनेको, मिटानेको । वंक—वक्रता, गर्व । लछीवर—लक्ष्मीपति, श्रीरामचंद्र । देण—देनेको । भभीखण—विभीषण । लंक—लंका ।

छंद मोदक (भ.भ.भ.भ.)

नायक है जग राम नरेसर, ते कर लायक देवतरेसर ।
सीत तणौ पत संत सधारण, चाव करे भज तूं धिन चारण ॥ १००

दूहौ

च्यार नगण पद श्रेकमें, तरळनयण भण तास ।
नगण भगण बे सगण निज, सौ सुंदरी सुभास ॥ १०१

छंद तरळनयण (न.न.न.न.)

विकट कसट हर रघुवर ।
सभत सुकर निज धनु सर ॥
भगतविछळ जिण ब्रद भण ।
सुकवि 'किसन' तिण भज सुण ॥ १०२

छंद सुंदरी (न.भ.भ.स.)

समरमें दसकंठ जिण सजे, पह वडा हर चाप दळ पजे ।
मनव ते धन जांण सुध मता, रघुपति जस जेस नित रता ॥ १०३

चौपई

सगण जगण सगणह बे पच्छ ।
सौ प्रमिताखिर छंद सुलच्छ ॥ १०४

१००. नरेसर—नरेश्वर । देवतरेसर (देवतरु)—कल्प-वृक्ष । सीत—सीता । तणौ—का । पत—पति । सधारण—रक्षक, सहायक । चाव—उत्साह, उमंग, इच्छा । धिन—धन्य ।

१०१. भण—कह । तास—उसको । सौ—वह ।

१०३. समरमें—युद्धमें । दसकंठ—रावण । जिण—जिस । सजे—संहारे, मारे । पह—प्रभु, राजा । वडा—महा । हर—महादेव । चाप—धनुष । दळ—समूह । पजे—पराजित किये, सजा दी । मनव—मानव, मनुष्य । धन—धन्य । जांण—समझ । मता (मति)—बुद्धि । जेस—जो । रता—अनुरक्त, लीन ।

१०४. बे (द्वे)—दो । पच्छ—पश्चात । सौ—वह । प्रमिताखिर—प्रमितासरा नामक छंद ।

छंद प्रमिताखिरा (स.ज.स.स.)

लिछमीस रांम अण-भंग लखौ ।
परमेस पाळ जन दीन पखौ ॥
हर पाप ताप दुख-ताप-हरी ।
तिण पाय रेण रिख नार तरी ॥ १०५

अथ त्रयोदस अखिर छंद वरणण जात अतिजगति
दूहौ

पंच गुरु सगणह भगण, करणसु माया जांण ।
तोटकमें गुरु एक वध, तारक छंद वखांण ॥ १०६

छंद माया

(५ ग.स.भ.ग.ग. अथवा म.त.य.स.ग.)

राघौ राघौ जंपणरी, ढील म राखै ।
देवा दैतां मांनव नागा, सह दाखै ॥
सीतारौ सांमी, जन पाळै ।
सतधारी थासी आ देही धन गायां जण थारी ॥ १०७

छंद तारक (स.स.स.स.ग.)

घणस्यांम सरूप अनूप घणौ रे ।
तड़ता पळकौ पटपीततणौ रे ॥

१०५. अण-भंग-न भागने वाला, अखंड, वीर । लखौ-समझो । परमेस-परमेश्वर । पाळ-रक्षक । जन-भक्त । पखौ-पक्ष, मदद । दुख-ताप-हरी-दुःख और ताप मिटाने वाला । तिण-उस । पाय-चरण । रेण-धूलि । रिख (ऋषि)-गौतम । तरी-उद्धरी, उद्धार हुआ ।
१०६. त्रयोदस अखिर छंद-त्रयोदशाक्षरा वृत्ति । करणसु-दो दीर्घ मात्रासे । वखांण-वर्णन कर ।
१०७. राघौ-श्री रामचंद्र । जंपणरी-जपनेकी । ढील-विलंब, देरी । म-मत, नहीं । देवा-देवता । दैतां-दैत्यों । मांनव-मनुष्य । नागा-नाग, सर्प । सह-सब । दाखै-कहते हैं । सांमी-स्वामी । सतधारी-सत्य या शक्तिको धारण करने वाला । थासी-होगी । आ-यह । देही-शरीर । धन-धन्य-धन्य । गायां-गाने पर । जण-जिसको । थारी-तेरी ।
१०८. तड़ता (तड़िता)-बिजली । पळकौ-चमक । पटपीततणौ-पीताम्बरका ।

धनु सायक पांण सुभायक धारै ।
रघुनायक लायक संतसु तारै ॥ १०८

दूहौ

छंद भुजंगी पर लघू, अक वधै सौ कंद ।
पंकावळि यक गुरु छ लघु, बि भगण कहत फुरिंद ॥ १०९

छंद कंद (य.य.य.य.ल.)

नरांनाथ सीतापती रांम जै नांम ।
सत्रां भंज लाखां भुजां पांण संग्रांम ॥
महाबाह बांणावळी कंण जे मीढ ।
अखां रांम छै रांम राजेस ही ईढ ॥ ११०

छंद पंकावली (ग.छ.ल.भ.भ.)

धांनुख-धर कर पंकज धारत ।
सेवग अगणत काज सुधारत ॥
जांमण मरणतणौ भय भंजण ।
राघव समर सिया मन रंजण ॥ १११

दूहौ

सम पद दुज सगण जगण, करण अंत निरधार ।
दुज भगण रगण यगण, विसम अजास विचार ॥ ११२

१०८. धनु-धनुष । सायक-बाण । पांण (पाणि)-हाथ । सुभायक-शोभा देने वाला, सुंदर । तारै-उद्धार करते हैं ।
१०९. बि (द्वि)-दो । फुरिंद-शेषनाग ।
११०. भंज-नाश करता है, नाश करने वाला । महाबाह-महाबाहु, बड़ी-बड़ी भुजाओं वाला, समर्थ । बांणावळी-धनुर्विद्यामें प्रवीण । कंण-कौत । जे-जिसके । मीढ-समान, समानता । अखां-कहता हूँ । ईढ-प्रतिस्पर्द्धा ।
१११. धांनुख-धर-धनुषधारी । कर-हाथ । पंकज-कमल । अगणत (अगणित)-अपार । काज-कार्य । सुधारत-सुधारता है । जांमण-जन्म । भंजण-मिटाने वाला । समर-युद्ध । सिया-सीता । रंजण-प्रसन्न करने वाला ।
११२. दुज-चार लघु मात्राका नाम । करण-दो दीर्घ मात्राका नाम ।

छंद अजास

(विषम-पद ४ ल.स.ज.ग.ग., सम-पद ४ ल.भ.र.य.)

गढ कनक जिसा अगंज गाहै, सुर नर नाग महेस सा सराहै ।
कुळ-तरण जनां सिहायकारी, धनुसर पांण रहै सधीरधारी ॥ ११३

अथ चतुरदस अखिर छंद वरणण, जात सक्करी

दूहौ

कहि वसंत तिलका त, भ ज दोय करण जिण अंत ।

आद अंत गुरु मध्य लघु, बारह चक्र लसंत ॥ ११४

छंद वसंततिलका (त.भ.ज.ज.ग.ग.)

सारंगपांण जय राम तिलोकस्वामी ।

भूपाळ-भूप भुजडंड प्रचंड भांमी ॥

११३. कनक—स्वर्ण, सोना । अगंज—जिससे कोई जीत न सके, अजयी । गाहै—नष्ट कर देता है, ध्वंश कर देता है । सुर—देवता । महेस—महादेव । सराहै—प्रशंसा करते हैं, स्तुति करते हैं । कुळ-तरण (तरकुल)—सूर्यवंशी । सिहायकारी—सहायता करने वाला । सधीरधारी—धैर्यवान ।

नोट—छंद अजासके जो लक्षण ग्रंथकर्तानि दोहेमें दिये हैं उनसे उदाहरण नहीं मिलता ।

११४. चतुरदस अखिर छंद—चतुर्दशाक्षरावृत्ति । सक्करी—शक्कर या शक्वरी । चौदह अक्षरों वाले छंदोंकी संज्ञाके अंतर्गत निम्नलिखित वर्णवृत्त संस्कृत साहित्यमें है, उनमेंसे ग्रंथकर्तानि सिर्फ उपर्युक्त दो वर्णवृत्तोंका ही उल्लेख किया है । वे वर्णवृत्त ये हैं—वसंत-तिलका, असंबाधा, अपराजिता, ग्रहणकलिका, वासंती, मंजरी, कुटिल, इन्दुबदना, चक्र, नांदीमुख, लाली तथा अनंद । उपर्युक्त वर्ण वृत्तोंमें वसंततिलकाको कवि-समाजमें अधिक महत्त्व दिया गया है । वैसे प्रस्तार-भेदसे चौदह अक्षरों वाले छंदोंकी कुल संख्या १६३८ होती है । त—तगरण । भ—भगरण । ज—जगरण । दोय—दो । करण—दो दीर्घ मात्राका नाम । ग्रंथकर्तानि चक्रछंदका लक्षण लिखते समय अपनी प्रखर बुद्धिसे सिर्फ यह लिख दिया कि जिसके आदि और अंतमें दीर्घ वर्ण और मध्यमें बारह लघु वरण हो सो भी अति सुंदर लक्षण है । इस छंदमें सात-सात वर्ण पर यति होती है ।

११५. सारंग-पांण (सारंगपाणि)—विष्णु, श्री रामचन्द्र भगवान । तिलोकस्वामी—त्रिलोक-पति । भूपाळ-भूप—राजाओंका राजा, सम्राट । भांमी—बलैया, बलैया लेता हूँ । न्यौछावर होता हूँ ।

भूतेस चाप छिनमेक चढाय भंज्यौ ।
राजाधिराज सिय मानस कंज रंज्यौ ॥ ११५

छंद चक्र

(ग., १२ ल., ग. अथवा भ.न.न.ल.ग.) ७, ७

रांम भजन विण अहळ जनम रे ।
नांम समर पय सिर नित नम रे ॥
मांस असत तन चरमसु मळ रे ।
स्त्रीवर रट रट रसण सफळ रे ॥ ११६

अथ पनरह अखर छंद वरणण, जात अतिसक्विवरी

दूहौ

गुरु लघु क्रम आखिर पनर, सौ चांमर सुखकंद ।
बि नगण २ करण १ बिरगण २ गुरु छजै सालिनी छंद ॥ ११७

छंद चांमर (र.ज.र.ज.र.)

कौड़ दैत भंज संज, पांण चाप सायकं ।
नागराज भ्रात बंस, मीत सीतनायकं ॥
देवराट क्रीत खाट, नाट बोल ना दखं ।
रे नरेस राघवेस, गावजै भजै रिखं ॥ ११८

११५. भूतेस—महादेव, शिव । चाप—धनुष । छिनमेक—एक क्षण । भंज्यौ—तोड़ा । सिय—सीता । मानस (मानस)—चित्त, हृदय, मन । कंज—कमल । रंज्यौ—प्रसन्न किया ।
११६. अहळ (अफल)—निष्फल, व्यर्थ । समर—स्मरण कर । पय—चरण । नित—नित्य, सदैव । असत (अस्थि)—हड्डी । चरमसु—चमड़ी । मळ—मैल, विष्टा । स्त्रीवर (श्रीवर)—विष्णु, श्रीरामचंद्र । रसण (रसना)—जिह्वा, जीभ ।
११७. पनरह अखर छंद—पंचदशाक्षर वृत्ति । पन्द्रह वर्णोंके वृत्तोंकी संज्ञा अतिसक्विवरी कही जाती है जिसके अंतर्गत कुल वृत्त प्रस्तार भेदसे ३२७६८ तक हो सकते हैं ।
११८. कौड़ (कोटि)—करोड़ । दैत (दैत्य)—असुर । भंज—नाश कर, संहार कर । संज—अस्त्र, शस्त्र, उपकरण । चाप—धनुष । सायकं—बाण । नागराज—शेषनाग, लक्ष्मण । भ्रात—भाई ! मीत (मित्र)—सूर्य । सीतनायकं—सीतापति, श्रीरामचंद्र । देवराट—इन्द्र । क्रीत—यश । खाट—प्राप्त कर । नाट—नहीं । बोल—वचन । ना—नहीं । दखं—कहे कहते हैं ! नरेस (नरेश)—यहां यह शब्द नरके लिये प्रयोग हुआ है, राजा । राघवेस (राघवेश)—श्रीरामचंद्र । भजै—भजते हैं । रिखं—ऋषि ।

छंद सालिनी (न.न.ग.र.र.ग.)

महण मथण राघौ वाग संसार माळी ।
तिपुर घड़ण भंजै वाजन्तां हेक ताळी ॥
अहनिस भज तैनूं आव संसार ओछी ।
छ-दरस यम आखै, जे बिना सब्ब छोछी ॥ ११६

दूहौ

सगण पंच भमरावळी, स ज दौ भ रह विवेक ।
सुकळ हंस चवदह लघू, रभस गुरु पद एक ॥ १२०

छंद भमरावली (स.स.स.स.स.)

कर साभत रांम सुचाप सरं कळहं ।
दुगमं खळ सीस-दुपंच जिसास दहं ॥
रघुनायक धारत मौज सुचित्त रूडी ।
गढ लंक जिसा दत आपत हेक घड़ी ॥ १२१

छंद कलहंस (स.ज.ज.भ.र.)

रघुनाथ भंज दुपंच-माथ अभंग रे ।
जयवांन भूप अमान आसुर जंग रे ॥

११६. महण (महार्णव)-सागर, समुद्र । मथण-मंथन करने वाला । तिपुर-त्रिपुर, त्रिलोक । घड़ण-रचना, घड़ना, घड़ता है । भंजै-नाश कर देता है । वाजतां-वजने पर । हेक-एक । अहनिस-रात-दिन । तैनूं-उसको । आव-आयु । ओछी-कम । छ-दरस (षडदर्शन)-न्याय मीमांसादि हिंदुओंके षडदर्शन, या छ शास्त्र । यम-ऐसे । आखै-कहते हैं । जे-जिस । सब्ब-सर्व, सब । छोछी-व्यर्थ, निष्फल ।

१२०. स-सगण । ज-जगण । भ-भगण । रह-रगण ।

१२१. कर-हाथ । साभत-धारण करते हैं । सुचाप-सुंदर धनुष । सरं-बाण । कळहं-युद्ध । दुगमं-जबरदस्त, महान । खळ-असुर । सीस-दुपंच-रावण । जिसास-जैसे । दहं-नाश, नाश करने वाला । सुचित्त-उदार चित्त । रूडी-बढ़िया, श्रेष्ठ । जिसा-जैसा । दत-दान । आपत-देते हैं, दे दिया । हेक-एक ।

१२२. भंज-नाश करने वाला । दुपंच-माथ-रावण । अभंग-न भागने वाला । अमान-अपार । आसुर (असुर)-राक्षस । जंग-युद्ध ।

जळधार तार गिरंद बंधण पाज रे ।
 लिछमीस दास अनाथ राखण लाज रे ॥
 मछराळ देव दयाळ ग्रीवसु म्यंत रे ।
 'किसनेस' गाव सचाव सीत-कंत रे ॥ १२२

छंद रभस

(१४ ल.ग. अथवा न.न.न.स.) ६, ६

रिवकुळ मुकट अघट रघुवर है ।
 सुरतर सर भर जिकण सुकर है ॥
 हरण सकळ अघ करण अमर है ।
 चव जस 'किसन' चवत थिर चर है ॥ १२३

अथ सोळै अखिर छंद वरणण, जात अस्ति

दूहौ

भज स नरह पनरह अखिर, निसपालिका सु गाव ।
 लघु गुरु क्रम सोळह अखिर, सौ नाराज सुभाव ॥ १२४

छंद निसपालिका (भ.ज.म.न.र.)

रांम सरखा नरप कोय यळ ना रजै ।
 छात्रपत रांम सम रांम करगां छजै ॥

१२२. लिछमीस (लक्ष्मीश)—लक्ष्मीपति, विष्णु, श्रीरामचंद्र । दास—भक्त । मछराळ (मत्स्या-
 वतार)—महान, जबरदस्त । ग्रीवसु—सुग्रीव । म्यंत (मित्र)—मित्र । सचाव—
 उत्साहपूर्वक, उमंगपूर्वक । सीत-कंत (सीताकांत)—सीतापति, श्रीरामचंद्र भगवान ।

१२३. रिवकुळ (रिवकुल)—सूर्यवंश या सूर्यवंशी । अघट—जिसके समान दूसरा न हो, अद्वितीय ।
 सुरतर—कल्पवृक्ष । सर-भर—समान । जिकण—जिसका । सुकर—श्रेष्ठ हाथ । सकळ—
 सब । अघ—पाप । चव—कह । चवत—कहते हैं । थिर—स्थावर, अटल । चर—जंगम ।

नोट—रभस छंदका दूसरा नाम शशिकला भी है ।

१२४. सोळै अखिर छंद—षोडशाक्षरावृत्ति । अस्ति (अष्टि)—सोलह वर्णकी वर्ण-वृत्ति जिसके
 कुल भेद ६५५३६ तक हो सकते हैं ।

१२५. सरखा (सदृश)—समान । नरप (नृप)—राजा । कोय—कोई । यळ—पृथ्वी । छात्रपत
 (छत्रपति)—राजा । सम—समान । करगां—हाथ । छजै—शोभा देता है ।

कोड़ अघ ओघ जिण नांम अरधै कटै ।
रे 'किसंन' खांत कर कथूं न तिणनै रटै ॥ १२५

अथ सौल अखिर छंद ब्रद्धिनाराज
(ज.र.ज र.ज.ग.)

न रूप रेख लेख भेख तेख तौ निरंजणं ।
न रंग अंग लंग भंग संग ढंग संजणं ॥
न मात तात भ्रात जात न्यात गात जासकं ।
प्रचंड बाहु डंड रांम खंड नौ प्रकासकं ॥ १२६

दूहौ

पांच भगण गुरु अंत पद, सौ पद-नील सुछंद ।
गुरु लघु क्रम सोलह वरण, कहि चंचळा कव्यंद ॥ १२७

छंद पदनील (भ.भ.भ.भ.ग.)

कौड़क तीरथ राज चिहूं दिस धाय करै ।
सौ लख कौड़ अखंड वडा व्रत जे सुधरै ॥
ज्याग महा असमेध धरादिक दांन जते ।
तौ पण रांम प्रमाण तणै तिल जोड़ न ते ॥ १२८

१२५. अरधे-आधा । खांत-विचार । तिण-उस ।

१२६. ब्रद्धिनाराज-बृहद नाराच । भेख (भेष)-पहनावा । तेख-तीक्ष्णता, क्रोध । तौ-तेरा । निरंजणं-मायारहित, दोषरहित, परमात्मा । लंग (लिंग)-चिन्ह । मात-माता । तात-पिता । गात (गात्र)-शरीर । जात-जाति । न्यात (ज्ञाति)-जगति । जासकं-जिसके । खंड-देश । नौ-नव ।

नोट—बृहदनाराच छंदका दूसरा नाम पंचचामर भी है । ग्रंथकत्तनि इसके लक्षणमें प्रथम लघु फिर गुरु इस क्रमसेसोलह वर्ण माने हैं ।

१२७. सौ-वह । पद-नील-छंदके नाम । इस छंदके अन्य नाम नील, अश्वगति, लीला और विशेषक भी मिलते हैं । चंचळा-छंदका नाम विशेष । इस छंदका दूसरा नाम चित्र भी मिलता है । ग्रंथकत्तनि प्रथम गुरु फिर लघु इस क्रमसे सोलह वर्णका प्रत्येक चरण माना है । कव्यंद (कवीन्द्र)-महाकवि ।

१२८. कौड़क-करोड़ । चिहूं-चारों । दिस-दिशा । धाय करै-दौड़ करे, प्ररिभ्रमण करे । जे-जो, अगर । ज्याग-यज्ञ । असमेध-अश्वमेध यज्ञ । धरादिक-भूमि आदि । जते-जितने । तौ पण-तो भी । जोड़-बराबर, समान । ते-वे ।

छंद चंचला (र.ज.र.ज.र.ल.)

देव देव दीन नाथ राज राज स्त्री दयाळ ।
वासुदेव विस्वदेव वंदनीक नै विसाळ ॥
नारसींघ नार त्रैण नरांनाह नाभकंज ।
रामचंद्र राघवेस रूपरास रमा रंज ॥ १२६

अथ सतरै वरण छंद जात यिस्टी

दूहौ

जगण सगण जगणह सगण, यगण ध्वज जिण अंत ।
सुजस राम 'किसनौ' सुकव, प्रथ्वी छंद पढंत ॥ १३०

छंद प्रथ्वी (ज.स.ज.स.य.ल.ग.)

महा सुगण रूप है सुचित सार आचारमें ।
सखां कवण जोड़ जे, अघट आज संसारमें ॥
यळा सह वदै यसौ सुजन राम साधार है ।
पुणां जस जिकै पढौ सुज कथा स आसार है ॥ १३१

१२६. वासुदेव—वासुदेवके पुत्र, श्रीकृष्ण । विस्वदेव—ईश्वर । वंदनीक—वंदनीय । नै—और । विसाळ—(विशाल) महान, बड़ा । नारसींघ—नृसिंहावतार । नरांनाह—नरनाथ । नाभकंज—नाभिमें जिसके कमल, विष्णु । रूपरास—रूपकी राशि । रमा—लक्ष्मी । रंज—प्रसन्न करने वाला, सन्तुष्ट करने वाला ।

नोट—चंचला छंदके तृतीय चरणमें छंदोभंग दोष है ।

१३०. सतरै वरण छंद—सप्तदशाक्षरावृत्ति । जात यिस्टी—यहां पर मूल प्रतिमें यिस्टी लिखा मिला परन्तु यहां पर अति अस्टी या अति यिस्टी शब्द होना चाहिए था । सत्रह वर्णोंकी वर्ण वृत्तिका शुद्ध नाम अत्यष्टि है जिसके अन्तर्गत शिखरणी, हरिणी, पृथ्वी, मन्दाक्रांता आदि छंद होते हैं जिनकी कुल संख्या १३१०७२ तक होती है । ध्वज—प्रथम लघु फिर गुरु मात्राका नाम । जिण—जिस । पढंत—पढ़ता है ।

१३१. सुगण—(सगुण) सत्व, रज और तम तीनों गुणों युक्त परमात्माका एक नाम । सार—सारांश, अस्त्र-शस्त्र, तलवार । आचार—व्यवहार । सखां—कहते हैं । कवण—कौन । जोड़—समान । जे—जिस । अघट—अद्वितीय । यळा (इला)—पृथ्वी ; सह—सब । वदै—कहते हैं । यसौ—ऐसा । सुजन—श्रेष्ठजन, अथवा स्वजन । साधार—रक्षक । पुणां—कहता हूँ । जिकै—जिसका । आसार—यह सार है, अथवा आश्रय है ।

दूहौ

दुज ज भ त गुर पायप्रत, सौ माळाधर कथ ।
ल गुरु पंच लघु पंच तस, सौ सिखरणी समथ्य ॥ १३२

छंद मालाधर

(४ ल.ज.भ.ज.त.ग. अथवा न.म.ज.स.घ.ल.ग.)

नरं जनम जे दियौ समर जानकीनाथ सौ ।
अज अहप ईस रे जपत है सदा गाथ जौ ॥
मत विलम तू करै भजण राम माहीप रे ।
जप 'किसन' नाम जे जनम औ लियौ जीप रे ॥ १३३

छंद सिखरणी

(१ ल. ५ ग.न.स.भ.ल.ग. अथवा य.म.न.स.भ.ल.ग.)

तवौ राघौ राघौ करम अघ दाघौ तनतणा ।
महाराजा सीता-वलभ कुळ-मीता विण-मणा ॥
यरां जैता जंगां अडर यक-रंगां जग अखै ।
सकौ गावौ जीहा अवस निस-दीहा अज सखै ॥ १३४

१३२. दुज—चार लघु मात्राका नाम । भ—भगण । ज—जगण । त—तगण । पायप्रत—प्रति चरण । सौ—वह । माळाधर—छंदका नाम । कथ—कह । तस—तगण, सगण । समथ्य—समर्थ ।

१३३. जे—जिस । समर—स्मरण कर । जानकीनाथ—सीतापति, श्री रामचन्द्र भगवान । सौ—उस, वह । अज—ब्रह्मा । अहप—(अहिप) शेषनाग । ईस—(ईश) महादेव । सदा—नित्य । गाथ—कथा । जौ—जिस । विलम—(विलम्ब) देरी । माहीप (महिपति, महिप)—राजा । जे—जिस, अगर । औ—यह । जीप—जीत, विजय कर ।

१३४. तवौ (स्तवन)—स्तवन करो, यश-गान करो । अघ—पाप । दाघौ—जला दो, भस्म करो । तन—शरीर । तणा—के । सीता-वलभ (सीतावल्लभ)—सीताप्रिय, रामचंद्र । कुळ-मीता (कुल + मित्र)—सूर्य वंश, सूर्य वंशका । विण-मणा—महान, अपार । यरां (अरियों)—शत्रुओं । जैता—जीतने वाला । अडर—निर्भय । यक-रंगा—एक ही रंगका, एक ही स्वभावका । अखै—कहता है । सकौ—सब, उस । जीहा—जीभ । अवस—अवश्य । निस-दीहा—रात-दिन । अज—ब्रह्मा । सखै—साक्षी देता है ।

दूहौ

मगण भगण फिर नगण मुणि, तगण दोय फिर जोय ।
करण एक अहराज कहि, मंदाक्रांता होय ॥ १३५

छंद मंदाक्रांता (म.भ.न.त.त.ग.ग.) ४, ६, ७

सीता सीतारमण हरही नेक संताप संतां ।
मींता मींता सकुळ धर ही भेख लज्जा समंतां ॥
माधौ माधौ रसण जप ही भाग छै जेण मोटौ ।
त्यांरा दासां सरब सुख रे आथरौ नांहि तोटौ ॥ १३६

दूहौ

नगण सगण मगणह रगण, सगण एक ध्वज अंत ।
खगपत सुण अहपत अखै, हरिणी छंद कहंत ॥ १३७

छंद हरिणी (न.स.म.र.म.ल.ग.)

भजन करणौ जीहा भूपां पती रघु भूपरौ ।
बिरद धरणौ बंका रे कोट भांण सरूपरौ ॥
सुजन वित देणौ लेणौ क्रीत गाथ सधीर है ।
हरण दुख व्है संतां मात-पिता रघुबीर है ॥ १३८

१३५. मुणि—कह कर । करण—दो दीर्घ मात्राका नाम । अहराज (अहिराज)—शेषनाग ।
१३६. सीतारमण—सीताके साथ रमण करने वाला, श्री रामचंद्र भगवान । हरही—दूर करेगा, मिटायेगा । नेक—थोड़ा । संताप—पीड़ा, कष्ट । माधौ—माधव, विष्णु, श्री रामचंद्र । रसण—(रसना) जिह्वा, जीभ । भाग—भाग्य । छै—है । जेण—जिसका, जिससे । मोटौ—महान । त्यांरा—उनके । दासां—भक्तों । आथरौ (अर्थस्य)—धनका । नांहि—नहीं । तोटौ—अभाव, कमी ।
१३७. ध्वज—प्रथम लघु फिर दीर्घ मात्राका नाम । खगपत (खगपति)—गरुड़ । अहपत (अहिपति)—शेषनाग । कहंत—कहते हैं, कहा जाता है ।
१३८. जीहा—जिह्वा, जीभ । भूपां पती—(भूपपति) सम्राट । रघु—रघुवंशी । भूपरौ—राजाका । बिरद (विरुद)—यश । धरणौ—धारण करने वाला । बंका—बांकुरे, महान । कोट (कोटि)—करोड़ । भांण (भानु)—सूर्य । सरूपरौ—स्वरूपका । सुजन—सजन, स्वजन । वित—द्रव्य, धन-दौलत । देणौ—देने वाला । लेणौ—लेने वाला । क्रीत—कीर्ति । गाथ—कथा । सधीर—धीर्यवान, दृढ़ ।

अथ अठारै वरण छंद, जात ध्रति
दूहौ

छ गुरु भगण मगणह सगण, मगण छंद मंजीर ।
र स ज ज फिर भगणह रगण, सौ चरचरी सधीर ॥ १३६

छंद मंजीर

(६ ग.भ.म.स.म. अथवा म.म.भ.म.स.म.)

हाथी कीड़ी कांटे हेकण सौ तोलै, जग जांगै सारौ ।
रंकां रावां जोड़े राखत, तैं कीजै निबळां निस्तारौ ॥
दीनां लंका जे हाथां न कजै दीघा जग सारौ जांगै ।
वेदां भेदां घाता वीठळ वारंवार रटै वाखांगै ॥ १४०

छंद चरचरी (र.स.ज.ज.भ.र.)

देव राघव दीन पाळ दयाळ वंछित दायकं ।
नाग मानव देव नांम रटंत सीय सुनायकं ॥
माथ-पंच दुयेण भंज अगंज भूप महाबळं ।
वंद तू 'किसनेस' पात सुपाय जे जन वाछळं ॥ १४१

दूहौ

पडै यगण खट चरण प्रत, क्रीडा छंद कहाय ।
'किसन' सुकव अहपत कहै, रट कीरत रघुराय ॥ १४२

१३६. अठारै वरण छंद—अष्टदशाक्षरावृत्ति । जात ध्रति—अठारह वर्णोंके वृत्तोंकी संज्ञा जिसमें हरिणी प्लुता, चित्रलेखा, मंजीर आदि हैं और जिनकी संख्या २६२१४४ तक है । चरचरी—एक छंद । इस छंदका दूसरा नाम चंचरी भी है ।
१४०. कांटे—तराजूमें, तकड़ीमें । हेकण—एक । सारौ—सब । रंकां—गरीबां । रावां—राजाओं । जोड़े—समान, बराबर । निस्तारौ—उद्धार । घाता—ब्रह्मा । वीठळ—विष्णु, ईश्वर ।
१४१. वंछित—इच्छित, अभीष्ट । दायकं—देने वाला । रटंत—रटते हैं । सीय सुनायकं—सीता-पति श्री रामचंद्र भगवान । माथ-पंच—रावण । दुयेण—दो, यहां दो हाथोंसे तात्पर्य है । भंज—नाश किया । पातं—कवि । सुपाय—सुंदर, श्रेष्ठ । जे—जो, जिसके । जन—भक्त । वाछळं—वात्सल्य ।
१४२. प्रत—प्रति, हर एक । क्रीडा छंद—इस छंदका दूसरा नाम महामोदकारी भी है । अहपत (अहिपति)—शेषनाग ।

छंद क्रीड़ा (य.य.य य.य.य.)

रटौ जांम आठूं सदा हो जना चंपसूं रांम रांमं ।
महाबाह सीतापती राखणौ सेवतां संत सांमं ॥
कटी तूण पांणं सरं चाप आमाप तेजं कळासै ।
नरां नाथ सामाथ आंनेक ओघं अघं दैत नासै ॥ १४३

अथ उगणीस अख्यर छंद, जात अतिधृति
इहौ

मगण सगण जगणह सगण, तगण दोय गुरु एक ।
सारदूळविक्रीड़तह, वरणौ छंद विसेक ॥ १४४

छंद सारदूल विक्रीड़त (म.स.ज.स.त.न.ग.)

जै जै औध नरेस संत सुखदं स्त्रीरांम नारायणं ।
सीतानाथ सुनाथ, दास करणं संसार सारायणं ॥
देवाधीस रिखीस ईस अजयं ते सेव पारायणं ।
पायं कंज 'किसन्न' रक्खि सरणं आणंदकारायणं ॥ १४५

१४३. जांम आठू-अष्टयाम, आठ पहर । जना-भक्त । चंपसूं-दक्षतासे, चतुराईसे । महाबाह (महाबाहू)-विशाल भुजा वाला । सीतापती (सीतापति)-श्री रामचन्द्र । राखणौ-रखने वाला । सांमं-स्वामी । कटी (कटि)-कमर । तूण-तर्कश, भाथा । पांणं (पाणि)-हाथ । सरं-बाण । चाप-धनुष । आमाप-अपार, असीम । सामाथ-समर्थ । आंनेक-अनेक । ओघं-समूह । अघं-पाप । दैत-असुर, दैत्य । नासै-नाश करता है ।

१४४. उगणीस अख्यर छंद (ऊर्णविशत्याक्षरा वृत्ति)-उन्नीस अक्षरोंके छंद । छंद जात अति-धृति (अतिधृति) उन्नीस वर्णोंके छंदोंकी संज्ञा जो कुल प्रस्तार भेद से ५२४२८८ तक होते हैं । विसेक-विशेष ।

१४५. जै जै-जय-जय । औध-नरेश-अयोध्या नरेश, श्रीरामचंद्र भगवान । सुखदं-सुख देने वाला । सारायणं-शरण देने वाला । देवाधीस (देवाधीश)-इन्द्र । रिखीस (ऋषीश)-महर्षि । ईस-शिव, महादेव । अजयं (अज)-ब्रह्मा । सेव-सेवा । पारायणं-पूर्णा । पायं-पैर, चरण । कंज-कमल । आणंद-कारायणं-आनंद करने वाला ।

पुन अन्य च अपभ्रंस भाखा
सारदूल विक्रीडित (म.स.ज.स.त.त.ग.)

आस्चर्यं रघुनाथ भूप-महदं त्वनामंमुच्चारणम् ।
जन्मं संचिदघोरघोर कळुसं नासं तमेकं-छिनम् ॥
ते अंभोरुह अंघ्रि एन सरणं प्राप्तं नांमांमीस्वरम् ।
तेसां विघ्नविलीयमानं तुरितं ध्वांतमिव भास्करम् ॥ १४६

दूहौ

अखिर गुणीसह अवर लघु, ग्यारहमौ गुरु होइ ।
छ नगण गुरु अंतह सु फिर, धवळ कहावै सोर ॥ १४७

छंद धवल

(१० ल.ग. ८ ल. अथवा न.न.न.ज.न.न.ल.)

कळह मभ् गहत जद रांम धनु निज सुकर ।
हरत रिम कटक घण-माळ उर सभ्त हर ॥
खुलत रिख नयण सुण पंख पळचर खरर ।
डगमगत यर घुसत भाज परबत डरर ॥ १४८

१४६. महदं—उत्सवदायक । त्वनामं—तेरा नाम । संचिदघोरघोर (संचित + अघोर + घोर)—संग्रह किये हुए महान भयंकर । कळुसं—पाप । नासं—नाश । तमेकं-छिनम्—एक ही क्षण भरमें । ते—तेरा, तेरे । अंभोरुह—कमल । अंघ्रि—चरण । एन (अयन)—घर । प्राप्तं—प्राप्त होकर । तेसां (तेषाम्)—उनका, उनके । विघ्न—बाधा, अड़चन । विलीयमानं—नाश । तुरितं—शीघ्र । ध्वांतमिव—अंधेरेके समान । भास्करम्—सूर्य ।

१४७. अखिर—अक्षर । गुणीसह—उन्नीस ।

१४८. कळह—युद्ध । मभ् (मध्य)—में । गहत—धारण करता है, करते हैं । जद—जब । सुकर—श्रेष्ठ हाथ । हरत—मिटाते हैं, मिटाता है । रिम—शत्रु । कटक—सेना । घण-माळ (शिर, मुख + माळ = माला)—हंडमाला । सभ्त—धारण करते हैं । हर—महादेव । रिख—नारद ऋषि । पंख—पर, पक्ष । पळचर—ग्रामिणहारी । खरर—आवाज, ध्वनि विशेष । डगमगत—डॉंवाडोल होते हैं, कम्पायमान होते हैं । यर (अरि)—शत्रु । घुसत—प्रवेश करते हैं । परबत—पर्वत, पहाड़ । डरर—भयसे ।

पुन अन्य विधि छंद धवल
(न.न.न.न.न.ग.)

जिण पय सुरसरि अघहर सरित जनम है ।
करत मजन तिण जळ जन कटत अक्रम है ॥
बिबुध सकळ अहनिससु जपत सियबर है ।
तव नित 'किसन' रसन रघुबर सुरतर है ॥ १४६

दहौ

सगण तगण यगणह भगण, सात गुरू पय पच्छ ।
अहपत खगपतसं, अखै, संभू छंद सुलच्छ ॥ १५०

छंद शंभू

(स.त.य.भ ७ ग. अथवा स.त.य.म.भ ग.)

जग माथै राजत औ जेतै हरि एहौ आनं पा जापं ।
तितरै मां मानव तूं त्रासे जमवाळी मांने धू तापं ॥
'किसनौ' यं आखत आचांके, बहनांमी भांमी बाबा रे ।
करणारौ बारध छै केसौ, अघ नामे संतां ऊधारै ॥ १५१

अथ वीस अखिर छंद वरणण जात कृति

दहौ

सगण जगण बे भगण सुण, रगण सगण ध्वज थाय ।
सकौ गीतिका गंडिका, वीस गुरू लघु पाय ॥ १५२

१४६. जिण-जिस । पय-चरण । सुरसरि-गंगा नदी । अघहर-पापोंको मिटाने वाली । सरित-नदी । मजन-रनान । तिण-उस । कटत-कटते हैं । अक्रम-पाप । बिबुध-देवता । सकळ-सब । अहनिससु-रातदिनमें । सियबर-सीतापति, श्रीरामचंद्र भगवान । तव-स्तवन कर । रसन-रसना, जीभ । सुरतर-कल्प-वृक्ष ।

१५०. पच्छ-पश्चात, बादमें । अहपत-शेषनाग । खगपतसं-गरुड़से । सुलच्छ-अच्छे लक्षण । माथै-ऊपर, पर । राजत-शोभा देता है । एहौ-ऐसा । आनूपा (अनूप)-अनोखा । तितरै-तब तक । मां-मत । त्रासे-डरे । धू-निश्चय । तापं-भय । आखत-कहता है । बहनांमी-बहुतसे नामों वाला, ईश्वर । भांमी-न्यौछावर, बलैया । बाबा-ईश्वर । करणा (करुणा)-दया । बारध (वारिधि)-सागर । अघ-आधा । नामे-नामसे । ऊधारै-उद्धार करता है ।

१५२. वीस अखिर छंद-विशत्याक्षरावृत्ति । वीस अक्षरोंके छंदोंकी संज्ञा कृति मानी गई है जिसके अनुसार प्रस्तार भेदसे १०४८५७६ तक भेद होते हैं । ध्वज-प्रथम एक लघु फिर एक गुरुका नाम । थाय-हो । गंडिका-एक वृत्तका नाम । पाय-चरण ।

छंद गीतिका

(स.ज.ज.भ.र.स.ल.ग.) १२, ८

करतार भू अधार केसव धार पांण सुधानखं ।
 रघुनाथ देव समाथ राजत मां विसार स मांनुखं ॥
 जळ पाज बंध उतारजै कपि साज सेन सकाजयं ।
 रसना 'किसन्न'सु जांम-आठ उचार सौ रघुराजयं ॥ १५३

छंद गल्लिका (र.ज.र.ज.र.ज.ग.ल.)

रांम नांम आठ-जांम गाव रे सुपात एह देह सार ।
 और धंध फंद सौ अनाख रे न आखरे गणां नकार ॥
 औध-ईस जेण सीस आच रे थया सकौ सुनाथ थाय ।
 जेण पाय कंज लीध आसरौ जके जनंम जीत जाय ॥ १५४

अथ अकवीस वरण छंद वरणण जात प्रकृति

दूहौ

मगण रगण भगणह नगण, यगण तीन प्रति पाय ।
 वीस एक सोभित वरण, सौ स्रगधरा सुभाय ॥ १५५

१५३. गीतिका—इस छंदके प्रथम चरणकी रचनामें छंद शास्त्रके नियमका निर्वाह नहीं हुआ । सुधानखं श्रेष्ठ धनुष । समाथ—समर्थ । मां—मत । विसार—विस्मरण कर । स—उसको । मांनुख—मनुष्य । रसना—जीभ । जांम-आठ (अष्ट याम)—आठों पहर । सौ—उस, वह ।

१५४. गंडका, गंडिका गल्लिका छंद—रल्यका आदि इस छंदके अन्य नाम हिंदी व राजस्थानी भाषामें मिलते हैं । इसे छंद शास्त्रमें वृत्त भी कहा गया है । प्रथम गुरु फिर लघु इस क्रमसे बीस वर्णका यह वृत्त माना गया है । ऐसा ही लक्षण ग्रंथकर्त्ताने दिया है । आठ-जांम (अष्टयाम)—आठों पहर । सुपात (सुपात्र)—श्रेष्ठ कवि । एह—यह । सार—सारांश, तत्त्व रूप । धंध—धंधा, कार्य, काम । फंद—बंधन, जाल । अनाख (अनाहक)—नाहक, व्यर्थ । औध-ईस—श्री रामचंद्र भगवान । जेण—जिसके । आच—हाथ । थया—हुए । सकौ—सब, वह । पाय—चरण । कंज—कमल । लीध—लिया । आसरौ—सहारा, आश्रय ।

१५५. अकवीस वरण छंद—एक विशत्याक्षरावृत्ति । इक्कीस अक्षरोंके छंदकी संज्ञा प्रकृति कही जाती है जिसमें प्रस्तार भेदसे २०६७१५२ भेद होते हैं ।

छंद स्वधरा (म.र.भ.न.य.य.य.)

जै राघौ राज राजं अमर नर अहं क्रीत जे जीह जापै ॥
आचारी भौक लागै छिनक मभू करां लंक सा दांन आपे ॥
धींगां जाड़ा मरोड़ै अडर कर उभै, बांण धानंख धारै ।
तौनूं जीहा रटतां जनम अघ हरै, दास धू जेम तारै ॥१५६

दूहौ

भगण रगण दुजबर नगण, दोय भगण गुरु दोय ।
अहपत खगपतसां अखै, छंद नरिंद सकोय ॥ १५७

छंद नरिंद

(भ.र. ४ ल.न.भ.भ.ग.ग अथवा भ.र.न.न.ज.ज.य.) १३, ८
धारण मांण पांण सर धनखह रांम बडा ब्रद धारै ।
आपण मोख दांन जस जग जिण, आठह-जांम उचारै ॥
सागर रूप सूरपण सरसत च्यार दसा मभू चावौ ।
गौ दुज पाळ तार निज जन जग गैंवर-तारण गावौ ॥ १५८

चौपई

आठ गुरु बारह लघू होय, दीपै जिण अंतै गुरु दोय ।
सौ कह हंसी छंद सकाज, जंपै नाग सुगौ खगराज साखै ॥१५९

१५६. जै-जय । अमर-देवता । अहं (अहि)-नाग । क्रीत-कीर्ति । जीह-जीभ । जापै-जपते हैं । आचारी-उदार, दातार । भौक-धन्य-धन्य । छिनक-क्षण । मभू-मध्य । करां-हाथोंसे । सा-समान । आपे-दे दिया । धींगां-जबरदस्त । जाड़ा-जबाड़ा, जड़ । मरोड़ै-मरोड़ देता है । उभै-दोनों । धानंख-धनुष । तौनूं-तुम्हको । जीहा-जीभ । अघ-पाप । दास-भक्त । हरै-मिटता है । ध-भक्त ध्रुव । जेम-जैसे । तारै-उद्धार करता है ।

१५७. दुजबर-चार लघु मात्राका नाम । अहपत-शेषनाग । खगपत-गरुड़ । अखै-कहता है । नरिंद-नरेंद्र छंद । सकोय-वह ।

१५८. पांण (पाणि)-हाथ । सर-बाण । धनखह-धनुष । आपण-देनेको । मोख-मोक्ष । आठह-जांम (अष्टयाम)-आठों पहर । सूरपण-शौर्य, वीरता । सरसत-सरसाता है । मभू-मध्य । चावौ-प्रसिद्ध, विख्यात । गैंवर-तारण-गजका उद्धार करने वाला ।

१५९. दीपै-शोभा देता है । जंपै-कहता है । नाग-शेषनाग । खगराज-गरुड़ ।

छंद हंसी (म.म.त.न.न.न.स.ग.) ८, १४

सारी वातां नीकौ सोहै, रघुबर जस सह जग यम साखै ।
भाळौ रूडौ खोजै सेणा, भव ससि निगम भ्रहम रवि भाखै ॥
माधौ राधौ केसौ एहौ, समरण कर छिन-छिन सुख मूळं ।
जाडा पापां दाहै जेही, तिलकण दहण अगण-मण तूळं ॥१६०

दूहौ

सात भगण मदिरा वदै, गुरु सुंदरी कहंत ।
सात भगण दो गुरु मिळै, मत्त गयंद मुणंत ॥ १६१

छंद मदिरा (भ.भ.भ.भ.भ.भ.)

रांम अभंगम सोभत जंग धनू सर हाथ सुधारण ।
रांम समाथ कहै जग गाथ तकौ सर पाथर तारण ॥
रांम दयाळ अनास्रय पाळ अनेक अनाथ उधारण ।
पारस रांम सरै सब कांम चवौ अठ-जांमसु चारण ॥ १६२

१६०. नीकौ—उत्तम, श्रेष्ठ । सोहै—शोभा देता है । यम—ऐसे । साखै—साक्षी देता है । रूडौ—उत्तम । सेणा—सज्जन । भव—महादेव । ससि—चंद्रमा । निगम—वेद । भ्रहम—ब्रह्मा । रवि—सूर्य । माधौ—माधव । राधौ—राघव, श्रीरामचंद्र । केसौ—केशव । एहौ—ऐसा । छिन-छिन—क्षण-क्षण । जाडा—घना, अधिक । दहण—जलाने वाला । अगण-मण—अगणित मन । तूळं—रूई ।

नोट—हंसी छंदको इक्कीस अक्षरोंके वृत्तोंमें लिखा है परन्तु वास्तवमें यह वृत्त २२ वर्णका होता है ।

१६१. वदै—कहते हैं । मुणंत—कहते हैं ।

१६२. अभंगम—नहीं टूटने वाला । धनू—धनुष । समाथ—समर्थ । गाथ—कथा, वृत्तांत । तकौ—वह, उस । सर—सागर, समुद्र । पाथर—पत्थर । तारण—तारने वाला, तैराने वाला । अनास्रय—जिसका कोई आश्रय न हो । पाळ—पालन करने वाला । उधारण—उद्धार करने वाला । सरै—सफल होते हैं । चवौ—कहो ।

नोट—मदिरा छंद २२ अक्षरका वर्ण वृत्त होता है जिसमें ७ भगणके बाद एक दीर्घ वर्ण होना आवश्यकीय माना गया है परन्तु यहां पर केवल सात भगण ही दिये गये हैं ।

छंद सुंदरी ब्रज भाखा

(भ.भ.भ.भ.भ.भ.भ.ग.)

आसन स्यंघ घटा तन स्यांम, पटंबर पीतसु विद्युत है ।
चाप सिलीमुख पांन विमोह सु बांम विभाग सिया जुत है ॥
त्यौं अरिहा सुत केकयकौ कर चौर अनंत विनै क्रत है ।
पाय पलौटत वात-तनै यह ध्यांन रघुब्बर राजत है ॥१६३

छंद मत्तगयंद (भ.भ.भ.भ.भ.भ.भ.ग.ग.)

गौतम नार सु पाहन तैं रज पाय लगे रघुनायक तारी ।
पांमर जात पुलिंद जु बोरसु जेवत स्त्रीमुख बार न धारी ॥
हाथनतैं करि स्राध जटायुसु पायनकी रजके सहि भारी ।
सौ रघुनाथ विसार भजै, अन तौ नर मूरख वात विगारी ॥१६४

छंद चकोर लछगा

चौपई

सात भगणा गुरु लघु जिण अंत, तिणानू चंद चकोर तवंत ॥१६५

छंद चकोर (.भ.भ.भ.भ.भ.भ.भ.ग.ल.)

स्त्रीरघुनाथ अनाथ सिहायक दायक नौ निधि वंछित दांन ।
रांवण से खळ घायक संगर माधव है सब लायक मांन ॥
पूरण ब्रीहम अखै अज ईस प्रथीप धरै धनु सायक पांन ।
सौ सियारांम भज्यौं नहिं नेक जनंम ब्रथा जगमें जिहिं जांन ॥१६६

१६३. पटंबर-पीत वस्त्र । विद्युत-बिजली । चाप-धनुष । सिलीमुख (शिली-मुख)-बाण, तीर । पांन-हाथ । बांम-बायां । सिया-सीता । जुत-युक्त । त्यौं-ऐसे ही । अरिहा-शत्रुघ्न । वात-तनै (वात तनय)-वायु-पुत्र हनुमान ।

१६४. नार-नारी, स्त्री । पाहन-पत्थर । रज-धूलि । पुलिंद-एक प्राचीन असभ्य जाति । बार-देरी, विलंब । विसार-भूल कर । अन-अन्य ।

१६६. सिहायक-सहायक । दायक-देने वाला । नौ-नव । वंछित-वांछित, अभीष्ट । घायक-मारने वाला । संगर-युद्ध । अज-ब्रह्मा । ईस-महादेव । प्रथीप-राजा । सायक-बाण, तीर । पांन (पाणि)-हाथ । जिहिं-जिसका ।

अथ चौबीस अखिर छंद जात संस्कृति

दूहौ

आठ भगण किरीट कहि, आठ स दुमिळा थात ।

आठ थगण पद परत सौ, महाभुजंगप्रयात ॥ १६७

छंद किरीट (८ म.)

कौटिक तीरथ धाय करौ,

अरु कौटि करौ ब्रत देह बिथा करि ।

कौटिक ज्याग करौ,

असमेधरु कौटि करौ गवदांन दुजेसर ॥

कौटिक जोग-अठंग सधौ,

अरु कौटि तपौ तप नेम धराबर ।

ये 'किसना' सुपने न कहूं,

यक स्त्री रघुनायक नांम बराबर ॥ १६८

छंद दुमिला (८ स.)

जर नैन दियौ जननी ,

जठराहरि धाय कै आय सिहाय कियौ ।

जनम्यौ जबते जिन पोख ,

रख्यौ तन आस्रय तौखते टारि लियौ ॥

तरुनाईमें आपहि ईस भयौ ,

जगदीसकूं मूरख भूलि गियौ ।

१६७. चौबीस अखिर छंद-चतुर्विंशत्याक्षरावृत्ति । इस वृत्तिका शुद्ध नाम संस्कृति भी है जिसके अंतर्गत १६७७७२१६ वृत्त प्रस्तार-भेदसे बनते हैं । स-सगण । थात-होता है ।

१६८. कौटिक-करोड़ । कौटि-करोड़ । बिथा-कष्ट । ज्याग-यज्ञ । असमेध-अदवमेध । गवदांन-गौ दान । दुजेसर (द्विजेश्वर)-महर्षि, ब्राह्मण । जोग-अठंग (अष्टाङ्ग योग)-अष्टाङ्ग योग । सधौ-साधन करो । यक-एक ।

१६९. जठरा-जठर, गर्भ । पोख-पालन-पोषण । तरुनाई-युवावस्था । ईस-समर्थ ।

‘किसना’ भजि रांम सियावरकौ,
जिन चांच बनायके चूंन दियौ ॥ १६६

छंद पुनरपि दुमिला (८ स.)

मुख मंगळ नांम उचार सदा तन के अघ ओघन दाघव रे ।
हनमंत बिभीखन भांन तनै जिन कीन वडे जन लाघव रे ॥
भुजगेस महेस दुजेस रिखी नित पै रज चाहत माघव रे ।
तजि आंन उपाय सबै ‘किसना’ भज राघव राघव राघव रे ॥१७०

छंद पुनरपि दुमिला (८ स.)

बयकं टू बिलासनकौ तजि के बध कौन चहैं जमपासनकी ।
अगराज पळासन त्यागनके चित हूंस धरौ नहि घासनकी ॥
कबहू नहि मंगत और पिया तजि संगत गौर ब्रखासनकी ।
रघुनाथ जु रावरे दासनके चित आसन आंन उपासनकी ॥१७१

छंद पुनरपि दुमिला (८ स.)

हम कीन अनेक गुन्हैं हरिजू तुम एक न लेख उतारिएजू ।
हम पापि महा जिद काहै करै, त्रिद रावरकी पर पारिएजू ॥
कुरुनामय राघव जानकीवल्लभ ए विनती उर धारिएजू ।
गुन छोडि हमारि ये बावरि बांनकौ रावर और निहारिएजू ॥१७२

१६६. चूंन (चूर्ण)—भोजन ।

१७०. बिभीखन—विभीषण । कीन—किया । भुजगेस—शेषनाग । महेस—महादेव । दुजेस (द्विजेश)—महर्षि । रिखी—ऋषि । आंन—अन्य ।

१७१. बिलासन—विलास करने वाला । बध—बंधन । अगराज (मृगराज)—सिंह । पळासन—आमिषहारी । हूंस—अभिलाषा, इच्छा ।

१७२. कीन—किये । गुन्हैं—अपराध । पर—प्रतिज्ञा, मर्यादा । बांन—वाणी । और—तरफ । निहारिएजू—दे खए ।

छंद महाभुजंगप्रघात (८ य.)

नमौ राम सीतावरं औधनाथं समाथं महाबीर संसार सारं ।
 अनहं अघट्टं अरोडं अगंजं अनमं अछेहं अरेहं उदारं ॥
 अनेकं असंकं अलटं अरेसं खगां पांण आजांणबाहू खपावै ।
 गहीरं सधीरं रघूराज बीरं गरीबं निवाजं कवी क्यौं न गावै ॥१७३

अथ वरण उपछंद वरणण तत्र आद सालूर छंद तिण लछण वरणण
 दूहौ

एक करण दुजबरसु खट, सगण अंत दरसाय ।
 पिंगळ मत अहपत पुणै, सौ सालूर कहाय ॥ १७४

छंद सालूर

(ग.ग. २४ ल.स. अथवा त+८न+ल.ग.)

पापोघ हरत अत जन चितवत ।
 तिन हरख करत दुख हरत हरी ॥
 सीतावर जसधर सुमति सदन सुभ्र ।
 कळुख सघन वन दहन करी ॥

१७३. औधनाथ—अयोध्यानाथ, श्रीरामचंद्र भगवान । समाथं—समर्थ । अनहं—अनहद ।
 अघट्टं—अद्वितीय, अपार । अरोडं—जबरदस्त । अगंजं—अजयी । अछेहं—अपार । अरेहं—
 निष्कलंक, पवित्र । असंकं—शंका या भयरहित । अरेसं—शत्रु । पांण—प्रभाव, प्रताप ।
 आजांणबाहू—आजानबाहु । खपावै—नाश करता है । गहीरं—गंभीर । सधीरं—धैर्यवान ।

नोट—ग्रंथकत्तनि अपने ग्रंथमें माया छंद प्रकरणमें छंद, उपछंद और दण्डका भेद अति संक्षेपमें
 बतलाया है । वहां पर लिखा है कि २४ मात्राका छंद, २४ से २६ मात्रा तक उपछंद
 और छंद और उपछंदके मेलसे दण्डक छंद बनता है । यहां पर वर्ण छंदोंमें उदाहरणमें
 जो उपछंद दिए हैं—वे वास्तवमें दण्डक वृत्तोंके अंतर्गत ही आते हैं । दण्डकवृत्तका
 लक्षण यही है कि जिस वर्ण वृत्तमें प्रत्येक पदमें २६ वर्णसे अधिक वर्ण हों वह वृत्त
 दण्डक कहा जायेगा । वे दण्डक वृत्त भी दो प्रकारके माने गये हैं—एक साधारण
 दण्डक जो गणबद्ध होते हैं, दूसरे मुक्त दण्डक जो गणोंके बंधनसे मुक्त रहते हैं ।

१७४. करण—दो दीर्घ मात्राका नाम । दुजबर—चार लघु मात्राका नाम । खट (षट)—छ ।
 अहपत (अहिपति)—शेषनाग । पुणै—कहता है ।

१७५. पापोघ—पापोंका समूह । हरत—मिटाता है । सदन—घर । कळुख (कलुष)—पाप ।
 सघन—घना ।

सारंग समथ सर सभक्त सुकर जुध ।
 असुर दसह-सिर अडर जरी ॥
 सौ रांम 'किसन' किव समर समरि ।
 जिहिं बिजय जिगन करि सियहिं बरी ॥ १७५

दूहौ

सौळह पनरह अखिर पर, होय जठै विसरांम ।
 यकतीसाखिर अंत गुरु, निहचै मनहर नांम ॥ १७६

छंद मनहर

छंद इकतीसौ कवित्त

कपटी कळंकी कूर कातर कुचाळ कोर ,
 'किसन' कहत कैसौ कळही अकांम हूं ।
 बैडौ हूं बकौरौ हूं बुरौ हूं बेसहूर बादी ,
 निलज निमोही नाथ निपट निमांम हूं ॥
 जसहीन जुलमी जनात जीव जातनाकौ ,
 जुगति बिनांही भखौ भूठ जांम जांम हूं ।
 गरुरके गांमी सुनौ रांमचंद्र सांमी,
 गाढौ गरीबी गुनाही तौ हूं रावरौ गुलांम हूं ॥ १७७

अन्य कवित्त

जांनुकी पुकारै जातुधानकी बिनास काजै ,
 आये बेग जल्पै गिरंदनकी पाजके ।

-
१७५. सारंग-धनुष । समथ-समर्थ । दसह-सिर-रावण । जिगन-यज्ञ । सिय-सीता ।
 बरी-वरण किया, पांणि-ग्रहण किया ।
१७६. अखिर-अक्षर । जठै-जहां । विसरांम-विश्राम । यकतीसाखिर-इकतीस अक्षर ।
 निहचै-निश्चय ।
१७७. कातर-कायर । कुचाळ-बुरी चाल चलने वाला । अकांम-बिना मतलबका, व्यर्थका ।
 बैडौ-उड़ण्ड । बकौरौ-बातूनी, वाचाल । बादी-जिद्दी । निपट-बहुत । निमांम-
 मर्यादाहीन । जातना-यातना । गरुर-गरुड़ । सांमी (स्वामी)-मालिक । गाढौ-गहरा ।
 गुनाही-गुनहगार ।
१७८. जांनुकी-सीता । जातुधान-राक्षस । गिरंदन-पर्वत । पाज-सेतु, पुल ।

टेर प्रह्लादकी सुनत नरस्यंघ रूप ,
 प्रगटे असंभ त्यौंही खंभते गराजके ॥
 बाहनें तियाग के उबाहने पगन धाये ,
 बाहरकौ जाहर रटत गजराजके ।
 'किसन' कहत रघुराज ढील कौन काज ,
 मेरी लाज राखिबौ भुजन माहाराजके ॥ १७८

छंद पुनः कवित्त

माया परिहरि रे पकरि रे चरन गुरु ,
 जर रे कळुख पुंज अकत न कर रे ।
 अंतकते डर रे न धर रे सुदेह नित ,
 कर रे सुक्रम सतसंगमें विचर रे ॥
 मरत अमर रे सु कौन तुव नर रे,
 पै स्त्रीमतको रर रे सु प्रेम द्रग भर रे ।
 तर रे जगत सिंधु पर रे चरन कंज ,
 धर रे हियेमें ध्यांन राघव समर रे ॥ १७९

छंद पुनः कवित्त

अकत करन कौन लावत है बार भूठी ,
 करत लबार बार बार आठूं-जांममें ।
 तन करतारकौ विचार हू न करै नेक ,
 बांधत कुटंबके बिटंब नेह दांममें ॥

१७८. नरस्यंघ-नृसिंहावतार । असंभ-असंभव । खंभ-स्तंभ । गराजके-गर्जना करके ।
 उबाहने- नंगे पैर । बाहर-रक्षा । ढील-विलम्ब, देरी ।

१७९. कळुख-(कलुष) पाप । पुंज-समूह । अकत-दुष्कर्म, पाप । अंतक-यमराज । सुक्रम-
 श्रेष्ठ कार्य, पुण्य कर्म । अमर-देवता । रर रे-स्मरण कर । सिंधु-सागर, समुद्र ।
 कंज-कमल ।

१८०. बार-समय । लबार-असत्यवादी, भूठा । बिटंब-प्रपंच । नेह-स्नेह । दांम-हृष्या, पैसा ।

स्वारथके काज जळ घांम सीत सहै ,
 नित रहत बिलंबी के अनुरूप बांममें ।
 एरे मन मेरे तेरे हितकी कहत हूं मैं ,
 तजि रे अन्हरे कांम देरे द्रग रांममें ॥ १८०

छंद पुनः कवित्त

मूत याकौ मूळ च्यार भूतते सथूळ कंतूत ,
 गूंथ दुख सहिके अभूत पूत जायेकौ ।
 हाडनकी माळा मांस छाळाते लपेटी भरी ,
 मळके मसाला ताळा पवन लगाये कौ ॥
 बिटचार आखर बिराज्यौ ऐसे पिंजरामें ,
 अंत उडि जेहैं पंछी बेद भेद गाय कौ ।
 पर उपगार केबौ देबौ कळु दांन ,
 सीताबर भजि लेबौ फळ पैबौ देह पाय कौ ॥ १८१

छंद पुनः कवित्त

पाय जुवराज मंद अंध दुरजोधन सौ ,
 भयौ मतिमंद रिंद फंद कर केतोई ।
 'किसन' कहत सिर धंतूत बिदुर संत ,
 मुखं भयौ बंध द्रोण भीखम सहे तौई ॥
 पांचू पूत पंडके पटकि बैठे हिम्मतकौ ,
 चूकि गौ छभाकौ भवतव्य बस चेतोई ।

१८०. घांम-गर्मी । सीत-सर्दी । बिलंबी-संलग्न, अनुरूप, अनुकूल, समान, उपयुक्त ।
 बांम-स्त्री । अन्हरे-अन्य, अनुचित । द्रग-नेत्र, नयन ।
१८१. मूत-मूत्र । याकौ-इसका । भूतते-आकाश, पवन, अग्नि, जल, पृथ्वी आदि ।
 सथूळ-स्थूल । कंतूत-मान कर, समझ कर । अभूत-अनोखा । छाळा-चमड़ी ।
 बिटचार-ग्राम-शूकर ।
१८२. द्रोण-द्रोणाचार्य । भीखम-भीष्मपितामह । पूत-पुत्र । पंड-पांडु । छभा-सभा ।
 भवतव्य-भवितव्य । चेतोई-ज्ञान, चेतना ।

द्रौपदीकी लाज ब्रजराज जौ न राखै तौ ,
गुलांम दूसासन तौ कलांम छीन लेतोई ॥ १८२

छंद पुत्रः कवित्त

गंगके सुथान नख करत प्रकास भान ,
रहत सदीव उर मधि पंचमाथके ।
पापहारी प्रगट अहल्याके उधारी सिर ,
मंडन सिखारी बनचारिनके साथके ॥
कोमळ बिमळ कोकनदसे अरुन जे ,
तलासे जुत कुंकम सुगंध रमा हाथके ।
अकरम नास मेरे हिये बसिबौ करौ ,
वे धरमनिवास ऐसे पद रघुनाथके ॥ १८३

दूहौ

सोळह सोळह अखिर पर, है विसरांम हमेस ।
अंत लघु घण अखिरी, वरणाव छंद विसेस ॥ १८४

छंद घणाखिरी ब्रज भाखा कवित्त

केसव कमळ नैन संत सुख देन संभू ,
भूमि पार भजतै अनेक भांत टार भय ।
निपट अनाथनके नाथ नरस्यंघ नांम ,
नरक निवारन नरेस्वर निपुन नय ॥

१८२. कलांम—वाक्य, वचन ।

१८३. सदीव—सदैव । मधि—मध्यमें । पंचमाथ—महादेव, हनुमान । पापहारी—पापको मिटाने वाला । उधारी—उद्धार करने वाला । कोकनद—लाल कमल । अरुन—लाल ।

१८४. अखिर—अक्षर । विसरांम—विश्राम । घण अखिरी—घनाक्षरी नामक कवित्त । घणाखिरी—घनाक्षरी ।

१८५. भांत—भांति, प्रकार । नरस्यंघ—नृसिंहावतार । निपुन—निपुण, चतुर, दक्ष । नय—नीति ।

‘किसन’ कहत करुनाके निघ कौसलेस,
परत सुरेस भुजंगेस औ रिखेस पय ।
सियानाथ बखतन काज जन लाज रख,
जग सिरताज माहाराज रघुराज जय ॥ १८५

चौपई

तेरै कौड़ बीयाळी लाख, सतरै सहंस सातसै साख ।
वळ छावीस कहै विख्यात, जाण छवीस वरण छंद जात ॥ १८६

अर्थ

एक वरणसूं लगाय छाईस वरण छंदरी अतरी जात छै । यथा—१३००००००००
तेरै कोड़ ४२०००००० बीयाळीस लाख १७००० सतरै हजार ७०० सातसै २६
छाईस । तेरै करोड़ बीयाळीस लाख सतरै हजार सात सौ छाईस अतरी छवीस
वरण छंदकी जात छै ।

दूहा

जपिया ‘किसने’ राम जस, एम वरण उपछंद ।
अघ आंमय करसी अळग, नहचै दसरथ नंद ॥ १८७
संमत अठारौ असीयौ, चौथ तिथ सुद माह ।
बुधवार जिण दिन जनम, लियौ ग्रंथ सुभ लाह ॥ १८८

इति स्त्री रघुवरजसप्रकास पिगळ ग्रंथ आठा किसना विरचिते वरण छंद
वरण उपछंद नाम वरण व्रत्ति संपूरण ।

१८५. सुरेस—इंद्र । भुजंगेस—शेषनाग । रिखेस—मर्हिषि । पय—चरण, पैर ।

१८६. बीयाळी—बयालिस । छावीस—छब्बीस । छवीस—छब्बीस । छाईस—छब्बीस । बीयाळीस—
बयालिस ।

१८७. आंमय—रोग । नहचै—निश्चय । नंद—पुत्र ।

१८८. संमत अठारौ असीयौ—सं० १८८० । चौथ—चतुर्थी । तिथ—तिथि । सुद(सुदि)—शुक्ल ।
माह—माघ मास । लाह—लाभ ।

अथ गीत छंद वरणण

दूहा

हीमत कर भज भज हरी, गांडू मत गींधाय ।
 धींग सदा करणौ धरणी, संतांतणी सिहाय ॥ १
 सुणिया नह तजता स्रवण, भजतानै भगवानं ।
 मीरां स्त्री अंगमें मिळी, मनां रळी धर मानं ॥ २

सोरठी

पेट हेक कज पात, मेट सोच संसौ म कर ।
 रे संभर दिन रात, नांम विसंभर नारियण ॥ ३

अथ गीत लछण

गीत ओटपा घाटरा बांका अनै त्रिबंक ।
 गीत अनोखा गोखरा सूधा बणै सणंक ॥
 भूप रचेता भीतडां ईसर नीमंधी आव ।
 गाई तिणसूं गीतडां, अधक आव अहराव ॥ ४

सोरठी

कसै पथर कमठांण, एक ठौड़ परठै इळा ।
 मुख मुख नीम मंडांण, तिणसूं न डगै गीतडा ॥ ५

१. गांडू-मूर्ख, कायर । गींधाय-मनके बुरे भाव प्रकट कर, बदबू देना । धींग-समर्थ । संतांतणी-संतोंकी । सिहाय-सहायता ।
२. स्रवण (श्रवण)-कान । रळी-आनंद ।
३. हेक-एक । कज-लिए । पात (पात्र)-कवि । सोच-चिन्ता । संसौ (संशय)-शक, सन्देह । म-मत । संभर-स्मरण कर । विसंभर-विश्वम्भर, ईश्वर । नारियण-नारायण ।
४. ओटपा-अद्भुत, विचित्र । घाट-रचना । बांका-बंक । अनै-और । त्रिबंक-टेढ़ा, कठिन । रचेता-रचने वाला, बनाने वाला । भीतडा-भवन । ईसर-ईश्वर । नीमंधी-रची, बनाई । आव-आयु, उम्र । गाई-वर्णनकी । तिणसूं-उससे । गीतडां-काव्यों, छंदों । अधक-अधिक । आव-आयु । अहराव-शेषनाग ।
५. कसै-कसे जाते हैं । बंधनसे हड़ करनेकी क्रिया । कमठांण-मकान आदि बनानेका बड़ा कार्य । परठै-रचते हैं, बनाते हैं । इळा-पृथ्वी । मंडांण-रचना ।

अथ गीतका अधिकारी कवि

गीतकी भाखा वरणण

दूहौ

अधिकारी गीतां अवस, चारण सुकवि प्रचंड ।
कौड़ प्रकारा गीतकी, मुरधर भाखा मंड ॥ ६

अथ अगण दधखिर दोस हरण

दूहौ

वैणसगाई वरणियां, अगण दधखर खैर ।
थई सगाई जेण थळ, वळै न रहियौ वैर ॥ ७

अथ गीतांकी नव उक्ति, ग्यारै जथा, ग्यारै दोस ।

दस वैणसगाई नांम लछण उदाहरण वरणण

दूहौ

उकतसु नव ग्यारह जथा, दोख अग्यारह दाख ।
वयणसगाई दसह विध, भांगव रूपग भाख ॥ ८

६. अधिकारी—योग्यता या क्षमता रखने वाला, उपयुक्त पात्र । अवस—अवश्य । प्रचंड—महान । मंड—रचना ।
७. अगण—छंद शास्त्रमें चार अशुभ गण जिनके नाम क्रमशः जगण, तगण, रगण और सगण हैं । छंदके आदिमें इनका रखना अमांगलिक माना गया है । दधखिर (दग्धाक्षर)—छंद-रचनामें प्रथम प्रयोग न किए जाने वाले वे अक्षर या वर्ण जिनका छंदोंमें प्रथम उपयोग अमांगलिक माना गया है । वैणसगाई—वर्ण-मैत्री । डिगल भाषामें गीत छंदोंकी रचनाका एक नियम विशेष जिसमें जिस वर्णसे जो पद (चरण) शुरू होता है वही वर्ण पदकी समाप्ति पर समाप्तिके अन्तिम चार वर्णोंमें कहीं न कहीं अवश्य लाया जाता है । इस प्रकारकी वर्ण-योजनासे छंद शास्त्रमें जो दग्धाक्षर व अशुभ गण माने गए हैं, अगर वे छंद-रचनामें आ जाये तो वैण-सगाई होनेसे उनका दोष नहीं लगता । दधखर—दग्धाक्षर । खैर—कुशल-क्षेम । थई—हुई । सगाई—संबंध, रिश्ता । जेण—जिस । थळ—स्थान । वळै—फिर । वैर—शत्रुता, दुश्मनी ।
८. उकत—डिगल छंद-रचनाका एक रचना नियम विशेष । जथा—डिगल गीतोंकी रचनाका एक नियम विशेष जिसमें कहीं तो यह अलंकारके रूपमें प्रयुक्त होता है और कहीं रीतिके रूपमें । दोख (दोष)—काव्यके गुणोंमें कमी लाने वाली साहित्य संबंधी बातें । दाख—कह । भांगव—चारण कवि, कवि । रूपग—डिगलका गीत छंद । भाख—कह ।

छंद नव उक्ति नाम

कवित्त छप्पे

सनमुख पहली सुद्ध १ दुई गरभित सनमुख दख २ ।
 परममुख सुद्ध प्रसिद्ध ३ अनै गरभित परमुख अख ४ ॥
 सुद्ध परामुख सरस ५ परामुख गरभित होई ६ ।
 सुद्ध स्त्रीमुख सातमी ७ सुकवि स्त्रीमुख संजोई ८ ॥
 उचरजै नमी मिस्त्रित उकति ९ पलटै पयण दवाळ प्रति ।
 रघुनाथ सुजस गावण रहस, अखी 'किसन' नव विध उकत ॥ ९

वारता

कैहवा-वाळा प्रसंगीरै सनमुख कवि कहै सौ सुद्ध सनमुख उक्ति कहावै ।

अथ सुद्ध सनमुख उक्ति उदाहरण

दूहौ

दससिर खळ मारण दुसह, हाथी तारण हाथ ।
 कपा रूप 'किसनौ' कहै, निमौ भूप रघुनाथ ॥ १०

वारता

सनमुख अन्योक्ति कर कहणौ सौ गरभित सनमुख उक्ति कहावै, और ऊपरै
 कहे नै आपरा मननै समभावजै सौ गरभित सनमुख उक्ति कहावै ।

अथ गरभित सनमुख उक्ति उदाहरण

दूहौ

उचरै आळ-जंजाळ औ, व्रथा करै बकवाद ।
 निज मन 'किसना' अहनिसा, अवधेसर कर याद ॥ ११

-
९. दुई-द्वितीय, दूसरी । अनै-और । अख-कह । उचरजै-कहिए । वयण-वचन ।
 दवाळ-डिङ्गल गीतका चार चरणका समूह । रहस-रहस्य । अखी-कही । कैहवा-वाला-
 कहने वाला । प्रसंगी-वह जिसके विषयमें प्रसंग चले, सम्बन्धी ।
 १०. दससिर-रावण । खळ-राक्षस । दुसह-महा भयंकर । उचरै-कहता है, वर्णन करता
 है । आळ-जंजाळ-व्यर्थका बवंडर । अहनिसा-रात दिन । अवधेसर-श्रीरामचंद्र
 भगवान ।

दूहौ

साठ सहस सुत सगररा, नहचै मुवा निकांम ।
तै धन ग्रीध जटाय तं , रिण रहियौ छळ रांम ॥ १२

वारता

जीनें रूपग कहै जीसूं अपूठौ कहीजै सौ सुद्ध पर मुख उक्ति कहावै, औररी
जस और प्रतसूं भाखण करणौ सौ सुद्ध परमुख उक्ति ।

अथ सुध परमुख उक्ति उदाहरण

सोरठौ

जीपे दससिर जंग, समंदां लग दीपै सुजस ।
ऊ रघुनाथ अमंग, जन पाळग समराथ जग ॥ १३

वारता

परमुख उक्तिनै अन्योक्तिरी कर कहणौ सौ गरभित परमुख उक्ति कहावै ।

अथ गरभित परमुख उक्ति उदाहरण

दूहा

हर समरौ होसी हरी, जीते जमरौ जंग ।
कर उदिम रोल्ब करै, भमरौ कीटी अंग ॥ १४
जिणनूं जाण अजांगरौ, ईखौ भेद अमंग ।
लाठी खर ऊपर लगत, पूजै जगत पमंग ॥ १५

वारता

कवि बिना वरणनीय नै पैलौ पैलानै कहै सौ सुद्ध परामुख उक्ति कहावै ।

-
१२. नहचै—निश्चय । निकांम—व्यर्थ । रिण—युद्ध । छळ—लिए । जीनें—जिसको । रूपग—
गीत छंद । जीसूं—जिससे । अपूठौ—उलटा । और—अन्य, दूसरा । प्रत—प्रति, लिए ।
भाखण—भाषण ।
१३. जीपे—जीत कर । दससिर—रावण । जंग—युद्ध । लग—पर्यन्त, तक । दीपै—शोभा
देता है । पाळग—पालन करने वाला । समराथ—समर्थ ।
१४. जंग—युद्ध । उदिम—उद्यम, उद्योग । रोल्ब—भौरा । भमरौ—भौरा । कीटी—छोटा
कीटाणु । अंग—भौरा ।
१५. जिणनूं—जिसको । अजांगरौ—अज्ञानका । ईखौ—देखो । खर—गधा । पमंग—घोड़ा ।

अथ सुद्ध परामुख उक्ति उदाहरण

दूहौ

समपी लंका सोवनी, दीन भभीखण दांन ।

जेण रांम उज्जळ सुजस, जंपै सकळ जिहांन ॥ १६

वारता

सकळ नांम सिवरौ है सौ सिवप्रत पारबती वचन छै । पैलौ पैलानै कहै सौ परामुख उक्त जिण रांम सौ परमुख उक्त अदभुतरस, पारबतीरौ बयण सौ परामुख उक्त नै सिवप्रत संभाखण ।

वारता

परामुखमें सनमुखरी छाया नीसरै सौ गरभित परामुख उक्ति कहावै ।

अथ गरभित परामुख उक्ति उदाहरण

दूहौ

हर जैरै कच-कूप मह, वसै कौड़ ब्रह्मंड ।

केम प्रभू मावै तिके, परगट कीड़ी पिंड ॥ १७

वारता

सातमीं सुद्ध स्त्रीमुख नांम उक्ति जठे परमेस्वरकौ वचन तथा कोई देवताकौ, तथा राजाकौ वचन तथा नाग वचन, सौ सारा रूपगमें एक निव है सौ सुद्ध स्त्रीमुख उक्ति कहावै ।

अथ सुद्ध स्त्रीमुख उक्ति उदाहरण

दूहौ

हूं आखूं नय वयण हिक, सांभळ भरथ सुजांण ।

करणौ तौ मौ अवस कर, पितचौ हुकम प्रमांण ॥ १८

१६. समपी-दी । सोवनी-स्वर्णकी । दीन-गरीब । भभीखण-विभीषण । सकळ-समस्त, सब अथवा महादेव, शिव । जेहांन-संसार । पैलौ-पहिला या दूसरा । प्रत-प्रति । संभाखण-संभाषण ।

१७. हर (हरि)-विष्णु । जैरै-जिसके । कच-कूप-रोम-कूप, रोम-छिद्र । मह-में । ब्रह्मंड-ब्रह्मांड । केम-कैसे । तिके-वे । परगट-प्रकट । पिंड-शरीर ।

१८. हूं-मैं । आखूं-कहता हूँ । नय-नीति । वयण-वचन । हिक-एक । सांभळ-सून । भरथ-भरत । सुजांण-चतुर । पितचौ-पिताका ।

वारता

आठमी कवि-कल्पित स्त्रीमुख उक्ति कहावै, जिणमें कवियण ने स्त्रीमुखरौ वयण दोनूँई नोसरै ।

वारता

स्त्रीरामजीरौ बचन लछमणप्रतिनै यूं कहियौ—अवधेस कवियण दोनूँ भेळा छै !

अथ कवि कल्पित स्त्रीमुख उक्ति उदाहरण

दूहौ

कोपै तूँ मौ राज कज, सांभळ वायक सेस ।

गरवां मत ग्रहियौ नहीं, यूँ कहियौ अवधेस ॥ १६

वारता

नवमी मिस्रत उक्ति जठै गीत कवित्त छंदादिकमें तुक-तुक प्रति तथा दवाळा दवाळा प्रति वचन पलटै, सौ मिस्रित उक्ति कहावै ।

अथ मिस्रित उक्ति उदाहरण

सोरठौ

वांण सराहै वांण, खाग सराहै समर खळ ।

मौज उभळ महरांण, सारा है रघुबर सुकव ॥ २०

इति नव उक्ति निरूपण ।

अथ अग्यारह प्रकार डिंगलकी जथा निरूपण

अथ अग्यारह जथा नाम छंद चंद्रायण

विधांनीक सर सिर फिर वरण वखांणजै ।

अहिगत आदसु अंत सुध पिण आंणजै ॥

१८. कवियण—कविजन, कवि । दोनूँई—दो ही ।

१६. मौ—मेरे । कज—लिए । सांभळ—सुन । सेस—लक्ष्मण । अवधेस—श्री रामचन्द्र ।

२०. दवाळा—गीत छंदके चार चरणवा समूह । वांण—वाणी । वांण—सरस्वती या पंडित । खाग—तलवार । समर—युद्ध । खळ—शत्रु । मौज—उदारता, दान । उभळ—तरंग, लहर । महरांण (महारांण)—सागर । सारा है—प्रशंसा करते हैं । निरूपण—निराण्य, विचार ।

२१. ग्यारह जथाओंके नाम—विधांनीक, सर, सिर, वरण, अहिगत, आद, अंत, सुध, अधिक, न्यून और सम । पिण—भी ।

अधिक न्यून सम नाम अग्यारह उच्चरै ।
 'किसन' जथा औ डिंगळ कवि आरै करै ॥ २१

वारता

प्रथम तौ विधानीक जथा कहावै जठै विधानीक तिसर गीत वणै सौ ।

अथ विधानीक नामा जथा उदाहरण

गीत सुपंखरौ

जात विधानीक तिसर गीत

वंसी ऐराकरां छ-भाख पैराकरां खड़गवाहां ,
 जोस मेधा आखरां आसुरां भंज जंग ।
 मोड़ाकरां नायबां-वाकरां अरांतोड़ा मनै ,
 साकुरां आखरांजोड़ा ठाकुरां स्त्रीरंग ॥
 अछेहां पै धाव सिधां सभाव पटैत अंगां ,
 कछ अंबा भांग कुळां अरेहां सकांम ।
 दौड़ बाद जीपणां लूणचै काज भंजे देहां ,
 रेवंतां नीपणां सूरां रंजै अरेहां रांम ॥
 तेजरा जळोधां वाक अरोधां विरोधां तीखा ,
 तातां पै निघातां जंगी होदां तेग ताव ।

२१. आरै करै—स्वीकार करते हैं ।

२२. वंसी—वंशका । ऐराकरां—नस्ल विशेषके घोड़ों । छ भाख—छ भाषाओं । पैराकरां—
 पार करने वाले । खड़गवाहां—योद्धाओं । मेधा—स्मरण रखनेकी शक्ति, धारण शक्ति,
 धारणा शक्ति । आसुरां—शत्रुओंको, राक्षसोंको । भंज—संहार करते हैं । जंग—युद्ध ।
 मोड़ाकरां—नस्ल विशेषके घोड़े । नायबां-वाकरां—कवि । अरांतोड़ा—शत्रुओंका नाश
 करने वाले । साकुरां—घोड़ा । आखरांजोड़ा—कवि । ठाकुरां—योद्धाओं । स्त्रीरंग
 (श्री रंग)—विष्णु, श्री रामचंद्र । अछेहां—बहुत । धाव—दौड़ । सिधां—सिद्धा । पटैत—
 योद्धा । कछ—देश विशेष जहाके घोड़े प्रसिद्ध होते हैं । अंबा—देवी, शक्ति । भांग—
 सूर्य । अरेहां—शत्रुओंको मारने वाले, अथवा निष्कलंक । दौड़—शीघ्र गमन या गति ।
 बाद—शास्त्रार्थ । जीपणां—जीतने वाला । लूणचै—नमकके । भंजे—नाश करते हैं । रेवंता—
 घोड़ों । नीपणां—कवियों । सूरां—योद्धाओं । रंजे—प्रसन्न होता है । अरेहां—ऐसों पर ।
 जळोधां (जलधि)—सागर । वाक—वाणी । तीखा—तेज । तातां—तेज स्वभाव, चंचल ।
 निघातां—अति तेज । जंगी—बड़ा । होदां—हाथीकी पीठ पर रखनेकी अमारी । तेग—
 तलवार । ताव—जोश ।

बेग ऐण रोधां बैण सबोधां सक्रोधां बंदै ,
 वाजंदां कव्यंदां जोधां इसां औधराव ॥
 सींधुरां ढहाड़ संबां दहाड़ बिभाड़ सत्रां ,
 धाव सिघ्र बिरदाई प्रवाड़ धरेस ।
 तुरंगां कव्यंदां बांबराड़ भड़ां रांम ताखा ,
 निखंगां रीभ्रणा धाड़ जानकी नरेस ॥ २२

वारता

दूजो सर नांमा जथा सौ गीतरा दूहांरी तीन तुकमें तौ और वात वरणै नै च्यार ही दूहांरी चौथी तुकमें कहै सौ वात निभी चाहै । आगै सात सांणौरां महै वेलियौ सांणौर गीत छै जीं महै चरणारव्यंदांरौ नांम च्यार ही दूहांरी चौथी तुकमें साबत निभ्यौ छै सौ देख लीज्यौ ।

अथ सरजथा उदाहरण

गीत वेलियौ सांणौर

औयण जे रांम सिया नित अरचै ,
 सुज चरचै सिव भ्रह्म सकाज ।
 जग अघहरण सुरसरी जांमी ,
 राजतणां चरणां रघुराज ॥ २३

वारता

तीजो सिर नांमा जथा कहावै जठै प्रमाणिक चौसरसूं लगाय नै प्रमांणीक सत सर तांई रूपग लखौ छै सौ अगाड़ी रूपगमें है, सत सर सुधी सांणौर कह्यौ छै सौ देख लीज्यौ ।

२२. बेग-गति । ऐण-हरिण । बैण-बचन । सबोधां-ज्ञान वाला । वाजंदां-घोड़ा । कव्यंदां-कवियों । जोधां-योद्धाओं । औधराव-श्री रामचंद्र भगवान । सींधुरां-हाथियों । ढहाड़-गिराने वाला । संबां-कृपणां । दहाड़-गर्जना, घोर ध्वनि । बिभाड़-संहार करने वाले । सत्रां-शत्रुओं । धाव-दौड़ । बिरदाई-बिसेद वाले । प्रवाड़-शाका । धरेस-धारण करने वाले । तुरंगां-घोड़ों । कव्यंदां-कवियों । बांबराड़-जबरदस्त । ताखा-महान, जबरदस्त । निखंग-वह जो किसीका प्रभाव या रौब न मानता हो परन्तु कर्तव्यपरायण हो, निशंक । रीभ्रणा-प्रसन्न होने वाले । धाड़-धन्य-धन्य । महै-मे, अंदर । चरणारव्यंदां (चरणारविंद)-कमल-चरण ।

२३. औयण-चरण । सुज-वह । भ्रह्म-ब्रह्मा । सुरसुरी-गंगा । जांमी-पिता, जनक । राजतणां-आपके, श्रीमानके । रूपग-गीत (छंद) ।

अथ सिर नांमा जथा उदाहरण

सुद्ध सांणौर सतसर गीत

अडग तेज अणथघ सरद, ध्यांन स्नुत आसती ,
नीम वर कार कळ जोग तप नांम ।
थिर प्रभा नीर पय यंद बुध नीत थट ,
मेर रिब समंद चंद भव भ्रहम रांम ॥ २४

अथ चौथी वरण नांम जथा कहावै ।

वारता

चौथी वरण नांम जथा कहावै, जिण महै नखसूं लगाय सिख तांई, तथा सिखसूं लगाय नख तांई वरणण होवै सौ यण ग्रंथ मधे बावीस जातरा छप्पै वरण्या जठै एक ती समवळ विधानं छप्पै देख लीज्यौ । दूजौ बावीस छप्पैमें स्त्री प्रतैं विधानीक छप्पै ।

अथ वरण जथा उदाहरण

समवल विधानं छप्पै

नयणकंज सम निपट, सुभत आंनन हिमकर सम ॥ २५

इत्यादि दुतीय विधानीक छप्पै

तुक

सेस इंदु म्रग दीप, जांण कोकिल म्रगपति गज ।

बेण्णि बदन चख नाक, बोल कटि जंघ चाल सज ॥ २६

वारता

पांचमी अहिगत नांम जथा कहावै, जिण गीतरी आदरी तुकरा आदमें जो पदारथ कहै, जिणरी संबंध तुकरा अंतमें नीसरै वचै और वात वरणै सापरीगत ज्यूं रूपगरा वरणणरी वक्रगति होय सौ अहिगत नांम जथा कहावै ।

२४. अडग—न डिंगने वाला, अटल । अणथघ—जिसका थाह न हो, अपार । स्नुत (श्रुति)—वेद । आसती—आस्तिकत्व । कार—मर्यादा, सीमा । कळ—कला (चंद्रकला) । जोग—योग । तप—तपस्या । थिर—स्थिर । प्रभा—कांति । पय—समुद्र । यंद—इन्द्र । बुध—बुद्धि । नीत—नीति । थट—है । मेर—सुमेरु पर्वत । रिब—सूर्य । समंद—समुद्र । भव—महादेव । भ्रहम—ब्रह्मा ।

नोट—सिर जथाके उदाहरणका गीत सतसर अगाड़ी मय अर्थके दिया गया है, उसे पढ़ कर पाठक समझें ।

अथ अहिगत जथा उदाहरण

साणौर गीत

सिव देवां इंद्र सिध सिध राजां ,
 है ग्रह रिच, रिचो है राज ।
 तरसुर सरित गंग तरराजं ,
 राजां सह सरहर रघुराज ॥
 कनक करग धातां हिम करगां ,
 रति-पति गरुड़ खगां सारूप ।
 दधां विधाता दुजां खीर-दध ,
 भूपां सिधां जानुकी भूप ॥
 गिरां हणू रुद्रां सोन्नगिर ,
 गाथां रुघ वेदां हरि गाथ ।
 कोटां गगां गजानन लंका ,
 नूपां सिरोमण सीतानाथ ॥
 भारथ लखण सेस अह भार्या ,
 सुकवि दुति धारां सुकवियां डुडंद ।
 लिछमीवर भगतां धू लायक ,
 नायक जगत दासरथ नंद ॥ २७

वारता

छठी आद जथा कहावै सौ पहलरा दवाळामें कहै सौ सारा दवाळामें कहणौ जिण जायगां थांणा-बंध वेलियौ रूपग गीत वणै सौ इण रूपग माहै अगाड़ी जांगड़ी प्रहास थांणा-बंध वेलियौ गीत छै सौ देख लीज्यौ । सात साणौरां महै छै ।

२७. तरसुर-कल्प-वृक्ष । सरित (सरिता)-नदी । गंग-गंगा नदी । कनक-सोना, स्वर्ण । धातां-धानुओंमें । हिम-स्वर्ण, सोना । रति-पति-कामदेव । दधां (उदधियों)-समुद्रों । विधाता-ब्रह्मा । दुजां (द्विजों)-ब्राह्मणों । खीर-दध (क्षीर उदधि)-क्षीर-समुद्र । गिरां (गिरियों)-पर्वतों । हणू-हनुमान । सोन्नगिर-स्वर्णगिरि, सुमेरु पर्वत । गाथां-कथाओं । रुघ-ऋग्वेद । गाथ-कथा । सिरोमण-शिरोमणि । डुडंद-सूर्य, भानु । दवाळा-गीत छंदके चार चारणोंका समूह । जायगां-जगह, स्थान ।

अथ आद जथा उदाहरण
थाणबंध वेलियौ गीतरौ दूहौ छै

गीत

सरण वखांगै जगत चित विखांगै जेम सिंध ,
मौज किव वखांगै चंदनांमा ।
बुध गिरा रांम हथवाह रिम वखांगै ,
वखांगै काछट्टपणौ बांमा ॥ २८

वारता

सातमीं अंत नांमा जथा कहावै, जठै चौटीबंध रूपग वणै । जी रूपग सारामें वरणन करै सौ अंतरा दवाळामें कहणौ, सौ इण ग्रंथरै आद बावीस कवितां मध्ये चौटीबंध कवित छै सौ देख लीज्यौ, यूहीं गीत जाणज्यौ ।

अथ अंत जथा उदाहरण चौटीबंध

छप्यै

सूरजपणौ सतेज, स्रवण यम्रत हिमकर सम ॥ २९

वारता

आठमीं सुध नांमा जथा कहावै, सौ जठै रूपगरी एक राह निभै, पैहला दूहारी पैहली तुकमें भाव सौ च्यार ही दूहारी पैहली तुकमें भाव । पैहारी दूजी तुकमें भाव सौ सारा दूहारी दूजी तुकमें भाव । पैलारी तीजी तुकमें भाव सौ सारा दूहारी तीजी तुकमें भाव । पैलारी चौथी तुकमें भाव सौही दूजा दूहारी चौथी तुकमें भाव होय सौ सुध जथा कहावै सौ यण रूपगमें आगै घौड़ादमी गीत छै सौ देख लीज्यौ ।

२८. दूहौ-गीत छंदके चार चरणका समूह । वखांगै-वर्णन करते हैं । प्रशंसा करते हैं । सिंध-(सिंधु) समुद्र । मौज-उदारता । चंदनांमा-यश, कीर्ति । बुध-पंडित । गिरा-वाणी । हथवाह-हाथसे किया जाने वाला शस्त्र-प्रहार । रिम-शत्रु । काछ-द्रढ-पणौ जितेन्द्रियता । संयमशीलता । बांमा-स्त्री । यूहीं-ऐसे ही ।

२९. स्रवण-श्रवण । यम्रत-अमृत । हिमकर-चंद्रमा । सम-समान । जठै-जहां । रूपग-गीत छंद, काव्य । कहावै-कही जाती है । यण-इस ।

अथ सुद्ध जथा उदाहरण
घोड़ादमौ गीत

राघव गह पला कीर कह पै रज ,
सिला उडी जांगै जुग सारौ ।
जीवन जगत कुटंब दिस जोवौ ,
पग धोवौ तौ नाव पधारौ ॥ ३०

वारता

नवमी अधिक नांमा जथा कहावै, जठै रूपगमें अधिकासूंअधिकौ वरगण
होवै, एक तौ फलाणासूं फलाणौ अधिकौ यूं होय हर दूजी गणना क्रमसूं
होय । एक दोय तीन च्यार पांच इत्यादिक क्रमसूं दो भांतकी अधिक जथा ।

अथ अधिक जथा उदाहरण

सोरठौ

रट नर अधिका राज, राजां अधिका सुर रटै ।
सुरां अधिक सुर राज, अवधेसर सुरपत अधिक ॥ ३१

वारता

दूजी यण ग्रंथरा बावीस छप्पै मध्ये नीसरणीबंध नांम छै, छप्पैमें देख लीज्यौ,
अधिक क्रम छै सौ देख लीज्यौ ।

नीसरणीबंध छप्पै कवित्त

एक रमा अहनिसा, दोय रवि चंद्र त्रिगुण दख ।
च्यार वेद तत पंच, सुरत छह सपत सिंध सख ॥ ३२

३०. गह—पकड़ कर । पला—अंचल । कीर—धीवर, नाविक । पै—चरण । जुग—संसार ।
सारौ—समस्त । दिस—तरफ । अधिकासूं अधिकौ—अत्यधिक । अधिकौ—अधिक ।
यूं—ऐसे ।

३१. राज—राजा । सुर—देवता । सुरराज—इन्द्र । अवधेसर—श्री रामचंद्र महाराज ।
सुरपत—इन्द्र । यण—इस ।

३२. सपत—सप्त, सात । सिंध—(सिंधु) समुद्र ।

इत्यादिक अधिक जथा दुविधि
वारता

दसमी सम नांमा जथा कहावै, जिण महै अभेद सम रूपग वरणौ, तथा सवि-
मय सावयव रूपकालंकार वरणौ, तथा वागेटौ, जागेटौ, नागेटौ, वादेटौ,
रूपग गीत वगौ सौ सम जथा कहावै । इण उदाहरणरा दूहा माफक गीत कवित्त
नीसांणी छंद जाण लीज्यौ ।

अथ सम जथा उदाहरण
दूहौ

अवधि गगन बाजी अयण, सयण कुमुद सुख साज ।
जस कर सिय रोहिणी जुकत, रामचंद्र महाराज ॥ ३३

वारता

अठै अधिक न्यून ही छै । सौ रामचंद्रजीने हर चंद्रमानै समान वरण्या छै,
जीसूं सम जथा जाणज्यौ ।

वारता

अग्यारमी न्यून नांमा जथा कहावै, सौ आगै सुध नांमा आठमी जथा कही
जीने क्रम भंग कर अस्तव्यस्त कर कहणी सौ न्यून जथा जाणज्यौ । पण रूपग
मध्ये घड़उथल्ल नांमा गीत छै । पैल्हा दूहारी पैली दोय तुकारौ धरम तौ तीन
दूहांमें नहीं छै, हर पाछला दूहांरौ धरम आगला दूहांमें नहीं जीसूं क्रम भंग
छै । अस्तव्यस्त पद छै जीसूं न्यून जथा छै ।

अथ न्यून जथा उदाहरण
घड़उथल्ल गीत

जम लग कठै भै सीस जियां ,
तन दासरथी नित वास तियां ।
तन दासरथी नह वास तियां ,
जम लगसी माथै जोर जियां ॥ ३४

इति ग्यारह जथा संपूरण

२३. जिण—जिस । महै—में । अभेदसमरूपग—अभेदसम रूपकालंकार । सावयव रूपकालंकार—
रूपकालंकारका एक भेद विशेष ।

३३. सयण—सज्जन । सिय—सीता । जुकत—युक्त । हर—और । जीसूं—जिससे ।

३४. कठ—कहां । भै—डर, भय । माथै—ऊपर । जियां—जिनके ।

ग्रथ गीतांका एकादस दोख निरूपण
छप्पे कवित्त

उकतसु सनमुख आदि निभै नह जिक्कौ अंध १ ।
निज वरगौ भाख विरोध सही छबकाळ दोख सुज २ ॥
नह व्है जात पित नांम हीण दोखण सौ कहिये ३ ।
वरण होय विसुध निनंग दोखण ते नहिये ४ ॥
पद छंद भंग सौ पांगळौ ५ अधिक ओछ कळ ऊचरै ।
वेलिया खुड़द विच जांगड़ौ वरगौ सजात विरुद्ध रे ६ ॥
अरथ होय आमंभू अपस ७ सौ दोख उचारत ।
जथा निभै नह जेण नाळछेदक निरधारत ॥
तिकौ दोख पख तूट जोड़ कच्ची जिण मांभळ ।
सुभ आखर मुड़ असुभ लखावै वधिर १० जिक्कौ वळ ॥
यक आद अंत वाळौ अखिर करै अमंगळ सोमकर ।
अगीयार दोख कवि आखिया अरे निवार रूपग ऊचर ॥ ३५

ग्रथ अंधादिक एकादस दोख उदाहरण कथन
छप्पे कवित्त

कहियौ मैं के कहूं किसूं अंधौ तैं कहियौ ।
लिता पांन धनंख रांम छबकाळौ लहियौ ॥
अज अजेव जग ईस निमौ तैं हीण दोख निज ।
रत नदीतरत कबंध सार इम चली निनंग सुज ॥

३५. निभै-निभता है । जिक्कौ-वह । अंध-एक साहित्यिक दोषका नाम । भाख-भाषा ।
छबकाळ-एक साहित्यिक दोषका नाम । सुज-वह । पित-पिता । हीण दोखण-एक
साहित्यिक दोषका नाम । निनंग-एक साहित्यिक दोषका नाम । पांगळौ-एक
साहित्यिक दोषका नाम । ओछ-कम । कळ-मात्रा । आमंभू-वह जो कठिनतासे
समझमें आवे । अपस-एक साहित्यिक दोषका नाम । नाळछेदक-एक साहित्यिक
दोषका नाम । तिकौ-वह । पखतूट-एक साहित्यिक दोषका नाम । जोड़-काव्य-
रचना । मांभळ-मध्यमें । वधिर-एक साहित्यिक दोषका नाम । वळ-फिर ।
अमंगळ-एक साहित्यिक दोषका नाम ।

३६. छबकाळौ-छबकाळ, दोषका एक नाम ।

कवि छंदोभंग पंग कह तुक धुर लङ्गण तोरमें ।
जात विरुध जांगडारौ दूहौ वगै लघू सांगोरमें ॥ ३६
विस्णु नांम कुळ विस्णु विस्णु सुत मित्र अपस वद ।
कच अहिमुख ससि लंक स्यंघ कुच कोक नाळ छिद ॥
मनख्या मत विललाय गाय प्रभुजी पख तूटल ।
रांमण हणियौ रांम गूह खाधौ तारक खळ ॥
यण भांत कहै बहरौ यळा महपतमें पय रांम रे ।
तुक एण अमंगळ आद अंत कवियण विध गुण नह करे ॥ ३७

अथ ग्यारह दोख छप्पे अरथ

कहियौ मैं अती सन्मुखादिक नव उक्ति कही ज्यां महली एक ही उक्तिरौ रूप निभै नहीं, उक्तिरी ठीक पड़े नहीं सौ अंध दोख । कहियौ मैं के कहुं किसूं, अठै कवि वचन छै के कोई और वचन छै, के देव नर नाग वचन छै, के मानसी विचार छै, अठै बचनरी खबर नहीं, संदेह छै, उक्तिरौ रूप हठियौ छै । सनमुख छै के परमुख छै, के परामुख छै, के स्त्रीमुख छै, के गरभित छै, के मिस्त्रित छै । अठै कांई निस्चय नहीं जिणसूं अंध दोख छै । १

भाखा विरुद्ध सौ छबकाळ दूखण कहावै । लिता, पांन, धनंख रांम । लिता पंजाबी भाखा छै । पांन ब्रज भाखा छै । रांम देस भाखा । अठै तीन भाखा सांमल, जिणसूं छबकाळ दोख छै । २

जातरौ पितारौ मुदी जाहर न होवै सौ हीण दोख कहावै । अज अजेव जगईस नमौ । अठै अज सिवनै कह्यौ के विस्णु नै, दोई अजैव दोई जगतरा ईस छै, यां दोयांईरै जात किसो नै मा बाप किसान, फेर अजन्मारै मा बापरौ लेखौ कांई ठीक नहीं, नांमरी पण ठीक नहीं । जिण ताबै हीण दोख हुवौ । ३

३६. पंग-पांगळा नामक एक साहित्यिक दोषका नाम ।

३७. नाळ छिद-नाळ छेद नामक साहित्यिक दोषका नाम । पख-तूटल-वह जिसका पक्ष खंडित हो-एक साहित्यिक दोषका नाम । खाधौ-ध्वंश किया, मारा । तारक-तारकासुर नामक राक्षस । बहरौ-एक साहित्यिक दोषका नाम ।

१. ज्यां-जिन । महली-अन्दरकी । ठीक-ज्ञान, पता । के-या, अथवा । मानसी-मनुष्य सम्बन्धी । हठियौ-नष्ट हुआ ।

२. दूखण-दोष । सांमल-साथ ।

बिना ठिकाणों विकळ वरणण होय सौ निनंग दोख तथा नग्न दोख । पैली कहवारी वात पछै वरणौ, पछै वरणवारी वात पैहली वरणौ सौ विकळ वरणण वाजै ज्युं अठै रत नद तिरत कबंध सार इम चली । पैहली तरवार चालै जद लोही आवै, जद नदी वहै, अठै पैहलो लोहीरी नदी वरणी, फिर कबंध वरण्या, जठा पछै तरवार चली कही, ठिकाणाचूक वरणण छै, जीसू निनंग दोख हुवौ । ४

छंद भागै सौ छंदभंग, पांगुळौ दोख कहावै । तुक कवि छंदोभंग कह, इण तुकमें एक मात्रा घाट छै । गगा कका विचै ससौ चाहीजै, छपैरी नवमी तुकरै तथा पांचमी तुकरै पूरवारधमें पनरै मात्रा चाहीजै सौ अठै चवदै मात्रा छै । एक मात्रा कम छै । छंद भागौ जीसू छंदभंग पांगुळौ दोख हुवौ । ५

जात विरोध सौ लघु सांगौर मही गीत ४ वेलियौ सुहरौ खुड़द भेद भेळा होवै पिरा जांगड़ौ भंळौ न हुवै । जांगड़ारौ दूहौ वरौ सौ जात विरोध (दोख) हुवौ । ६

जठै अमूभयौ अरथ होय दस्टकूट गूढा ज्युं किलस्टारथ ज्युं महाकस्टसू अरथ होय सौ अपस दोख कहावै ज्युं विस्रा न्नाम कुळ विस्रा सुत मित्र । इति विस्रा कु न्नाम हरीनें हरी न्नाम सूरजकौ जीसू सूरजका वंसका रामचंद्र सूरज छै । फेर विस्रा कु हरी न्नाम नै हरी न्नाम सूरजको जीसू सूरजका सुत सुग्रीवका मित्र स्त्री रामचंद्र इसी तरै महा कस्टसू अरथ होय सौ अपस दोख कहावै । ७

जीं रूपगमें विधानीक आदि नव जथा नहीं निभै सौ नाळ छेद न्नाम दोख कहावै, कच अहि मुख ससि स्यंघ लंक कुच कोक नाळ छिद, चोटी कही मुख कह्यौ कमर कही नै पछै कुच कहा, जीसू क्रम भंग हुवौ, चौथी वरण न्नामा जथा जठै सिख नखकै वरणण होय सौ अठै निभी नहीं । जीसू नाळ छेद दोख हुवौ । ८

जिण रूपगमें पतळी जोड़ होय सौ पख तूट दोख कहावै, मनख्या मत विललाय गाय प्रभूजी पख तूटल । अरथ मनख्या पद कची जोड़ ग्रामीण विलोवड़ी, विललाय चौपद । गायक चौपद प्रभूजी प्रभूपद ठीक पिण जीकारासू यौ पण कचौ । इसी कची पतळी जोड़ जीं रूपगमें होय सौ पख तूट दोख कहावै । ९

३. मुदौ-ज्ञान । दोयाई-दोनों ही ।

४. ठिकाणौ-स्थान ।

५. घाट-कम ।

७. अमूभयौअरथ-कविता या गद्यका वह अर्थ जो आसानीसे समझमें न आ सके, दृष्टकूट अर्थ । द्रस्टकूट-दृष्टकूट । किलस्टारथ-किलष्टार्थ ।

८. जीं-जिस । रूपग-गीत छंद या काव्य ।

सुभवायक है, सौ मुड़ नै पाछौ असुभ मालम हुवै सौ बहरौ दोख कहावै । रामण हणियौ राम, गूह खाधौ तारक खळ, हणियौ पद राम रांवण सब्द विचै छै सौ दुवांसूं अरथ लागै छै, राम हणै या रामण हणौ । राम रामणनै हण्यौ कै रामण रामनै हण्यौ, निरधार नहीं, तारकासुर दैतनै, गूह नांम स्वांमी कारतिकरौ छै सौ तारक खळ दुस्टनै स्वांमी कारतिक खाधौ । जुधमें विनास कियौ अरथ छै, जींकौ सुभपणौ मुड़ै नै असुभ अरथ मालम होवै छै । गूह खाधौ इसौ ग्लांण सब्दारथ असुभ भासै छ जौंसूं बहरौ दोख छै, तथा कोई कवि सींगमंड पिण इण दोखनै कहै छै । १०

रूपगरी आदरी तुकरौ आद अखिर नै रूपगसूं पूरण होय जिण अंतरी तुकरौ अंतरौ अखिर मिळायां असुभ अरथ प्रगटै सौ अमंगळ दोख कहावै छै । ज्यूं महपतमें पय राम रै । अण तुकरौ आदरौ मकार अंतरौ रैकार भेळा कियां मरै । यसौ असुभ सब्द भासै छै जिणसूं अमंगळ नांम दोख हुवौ । ११

इति एकादस प्रकार दोख संपूरण ।

अथ नीसांणी त्रिविधि वैण सगाई नांम लछण उदाहरण

दूहौ

वयण सगाई तीन विधि, आद मध्य तुक अंत ।

मध्य मेल हरि मह महण, तारण दास अनंत ॥ ३८

वारता

दूहारी पैहलीरी दोय तुकांमें तुकरा आद अखिररौ तुकंतरा आद अखिरसूं संबंध जिणसूं वैण सगाई हुई । १। सौ यधक कहीजै । दूहारी तीजी तुकमें मध्य मेळ वयण सगाई हुई सौ समवैण सगाई । २। दूहारी चौथी तुकमें अंत वयण सगाई, सौ न्यून वैण सगाई । ३। आदरौ अखिर तुकंतरा अखिर हेठै आवै सौ तौ उत्तिम वैण सगाई । १। आदरौ अखिर तुकंतरा दोय अखिरां हेठै आवै सौ मध्यम वैण सगाई हुवै । २। आदरौ अखिर तुकंतरा तीन अखिरां नीचै आवै सौ मध्यम वैण सगाई हुई । ३। नै आदरौ अखिर तुकंतरा च्यार अखिरां हेठै आवै सौ अधमाधम वैण सगाई कहीजै । ४। अठा सवाय सौ निकमी सिथळ वयण छै ।

१०. दुवां—दोनों । हण्यौ—मारा, संहार किया । खाधौ—भक्षण किया, ध्वंस किया । निरधार—निश्चय । ग्लांण—ग्लानी ।

३८. महमहण (विष्णु)—ईश्वर । यधक—अधिक । अखिर—अक्षर । हेठै—नीचे । उत्तिम—उत्तम, श्रेष्ठ । वयण—वर्ण मैत्री, वयण सगाई ।

अथ उतिम मध्यम अधिम अधमाधम च्यार प्रकार वैण सगाई उदाहरण

सोरठौ

लेणा देणा लंक, भुजडंड राघव भांमणै ।

आपायत अणसंक, सूर दता दसरथ तणा ॥ ३६

वारता

पैली तुकमें उतिम ।१। दूजी तुकमें मध्यम ।२। तीजी तुकमें अधयम ।३। चौथी तुकमें अधमाधम ।४। अ च्यार वैण सगाई । तीन आगै कहौ इण प्रकार सात वैण सगाई कही । पैला दूहामें आद वैण सगाई कही सौ नै दूजा दूहामें उतिम वैण सगाई कही सौ एक गिणां तौ छ भेद नै जुदी दोय गिणां तौ सात भेद छै । इण प्रकार वैण सगाई समझ लीज्यौ ।

अथ सावरणी अखिरांरी अखरोट वैण सगाई वरणण

नीसांणी

आ ई उ ए य व यता मित वरण मुणीजै ।

ज भ ब व प फ न ग ग घ बि ब ह औ मित्र अखीजै ।

त ट ध ठ द ड च छ सुकवते गत जुगम गिणीजै ।

अकाराद जुग जुग अखर अखरोट अखीजै ।

अधिक अनै सम न्यून ऐ त्रहुं भेद तवीजै ॥ ४०

उदाहरण

आद अखिर सौ अंतमें खुल अधिक सखीजै ।

अधिक खुलै तद बे अधिक सम तिकौ सहीजै ।

ज भ ब वाद १ क्रम २ न्यून औ अखरोट कहीजै ॥ ४१

३६. भांमणै—बलैया, न्यौछावर । आपायत—शक्तिशाली, समर्थ । अणसंक—निर्भय, निशंक । दता—दातार । तणा (तनय)—पुत्र । तुक—पद्यका चरण ।

४०. सावरणी—सवर्ण । अखरोट—राजस्थानी (डिगल) साहित्यमें वयण सगाईका ही एक भेद जहाँ पर मित्र वर्णसे या जुगम (युग्म) अक्षरका युग्म अक्षरमें यथास्थान मेल हो । अखिरांरी—अक्षरोंकी । यता—इतने । मित—मित्र । वरण (वर्ण)—अक्षर । मुणीजै—कहे जाते हैं । अखीज—कहे जाते हैं । जुगम (युग्म)—दो, जोड़ा । गिणीजै—गिने जाते हैं । जुग (युग)—दो । अखीज—कहे जाते हैं । अनै—और । तवीजै—कहे जाते हैं ।

४१. सखीजै—साक्षी दी जाती है । अखरोट—अखरोट ।

अथ अकारादिक वकारांत अधिक मित्र अखरोट उदाहरण
दूही

अवधि नगरै ईसरा, एहा हाथ उदार ।
यण सरणागत वासतै, दीध लंक सुदतार ॥ ४२

सम अखरोट उदाहरण कवित्त

जस कज करै भळूस वाज गजराज वडाळा ।
पह दे पीठ अफेर गहर रघुनाथ सिघाळा ॥
नूपत रूप मघवांण,

अथ न्यून अखरोट ।

तसां वरसण द्रब अट्टळ ।
धमचा कां ढींचाळ डौळ खग भाट लखां दळ ॥
चौरंग उरस चाचर छिबै हर अज पूरण हंसरौ ।
महाराज रांम सम महपती दांन खाग कुण दूसरौ ॥ ४३

अर्थ

पैला दूहामें तौ वैण सगाई । आद मध्य तुकांत तीन कही ज्यांनै हीज अधिक सम न्यून जाणजै । १। दूजा दूहामें उतम मध्यमादिक च्यार प्रकार कही । २। फेर नीसांणीमें सावरणी अखरांरी अखरोट कही सौ पैला दूहामें तौ अकारादि वकारांत कही सौ अधिक । पछै कवितरी पांच तुकांमें जकारादि णकारांत सम अखरोट कही, फेर छपैरी च्यार तुकमें तकारादि छकारांत न्यून वरण मित्र तथा वैण सगाई, तथा अखरोट कही सौ समभ लीज्यौ । दस प्रकार छै—आद १ मध्य २ अंत ३ उत्तिम ४ मध्यम ५ अध्येम ६ अधमाधम ७ अधिक ८ सम ९ न्यून १० ।

इति दस वैण सगाई वरणण ।

४३. भळूस—जलसा । वाज—घोड़ा । गजराज—हाथी । वडाळा—बड़ा । पह (प्रभु)—राजा । गहर—गंभीर । सिघाळा—श्रेष्ठ । मघवांण—इन्द्र । तसां—हाथों । वरसण—वर्षा करने वाला, दान देने वाला । अट्टळ—निरंतर । ढींचाळ—हाथी । चौरंग—युद्ध । उरस—आसमान । चाचर—शिर । हर—महादेव । अज—ब्रह्मा । हंस—अभिलाषा । ज्यांनै—जिनको । हीज—ही ।

अथ गोतांका नाम निरूपण

दूहौ

पढ वसंतरमणी १ प्रथम, मुण जयवंत २ मुणाळ ३ ।

आदगीत त्रय अक्खिया, खगपत अगै फुणाळ ॥ ४४

पुनरपि सात सांणौरका नाम कथन

छपे

सुध १ वडौ सांणौर २ समभू दूसरौ प्रहासह ३ ।

वळ तीजौ वेलियौ खुड़द चौथौ सर रासह ५ ॥

सुज पंचम संहणौ छठौ जांगड़ौ सुखज्जत ६ ।

सोरठियौ सातमौ ७ विहद मुखकत वज्जत ॥

त्रय दुहै मांभ छपय सपत आद गीत अह अखीया ।

अन मिळै गीत यांसुं अवस भांत नदी दध भखीया ॥ ४५

अन्य प्रकार गीत नाम कथन

दूहौ

सांणौरांसुं गीतके, अन छंदां होय ।

बेछंदां मिळ गीतके, वरणां नाम सकोय ॥ ४६

अथ पुनरपि गीत नाम कथन

छंद बेअख्यरी

स्त्री गणराज सारदा सुखकर ।

बगसौ सुमत रांम सीताबर ॥

४४. निरूपण-निर्णय, विचार । मुण-कह । अक्खिया-कहे । खगपत-गरुड़ । फुणाळ-शेषनाग ।

४५. वळ-फिर । सुज-फिर । संहणौ-सोहणौ नामक गीत छंद । सुखज्जत-शोभा देता है । अह-शेषनाग । अखीया-कहे । अन-अन्य । यांसुं-इनसे । अवस-अवश्य । दध (उदधि)-समुद्र । भखीया-कहे ।

४६. सकोय-सब ।

४७. गणराज-श्री गणेश । सारदा-सरस्वती । बगसौ-प्रदान करो, दो । सुमत (सुमति)-श्रेष्ठ मति, सुबुद्धि ।

पिंगळ नाग कपा जौ पाऊं ।
 गीत नांम दीठा जूं गाऊं ॥
 गीत अपार अगम जग गावै ।
 दीठा जेण जिता दरसावै ॥ ४७

अथ फेर गीतांका नांम कथन

छंद बे अखरी

विधानीक १ पाडगती २ त्रेवड ३ ।
 वंकौ ४ त्रबंकडौ ५ सुकत्री धड़ ॥
 चौटी-बंध ६ मुगट ७ दौढौ ८ चव ।
 सावभडौ ९ हंसावळ १० सूत्रव ११ ॥
 गजगत १२ त्रिकुटबंध १३ मुड़ियल १४ गण ।
 तिरभंगौ १५ एक अखर १६ भांग १७ तण ॥
 भण अड़ीयल १८ भमाळ १९ भुजंगी २० ।
 चौसर २१ त्रिसर २२ रेणखर २३ रंगी २४ ॥
 अट्ट २५ दुअट्ट २६ बंधअहि २७ अक्खव ।
 सुपंखरौ २८ सेलार २९ प्रौढ ३० तव ॥
 विडकंठ ३१ सीहलोर ३२ सालूरह ३३ ।
 भमर-गुंज ३४ पालवणी ३५ भूरह ३६ ॥
 घणकंठ ३७ सीह ३८ वगा उमंगह ३९ ।
 दूणौगोख ४० गोख ४१ परसंगह ॥
 प्रगट दुमेळ ४२ गाहणी ४३ दीपक ४४ ।
 सांगोरह ४५ संगीत ४६ कहै सक ४७ ॥
 सीहचलौ ४८ अर अहरनखेड़ी ४९ ।
 भणिया नाग गरुड सांभेड़ी ॥

४७. पिंगळ नाग-शेषनाग । दीठा-देखे । जूं-जैसे । गाऊं-वर्णन करूं ।

ढोलचाळौ ५० घड़उथल ५१ रसखर ५२ ।
 चितविलास ५३ कैवार ५४ सहुचर ॥
 हिरणभंप ५५ घोड़ा दम ५६ मुड़ियल ५७ ।
 पढ लहचाळ ५८ भाखड़ी ५९ अणपल ॥
 वळै हेकरिण ६० धमळ ६१ वखांगां ।
 पढ काळौ ६२ गजगत ६३ परमांगां ॥
 भाख ६४ गीत फिर अरधभाख ६५ भण ।
 मांगण जाळीबंध ६६ रूपक मुण ॥
 कहै सवायौ ६७ सालूरह ६८ किव ।
 त्रीबंकौ ६९ धमाळ ७० फेर तव ॥
 सातखणौ ७१ ऊमंग ७२ इकअखर ७३ ।
 यक अमेळ ७४ बे गूंजस ७५ भमर ७६ ॥
 कवि चौटियौ ७७ मंदार ७८ लुपतभड ७९ ।
 त्रीपंखौ ८० व्रध ८१ लघू ८२ सावभड ८३ ॥
 दुतिय भडमुकट ८४ दुतिय सेलारह ८५ ।
 त्राटकौ ८६ मनमोह ८७ विचारह ॥
 ललितमुकट ८८ मुकताग्रह ८९ लेखौ ।
 पंखाळौ ९० अ गीत परेखौ ॥
 वसंतरमण ९१ आद कव वतावै ।
 गीत निनांण नांम गिणावै ॥
 सुणिया दीठा जिके सखीजै ।
 विणा दीठा किण भांत वदीजै ॥
 रांम सुजस भणतां रघुराई ।
 देसी असुधां सुध दिखाई ॥ ४८

अथ गीत वरण्या तत्रादि वसंतरमणी नामा गीत लक्षण
द्वौ

आद पाय उगणीस मत, बीजी सोळ वखांण ।
अंत भगण जिण गीतनू, वसंतरमणि बखांण ॥ ४६

अथ गीत वसंतरमणी नाम सावभङ्गौ उदाहरण
गीत

कर कर आदमें हिक नगण सुभंकर ।
धुर उगणीस मत्त नहचै धर ॥
बे लघु होय तुकंत बराबर ।
सुसबद रांम कहै मभ्भ सुंदर ॥
गीत वसंत रमण किव गावत ।
सोळह पद-प्रत मात सुभावत ॥
पात जकौ जग सोभा पावत ।
रच सावभङ्गौ रांम रिभावत ॥
सांभ्भ रदा भासै कौसत-मण ।
भुज आजांन आसुरां भांजण ॥
वण भ्रगु लात उवर विसतीरण ।
तण दासरथ धनौ जन तारण ॥
साभ्भै पय बंदगी सुरेसर ।
जस प्रभणौ अह सिंभ दुजेसर ॥

५०. हिक-एक । सुभंकर-श्रेष्ठ । धुर-प्रथम, प्रारम्भमें । मत्त-मात्रा, कला । नहचै-निश्चय । सुसबद-यश, कीर्ति । मभ्भ-मध्य, में । किव-कवि । गावत-वर्णन करता है । पद-प्रत-प्रतिपद, चरण । सुभावत-सुन्दर लगती है । जकौ-वह जो । सोभा-कीर्ति । पावत-प्राप्त करता है । रिभावत-प्रसन्न करता है । कौसत-मण (कौस्तुभमणि)-पुराणानुसार एक रत्न जो समुद्र-मंथनके समय मिला था और जिसको विष्णु अपने वक्ष-स्थल पर धारण करते हैं । आसुर-असुर राक्षस । भांजण-नाश करनेको, नाश करने वाला । तण (तनय)-पुत्र । धनौ-धन्य-धन्य । जन-भक्त । तारण-उद्धार करने वाला । साभ्भै-करते हैं । पय-चरण । बंदगी-सेवा, टहल । सुरेसर-इन्द्र । प्रभणौ-वर्णन करते हैं । अह-शेषनाग । सिंभ-शंभु, महादेव । दुजेसर-द्विजेश्वर, महर्षि ।

‘किसन’ कहै कर जोड़ कवेसर ।
नमौ राम रघुवंस नरेसर ॥ ५०

अथ मुणाळ नाम गीत सावभङ्गौ लच्छण
दूहौ

आद चरण अट्ठार मत, सोळह अवर सचाळ ।
जांण सगण तुक अंत जिण, मुण सौ गीत मुणाळ ॥ ५१

अथ मुणाल नाम गीत उदाहरण

धैर्धींगर कदम आवळा धरतौ ।
भड़ वरसात जेम मद भरतौ ॥
सुज आयौ जळ पीवण सरतौ ।
करणी जूथ बीच सुख करतौ ॥
मैंगळ कुटंब सहत उनमतरै ।
आब हिलोळ चोळ की अतरै ॥
धूम सुगौ चख आग धकतरै ।
जाजुळ ग्राह जागीयौ जतरै ॥
चख मिळ बिहूं हुवौ चख-चड़बौ ।
जोम अथाग जाग उर जुड़बौ ॥

५०. कवेसर—कवीश्वर ।

५१. आद—आदि, प्रथम । अट्ठार—अठारह । मत—मात्रा । अवर—अपर, अन्य । जिण—जिस । मुण—कह ।

५२. धैर्धींगर—हाथी । आवळा—विकट । धरतौ—चरण रखता हुआ । भड़—छोटी-छोटी बूंदकी निरंतर होने वाली वर्षा । जेम—जैसे । भरतौ—टपकता हुआ, श्रवता हुआ । सुज—वह । सरतौ (सरिता)—नदी । करणी—हथनी । जूथ—यूथ, भुण्ड । करतौ—करता हुआ । मैंगळ—हाथी । सहत—सहित । उनमत—उन्मत्त, मस्त । आब—जल । हिलोळ—विलोडित कर । चोळ—क्रीड़ा । अतरै—इतनेमें । धूम—कोलाहल । चख (चक्षु)—नेत्र । आग—अग्नि । धकतरै—प्रज्वलित होते हैं । जाजुळ—भयंकर । जतरै—जितनेमें । बिहूं—दोनों । चख-चड़बौ—कोपसे लाल नेत्र । जोम—जोश, आवेग । अथाग—अपार । जुड़बौ—भिड़ना, टक्कर लेना ।

बिहुंवां नह सूधौ बाहुड़बौ ।
 भारथ हुवौ ग्राह गज भड़बौ ॥
 कर प्रब सहंस बरस भारथकौ ।
 जोर टूट बीछड़बौ जुथकौ ॥
 सुज बळ बध जळ ग्राह समथकौ ।
 थळचारी जिण हूं गज विथकौ ॥
 चौवळ ग्राह तंत गज चरणां ।
 जकड़ डबोवण खंच जबरणां ॥
 बे आंगुळ जळ संड उबरणा ।
 करी करी हरिहंता करणा ॥
 दीन पुकार स्रवण सुण हसती ।
 तज कमळा पाळा करत सती ॥
 आतुर चक्र ग्राह हण असती ।
 हरि ग्रह हाथ तारियौ हसती ॥
 असरण दीन दुखित ऊपररौ ।
 धू धारण भेलौ गिरधररौ ॥
 कीजंतां ऊपर निज कररौ ।
 विरद हुवौ जुग जुग रघुबररौ ॥ ५२

५२. बिहुंवां-दोनों । सूधौ-सीधा । बाहुड़बौ-वापिस मुड़ना, वापिस आना या होना । भारथ-
 युद्ध । भड़बौ-टक्कर, टक्कर लेना । प्रब-पर्व । बीछड़बौ-दूर होना । जुथ (यूथ)-
 भुण्ड । समथ-समर्थ । थळचारी-स्थलचारी । जिण-जिस । हूं-से । विथकौ-व्यथा-
 पूर्ण, पीड़ित, दुखी । चौवळ-चारों ओर । तंत-तंतु । जकड़-बांध कर । डबोवण-
 डुबानेको । खंच-खींच कर । जबरणां-जबरदस्तीसे, बलात् । बे (बे)-दो । आंगुळ-
 उंगली । उबरणा-बची । करी-हाथी । करी-की । हरिहंता-ईश्वरसे । करणा
 (करुणा)-आर्त, पुकार । दीन-आर्त, करुणापूर्ण । स्रवण-कान । हसती-हाथीकी ।
 कमळा-लक्ष्मी । पाळा-पैदल । आतुर-तेज । हण-मार कर । असती-दुष्ट ।
 धू-धारण-निश्चय । भेलौ-सहारा, मदद ।

दूही

धुर उगणीसह कळहधर, अन तुक सोळह ठाह ।

गण जिण अंतह करण गण, सौ जयवंत सराह ॥ ५३

अथ गीत जयवंत सावभङ्गौ उदाहरण

गीत

तीकम पाळगर जन देवतरौ सौ ।
 रात दिनां मुख नांम ररौ सौ ॥
 समण त्रास कीनास सरौ सौ ।
 भारी राघवतणौ भरोसौ ॥
 जोय ग्रीध कपि कारजि सारै ।
 दे द्रग सवरी गौहद सारै ॥
 थूं विसवास राख मन थारै ।
 सामळियौ जन नौज विसारै ॥
 गाढौ प्रसन रहै जस गायां ।
 बाधारै ईजत बिरदायां ॥
 ऊमै नहीं अरक दिन आयां ।
 सीताबर भूलै सरणायां ॥
 पर प्रहळादतणी प्रतपाळी ।
 वळ धू अखी कियौ वनमाळी ॥

५३. धुर—प्रथम । उगणीसह—उत्तीस । कळह—मात्रा, कला । अन—अन्य, दूसरी । ठाह—रख । करण—दो दीर्घ मात्राका नाम । सराह—प्रशंसा कर ।

५४. तीकम (त्रिविक्रम)—विष्णु, ईश्वर । पाळगर—पालनकर्ता । जन—भक्त । देवतरौ—देवताका । ररौ—र अक्षर जो राम नाममें प्रथम आता है । भारी—बड़ा, महान । राघवतणौ—रामचंद्रका । भरोसौ—विश्वास । सवरी—भिल्लनी । गौहद—गुह नामक निषादराज जो रामका भक्त था । थूं—तू । विसवास—विश्वास । थारै—तेरे । सामळियौ—श्रीकृष्ण । नौज—नहीं । विसारै—भूलता है, विस्मरण करता है । गाढौ—गहरा, पूर्ण । प्रसन—प्रसन्न, खुश । अरक (अर्क)—सूर्य । सीताबर—श्रीरामचंद्र । सरणायां—शरणमें आए हुए, भक्त । पर—प्रण, प्रतिष्ठा, मान, इज्जत । प्रहळादतणी—भक्त प्रह्लादकी । प्रतपाळी—पालनकी, निभाई । वळ—दैत्यराज वलि । धू—भक्त ध्रुव । अखी—अमर । वनमाळी—श्रीकृष्ण ।

तीकम करै तीसरी ताळी ।
वाहर नाथ अनाथां वाळी ॥ ५४

अथ बड़ा सांणौर आद सप्त गीत निरूपण

अथ गीत बड़ा सांणौर लक्षण

चौपई

धुर तुक कळ तेवीसह धार, विखम वीस सम सतर विचार ।
लघु गुरु मोहर क दु गुरु मिळाय, सौ प्रहास सांणौर सुभाय ॥ ५५
वीस विखम तुक सम दस आठ, पात गुरु लघु मोहरै पाठ ।
समभ सुध सांणौर सकोय, जिण मोहरै गुरु लघु कवि जोय ॥ ५६
सुज मिळ सुध प्रहास सुजांण, वडौ जिकौ सांणौर वखांण ॥ ५७

वारता

कठे'क लघु तुकंत दवाळी कठे'क गुरु तुकत दवाळी आवै । सुद्ध नै प्रहास
सांणौररा दवाळा भेळा आवै सौ वडौ सांणौर कहावै ।

अथ गीत वडौ सांणौर उदाहरण

गीत

करी चूर कुळ सुभावहंत सादूळ कह ,
विधु नखित्र सोभ भरपूर वरसै ।
कमळ-भवहंत कहजै दूजां नूर कुळ ,
सूर कुळ दासरथहंत सरसै ॥

५४. तीकम (त्रिविक्रम)—श्रीकृष्ण, विष्णु । वाहर—रक्षा ।

५५. निरूपण—विवेचन, निर्णय, विचार । धुर—प्रथम, पहिले । तुक—पद्यका चरण । कळ—
मात्रा । तेवीसह—२३ । धार—रख । विखम—विषम । सतर—सतरह ।

५६. मोहरै—पद्यके द्वितीय और चतुर्थ चरणोंके अंतिम अक्षरोंका मेल ।

५७. सकोय—सब । कठे'क—कहीं ।

५८. करी—हाथी । चूर—ध्वंस, नाश । सादूळ (सादूल)—सिंह । विधु—चंद्रमा । नखित्र—
नक्षत्र । सोभ—कांति, दीप्ति । कमळ-भवहंत—ब्रह्मासे । दूजां (द्विजां)—ब्राह्मणों ।
सूर कुळ—सूर्यवंश, वीर पुरुषोंका वंश । दासरथहंत—श्रीरामचंद्रसे । सरसै—शोभा
पाता है ।

सिधां-सुत गंग अणभंग साहसीयां ,
 मुज अजन सिधा यर नसियां साथ ।
 हर दियै आब थट सिधां आहंसियां ,
 निपट रवि-वंसियां आब रघुनाथ ॥
 सह तरां रूप कळविरछ अखै सकळ ,
 थरू दुत मेर सिखरां अथाधौ ।
 नगां आकरतणौ रूपहर मणी निज ,
 रूप कुळ दिवाकरतणौ राधौ ॥
 सुरा-सुर नाग नर अडग राखण सरण ,
 धरण धानंख दुखहरण सुख-धाम ।
 सूर कु हेळक दुत करण अचरज किसूं ,
 राज त्रिभुवण प्रभा करण रघु-राम ॥ ५८

अथ सुद्ध सांणौर गीत लछण

दूहा

तेवीसह मत पहल तुक, बी अठार ती बीस ।
 चौथी तुक अठार चव, लघु गुरु अंत लहीस ॥ ५९
 बीस अठारह क्रम अवर, दूहां मांभळ दाख ।
 गीत सुध सांणौर गण, सौ अह-पिंगळ साख ॥ ६०

वारता

सुध सांणौररै पैली तुक मात्रा २३, तुक दूजी मात्रा १६, तुक तीजी मात्रा बीस, तुक चौथी मात्रा १८, पछै दूजा साराई दूहारी पैली तुक मात्रा बीस, दूजी तुक मात्रा १८ होवै ।

५८. निपट-बहुत, अधिक । आब-कांति, दीप्ति । सह-सब । तरां-तरुओं, वृक्षों । कळविरछ-कल्पवृक्ष । अखै-कहते हैं । सकळ-सब । मेर-सुमेरु पर्वत । अथाधौ-वह जिसकी सीमाका थाह न हो, बहुत, बहुत ऊंचा । दिवाकरतणौ-सूर्यका, भानुका । राधौ-श्रीरामचंद्र भगवान । अचरज-आश्चर्य । प्रभा-कांति, दीप्ति ।
 ५९. मत-मात्रा । पहल-प्रथम । बी (द्वि)-दूसरी । ती-तीसरी । चव-कह ।
 ६०. दूहां-गीत छंदके चार चरणोंका समूह । मांभळ-मध्य, में । दाख-कह । अह-पिंगळ-शेषनाग । साख-साक्षी ।

गीत सुध सांणौर उदाहरण (गीत जात सतसर)
गीत

अडग तेज अण्णथघ सरद ध्यांन स्मुति आसती ;
नीम वर कार कळ जोग जप नांम ।
थिर प्रभा नीर पय यंद बुध नीत थट ,
मेर रिब समंद चंद भव अहम रांम ॥
भूमंडळ पाज नभ सिखर पुर उवर भव ,
गुरत दुत गहर मुद कोप छिब गाथ ।
रिख रिखी रिख उदध अिहम कज दासरथ ,
नाग खग दध हरी हर बिरंचनाथ ॥
देव चक हंस दध सिद्ध दुज जन अनंद ,
स्रंग ग्रह कंभ गण विप्र अवनीस ।
सद्रढ आतप अथग हेम सिध मेघ सत ,
अद्र हरि सिंध निसय सिव दुहित ईस ॥
विवुध कंज मीन तर भूप जग सेवगा ,
अभै मुद सुख अनंद वर अखय आथ ।
हेम गिर भांण दध चंद सब अहम ,
हूं निज जनां पाळगर अधिक रघुनाथ ॥ ६१

अथ अरथ

सुध सांणौर गीतरै आदरी तुक मात्रा २३ तेवीस होवै । तुक दूजी मात्रा १८ अठारै होवै । तुक तीजी मात्रा २० बीस होवै । तुक चौथी मात्रा १८ अठारै होवै । गीतके अंतमें लघु होवै, और दूहां मात्रा पैली तुककी मात्रा २०, तुक दूजी मात्रा १८, तुक तीजी मात्रा २०, तुक चौथी मात्रा १८ ई प्रकार होवै सौ सुध सांणौर गीत कहीजै । यौ गीतकौ संचौ अब गीतकी सतसर जात छै जीसूं अरथ लखां छां ।

६१. सतसर—वड़ी सांणौर, प्रहास सांणौर आदि गीतोंकी संज्ञा विशेष । हूं—से ।

पहला दूहाकौ अरथ

सुमेर १ । सूरच २ । समुद्र ३ । चंद्रमा ४ । सिव ५ । ब्रह्मा ६ । हर सातमा । श्रीरामचंद्र १ । सुमेरकौ अडगपणौ १ । सूरचकौ सतेजपणौ २ । समुद्रकौ अथगपणौ ३ । चंद्रमाकौ सीतळपणौ ४ । सिवकौ ध्यानपणौ ५ । ब्रह्माकौ वेद-धारणपणौ ६ । श्रीरामचंद्रकौ आस्तीकपणौ ७ । १ सुमेरकी नीम द्रढ । सुरजकौ वर द्रढ । समंदकी कार द्रढ । चंद्रमाकी कळा द्रढ । सिवकौ जोग द्रढ । ब्रह्माकौ तप द्रढ । रामचंद्रकौ नाम नहचळ २ । सुमेर २ । सुमेर थिरपणानै धारण करै । सूरच प्रभानै धारै । समुद्र जळनै धारै । चंद्रमा अन्नत धारै । सिव चंद्रमा धारै । ब्रह्मा बुध धारै । श्रीरामचंद्र नीत धारै । ३

दूजा दूहाकौ अरथ

सुमेर जमी पर रहै । सूरच मंडळमें रहै । समंद पाजमें । चंद्रमा आसमानमें रहै । सिव सिखर कैलास रहै । ब्रह्मा ब्रह्मलोकमें रहै । श्री रामचंद्र सिवका हृदामें रहै । १। सुमेरकी गुरता । सूरजकी दुती । समंदकौ गहरापणौ । चंद्रमाकौ आणंदपणौ । सिवकौ कोप । ब्रह्माकी खिमा । रामचंद्रजीकी जस गाथा । सुमेरकौ पिता कस्यप रिखी । सूरचकौ पिता कस्यप । समंदकौ पिता कस्यप । चंद्रमाकौ पिता समंद । सिवकौ पिता ब्रह्मा । ब्रह्माकौ पिता कमळ । रामचंद्रजीकौ पिता राजा दसरथ । ३

तीजा दूहाकौ अरथ

सुमेर देवतानै सुखदाई । सूरच चकवानै । समंद हंसानै । चंद्रमा कुंमोदनीनै । सिव सिधानै । ब्रह्मा ब्राह्मणानै । स्त्री रामचंद्र संतानै सुखदाई । १। सुमेर परवतांकौ राजा । सूरच ग्रहांकौ राजा । समुद्र जळकौ । चंद्रमा रिखभकहतां तारागण छत्रांकौ । सिव गणांकौ । ब्रह्मा द्विजांकौ । स्त्री रामचंद्र राजांकौ राजा । २। सुमेरकौ सुद्रढपणौ । सूरचकौ तप । समुद्रकौ अथगपणौ । चंद्रमाकौ सीतळपणौ । सिवकौ सिद्धपणौ । ब्रह्माकौ मेधाबुधपणौ । स्त्री रामचंद्रकौ सतपणौ । ३

१. ब्रह्मा—ब्रह्मा । हर—और । अडगपणौ—स्थिरत्व या अटलत्व । तेजपणौ—तेजत्व । अथगपणौ—असीम, गहराई । सीतळपणौ—शीतलता, शैत्य । आस्तीकपणौ—आस्तिकता । कार—मर्यादा । ब्रह्माकौ—ब्रह्माका । नहचळ—निश्चल, अटल । थिरपणा—स्थिरत्व । नीत—नीति ।
२. पाज—मर्यादा, सीमा । हृदा—हृदय । गहरापणौ—गहराई । आणंदपणौ—आनंद । खिमा—क्षमा ।
३. सुखदाई—सुख देने वाला । ब्राह्मणानै—ब्राह्मणोंको ।

चौथा दूहाकौ अरथ

सुमेर विवुध देवतानै अभै दै । सूरच कमळानै मोद दै । समुद्र मीनानै सुख दै । चंद्रमा रूख अठार भार वनास्पतीका रुखानै आणंद दै । सिव राजानै बर दै । ब्रह्मा जगतनै अखै बर दै । स्त्री रामचंद्र संतानै आथ दै । दोई तुकांकौ अरथ भेळौ । २। सुमेर १ । सूरच २ । समंद ३ । चंद्रमा ४ । सिव ५ । ब्रह्मा ६ । यां छ ही देवतां वचै स्त्री रामचंद्रमें संतांसू दीनदयाळपणौ सरणाई साधारपणौ अधिक । इति अरथ । ४

अथ गीत दूजा प्रहास सांणौररौ लछण

दूहौ

धुर तुक मत वेवीस धर, सतर बीस सतरास्य ।

वीस सतर गुरु अंत बे, सौ जाणजै प्रहास ॥ ६२

अरथ

पैली तुक मात्रा २३ । दूजी तुक मात्रा १७ । तीजी तुक मात्रा २० । चौथी तुक मात्रा १७ । तुकांत दोय गुरु अखिर आवै, पछै सारा दूहां मात्रा पैली तुक २० । दूजी तुक मात्रा १७ । तीजी तुक मात्रा २० । चौथी तुक मात्रा १७ होवै जिण गीतरौ नांम प्रहास सांणौर कहै छै ।

अथ गीत प्रहास सांणौर उदाहरण

थाणबंध बेलियौ जिणमें आद जथारौ वरण छै ।

गीत

सरण वखांगौ जगत चित वखांगौ जेम सिध ,

मौज किव वखांगौ चंदनांमा ।

बुध गिरा राम हथवाह रिम वखांगौ ,

वखांगौ काछद्रदपणौ बांमा ॥

४. विवुध—देवता । अभै—अभय, निर्भयता । दै—देता है । मोद—आनंद । मीनां—मच्छियों । अखै—अक्षय । आथ—धन, दौलत । भेळौ—साथ । यां—इन । वचै—अपेक्षा । सरणाई—साधारपणौ—शरणमें आए हुएकी रक्षा करनेका कर्तव्य ।

६३. मौज—दान । किव—कवि । चंदनांमा—यश, कीर्ति । बुध—पंडित । गिरा—वाणी । हथवाह—शस्त्र-प्रहार । रिम—शत्रु । वखांगौ—प्रशंसा करते हैं । काछद्रद—जितेन्द्रियता, संयमशीलता । बांमा—स्त्री ।

कोपियां बाळ सुगरीव छंडे कळह ,
घरोघर भटकियौ विपत घायौ ।
पांण ग्रह रांम कहि मित्र अपणावतां ,
पय सरण आवतां राज पायौ ॥
बन पिता हुकम जुत सिया चवदह बरस ,
एक आसण सयन जोग जगीयौ ।
धण बिनां चलै मन रांम सह त्रिया धन ,
द्रढ मदन ताप मन निकू डिगीयौ ॥
अंजसै कनक भूखण पहर नूप अवर ,
कनकमें विधाता त्रकुट कीधी ।
लहर हिक सरण हित भभीखण रंक लख ,
दांन गढ लंक अणसंक दीधी ॥
स्रुत सम्रत छंद खट पंच नव संपूरण ,
भेदगर च्यार दस बोध भाळी ।
अरथ जुत बोलबौ हेळ बीजा 'अजा' ,
वेळ अम्रततणा उदधवाळी ॥
दासरथ सुजस नव खंड जाहर दुभल ,
करां भुजदंड वाखांण केहा ।

६३. बाळ—बालि बंदर । कळह—युद्ध । घरोघर—प्रत्येक घर । भटकियौ—भ्रमण किया ।
घायौ—पीड़ित, दुखी । पांण—हाथ । अपणावतां—अपना बनाने पर । पय (पाद)—
चरण । पायौ—प्राप्त किया । जुत—युक्त । सिया—सीता । सयन—सोना । धण—
अर्द्धांगिनी । सह—साथ । त्रिया—स्त्री । मदन—कामदेव । निकू—नहीं । अंजसै—गर्व
करते हैं । कनक—स्वर्ण, सोना । भूखण—आभूषण । अवर—अन्य । विधाता—ब्रह्मा ।
त्रिकुट—लंका स्थित एक पर्वत अथवा लंकाका एक नाम । कीधी—की, किया । भभीखण—
विभीषण । रंक—गरीब । लख—देख कर । अणसंक—निशंक । दीधी—दी । स्रुत
(श्रुति)—वेद । सम्रत—स्मृति । भेदगर—भेद जानने वाला, भेदका पता लगाने वाला ।
बोध—विद्या । भाळी—देखी । वेळ—तरंग, लहर । उदध (उदधि)—सागर । दासरथ—
श्रीरामचंद्र भगवान । जाहर—जाहिर । दुभल—वीर । केहा—कैसा ।

जुधां टंकारिया धनख राघव ज तैं ।
 जारिया दुसह दहकंध जेहा ॥
 पाय वय जोर बुध रूप नूपता प्रसिध ,
 नयण लख छटा नाता अनाता ।
 जानुकी विना तरणी अवर जिकांनू ,
 मुणी बेटी वहन काय माता ॥
 देखतां छहूं बिध 'सगर' 'हरचंद' दुवा ,
 सौगुणौ अधिक अहनिस सुभावै ।
 राम असरण सरण भूप गुण राजरां ,
 पार सीतारमण कमण पावै ॥ ६३

गीत छोटा सांगौर लछण

दूहा

कहजै गुरु मोहरा कठै, वण कठैक लघुवंत ।
 सुज छोटौ सांगौर सौ, कवि मत ग्रंथ कहंत ॥ ६४
 भेद च्यार जिणारा भणौ, आद वेलियौ अक्ख ।
 कवी सोहणौ २ खुड़द ३ कह, वळ जांगड़ौ ४ विसक्ख ॥ ६५

अथ गीत मिस्र वेलिया लछण

दूहौ

समिळ वेलियौ सोहणौ, सभ फिर खुड़द समेळ ।
 मिस्र वेलियौ कवि मुणौ, भळ जांगड़ौ न भेळ ॥ ६६

६३. टंकारिया—धनुषकी प्रत्यंचा चढ़ाई या प्रत्यंचाकी ध्वनि की । दुसह—शत्रु, दुष्ट । दहकंध—
 रावण । जेहा—जैसा । छटा—शोभा, सुन्दरता । जानुकी—जनक पुत्री, सीता । अवर—
 अन्य, दूसरी । जिकांनू—जिनको । मुणी—कही । काय—या, अथवा । सगर—सूर्यवंशी
 राजा सगर । हरचंद—सूर्यवंशी राजा हरिश्चंद्र । दुवा—दूसरा, वंशज । अहनिस—
 रातदिन । कमण—कौन । पावै—प्राप्त करता है ।

६४. कहजै—कहिए । मोहरा—छंदके द्वितीय तथा चतुर्थ चरणके अन्तिम शब्दों या अक्षरोंका
 परस्पर मेल, तुकबंदी । कहंत—कहते हैं ।

६५. वळ—फिर, और ।

६६. समिळ—साथ । मुणै—वहता है । भळ—फिर । भेळ—मिला, मिश्रित कर ।

अरथ

वेलियौ १ । सोहणौ २ । खुडद ३ । तीन ही गीत भेळा वणै जिण गीतरौ नांम मिस्र वेलियौ कहीजै । यां भेळौ जांगडारौ दूहौ वणै नहीं नै वणै ती जात-विरोध दोस कहीजै । यूं सारौ समझ लेणौ ।

अथ गीत मिस्र वेलियौ उदाहरण

गीत

बूडंतौ सरवर फील उबारे ,
गुणतै बेद उचारै गाथ ।
धना नांम दे सदना उधारे ,
नेक जनां तारे रघुनाथ ॥
गणका अजामेळ सवरीगण ,
दुख अघ ओघ मिटाय दिया ।
किता अनाथ सुनाथ कृपा कर ,
कोसळराज-कुंवार किया ॥
सीता हरण भभीखण रिवसुत ,
लख जटाय कोसिक मिथळेस ।
हेर हेर लज रखी हुलासां ,
धणियप कर दासां अवधेस ॥
रख जन अभै त्रास जम हरणा ,
सुज ऊबरणा जगत सहै ।

६७. बूडंतौ—डूबता हुआ । सरवर—सरोवर, तालाब । फील (सं० पील)—हाथी । उबारे—बचाया । धना—एक हरि-भक्तका नाम । नांमदे—एक भक्तका नाम । सदन—घर । गणका—एक वेश्या जो ईश्वरकी परम भक्त थी । अजामेळ—अजामिल नामक एक कन्नौज निवासी ब्राह्मण जिसने आजीवन न तो कोई पुण्य कार्य किया और न ईश्वराधन । इसके पुत्रका नाम नारायण था । कहते हैं कि मृत्युके समय इसने अपने पुत्रको नाम लेकर बुलाया जो कि भगवानके नामका पर्याय था और इसीसे इसकी सद्गति हो गई । सवरी—शबरी, भिल्लनी जो राम-भक्त थी । अघ—पाप । ओघ—समूह । किता—कितने । भभीखण—विभीषण । रिवसुत (रविसुत)—सुग्रीव । जटाय—जटायु नामक गिद्ध । कोसिक—विश्वामित्र । मिथळेस—राजा जनक । धणियप—स्वामित्व, कृपा, महरबानी । त्रास—भय ।

संपी सरम चरण तौ सरणा ,
करणानिध किव 'किसन' कहै ॥ ६७

गीत वेलिया सांणौर लछण
दूहा

मुण धुर तुक अठार मत, बीजी पनरह बेख ।
तीजी सोळह चतुरथी, पनरह मता पेख ॥ ६८
सोळह पनरह अन दुहां, गुरु लघु अंत बखांण ।
कहै ऐम सुकवी सकळ, जिकौ वेलियौ जांण ॥ ६९

अरथ

जिण गीतरै पैहली तुक मात्रा १८ होय, दूजी तुक मात्रा १५ होय,
तीजी तुक मात्रा १६ होय, चौथी तुक मात्रा १५ होय । दूजा सारां दूहां मात्रा
१६।१५।१६।१५। तुकके अंत आद गुरु अंत लघु आवै, जिण गीतरौ नांम वेलियौ
सांणौर कहीजै ।

अथ गीत वेलिया सांणौरौ उदाहरण
गीत

ओयण जे रांम स्त्रीया नित अरचै ,
सुज चरणौ सिव ब्रहम सकाज ।
जग अघ हरण सुरसुरी जांमी ,
राज तणा चरणां रघुराज ॥
धाय मुनेस सेस सिर धारै ,
निज सिर जिकां सुरेस नमाय ।

६७. करणानिध-करुणानिधि । किव-कवि ।

६८. मुण-कह । धुर-प्रथम । अठार-अठारह । मत-मात्रा । बीजी-दूसरी । बेख-देख ।
तीजी-तीसरी । चतुरथी-चौथी । मता-मात्रा । पेख-देख ।

६९. अन-अन्य । बखांण-कह ।

७०. ओयण-चरण । स्त्रीया (श्री)-लक्ष्मी, सीता । अरचै-पूजा करती है । हरण-मिटाने
वाला । सुरसुरी-गंगा नदी । जांमी-पिता । मुनेस (मुनीश)-महर्षि । सुरेस-इन्द्र ।

जोतसरूपतणा आगर जस ,
 पोत रूप भव सागर पाय ॥
 गायब अरच चींतव सुख गेहां ,
 मत छोडै नेहा मतमंद ।
 जग दुख हरण सरण जग जेहा ,
 ऐहा रांम चरण अरब्यंद ॥
 नाथ अनाथ दासरथ नंदण ,
 स्त्री रघुनाथ 'किसन' साधार ।
 कदम परवी अपरवी ज्यां काळा ,
 अरबी पुळवाळा आधार ॥ ७०

अथ चौथा सूहणा सांणौरकौ लच्छण
 दूहौ

धुर तुक मह अठार मत, चवद सोळ चवदेण ।
 सोळ चवद लघु गुरु मोहर, जांण सोहणौ जेण ॥ ७१

अरथ

धुर कहतां पहली तुक मात्रा १८ अठारै होवै । दूजो तुक मात्रा १४ चवदै होवै । तीजी तुक मात्रा १६ सोळै होवै । चौथी तुक मात्रा १४ चवदै होवै । पछै दूजा दूहा मात्रा १६ सोळै १४ चवदै ई क्रम होवै जीके आद लघु अंत गुरु तुकांत होवै जीं गीतकौ नांम सोहणौ सांणौर कहै छै ।

७०. जोतसरूपतणा—ज्योतिस्वरूपका । आगर—घर । पोत—नौका, नाव । भव—संसार । अरच—पूजा कर । चींतव—स्मरण कर । नेहा—स्नेह । मतमंद (मतिमंद)—मूर्ख । हरण—हरने वाला । जेहा—जैसा । ऐहा—ऐसा । अरब्यंद (अरविंद)—कमल । दासरथ—दसरथ । नंदण—पुत्र । साधार—रक्षक, सहारा । परवी—वह जिसका कोई पक्ष करने वाला हो । अपरवी—वह जिसका कोई पक्ष करने वाला न हो । अरबी—विषम, कठिन । पुळ—समय ।

७१. धुर—प्रथम । तुक—पद्यका चरण । मह—में । अठार—अठारह । मत—मात्रा । चवद—चौदह । चवदेण—चौदहसे । मोहर—पद्यके द्वितीय और चतुर्थ चरणका परस्पर मेल । जेण—जिससे । दूजो—दूसरी । तीजी—तीसरी । पछै—पश्चात् । दूजा—दूसरा । ई—इस । जीके—जिसके । जीं—जिस ।

अथ सोहणा गीत उदाहरण

गीत

पंचाळी बेर बधायौ पल्लव करतां टेर सिहाय करी ।
 समरथ भीखम पैज साहियौ हाथ चरण रथतणौ हरी ॥
 तैं मुख कमळ सदांमा तंदुळ पाया बिलकुल भरे पुसी ।
 बिदुरतणी भगती हित बाधा खाधा केळा छोट खुसी ॥
 गोपी चित राचियौ गोव्यंद ब्रंदावन नाचियौ बळी ।
 धरियौ पद चौरस गिरधारी गौरस कारण गळी गळी ॥
 समरथ विरुद लोक त्रहुं सांमी पुणां भांमी समथपणौ ।
 जन सादवियौ अंतरजांमी घणनांमी आसनौ घणौ ॥ ७२

अथ पांचमा गीत पूणिया सांणौर नै जांगड़ा सांणौर लछण
 दूहौ

दै मत्ता धुर आठ दस, बार सोळ मत बार ।
 गिण तुकंत जिण दोय गुरु, औ जांगड़ौ उचार ॥ ७३

अरथ

जिण गीतरै पैहली तुक मात्रा अठारै होय । तुक दूजी मात्रा बारै होय ।
 तुक तीजी मात्रा सोळ होय । तुक चौथी मात्रा बारै होय । पछै दूजा दूहां
 मात्रा तुक पैहली सोळह । तुक दूजी मात्रा बारै । तुक तीजी मात्रा सोळ ।
 तुक चौथी मात्रा बारै । सोळ बारै ई क्रमसू होय । तुकांतमें दोय गुरु आखिर
 आवै जीं गीतकौ नाम पूणियौ सांणौर कहीजै नै यण पूणियानै जांगड़ौ पण कहे छै ।

७२. पंचाळी—द्रोपदी । बेर—समय । बधायौ—बढ़ाया । पल्लव—चीर, अंचल । टेर—पुकार ।
 सिहाय—सहायता । भीखम—भीष्मपितामह । पैज—प्रण । साहियौ—धारण किया ।
 सदांमा—सुदामा । तंदुळ—चावल । पाया—भोजन किये, खाये । पुसी—पसर । हित—
 लिये । खाधा—खाये । छोट—छिलका । रचियौ—रंग गया, लीन हुआ । गोव्यंद—गोविंद ।
 बळी—फिर । गोरस—दूध, दही । कारण—लिये । गळी—बीधि । पुणां—कहता हूं ।
 भांमी—न्यौछावर, बलैया । समथपणौ—समर्थत्व । सादवियौ—पुकारा, दूखमें याद
 किया । घणनांमी—जिसके अनेक नाम हों । आसनौ—आश्रय, सहारा । घणौ—बहुत, अधिक ।
 ७३. दै—देते हैं । मत्ता—मात्रा ! धुर—प्रथम, प्रारंभमें । बार—बारह । सोळ—सोलह ।
 मत—मात्रा । बार—बारह ।

अथ गीत पूणियौ तथा जांगड़ी सांणौर उदाहरण
गीत

कैटभ मधु कुंभ कबंध कचरिया, संख संभ सारीसै ।
खळ अगगाढ अनेकां खाया, दाढ पीसतौ दीसै ॥
रामण इंद्रजीत खर दूखर, गंजे कूण गिणावै ।
खांत लगे केता खळ खाधा, वळै दांत वहजावै ॥
हरणकस्यप हैमुख हरणायख, खाधा के फिर खासी ।
तोपण भूख न गी तिण ताबौ, बाबौ खाय उबासी ॥
प्रसण मार रख संत सहीपण, राघव जीपण राड़ा ।
निज हेकल धापियौ न दीसै, जे खळ पीसै जाड़ा ॥ ७४

अथ छठौ गीत सोरठियौ सांणौर जींकी लछण
दूहौ

मत अठार धुर तुक अवर, दस सोळह दस देह ।
सोळह दस अन अंत लघु, जप सोरठियौ जेह ॥ ७५

७४. कैटभ—मधु नामक दैत्यका छोटा भाई जिसका विष्णुने संहार किया । मधु—कैटभ नामक दैत्यका अग्रज जो श्रीकृष्ण द्वारा मारा गया था । कुंभ—रावणका भाई कुंभकर्ण । कबंध—एक असुरका नाम जिसका संहार रामचंद्रजीने किया था । कचरिया—ध्वंश किये । संख—एक असुरका नाम । संभ—एक असुरका नाम । सारीसै—समान । अगगाढ—शक्तिशाली । खाया—संहार किये, ध्वंश किये । दाढ पीसतौ—क्रोधमें दांतोंको कटकटाता हुआ, दांत पीसता हुआ । रामण—रावण । इंद्रजीत—रावणका पुत्र मेघनाद । खर—एक राक्षसका नाम जो रावण तथा सुर्पणखाका भाई कहा जाता है । दूखर—एक राक्षसका नाम । गंजे—नाश किये, पराजित किये । कूण—कौन । गिणावै—गिना सकता है । खांत—ध्यान । केता—कितने । खाधा—नाश किये, ध्वंश किये । वळै—फिर । दांत वहजावै—दांतोंको क्रोधमें टकराते हुए ध्वनि करता है, क्रोध प्रकट करता है । हरणकस्यप—हिरण्यकशिपु, एक दैत्यराज जो प्रह्लादका पिता था । हैमुख—हयग्रीव भागवतके अनुसार एक विष्णुके अवतारका नाम, इनका वध विष्णुने मच्छावतार लेकर किया और वेदोंका उद्धार किया । हरणायख—हिरण्याक्षक नामक असुर जो हिरण्यकशिपुका भाई था । के—कई । खासी—ध्वंश करेगा, नाश करेगा । तोपण—तो भी । बाबौ—ईश्वर । उबासी—जंभाई । प्रसण—पिशुन, दुष्ट । रख—ऋषि । संत—साधु । सही—कुशल । जीपण—जीतने वाला । राड़ा—युद्ध । हेकल—एक, अकेला । धापियौ—अघाया । पीसै जाड़ा—क्रोधमें दांत टकराता है ।
७५. मत—मात्रा । अठार—अठारह । धुर—प्रथम । देह—दे, दीजिए । अन—अन्य । जेह—जिसको ।

अर्थ

जिणरै आदरी तुक मात्रा अठारै होय, तुक दूजी मात्रा दस होय ।
तुक तीजी मात्रा सोळह होय । तुक चौथी मात्रा दस होय । दूजा साराई दूहांमें
पैली तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा दस । इण क्रम होवै । तुकंत लघु
आखिर होवै जीं गीतकौ नांम सोरठियौ सांणौर कहीजै ।

अथ गीत सोरठिया सांणौरकौ उदाहरण

गीत सोरठियौ

आलम हाथरौ रघुनाथ अचरिज, अवध भूप असंक ।
दिल गहर दीधी सरण हित दत, लहर हेकण लंक ॥
भभीखण सरण आय भूधर, महर कर मनमोट ।
धुरधमळ ब्रवियौ धनख-धारण, कनकवाळौ कोट ॥
भयभीत कंपत सीसदस भय, दीन देख निदांन ।
अवधेस दाटक दियौ आचां, दुरंग हाटक दांन ॥
निरवहण 'किसना' सरम नहचै, असुर दहण असेस ।
सारवा दासां कांम समरथ, निमौ रांम नरेस ॥ ७६

अथ सातमौ गीत खुड़द छोटौ सांणौर लछण

दूहौ

धुर मत्ता अठार धर, त्रदस सोळ त्रदसेण ।
दु लघु अंत सांणौर लघु, जप खुड़द किव जेण ॥ ७७

-
७५. आदरी-प्रारम्भकी । दूजी-दूसरी । तीजी-तीसरी । दूजा-दूसरे । साराई-सब ही ।
दूहां-द्वारों, गीत छंदके चार चरणके समूहों । इण-इस । आखिर-अक्षर । जीं-जिस ।
७६. आलम-संसार, ईश्वर । अचरिज-आश्चर्य । गहर-गंभीर । दीधी-दे दी । हेकण-
एक । भभीखण-विभीषण । भूधर-ईश्वर । महर-कृपा । मन-मोट-उदार ।
धुर-धमळ-अग्रगामी । ब्रवियौ-दान दिया । धनख-धारण-धनुषधारी, श्रीरामचंद्र
भगवान । कनक-सोना । सीसदस-रावण । दाटक-महान । आचां-हाथों । हाटक-
स्वर्ण, सोना । सारवा-सफल करनेको, सिद्ध करनेको । दासां-भक्तों ।
७७. मता-मात्रा । त्रदस-तेरह । सोळ-सोलह । त्रदसेण-तेरह । किव-कवि । जेण-जिस ।

अरथ

जीके आद तुक मात्रा अठारै होय । दूजी तुक मात्रा तेरै होय । तीजी तुक मात्रा सोळै होय । चौथी तुक मात्रा तेरै होय । पछळां दूहां पैली सोळै मात्रा । पछ्छै तेरै मात्रा, फेरे सोळै, फेर तेरै ई क्रमसूं होवै । तुकांत दोय लघु होवै जीं गीतकौ नाम छोटौ सांणौर हंसमग कहीजै ।

अथ गीत खुडद सांणौर हंसमग उदाहरण
गीत खुडद छोटौ सांणौर

स्त्रीधर स्त्रीरंग सियावर स्त्रीपत, करणाकर कारणा-करण ।
ब्रज नायक विसवेस विसंभर, घणानामी आणंदघण ॥
नरहर नागनाथ नारायण, गोब्यंद गौप्रिय गोपवर ।
धराधीस धानंख गिरधारी, कमळाकंत सकमळकर ॥
विमळानन विबुधेस विहारी, संख चक्र धारी सुमण ।
भव तारण भूधर भय भंजण, हिरणगरभ त्रय ताप हण ॥
नायक रमा नयण कज नरवर, सुखदायक निज जन सयण ।
भगत-विछळ मन महण सुभायक, निमौ सुधा सायक नयण ॥ ७८
इति सात सांणौर गीत संपूरण

७७. जीके-जिसके । आद-आदि, प्रथम, शुरूका । पछळां-पश्चातके । पछ्छै-बादमें । ई-इस । जीं-जिस ।

७८. स्त्रीधर-विष्णु, श्रीरामचंद्र भगवान । स्त्रीरंग-विष्णु । सियावर-सीतःपति । स्त्रीपत (श्रीपति)-विष्णु । करणाकर-करणा करने वाला । कारण-करण-कारण और करने वाला । विसवेस-विश्वेश । विसंभर-विश्वंभर । आणंदघण-आनन्दघन । नरहर-नृसिंहावतार । नागनाथ-नागको नाथने वाला, श्रीकृष्ण । गोब्यंद-गोविंद । गौप्रिय-गोवल्लभ । गोपवर-गोपीपति । धराधीस-धराका स्वामी । धानंख-धनुषधारी, श्रीरामचंद्र । कमळाकंत-कमलापति, विष्णु । सकमळकर-वह जिसके हाथमें कमल-पुष्प हो, विष्णु । विमळानन-विमल-मुख । विबुधेस-देवताओंके स्वामी, विष्णु, इन्द्र । सुमण-श्रेष्ठ मणि, यहां कौस्तुभमणिसे अर्थ है । भव-संसार । भूधर-ईश्वर । भंजण-नाश करने वाला, मिटाने वाला । हिरणगरभ-हिरण्यगर्भ, वह प्रकाश रूप या ज्योतिर्मय पिंड जिससे ब्रह्मा और समस्त श्रृष्टि प्रकट हुई है । त्रय-तीन । ताप-संकट, कष्ट । हण-पिटाने वाला, नाश करने वाला । नायक-पति । रमा-लक्ष्मी । नयण-नेत्र । कज-कमल । सुखदायक-सुख देने वाला । जन-भक्त । सयण-सज्जन । भगत-विछळ-भक्तवत्सल । महण (महार्णव)-सागर । सुभायक-सुखचिकर, सुन्दर । सुधा-अमृत । सायक-टपकने या टपकाने वाला, श्रवने वाला ।

अथ अन्य प्रकार गीत जात वरणण

वारता

विधानीक गीत वडौ सांणौर होवै । विधानं कहौ भावै सर कहौ सौ छ सर सत सर तौ लघु सांणौर होवै नहीं । वडौ सांणौर होवै सो ई ग्रंथमें प्रथम सतसर तथा सप्त विधानीक गीत कह्यौ छै सौ देख लीज्यौ ।

इति विधानीक विधि संपूरण ।

अथ पाड़गत, पाड़गती वरणण छंद लक्षण

दूहा

धुर तुक अखिर अठार धर, चवद सोळ चवदेस ।
सोळ चवद अन अंत लघु, सौ सुपंखरौ सुदेस ॥ ७६
गुणी सुपंखरा गीतमें, वरणण नृत्य वखांण ।
कहियौ धुर पिंंगळ सुकव, जिकौ पाड़ गति जांण ॥ ८०

अथ पाड़गती सुपंखरा उदाहरण

गीत

दड़ी पड़तां द्रहामें चढे भांकियौ कदंब डाळ ,
नीर थाघे अथाघ चडंतां वाद नार ।
खेल्ह बाळबंदरै करंतां लगाड़ियौ खेटौ ,
काळी नाग जगाड़ियौ नंदरै कंवार ॥

७८. भावै—चाहे । ई—इस ।

७९. पाड़गत, पाड़गती—सुपंखरा, त्रिवड़ आदि गीतोंकी संज्ञा विशेष । धुर—प्रथम । तुक—पद्यका चरण । अखिर—अक्षर । अठार—अठारह । चवद—चौदह । सोळ—सोलह । चवदेस—चौदह । अन—अन्य । सौ—वह । सुपंखरौ—गीत छंदका नाम, कहीं-कहीं सुपंखरौ भी लिखा मिलता है ।

८०. गुणी—कवि, पंडित ।

८१. दड़ी—गेंद । द्रहामें—नदीमें, अधिक जल या गहराईके स्थानमें । भांकियौ—छलांग भरी, कूदा, उछल कर ऊपरके पदार्थको पकड़ा । डाळ—टहनी । थाघे—थाह लिया । अथाघ—अथाह, अपार । खेल्ह—खेल । बाळबंदरै—बाल-समूहके । खेटौ—छलांग । कंवार—कुमार ।

फैल क्रोध चसमां कराळां आग-भाळा फुणां ,
 ताळा दै भुजाळा त्यू गुपाळा तीरवांन ।
 विरदाळा सिघाळा अडाळा जोध चाळाबंध ,
 जूटा बिहुं काळा नै बिचाळा जोरवांन ॥
 कदंमां करगां घाव दाव व्है अभूतकारा ,
 उडै फूतकारा विखां फुणांरा अमाव ।
 जंद हरी बंध काळीसं घणा जोड़िया जकै ,
 संघ संघ विछौड़िया नंदरै सुजाव ॥
 महा भुजंगेसनाथ समाथ खंडियौ मांण ,
 खंभ ठौर भराथ तंडियौ जैत-खंभ ।
 दंडियौ अदंड नीर उचाटां मिटाय डहे ,
 रंजे मित्र फुणाटां मंडियौ नाटारंभ ॥
 धू धू कटां ध्रुकटां ध्रुकटां धू धू कटां धार ,
 ता धिना ता धिना धिन्ना ता धिन्ना सुताळ ।
 ताथेई ताथेई थेई थेई थेई ताता ,
 गतां लै अहेस माथा नंदरौ गवाळ ॥

८१. चसमां (चश्मां)—नेत्र । कराळां—भयंकर, भयावह । आग-भाळा—अग्निकी लपट । ताळा—ताली, करताली । त्यू—तैसे । गुपाळा—ग्वाले । तीरवांन—तट पर खड़े । विरदाळा—विरुद्धधारी, यशस्वी । सिघाळा—श्रेष्ठ । अडाळा—अड़ने वाला । चाळाबंध—लड़ने वाला, उत्पाती । जूटा—भिड़े । बिहुं—दोनों । जोरवांन—शक्तिशाली । कदंमां—चरणों पैरों । करगां—हाथों । घाव—प्रहार । दाव—पेंतरा । अभूतकारा—अभूतपूर्व अनोखा । फूतकारा—सर्पके मुखकी आवाज । विखा—विषों । अमाव—अपार । संघ—संधि । बिछौड़िया—दूर किया । सुजाव—पुत्र । भुजंगेसनाथ—कालीनाग । समाथ—समर्थ । खंडियौ—खंडित किया, मिटया । मांण—गर्व, मान । खंभ—भुजा, बाहुमूलके ऊपरका भाग, कंधा । ठौर—ठोक कर । भराथ—गुद्ध । तंडियौ—जोशपूर्ण आवाजकी । जैत-खंभ—विजयी, विजयस्तंभ । अदंड—जिसे कोई दंड न दे सकता हो । उचाटां—चिंता, भय । रंजे—प्रसन्न कर । फुणाटां—सर्पके फनों । मंडियौ—रचा, किया । नाटारंभ—नृत्य, नाच । गतां—वाद्योंके बजानेकी प्रणाली विशेष या नृत्यकके नृत्यकी गति विशेष । अहेस—अहीश, नागराज ।

रंमां-भंमां रंमां भंमां रंमां भंमां भंमां रंमां ,
 ठमंकां रमंकां भंका रमंकां ठमंक ।
 पाङ्गती गीत राधा रंजणा पर्यपै प्रथी ,
 नाग धू संजणा निमौ संगीत निसंक ॥ ८१

अथ त्रिवङ्ग तथा हेलौ नाम गीत लच्छण
 दूहा

आठ तीस मत पूबअध, उतरारध अठतीस ।
 तुक विहुं वै अध तेवड़ी, तेवड़ गीत तवीस ॥ ८२
 पहली दूजी तुक मिळै, तीजी छठी मिळंत ।
 मिळ चौथीसू पंचमी, जस रघुनाथ जपंत ॥ ८३

अरथ

जीं गीतके अठतीस मात्रा पूरवारध होय अर अठतीस ही मात्रा उतरारध होय । समांन दो ही अरथ होय । तीन तुक पूरवारध होय, तीन तुक उतरारध होय । तेवड़ी तुकां होय । सारा दूहामें तुक छ होय । पैली तुककौ तुकांत तौ दूजी तुकसू मिळै । तीजी तुक छठी तुकसू मिळै । चौथी तुक पांचमी तुकसू मिळै । तेवड़ी तुकां हर तेवड़ीई तुकांतकौ मिळाप जींसू गीतकौ नाम तिवड़ अंत लघु कहीजै । कोई कवि इण गीतनै हेलौ पिण कहै छै ।

अथ त्रिवङ्ग तथा हेला नाम गीत उदाहरण
 गीत

रांम असरण सरण राजै ।
 भेटियां दुखदुंद भाजै ॥

८१. रंमां-भंमां-चलने या नृत्यके समय आभूषणोंकी होने वाली ध्वनि । ठमंकां-चलते समय या नृत्यके समय पैर रखनेका ढंग विशेष । रंजणा-प्रसन्न करने वाला । पर्यपै-कहता है, कहती है । धू-शिर, मस्तक । संजणा-करने वाला ।
८२. आठतीस-अड़तीस । पूबअध-पूर्वाद्ध । विहुं वै-दोनोंमें । तेवड़ी-तिगुनी, तीन तहका । तवीस-कहा जायेगा, कहा जाता है ।
८३. दूजी-दूसरी । मिळंत-मिलती है । जपंत-जपता है, जपा जाता है । जीं-जिस । अर-ओर । मिळाप-मिलना । जींसू-जिससे । पिण-भी ।
८४. राजै-शोभा देता है । भेटियां-मिलने पर । दुखदुंद-दुख-द्वन्द । भाजै-मिट जाते है ।

देव दीन दयाळ ।
 निरवहै व्रत हेक नारी, धींगपांण धनंखधारी ।
 प्रगट संतां पाळ ॥
 चुरस मारग नीत चालै, घाघ भागां निकू घालै ।
 समरसूं रस धीर ॥
 वीरवर दासरथ-वाळौ, कळह आसुर अंत काळौ ।
 बिरद धारण बीर ॥
 छत्रपत अनी मांण छंडै, खत्र रख हर चाप खंडे ।
 जानकीवर जेण ॥
 राय हर पण जनक राखै, सूर ससि रिख देव साखै ।
 मुणै जस प्रथमेण ॥
 तोयधी गिरराज तारे, प्रगट कर कपि सेन पारे ।
 रची लंका राड ॥
 दसाणण घणाराव दाहे, गहर कुंभ अरोड गाहे ।
 धींग राघव धाड ॥ ८४

८४. निरवहै—निभाता है । धींगपांण—समर्थ, शक्तिशाली । धनंखधारी—धनुषको धारण करने वाला । पाळ—पालक, रक्षक । चुरस—श्लेष्ठ । नीत—नीति । घाघ—प्रहार, वार । निकू—नहीं । समरसूं—युद्धसे । दासरथ-वाळौ—दशरथका । छत्रपत—छत्रपति, राजा । अनी—अन्य । मांण—गर्व, मान । छंडै—छोड़ देते हैं । चाप—धनुष । खंडे—खंडित किया । पण—प्रण । सूर—सूर्य । ससि—चंद्रमा । रिख—ऋषि । साखै—साक्षी देते हैं । मुणै—कहते हैं, वर्णन करते हैं । प्रथमेण—पृथ्वी, संसार । तोयधी (तोयधि)—समुद्र, रागर । गिरराज—पर्वतराज । कपि—बंदर । सेन—सेना, फौज । राड—युद्ध । दसाणण—दसानन, रावण । घणाराव—मेघनाद, इन्द्रजीत । दाहे—संहार किया । गहर—महान, गंभीर । कुंभ—रावणका भाई कुंभकर्ण । अरोड—जबरदस्त, शक्तिशाली । गाहे—ध्वंस किया । धींग—समर्थ । धाड—धन्य ।

अथ वंकगीत वरण छंद लक्षण

दूहौ

च्यार जगणकी एक तुक, वरण छंद निरधार ।
चौ तुक मोती दाम मिळ, वंक गीत सु विचार ॥ ८५

अरथ

जीं गीतरी एक तुकमें च्यार जगण होय, च्यार ही तुकमें बारै बारै अखिर होय । तुक प्रत च्यार जगण होय । अंत लघु होय । मोतीदाम छंदकी च्यार तुककौ एक दूहौ होय, जींनै वंकनांमा गीत कहीजै ।

अथ वंक गीत उदाहरण

गीत

न रूप न रेख न रंग न राग ,
अपार न पार निधार अधार ।
अलेख अदेख अतेख अभेख ,
अतारस तार सुसार असार ॥
अरेस असेस दहेस अभंग ,
धरेस सुरेस नरेस सधीर ।
अरोड़ अमोड़ अवीह अलार ,
निबाह अथाह चढै कुळ नीर ॥
सनीत सकीत सजीत सराह ,
समाथ तिराय गिरंद समंद ।

८५. बारै-बारह । अखिर-अक्षर । प्रत-प्रति ।

८६. निधार-आधारहीन । धरेस-शेषनाग, पर्वत । सुरेस-इन्द्र । नरेस-राजा । अरोड़-शक्तिशाली । अमोड़-नहीं मुड़ने वाला । अवीह-निडर, निर्भय । समाथ-समर्थ । गिरंद-पर्वत । समंद-समुद्र ।

दयाळ नूपाळ सिधाळ ब्रदाळ ,
 अरेह अनाट अछेह अमंद ॥
 रमीस प्रमीस हगै अघरीस ,
 तवै जस आलम जेण तमांम ।
 महा बळवांन अभंग महीप ,
 रटां जन लाज रखै रघुरांम ॥ ८६

अथ त्रंबकड़ा गीतकौ लक्षण

दूहौ

धुर मत्ता अठार घर, सोळह तुक सरबेण ।
 गिण तिण दोय तुकंत गुर, जप त्रंबकड़ौ जेण ॥ ८७

अरथ

जीं गीतकै पहली तुकमें मात्रा अठारा अर सारी ही तुकां मात्रा सोळा सोळा होय । तुकांत दोय गुरु अखिर होय जीं गीतनै त्रंबकड़ौ कहीजै । पैली तुक अठारै होय अर लारली पनरैई तुकां मात्रा सोळै सोळै होय ।

अथ त्रंबकड़ा गीत उदाहरण

गीत

मुखहं ता भाख 'किसन' महमाहण ,
 प्रभु नित भीड़ साच पखा रे ।
 ग्राह जिसा अधमां दीन्ही गत ,
 तोनू राघव कांय न तारै ॥

८६. सिधाळ-श्रेष्ठ । ब्रदाळ-बिरुदधारी । तवै-स्तुति करते हैं, वर्णन करते हैं । आलम-संसार । जेण-जिस ।

८७. धुर-प्रथम । मत्ता-मात्रा । अठार-अठारह । सरबेण-सब, समस्त । लारली-पीछेकी । पनरैई-पनरहही ।

८८. मुखहंता-मुखसे । भाख-कह । महमाहण-ईश्वर । भीड़-सहायता, मदद । पख-पक्ष । जिसा-जैसा । दीन्ही-दी । गत-मोक्ष । तोनू-तुम्हको । कांय न-क्यों नहीं ।

रात दिवस भज राम नरेसर ,
 पात राख नहचौ मन पूरौ ।
 धूधारण कारण लख धूरौ ,
 उधारणरौ किसौ अणूरौ ॥
 के जम नांम तणौ तन सज कर ,
 भै जमहूं डर डर मत भाजै ।
 किया सुनाथ हाथ ग्रह केतां ,
 वीठळनाथ अनथां वाजै ॥
 जम दळ वटपाड़ौ वह जासी ,
 थासी नहीं विगाड़ौ थारै ।
 जगपत निस दिन नांम जपंतां ,
 संता सारा काज सुधारै ॥ ८८

अथ गीत चौटियाळ लछण

दूहौ

सुज प्रहास सांगौररै, दस मत अरध सिवाय ।
 मेल दोय पूरब उतर, चौटियाळ गुण चाय ॥ ८९

अरथ

चौटियाळ गीत प्रहास सांगौर होवै, जीके आधा गीतके आधा दूहा सिवाय
 दस मात्राकी एक तुक पूरबारधमें सिवाय होवै । एक तुक उतरारधमें दस मात्राकी
 सिवाय होवै । पूरबारध अर उतरारधमें दोय मेल तुकांत होवै । पैली तुकांतके, अंत
 दो गुरु होवै । दूजा तुकांतके अंत रगण होवै । पैली तुक मात्रा २३, तुक दूजी मात्रा
 १७, तुक तीजी मात्रा १०, तुक चौथी मात्रा २०, तुक पांचमी मात्रा १७, तुक छठी

८८. नरेसर-नरेश्वर । नहचौ-धैर्य । पूरौ-पूर्ण, पूरा । किसौ-कौनसा । अणूरौ-अभाव,
 कमी । ग्रह-पकड़ कर । केतां-कितनोंको । वीठळनाथ-स्वामी, ईश्वर । वाजै-पुकारा
 जाता है ।

८९. मत-मात्रा । अरध-आधा । सिवाय-अतिरिक्त, विशेष । गुण-गीत छन्द । चाय-
 चाह । जीके-जिसके ।

मात्रा १० पछे दूजा सारा दूहां मात्रा बीस, सत्रै, दस, बीस, सत्रै, दस ई तरै तुकां होवै जीं गीतकौ नांम चौटियाळ गीत कहीजै ।

अथ चौटियाळ गीत उदाहरण

गीत

महाराज आजानभुज रांम रघुवंसमण,

राड़ रिम जूथ अरवनाड़ रोहै,

गढां गह गंजणा ।

वार निरधार आधार आधार आलम वरौ,

सरण साधार जिण विरद सोहै,

भिड़े दळ भंजणा ॥

जानकीनाथ समराथ जाहर जगत

चुरस धमचक रचण वीरचाळा,

वसे खेत वीरती ।

ताखड़ा जोध आरोड़ दसरथतणा,

कीजिये किसौ नूप जोड़ काळा,

कहै जग कीरती ॥

सूरकुळ मुकट अणघट अनट जीह सुज,

वयण मुख दाखिया अंक वेहा,

दया जन दक्षणा ।

८९. सत्रै-सतरह । ई-इस । तरै-तरह, प्रकार । जीं-जिस ।

९०. आजान-भुज-आजानुब्राह्म । रघुवंसमण-रघुवंशमणि । राड़-युद्ध । रिम-शत्रु । जूथ-यूथ, समूह । अरवनाड़-जबरदस्त, नहीं मुड़ने वाला । रोहै-ध्वंस करता है, संहार करता है । गह-गर्व । गंजणा-जीतने वाला, मिटाने वाला, नाश करने वाला । वार-समय । आलम-संसार, ईश्वर । सरण-साधार-शरणमें आये हुयेकी रक्षा करने वाला । भिड़े-भिड़ कर, युद्ध कर । भंजणा-पराजित करने वाला । समराथ-समर्थ । चुरस-महान । धमचक-युद्ध । वीरचाळा-वीरोंका कार्य, वीरोंका चरित्र । वीरती-शौर्य, वीरता । ताखड़ा-तेज । जोध-योद्धा । किसौ-कौनसा । जोड़-बराबर । काळा-महावीर, योद्धा । कीरती-यश । सूरकुळ-सूर्यवंश । अणघट-अपार । अनट-नहीं नटने वाला । जीह-जीभ, जिह्वा । वयण-वचन । दाखिया-कहे । वेहा-विधाता, ब्रह्मा ।

सामरथ भभीखण रंक राखै सरणा,

तसां आपण सुदत लंक तेहा,

रजवट्ट रक्खणा ॥

अवधरा धणी रिण सीह भंजण असह,

लीह संतांतणी निकूं लोपै,

भगौ किव भेदमें ।

तई सामाथ प्रभ बंधु दीनांतणा,

अनाथां नाथ भुज बिरद ओपै,

वगौ कथ वेदमें ॥ ६०

अथ गीत लैहचाळ अथवा लहचाळ लक्षण

चौपई

कळ दस धुर फिर आठ सकांम ।

मभ् तुक विखम दोय विसरांम ॥

सम अठ अंत रगण जीकार ।

चंतुर गीत लैहचाळ उचार ॥ ६१

अरथ

पैली तुक मात्रा १८ होय । दोय विसरांम पैली मात्रा १० दूजी मात्रा आठ पर, ऊंहीं तुक तीजी विखम मात्रा विसरांम मोहरा होय । गुरु लघुकौ नेम नहीं । तुकांत तुक सम दूजी चौथी जीकै मात्रा पनरह आठ मात्रा पछै रगण पछै जीकार सबद होय । यूं दूजी चौथी तुक होय । यण प्रकार सरव दवाळा होय, जिण गीतरौ नांम लहचाळ कहीजै ।

६०. सामरथ—समर्थ । भभीखण—विभीषण । तसां—हाथों । आपण—देने वाला । तेहा—तैसा, वैसा । रजवट्ट—क्षत्रियत्व, शौर्य । रक्खणा—रखने वाला । रिण—रण, युद्ध । भंजण—नाश करने वाला, मिटाने वाला । असह—शत्रु । लीह—रेखा, मर्यादा । संतांतणी—संतोंकी । सामाथ—समर्थ । बिरद—बिरह । ओपै—शोभा देता है । कथ—कथा, वृत्तांत ।

६१. मभ्—मध्य । विखम—विषम । विसरांम—विश्राम । अठ—आठ । ऊंहीं—ऐसे ही । मोहरा—तुकबंदी । नेम—नियम । यूं—ऐसे ही । यण—इस ।

अथ गीत लैहचाळ उदाहरण

गीत

निरधार निवाजण भै अघ भांजण ,
 सेवग तार सधीर सौ जी ।
 दुख देवां दहण दैत दपट्टण ,
 बीर निकौ रघुबीर सौ जी ॥
 म्रगनैण सिया मन रूप सुरंजन ,
 कौटिक कांम सकांम सौ जी ।
 दुनियां बरदायक सेव सिहायक ,
 रैण किसौ नूप रांम सौ जी ॥
 निज कोसळ नंदण देवत वंदण ,
 धारण पांण धनंखरौ जी ।
 सभ कुंभ सकारण रांवण मारण ,
 लेण भुजां बळ लंकरौ जी ॥
 जन सोच विभंजण प्राचत पंजण ,
 दांन अभैवर देणरौ जी ।
 'किसना' निसचै कर राच सियाबर ,
 जांण भरोसौ जेणरौ जी ॥ ६२

६२. निरधार—जिसका कोई सहारा या आश्रय न हो । निवाजण—प्रसन्न होने वाला । भै—भय । अघ—पाप । भांजण—नष्ट करने वाला । सधीर—धैर्यवान । दहण—नाश करने वाला । दैत—दैत्य । दपट्टण—ध्वंस करने वाला । सेव—सेवा, सेवक । सिहायक—सहायक । रैण—भूमि । किसौ—कौनसा । नंदण—पुत्र । वंदण—वंदनीय । पांण (पाणि)—हाथ । कुंभ—रावणका भाई कुंभकर्ण । विभंजण—मिटाने वाला । प्राचत—पाप । पंजण—नष्ट करने वाला, मिटाने वाला । निसचै—निश्चय । राच—लीन हो जा । सियाबर—श्री राम-चन्द्र । भरोसौ—विश्वास । जेण—जिसका ।

अथ गीत गोख लक्षण

दूहौ

धुर तुक मत तेवीस धर, अवर वीस लघु अंत ।

चौथी तुक बे वीपसा, कवि ते गोख कहंत ॥ ६३

अरथ

चौथी तुकमें दो वीपसा होय । मात्रा प्रमाण कहां छां । आद पैलरी तुक मात्रा तेवीस होय । पाछली पनरैई तुकां मात्रा वीस वीस होय । तुकांत लघु अखिर आवै, अथवा नगण आवै, जीं गीतनै गोख कहीजै । एक सबदनै दोय वार कहै सौ वीपसा कहावै ।

अथ गीत गोख जात सावभङ्गाकौ उदाहरण

गीत

तनै कहूं समभाय मतमंद जग फंद तज ।
 अरप तन मन सुध न वेग सुगसी अरज ॥
 उमै साचा अखर कहै रिख सिंभ अज ।
 हरी भज हरी भज हरी भज हरी भज ॥
 लछीरा चहन घण वीज वाळी लपट ।
 क्रोध ममता नता मूढ तज रे कपट ॥
 भौड़ मत कर अवर काळ लेसी भूपट ।
 रांम रट रांम रट रांम रट रांम रट ॥
 काटसी घणा अध ओघवाळा करम ।
 बेध नह सके जम पहर इसड़ौ वरम ॥

६३. धुर—प्रथम । मत—मात्रा । वीपसा (वीप्सा)—एक शब्दालंकार जिसके अर्थ या भाव पर बल या शक्ति लगाने से होने वाली शब्दावृत्ति । कहत—कहते हैं । पाछली—पीछे की, बाद की । जीं—जिस ।

६४. तनै—तुम्हको । मतमंद (मतिमंद)—मूर्ख । फंद—जाल । रिख—ऋषि । सिंभ—शंभू, शिव । अज—ब्रह्मा । लछीरा—लक्ष्मीके । चहन—चिन्ह । घण—बादल । वीज—विजली । लपट—चमक । काळ—यमराज । घणा—बहुत । अध—पाप । ओघ—समूह । नह—नहीं । जम—यमराज । इसड़ौ—ऐसा । वरम—कवच ।

सही भ्रगुलता उर संपू जिणनै सरम ।
 पढ परम पढ परम पढ परम पढ परम ॥
 उदर दीधौ जिकौ पूरसी जळ असन ।
 वगै छिब घगै पटपीत पहरण बसन ॥
 करे चित खांत निस दिवस रट रे 'किसन' ।
 सीकिसन सीकिसन सीकिसन सीकिसन ॥ ६४

पण भड़ मुगटनै रघुनाथ रूपग मध्ये गोख नांम लिख्यो छै । कोईक जंग-
 खोड़ी पिण कहै छै ।

अथ गीत चितईलोळ लछण
 दूहौ

किव सोरठिया गीतके, अधिक दोय तुक आंण ।
 चवद चवद मत दोढसौ, चितईलोळ पहचांण ॥ ६५

अरथ

सोरठिया गीतरै पहली तुक मात्रा अठारै । दूजी तुक मात्रा अठारै । तीजी तुक
 मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा दस होवै । पछै सारा दूहां मात्रा सोळै दस होवै ।
 जीं सोरठियाकै सिरै जातां चवद चवद मात्राकी दोय तुकां सवाय होवै जीं
 गीतकौ नांम दोढी कै छै तथा कोई कवि चितईलोळ कै छै । तुकांत लघु होवै ।
 छ तुकां होवै । चौथी तुकरा तुकांतरी आब्रत उलट पढवासूं पांचमी तुक होय ।
 क्यूंक छठीमें पण आभास चौथी तुककौ होय सौ दोढी ।

अथ गीत चितईलोळकौ उदाहरण
 गीत

दीनां पाळगर धन सुतन दसरथ ,
 सकज सूर समाथ ।

६४. परम—ईश्वर । उदर—पेट । दीधौ—दिया । जिकौ—वह । असन—भोजन । छिब—शोभा ।
 पटपीत—पीताम्बर । बसन—वस्त्र । खांत—विचार । सी—श्री ।

नोट—मूल प्रतिमें लिखा मिला है कि 'पण-भड़ मुगटनै रघुनाथरूपगमें गोख नांम लिख्यो छै,
 कोईक जंगखोड़ी पिण कै छै' परन्तु यह लिखावट बिलकुल अशुद्ध है, गोख गीतके
 लक्षण रघुवरजसप्रकास और रघुनाथरूपकमें समान ही है ।

६५. किव—कवि । चवद—चौदह । मत—मात्रा । आब्रत—आवृत्ति । क्यूंक—क्यूं । पण—भी ।
 ६६. दीनां—गरीबों । पाळगर—पालनकर्त्ता । धन—धन्य । सुतन—पुत्र । सूर—वीर । समाथ—समर्थ ।

रिणखेत भंजण सकुळ रांवण ,
 नेत-बंध रघुनाथ ।
 तौ रघुनाथ रे रघुनाथ ,
 रिवकुळ आभरण रघुनाथ ॥
 तन स्यांम सघण सरूप ओपत ,
 सुपट बीज सकाज ।
 रिम कोट हण जन ओट रक्खण ,
 मोट मन महाराज ।
 तौ महाराज रे महाराज ,
 माहव मोट मन महाराज ॥
 हक-बगां लाखां असुर हरणौ ,
 जुधां करणौ जैत ।
 चाढणौ कुळ जळ दळद चौजां ,
 बाढणौ बिरदैत ।
 ती बिरदैत रे बिरदैत ,
 बिरदां धारणौ बिरदैत ॥
 बळ थकां अबखी बखत बेली ,
 तवै जगत तमांम ।

६६. भंजण—ध्वंश करनेको । नेत-बंध—अपना स्वयंका भंडा रखने वाला । आभरण—आभूषण ।
 सरूप—स्वरूप । ओपत—शोभा देता है । सुपट—सुन्दर । बीज—बिजली । रिम—
 शत्रु । कोट—गढ़ अथवा करोड़ । ओट—शरण । मोट मन—उदार चित्त । माहव—
 माधव, विष्णु, श्रीरामचंद्र । हक-बगां—युद्ध होने पर । हरणौ—मिताने वाला ध्वंश करने
 वाला । करणौ—करने वाला । जैत—विजय, जीती । चाढणौ—चढाने वाला । जळ—
 कांति, दीप्ति । दळद—दारिद्र्य, कंगाली । चौजां—उदारता । बाढणौ—काटने वाला ।
 बिरदैत—विरुद्धधारी, यशस्वी । धारणौ—धारण करने वाला । बळ—शक्ति । थकां—
 थकने पर । अबखी—कठिन, दुरूह । बेली—सहायक, मित्र । तवै—स्तुति करता है,
 वर्णन करता है । तमांम—सम्पूर्ण ।

नित 'किसन' किव रट नांम निरमै ,
 रसन स्त्री रघुरांम ।
 तौ रघुरांम रे रघुरांम ,
 रजवट धारियां रघुरांम ॥ ६६

अथ गीत पालवणी तथा दुमेळ सावभङ्गा लछण

दूहौ

ग ल अनियम उगणीस धुर, अन तुक सोळह आण ।
 पालवणी चव तुक मिळै, दुमिल दुमेळ वखाण ॥ ६७

अरथ

पैहली तुक मात्रा उगणीस बाकीरी पनरेई तुकां मात्रा सोळै सोळै होय । तुकांत गुरु लघुरौ नेम नहीं । तुक च्याररा मो'रा मिळै सौ पालवणी कहीजै नै दौ दौ तुकरा मोहरा मिळै सौ दुमेळ सावभङ्गौ कहीजै ईके मध्य अंतमेळ कियां-थकां यौ ही अंबकड़ी कहीजै ।

अथ पालवणी उदाहरण

गीत

सिया वाहर समर दसाणण साभा ,
 ब्रवी उछाहर दीन निवाजा ।
 दीठां थाहर कनक दराजा ,
 रीभ खीज जाहर रघुराजा ॥
 साभण जुधां वीसभुज आसुर ,
 दीन निवाजण अनुज सहोदर ।

६६. रसन-जिव्हा । रजवट-क्षत्रियत्व, शौर्य ।

६७. ग-गुरु । ल-लघु । उगणीस-उन्नीस । धुर-प्रथम । अन-अन्य । आण-ला, लाकर । चव-चार । दुमिल-जहां दो चरण मिलते हैं । मो'रा-तुकबंदी । मोहरा-तुकबंदी । ईके-इसके । कियां-थकां-करने पर । यौ-यह ।

६८. वाहर-रक्षा । समर-युद्ध । दसाणण-रावण । साभा-संहार किया, मारा । ब्रवी-दे दी, दान दी । उछाहर-उमंग । निवाजा-प्रसन्न होकर । दीठां-देखने पर । थाहर-गढ़, किला । कनक-स्वर्ण, सोना । दराजा-महान, बड़ा । रीभ-प्रसन्नता । खीज-कोप । जाहर-जाहिर, प्रसिद्ध । साभण-मारनेको, संहार करनेको । वीसभुज-रावण । आसुर-असुर, राक्षस । दीन-गरीब । निवाजण-प्रसन्न होकर । अनुज-छोटा भाई । सहोदर-भाई ।

बोलै साख त्रिकुट लिछमीबर ,
 उमंग रीसवाळौ अवधेस्वर ॥
 मथ रिण उदध मांण दसमथका ,
 आपण सरण भभीखण अथका ।
 सोबन गढ जस ओप समथका ,
 कपा कोप आखै दसरथका ॥ ६८

अथ गीत दुमेळ सावभङ्गौ उदाहरण
 गीत

जिण मुख जोवतां दुख प्राचत जावै ।
 थरू आथ घर नवनिध थावै ॥
 नांम लियां जम-किंकर नासै ।
 सौ राघव संकर उर वासै ॥
 बीर जगत अखिया रघुबीरा ।
 साचै दिल भखिया सवरीरा ॥
 दुल्लभ देव रिखां बिरदाळौ ।
 बल्लभ जनां दासरथवाळौ ॥
 तिण रघुनाथ वहत मग तारी ।
 निज पग रजहंता रिख नारी ॥

६८. साख-साक्षी । त्रिकुट-लंका । लिछमीबर-विष्णु, श्रीरामचंद्र । अवधेस्वर-रामचंद्र ।
 मथ-मंथन कर । रिण-युद्ध । उदध (उदधि)-सागर, समुद्र । मांण-मान, गर्व ।
 दसमथका-रावणका । आपण-देने वाला । भभीखण-विभीषण । अथका-धन-दौलतका ।
 सोबन-सुवर्ण, सोना । समथका-समर्थका । आखै-कहते हैं ।

६९. प्राचत-पाप, दुष्कर्म । थरू-अटल, स्थिर । आथ (अर्थ)-धन-दौलत । थावै-होते हैं ।
 जम-किंकर-यमराजका दूत । नासै-भग जाते हैं । वासै-निवास करता है, बसता है ।
 भखिया-खाये, भक्षण किये । सवरीरा-शबरीके, भिल्लनीके । दुल्लभ-दुर्लभ । रिखां-
 ऋषियों । बिरदाळौ-बिरुदधारी । बल्लभ-प्यारा । जनां-भक्तों । दासरथवाळौ-
 दशरथका पुत्र, श्रीरामचंद्र भगवान । तिण-उस । वहत-चलते हुए । मग-मार्ग ।
 तारी-उद्धार किया । रजहंता-धूलिसे । रिख-ऋषि ।

भारथ खळ जाड़ा भानंखी ।
 धाड़ा एक बीर धानंखी ॥
 लंका मार दसाणण लेणौ ।
 दांन भभीखण सेवग देणौ ॥
 तोटौ केम रहै घर त्यांरै ।
 रांम धणी मोटौ सिर ज्यांरै ॥ ६६

अथ गीत सावभ अडियळ लछण
 दूहौ

सोळह मत्ता वरण दस, पद पद भूमक गुरंत ।
 'किसन' सुजस पढ स्त्री किसन, अडियल गीत अखंत ॥ १००

अरथ

जीके आदकी तथा सारी ही तुकां प्रत मात्रा सोळै होय, तुक प्रत आखिर दस दस होय, तुकांत दोय गुरु होय, अंतमें जमक होय सौ अडियल गीत कहीजै । तुक प्रत अख्यर दस छै जिता बे वरण छंद छै । कोइक अण गीतनै सावभ अडल पिण कहै छै । च्यार दूहा होय सौ तौ अडियल नै एक दूहौ होय सौ चौसर गाहौ तथा गाथा कहावै ।

अथ अडियल गीत उदाहरण
 गीत,

निज संतां तारै घणनांमी, नहच्यौ ज्यां नैडौ घणनांमी ।
 निरपखां पखौ घणनांमी, नाथ अनाथांचौ घणनांमी ॥

६६. भारथ-युद्ध । खळ-असुर । जाड़ा-जबड़ा । भानंखी-तोड़ने वाला । धाड़ा-आतंक, रौब, धन्य-धन्य । धानंखी-धनुषधारी । दसाणण-रावण । लेणौ-लेने वाला । भभीखण-विभीषण । सेवग-भक्त । देणौ-देने वाला । तोटौ-कमी, अभाव । त्यांरै-उनके । ज्यांरै-जिनके ।

१००. मत्ता-मात्रा । वरण-अक्षर । भूमक-भूमकाव । गुरंत-जिसके अंतमें गुरु (वर्ण) हो । अखंत-कहते हैं । जीके-जिसके । तुकां-प्रत-प्रति तुक या प्रति चरण । अख्यर-अक्षर । कोइक-कोई । अण-इस । पिण-भी ।

१०१. घणनांमी-ईश्वर । नहच्यौ-धैर्य, निश्चिन्तता । ज्यां-जिन । नैडौ-निकट । निरपखां-जिसका कोई पक्ष न हो । पखौ-पक्ष, मदद, सहायता ।

रीभू सदांमासूं गिरधारी, धत्री आथ बाथां गिरधारी ।
 धारै चक्र भुजां गिरधारी, धायौ गज बाहर गिरधारी ॥
 ग्रीध ग्राह तारण गोव्यंदौ, गणका गत देणौ गोव्यंदौ ।
 ग्रहीयां जम भीड़ू गोव्यंदौ, गुण गावण जेहौ गोव्यंदौ ॥
 सिधां तीन लोकां सांवळियौ, सूर कुळां छोगौ सांवळियौ ।
 साहै चाप रांम सांवळियौ, सीतावर सांमी सांवळियौ ॥ १०१

अथ गीत धड़उथल लछण

दूहौ

सोळै मत्ता सरब तुक, अंत एक गुरु होय ।
 उलटै पाछौ अरधहूं, कह धड़ उथल सकोय ॥ १०२

अरथ

सोळै ही तुकांमें मात्रा सोळै होय । एक तुकांत गुरु होय । आधासूं तुकां
 पाछौ उलटै तथा पूरवारधसूं उतरारध वणै । लाटानुप्रास अलंकार होय सौ
 धड़उथल गीत कहीजै । कोइक इणनै कवि ईलोळ पण कहै छै । गीत धड़उथलमें
 न्यून जथा छै सौ देख लीज्यौ ।

अथ गीत धड़उथल उदाहरण

गीत

जम लगौ कठै भै सीस जियां, तन दासरथी नित वास तियां ।
 तन दासरथी नह वास तियां, जम लगसी माथै जोर जियां ॥

१०१. रीभू-प्रसन्न होकर । धत्री-दान दी । आथ (अर्थ)-धन-दौलत । बाथां-दोनों भुजाओंको
 आपसमें फैला कर मिलानेसे बनने वाला बीचका स्थान या इस स्थानमें समा सके उतना
 पदार्थ, बाहुपाश । धायौ-दौड़ा । बाहर-रक्षा । गोव्यंदौ-गोविंद । गणका-गनिका ।
 गत-गति, मोक्ष । देणौ-देने वाला । ग्रहीयां-पकड़ने पर । जम-यमराज । भीड़ू-
 सहायक । गुण-यश । जेहौ-जैसा । सिधां-श्रेष्ठ । सांवळियौ-श्रीकृष्ण । छोगौ-
 अवर्तश । साहै-धारण करता है । सीतावर-सीतापति । सांमी-स्वामी ।

१०२. मत्ता-मात्रा । पाछौ-वापिस । पण-भी ।

१०३. कठै-कहां । भै-भय । सीस-शिर, ऊपर । जियां-जिनको । दासरथी-श्रीरामचंद्र
 भगवान । तियां-उनमें । नह-नहीं ।

समरै न जिके नर सांमळियौ, क्रत-अंत जिकां सिर काहुळियौ ।
 क्रत-अंत करै की काहुळियौ, समरंत जिके नर सांमळियौ ॥
 गज-तार न वाक जिकां गुणियौ, सुत-भांण दियै दुख त्यां सुणियौ ।
 सुत भांण तिकां दुख नां सुणियौ, गज-तार तिकां मुखहूं गुणियौ ॥
 रसना पतसीत नकूं ररियौ, भव डंड जिकां जमरै भरियौ ।
 रसना पतसीततणौ ररियौ, भव डंड जिकां जम नां भरियौ ॥१०३

अथ गीत सीहचला लछग

दूहौ

अंत रगण अठार धुर, दूजी तेरह जांण ।
 सोळह तेरह तुक सरब, सीह चलौ वाखांण ॥ २०४

अरथ

जीके पैली तुक मात्रा उगणीस होय । दूजी तुक मात्रा तेरै होय । तीजी तुक मात्रा सोळै होय । चौथी तुक मात्रा तेरै होय । तुकांत रगण होय जीं गीतरौ नांम सीहचलौ कहीजे ।

अथ गीत सीहचलौ उदाहरण

गीत

सीता सुंदरी अरधंग ससोभत, सेवग मारुत सारखा ।
 बाळ जिसा बळवंड बिहंडण, पांण भुजाडंड पारखा ॥

१०३. समरै-स्मरण करते हैं । जिके-जो । सांमळियौ-ईश्वर, श्रीकृष्ण । क्रत अंत-कृतान्त, यमराज । जिकां-जिनके । काहुळियौ-कोप किया । की-क्या । समरंत-स्मरण करते हैं । जिके-जो, वे । गज-तार-गजका उद्धार करने वाला । वाक-वाणी । जिकां-जिन्होंने । गुणियौ-वर्णन किया । सुत-भांण-यमराज । त्यां-उनको । तिकां-उनको । नां-नहीं । मुखहूं-मुखसे । रसना-जिह्वा, जीभ । पतसीत-सीतापति, श्रीरामचंद्र । नकूं-नहीं । ररियौ-रटा । भव-डंड-संसारका दण्ड या साजा । पतसीततणौ-सीतापतिका ।

१०५. अरधंग-अर्धांगिनी । मारुत-हनुमान । सारखा-समान, सदृश । बाळ-बालिवंदर । बळवंड-शक्तिशाली, जबरदस्त । बिहंडण-ध्वंस करने को, या ध्वंस करने वाला । पांण-शक्ति । भुजाडंड-बली, शक्तिशाली ।

कोसिक ज्याग अभंग सिहायक, दांणव घायक दूधरी ।
 पाय रजी रघुराय परस्सत, आ त्रीय गौतम उधरी ॥
 प्राभौ राख जनकतणौ पण, मौड़ खळां दळ मानकी ।
 धींग भुजां सत खंड करी धनु, जेण बरी प्रिय जानकी ॥
 साल निवार सुरीस कियौ सुख, बीसभुजा हण बंकरौ ।
 बेख दियौ रघुराज भुजां बळ, राज भभीखण लंकरौ ॥ १०५

अथ गीत ब्रध चितविलास लक्षण

दूहा

सभ खट कळ कर वीपसा, विच संबोधन वेस ।
 तिण पर चवदह मत तुक, मोहर दुगुरु मिळेस ॥ १०६
 गाय अरटिया गीतरौ, यण पर दूहौ अ्रेक ।
 प्रथम चरण अध अंत पढ, सुचितविलास विसेक ॥ १०७

अथ गीत ब्रधचितविलास उदाहरण

गीत

गह गंजै रे गह गंजै, भिड़ जंग वडा खळ भंजै ।
 ग्रीधां सांमळ दीध पळां गळ, मेंगळ खागति मंजै ॥

१०५. कोसिक-विश्वामित्र । ज्याग-यज्ञ । सिहायक-सहायक । दांणव-राक्षस । घायक-संहार करने वाला, नाश करने वाला । पाय-चरण । रजी-धूलि । परस्सत-स्पर्श करते ही ।
१०५. प्राभौ-अटल । जनकतणौ-जनकका । पण-प्रण । धींग-जबरदस्त । जेण-जिस । साल-शल्य, दुख । सुरीस-सुरेश, इन्द्र । बीसभुजा-रावण । बेख-देख ।
१०६. सभ-रख । खट (षट)-छ । कळ-मात्रा । वीपसा (वीप्सा)-एक शब्दालंकार जिसमें अर्थ या भाव पर जोर देनेके लिये शब्दावृत्ति होती है, दुबारा कहनेकी क्रिया या भाव । तिण-उस । चवदह-चौदह । मत-मात्रा । मोहरा-तुकबन्दी । मिळेस-मिलते हैं ।
१०७. यण-इस । दूहौ-गीत छंदके चार चरणोंका समूह ।
१०८. गह-गर्व । गंजै-नाश करते हैं । भिड़-युद्ध कर । खळ-दुष्ट, राक्षस । भंजै-ध्वंश करते हैं । सांमळ-एक मांसाहरी चीलकी जातिका पक्षी विशेष । पळां-मांसोंका । गळ-पिंड, निवाला । मेंगळ-हाथी । खागति-तलवारसे । मंजै-ध्वंश करते हैं, मारते हैं ।

सूरजवंसतणौ नूप सूरज, पाधर आसुर पंजै ।
 रे गह गंजै ॥
 जिण जीता रे जिण जीता, भड़ रांवण कुंभ अभीता ।
 आसुरय राख भभीखण आतुर, लाख मुखां जस लीता ॥
 भार ग्रहे घणनाद जिसा भट, चौपट मार अचीता ।
 रे जिण जीता ॥
 जग जांगै रे जग जांगै, जिण लंक व्रवी जग जांगै ।
 स्त्री-मुख दाख सुकंठ सहोदर, राख प्रभाव घरांगै ॥
 कारुणास्यंध किंकंध पते कर, बाळ हतै रिण बांगै ।
 रे जग जांगै ॥
 जस जापै रे जस जापै, ते संत हरे त्रिण तापै ।
 संघट तोड़ अघां घण स्त्रीरंग, कौड़ जमांभय कांपै ॥
 आसा राघव पूर अनेकां, थांनक दासां थापै ।
 रे जस जापै ॥ १०८

अथ लघु चितविलास लक्षण
 दूहौ

चवद चवद मत च्यार तुक, अठ मत पंचम आण ।

बि गुरु अंत आवरत तुक, चित विलास पहचाण ॥ १०९

१०८. सूरजवंसतणौ—सूर्य वंशका । पाधर—खुला मैदान । आसुर—राक्षस । पंजै—ध्वंश करते हैं । जिण—जिस । भड़—योद्धा । कुंभ—कुंभकर्ण । अभीता—वह जो डरे नहीं, निशंक । आसुरय—शरण । भभीखण—विभीषण । आतुर—दुखी । लीता—लिया । घणनाद—मेघनाद, इन्द्रजीत । भट—योद्धा । चौपट—नाश, ध्वंश । अचीता—बिना चिंता । लंक—लंका । व्रवी—दान दे दी । स्त्री-मुख—स्वयं, खुद । दाख—कह । सुकंठ—सुग्रीव । सहोदर—भाई । घराणै—वंशका, वंशमें । कारुणास्यंध—करुणासिंधु, कृपासागर । किंकंध—किष्किंधा । पते—पति, स्वामी । बाळ—बालि नामक बंदर । हसै—संहार कर । जापै—वर्ण करते हैं, जपते हैं । ते—उस । त्रिण—तीन । तापै—ताप, कष्ट । संघट—दुख । तोड़—मिटा कर, नाश कर । अघां—पापों । घण—बहुत, अधिक । स्त्रीरंग—विष्णु, श्रीरामचंद्र । जमां—यमराजों । थांनक—स्थान । दास—भक्त । थापै—स्थापन करता है ।
१०९. चवद—चौदह । अठ—आठ । आण—ला, रख । बि (द्वि)—दो । आवरत—आवर्त्त, आवृत्ति ।

अर्थ

पै'ली तथा च्यार ही तुकांमें मात्रा आठ होवै, दोय गुरु अखिर तुकांत होवै । पै'ली तुकरी आध सौ पांचमी तुक होवै । आवरत पद होवै । आवरत फेर पढणौ कहीजै, जीं गी तकौ नांम लघु चित्तविलास कहीजै । पै'ली तुकरी छ मात्रा करने वीपसा करणौ, विचै जीकार संबोधन धरणौ ।

अथ गीत लघु चित्तविलास उदाहरण

गीत

घणानांमी जी घणानांमी, निज जोर परां घणानांमी ।
 भुज लोक त्रिहूंपत भांमी, बिरदैत बहै धुर बांमी ।
 जी घणानांमी ॥
 बिरदाळौ जी बिरदाळौ, दुज गाय पखी बिरदाळौ ।
 सीताचौ सांम सिधाळौ, पौह सेवगरां प्रतपाळौ ।
 जी बिरदाळौ ॥
 रघुराजा जी रघुराजा, रणधीर बडौ रघुराजा ।
 सुज तारण संत समाजा, लह बहियां राखण लाजा ।
 जी रघुराजा ॥
 हद हाथां जी हद हाथां, है लंक ब्रवी हद हाथां ।
 सत्र भंज जुधां समराथां, गुण राखण बिसुधा गाथां ।
 जी हद हाथां ॥ ११०

१०६. पै'ली-प्रथम । धरणौ-रखना ।

११०. घणनांमी-ईश्वर । भांमी-न्योछावर, बलैया । बिरदैत-विरुद्धारी, योद्धा, वीर । धुर-तरफ । बांमी-बायीं । बिरदाळौ-विरुद्धारी, यशस्वी । दुज (द्विज)-ब्राह्मण । पखी-पक्षी । सीताचौ-सीताका । सांम-स्वामी, पति । सिधाळौ-श्रेष्ठ । पौह-प्रभु, राजा । सेवगरां-सेवकों । प्रतपाळौ-रक्षक । तारण-उद्धार करने वाला । हद-वन्य, धन्यवाद । लंक-लंका । ब्रवी-दे दी, प्रदान की । सत्र-शत्रु । भंज-तोड़ कर । समराथां-समर्थों । गुण-यश । बिसुधा-पृथ्वी । गाथां-कथाओं ।

अथ गीत घोड़ादमौ लच्छण
दूहौ

अठ्ठारह मत पहल अख, सोळ मत्त तुक आंन ।
दाख गीत घोड़ादमौ, दु गुरु अंत तुक दांन ॥ १११

अर्थ

जीं गीतकै पै'ली तुक मात्रा अठ्ठारा होय । दूजी सारी ही तुकां मात्रा सोळ होय । तुकांत दोय गुरु अखिर आवै, जिण गीतरौ नांम घोड़ादमौ कहीजै । घोड़ा-दमा नै त्रबंकड़ौ एक छै । यण गीतमें सुध जथा छै ।

अथ गीत घोड़ादमौ उदाहरण

गीत

राघव गह पला कीर कह पै रज ,
सिला उडी जांगै जग सारौ ।
जीवन जगत कुटंब दिस जोवौ ,
पग धोवौ तौ नाव पधारौ ॥
पदमण रिख असमांन पहंती ,
पंखां विनां जिहांन पढीजै ।
केवट कुळ प्रतपाळ दयाकर ,
चरण पखाळ जिहाज चढीजै ॥
हिक छिन मांभ सुरगळ अहल्या ,
पूगी है फळ रूप रज पै सौ ।

१११. अठ्ठारह-अठ्ठारह । मत-मात्रा । पहल-प्रथम । अख-कह । सोळ-सोलह । मत्त-मात्रा । आंन-अन्य । दाख-कह ।

११२. गह-पकड़ कर । पला-अंचल । कीर-मल्लाह । पै-चरण, पांव । दिस-ओर, तरफ । पदमण-पद्मिनी । रिख-ऋषि । पहंती-पहुँची । केवट-मल्लाह । प्रतपाळ-रक्षा, पालन-पोषण । पखाळ-धो कर । जिहाज-जहाज, नाव, नौका । हिक-एक । छिन-क्षण । मांभल-मध्य, में ।

मोहित काळू कहै कमळमुख ,
 बौहित बिमळ औण कर बैसौ ॥
 मुळक जांनकी रांम लिच्छंमण ,
 भणियौ दुचै स करम न भाई ।
 राधव चरण धुवाय कपा कर ,
 तरण कीर सकुटंब तिराई ॥ ११२

अथ गीत अरटिया लछण

दूहौ

धुर अठार फिर बार धर, सोळ बार गुरु दोय ।
 सोळ बार मत तुक सरब, सखै अरटियौ सोय ॥ ११३

अरथ

पै'ली तुक मात्रा अठारै होय । दूजी तुक मात्रा बारै । तीजी तुक मात्रा सोळै
 होय । चौथी तुक मात्रा बारै होय । पछै दूजां दूहां पै'ली मात्रा सोळै । दूजी तुक मात्रा
 बारै । तीजी तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा बारै । सोळै, बारै ई क्रमसू होय ।
 दोय गुरु तुकांत होय, जीं गीतनै अरटियौ कहीजै ।

अथ अरटिया गीत उदाहरण

गीत

दाखां आठरै खट भाख चवदह, पाठ विघांन पिछांगौ ।
 जिकै अकाथ ज्ञान बिन भूठा, जे रघुनाथ न जांगौ ॥
 दीनदयाळ बिना गुण दूजा, आळ-जंजाळ अलपपै ।
 'किसनौ' कहै पात जे केहा, जेहा रांम न जंपै ॥

११२. बौहित-नाव, नौका । बिमळ-विमल, निर्मल । औण-चरण । बैसौ-बैठिए ।
 मुळक-हंस कर । लिच्छंमण-लक्ष्मण । तरण-नाव, नौका । तिराई-तैरा दी, पार
 कर दी ।

११३. धुर-प्रथम । बार-बारह । सखै-कहते हैं । जीं-जिस ।

११४ भाख-भाषा । चवदह-चौदह । जिकै-जो, वे । अकाथ-व्यर्थ । गुण-काव्य-रचना ।
 दूजा-दूसरा । आळजंजाळ-व्यर्थका प्रलाप । अलपपै-अल्प, तुच्छ । जे-जो । केहा-
 कैसा । जेहा-जीभ ! जंपै-पढ़ते हैं, वर्णन करते हैं ।

गिरा प्रसाद भेद बुध गाथां, बातां भूठ बणावै ।
 चारण जनम पाय सुध चूका, गिर तारणनह गावै ॥
 बूडा जे कर कर जस बूबां, संमां ऊमर सारौ ।
 बुध सारू गायौ सीताबर, जीता जिकै जमारौ ॥११४

दूहौ

सोळ प्रथम बीजी चवद, मगण यगण पळ दाख ।

सोळ चवद मत क्रम सुकव, भल सेलार सु भाख ॥ ११५

अरथ

पै'ली तुक मात्रा सोळ । दूजी तुक मात्रा चवद । तीजी तुक मात्रा सोळ । चौथी तुक मात्रा चवद । पै'ली, तीजी तुकरै मोहरै मगण होय । दूजी चौथी तुकरै मोहरै यगण होय । तुकांत मगण यगण होय । ईं गीतरै सारा दूहां पै'ली तुक मात्रा सोळ । दूजी तुक मात्रा चवद, ईं क्रम च्यार ही दूहां मात्रा होय सौ गीत नांम सेलार कहावै । लखपत पिंगळ मध्ये छंद सेलार छे, जिणरै तुक प्रथम प्रतमात्रा तेरै छे । यणरै पै'ली तुकमें मात्रा तीन वधी । दूजी तुकमें मात्रा एक वधी जींसू गीत सेलार छे । पै'ली तीजी तुकरै अंत मगण होय । दूजी चौथी तुकरै अंत यगण अथवा दुगुरु होय ।

अथ सेलार गीत उदाहरण

गीत

मह ईजत आव अमंपै रे, चढ सीम जिकां कुंग्र चंपै ।

कीनास भये नह कंपै रे, जे राघव राघव जंपै ॥

दिन सोहै आथत दवारे रे, ब्रद ईजल आव बधारै ।

जे नर धन धन जमवारे रे, सीताचौ सांम संभारै ॥

११४. गिरा-सरस्वती । प्रसाद-कृपा । बुध-पंडित । सुध-ध्यान । गिरतारण-रामचंद्र भगवान । बूडा-डूब गये । बूबां-जोरकी आवाज । संमां-कृपणों । ऊमर-उम्र । सारौ-सब । जमारौ-जीवन ।

११६. मह-महान । आव-आयु, उम्र । चंपै-भयभीत करे । कीनास-यमराज । कंपै-डरे । जंपै-स्मरण करे । सोहै-शोभा देता है । आथ-धन-दौलत । दवारे-द्वार पर । धन-धन-धन्य-धन्य । जमवारे-जीवनमें । सीताचौ-सीताका । सांम-स्वामी, पति । संभारै-स्मरण करते हैं ।

एकौतर बंस उधारै रे, निज लोक उभै निसतारै ।
 साराह जिकां जग सारै रे, अवधेसर जीह उचारै ॥
 करुणानिध जनहितकारी रे, बांमै अंग सीतबिहारी ।
 सारी ज्यां बात सुधारी रे, धरियो उर धानंखधारी ॥ ११६

अथ गीत भ्रमाळ लक्षण

दूहा

दूहौ पहलां दाखजै, चंद्रायणौ सुपच्छ ।
 दूहा उलटै चवथ तुक, सोय भ्रमाळ सुलच्छ ॥ ११७
 दूहौ अर चन्द्रायणौ, विहुंवै मत्ता छंद ।
 यां लक्षण कहिया अगै, पिंगळ मांभ कव्यंद ॥ ११८

अरथ

पैलां तौ दूहौ होय । पछै चंद्रायणौ होय । दूहारी चौथी तुक दोय बखत पढी जाय सौ भ्रमाळ नांमा गीत कहीजै । दूहौ चंद्रायणौ दोई मात्रा छंद छै सौ यण पिंगळमें लक्षण दोयांरा कह्या छै, सौ कांम पड़ै तौ देख लीज्यौ । दूहौ पैली तुक मात्रा तेरै । तुक दूजी मात्रा इग्यारै । तुक तीजी मात्रा तेरै । तुक चौथी मात्रा इग्यारै । चंद्रायणौ तुक प्रतमात्रा इकीस । अंत रगण सौ चंद्रायणौ । आद दूहौ पछै चंद्रायणौ सौ भ्रमाळ नांमा गीत कहावै ।

अथ भ्रमाळ गीत उदाहरण

गीत

धाड़ा राघव धुर-धमळ, अवनाड़ा अणबीह ।
 ऊबेड़ण जाड़ा असह, सुज घांसाड़ा-सीह ॥

११६. निसतारै—उद्धार करता है । हितकारी—हित करने वाला । बांमै—बायां । धानंखधारी—धनुषको धारण करने वाला ।
 ११७. पहलां—प्रथम, पहिले । दाखजै—कहिए । चंद्रायणौ—चंद्रायण नामक मात्रिक छंद । सुपच्छ—पश्चात । चवथ—चतुर्थ ।
 ११८. अर—और । विहुंवै—दोनों । मत्ता—मात्रिक । यां—इस प्रकार, इतका । लक्षण—लक्षण । अगै—पहिले, पूर्व । मांभ—मध्य ।
 ११९. धाड़ा—धन्य-धन्य । धुर-धमळ—अग्रगामी । अवनाड़ा—वीर, योद्धा । अणबीह—निडर, निशंक । ऊबेड़ण—उखेड़ना । जाड़ा—जबड़ा । असह—शत्रु । घांसाड़ा-सीह—सेनाको पीछे हटाने वाला, शक्तिशाली ।

सुज घांसाड़ासीह अबीह अचल्लणा ।
 भूसर खाग तियाग भुजाडंड भल्लणा ॥
 रहचण दससिर जिसा असह मभ राड़ रे ।
 बेढक अंकी बार धनंकी धाड़ रे ॥
 रखवाळण जिग रायहर, रजवट पाळण राह ।
 दिया लखण रघुनाथ दहुं, नूप रिखसाथ निबाह ॥
 नूप रिख साथ निबाह नंद रख नाहरां ।
 पंथ ताड़का निपात जिगा कथ जाहरां ॥
 परसुबाह हत सर मारीच अताळियौ ।
 जिग कोसिक रिखराज राज रखवाळियौ ॥
 रख्ये जिग कोसिक अडुरपुरो, मिथळेसपधार ।
 पंथ अहल्या पाय रज, राघव कियौ उधार ॥
 राघव कियौ उधार निपट रिख नाररौ ।
 बळ धानंख लख घटे नूपां जिगा बाररौ ॥
 दासरथी बर सीत पराक्रम दक्खियौ ।
 राघव भंजै धनंख जनक पण रक्खियौ ॥
 आवंतां मारग अवध, डरवध हरख अमाप ।
 आय फरस धर आफळण, चाप बैर हर चाप ॥

११६. अबीह—निडर, निर्भय । तियाग—त्याग । भुजाडंड—समर्थ, शक्तिशाली । भल्लणा—
 धारण करने वाला । रहचण—ध्वंश करनेकी, संहार करनेकी । दससिर—रावण ।
 मभ—मध्य । राड़—युद्ध । बेढक—जबरदस्त । अंकी—अंकित की । बार—समय । धनंकी—
 धनुषधारी । धाड़—धन्य-धन्य । जिग—यज्ञ । निपात—संहार कर, मार कर । जाहरां—
 प्रसिद्ध । परसुबाह—परशुराम । सर—तीर, बाण । अताळियौ—उडाया, दूर फेंका ।
 कोसिक—विश्वामित्र । रिखराज—ऋषिराज । राज—श्रीमान, आप । रखवाळियौ—
 रक्षा की । मिथळेस—राजा जनक । पाय—चरण । रिख—ऋषि । दासरथी—श्री राम-
 चन्द्र । बर—पाणिग्रहण कर । सीत—सीता । दक्खियौ—प्रकट किया, बतलाया । पण—
 प्रण । रक्खियौ—रखा । अवध—अयोध्या । हरख—हर्ष । अमाप—अपार ।

चाप बैर हर चाप जाप धक्ख जपिया ।
 उमै राम जुध कारण तांम अड़पिया ॥
 लछवर धनंख साथ तेज निज हर लिया ।
 रद कर मद दुजराम अवधपुर आविया ॥ ११६

अथ मुडैल अठताळी गीत लछण

दूहा

चवद प्रथम बी ती चवद, चौथी दस मत जांण ।
 पंच छठी सप्तम चवद, अष्टम दस मत आंण ॥ १२०
 पहल दुती तीजी मिळै, दु गुरु अंत जिण दाख ।
 मिळ तुक चौथी आठमी, अंत लघु जिण आख ॥ १२१
 पंचम अठमी सातमी, मिळै अंत गुरु दोय ।
 मुडियल अठताळी मुणै, किव जिण नांम सकोय ॥ १२२

अरथ

जिणरै पहलै तुक मात्रा चवदै होवै । दूजी तुक मात्रा चवदै होवै । तीजी तुक मात्रा चवदै होवै । चौथी तुक मात्रा दस होवै । पांचमी चवदै, छठी चवदै, सातमी चवदै, मात्रा चवदै चवदै होवै । तुक आठमी मात्रा दस होवै । पै'ली दूजी तीजी तुकां मिळै । तुकांत दोय गुरु होय । चौथी तुक आठमी तुकसूं मिळै । तुकांत लघु होय । पांचमी, छठी, सातमी तुक मिळै । तुकांत दोय गुरु होय, जिण गीतनै मुडैलअठताळी कहीजै । अठताळी ग्रंथांतरसूं पिण लछण सुध छै । हमीरपिंगळमें मुडैलअठताळी कहै छै नै रगनाथरूपगमें अठताळी हीज कहै छै ।

अथ मुडैलअठताळी गीत उदाहरण

गीत

सुख दियण दुख गमण स्वांमी, नाथ त्रिभुवन आपनांमी ,
 भंज दससिर भुजां भांमी, राम भूप अरेह ।

११६. मद-गर्व । दुजराम-द्विज-राम, परशुराम ।

१२०. बी (द्वी)-दूसरी । ती (तृतीय)-तीसरी । चवद-चौदह । मत-मात्रा ।

१२१. दुती (द्वितीय)-दूसरी । दु-दो । दाख-कह । आख-कह ।

१२२. मुणै-कहते हैं । किव-कवि । सकोय-सब ।

१२३. दियण-देने वाला । गमण-गमाने या मिटाने वाला । आपनांमी-अपने नामसे प्रसिद्धि प्राप्त करने वाला । भांमी-बलैया । अरेह-निष्कलंक ।

चुरस चित ब्रत नीतचारी, निरवहे ब्रत हेक नारी ,
 धींग पांग धनंखधारी, निपट संतां नेह ॥
 असीचौ-लख जीव एता, जपै तौ प्रभ जीह जेता ,
 भजै जटधर निगम भेता, नंद दसरथ नांम ।
 गरुडध्वज रिममाणगाळा, वैर वाहर सीत वाळा ,
 कहां भौक अनूप काळा, रूप भूपां रांम ॥
 विसू रक्खण सुजस वातां, इंद्र कौसळ आखियातां ,
 देव वंछित दांन दाता, दुभल दीन दयाळ ।
 गाव दससिर बांगु गंजे, प्रगट खळ जन भूप भंजे ,
 जनक पणु रख चाप भंजे, भले अवध भुवाळ ॥
 गरब आसुर समर गाहे, सधर भुज खिन्नवाट साहे ,
 रटे जग जग सीस राहे, गहर कीरत गाथ ।
 तेण सर गिरराज तारे, महा खळ दहकंध मारे ,
 अडर उरबी भर उतारे, नमौ स्त्री रघुनाथ ॥१२३

अथ गीत हिरणभंग लच्छण
 दूहौ

धुर सोळह दूजी चवद, ती चौवीस तवंत ।
 चौथी पंचम मत चवद, छठ चौवीस छजंत ॥ १२४

१२३. चुरस—श्रेष्ठ । नीतचारी—नीति पर चलने वाला । निरवहे—निभाया । हेक—एक ।
 धींग—जवरदस्त । धनंखधारी—धनुषधारी । निपट—बहुत । असीचौ—लख—चौरासी लाख ।
 एता—इतने । तौ—तुम्हको । प्रभ—प्रभु । जीह—जीभ । जेता—जितने । जटधर—शिव ।
 निगम—वेद, वेद-मार्ग । नंद—पुत्र । गरुडध्वज—विष्णु । श्रीरामचन्द्र । रिम-माण-गाळा—
 शत्रुओंका गर्व गंजन करने वाला । वाहर—रक्षा । सीत—सीता । भौक—धन्य-धन्य ।
 अनूप—अनोखा । काळा—वीर । विसू (वसु)—पृथ्वी । आखियातां—अद्भुत । दुभल—
 वीर । चाप—धनुष । अवध—अयोध्या । भुवाळ—राजा । आसुर—राक्षस । समर—युद्ध ।
 गाहे—नष्ट किया । खिन्नवाट—क्षत्रियत्व । साहे—धारण किया । गाथ—गाथा, कथा ।
 तेण—उस । सर—समुद्र । गिरराज—पर्वत । खळ—असुर, राक्षस । दहकंध—रावण ।
 उरबी—भूमि । भर—भार ।

१२४. धुर—प्रथम । दूजी—दूसरी । चवद—चौदह । ती—तीसरी । तवंत—कहते हैं । छजंत—
 शोभा देता है, शोभा देती है ।

पहली दूजी मेळ पढ, तीजी छठी मिळाप ।
 मेळ चवथी पंचमी, जपै वडा किव जाप ॥ १२५
 धुर बी चौथी पंचमी, भगण नगण यां अंत ।
 तीजी छठी अंत तुक, जगण अहेस जपंत ॥ १२६

अर्थ

पैली तुक मात्रा सोळै, तुक दूजी मात्रा चवदै, तुक तीजी मात्रा चवदै, तुक चौथी मात्रा चवदै, तुक पांचमी मात्रा चवदै, तुक छठी मात्रा चौवीस होवै । पैली दूजी रै पछै नगण । चौथी, पांचमी तुकरै अंत भगण तथा अंत लघु होवै । तीजी छठी तुकरै अंत जगण होवै । दूजा दूहां—पैली, दूजी, चौथी, पांचमी तुकां मात्रा चवदै होवै । तीजो छठी तुक मात्रा चौवीस होवै, जीं गीतरौ नांम हिरणभंप कहीजै ।

अथ गीत हिरणभंप उदाहरण

गीत

निज आठ जोग अभ्यास अह्निस ,
 सधै सुर घर जुगम रवि सस ,
 करै रेचक पूरक कुंभक, वहै दम सिर ठांम ।
 असी च्यार सुधार आसण ,
 धौत बसती नीत धारण ,
 करौ अ्रेता कठिण विधक्रम, न सम राघव नांम ।

१२५. चवथी-चतुर्थ ।

१२६. बी (द्वि)-दूसरी । यां-इन । अहेस (अहीश)-शेष-नाग ।

१२७. आठ-जोग-अष्टांग योग । अह्निस-रात-दिन । सुर (स्वर)-नाकसे निकलने वाली वायु । जुगम (युग्म)-दो । रवि-सूर्य । सस (शशि)-चन्द्रमा । रेचक-प्राणायामकी एक क्रिया विशेष जिससे खींचे हुए सांसको विधिपूर्वक बाहर निकाला जाता है । पूरक-प्राणायामकी प्रथम क्रिया या विधि जिसमें सांसको भीतरकी ओर बलपूर्वक खींचते हैं । कुंभक-प्राणायामकी एक विधि जिसमें सांसकी वायुको भीतर ही रोक रखते हैं । दम-सांस । धौत-शरीर-शुद्धिकी योगकी एक क्रिया, धौति । बसती (वस्ति)-योगकी एक क्रिया विशेष । नीत-कपड़ेकी एक पतली धज्जीको गलेसे पेटमें डाल कर आंतोंको शुद्ध करनेकी हठयोगकी एक क्रिया—(सम-बराबर, समान)

बंकनाळ समीर वासय ,
 चक्रखट तत पंच भिद चय ,
 सुचित मधुकर वसै संतत, जळज भ्रुकुटी मभार ।
 भूम रवेचर चाचरी भण ,
 मुनीउन आ गोचरी मुण ,
 निवह मुद्रा तपण नाहि, मीढ रेफ मकार ।
 अधोमुख उध पाय आसण ,
 धूम्रपांन सदीव धारण ,
 महा औ विध कठिण मानव, करौ लाख करोड़ ।
 तप क्रिया ब्रत होम तीरथ ,
 अवर परबी दांन हिम अथ ,
 निपट औ विध कदे नावै, जाप राघव जोड़ ।
 तरुण गणिका नांम जै तर ,
 पेख सवरी जात पांमर ,
 बार अबखी देख बारण, पेख कीध पुकार ।
 अजामेळ सरीख आधम ,
 बाळमीक पुलिंद बेखम ,
 'किसन' हेकण छिनक कीधौ, यतां नांम उधार ॥ १२७

१२७. बंकनाळ—योगियोंकी बोलचालमें सुषुम्ना नामक नाड़ीका एक नाम । समीर—हवा ।
 चक्रखट (षट्-चक्र)—योगके शरीरस्थ छ चक्र । तत—तत्त्व । पंच—पांच । मधुकर—
 भौरा । संतत—सदैव, निरन्तर । जळज—कमल । मभार—मध्य । खेचर—खेचरी-मुद्रा ।
 चरचरी (चर्चरी)—योगकी एक मुद्रा । मुनीउन (उनमुनी)—हठ योगकी एक मुद्रा ।
 मुण—कह । मीढ—समान, बराबर । रेफ— र अक्षर । मकार—म अक्षर । अधोमुख—
 अधोधा मुख । उध—ऊपर । पाय—चरण । सदीव—नित्य । हिम—स्वर्ण, सोना । कदे—कभी ।
 जाप—जप । जोड़—समान, बराबर । पांमर—नीच । बार—वेला, समय । अबखी—
 कठिन । बारण—हाथी । कीध—की । सरीख—समान । आधम—नीच । पुलिंद—एक
 प्राचीन असभ्य जाति । हेकण—एक । छिनक—क्षण, थोडा । कीधौ—किया । यतां—
 इतने ।

अथ गीत कैवार लक्षण
दूहो

धुर अठार बी नव धरौ, ती सोळह नव वेद ।
दु गुरु अंत चौथी दुती, भण कैवार सुभेद ॥ १२८

अरथ

पैली तुक मात्रा अठारै होवै । तुक दूजी मात्रा नव होवै । तुक तीजी मात्रा सोळै होवै । तुक चौथी मात्रा नव होवै । पछै सोळै नै नव ई क्रम होवै । दूजी चौथी तुकरै अंत दोय गुरु होवै, तीं गीतरौ नांम कैवार कहीजै ।

अथ कैवार उदाहरण

गीत

कीजै वारणै छिब कांम कौटिक, दीन दुख दाघौ ।
साभाव सरण-सधार स्त्रीवर, राजरौ राघौ ॥
धानंखधारी विरद धारण, तोय गिरतारी ।
राजवाळौ नंद दसरथ, भरोसौ भारी ॥
भव चाप भंज जनक भूपत, राज पण रक्खै ।
सुज पूर खिन्नवट वरी सीता, सूर सिस सक्खै ॥
रघुनाथ संत समाथ तारण, नाथ बोहौ नांमी ।
दसमाथ भंज प्रचंड दाटक, भुजाडंड भांमी ॥ १२९

१२८. बि (द्वि)-दो, दूसरी । ती-तीसरी । तीं-उस ।

१२९. वारण-न्यौछावर । छिब-शोभा । कौटिक-करोड़ । दाघौ-दग्ध, जला हुआ । साभाव-स्वभाव । सरण-सधार-शरणमें आए हुएकी रक्षा करने वाला । स्त्रीवर (श्रीवर)-विष्णु । राजरौ-श्रीमानका । राघौ-राघव, रामचन्द्र भगवान । तोय-पानी । गिरतारी-पर्वतोंको तराने वाला । राजवाळौ-श्रीमानका, आपका । नंद-पुत्र । भव-महादेव, शिव । चाप-धनुष । पूर-पूर्ण । खिन्नवट-क्षत्रियत्व । सूर-सूर्य । सिस (शशि)-चन्द्रमा । सक्खै-साक्षी है । समाथ-समर्थ । बोहौ-बहुनामी । दसमाथ-रावण । भंज-नाश कर । दाटक-जबरदस्त, शक्तिशाली । भुजाडंड-जबरदस्त । भांमी-बलैया, न्यौछावर ।

अथ गीत दोढा लछण

दूहा

धुर बी ती चवदह धरौ, चौथी बार चवंत ।
 पंच छठी सप्तम चवद, अठमी बार अखंत ॥ १३०
 पहली बीजी तीसरी, मेळ रगण पछ होय ।
 मिळ चौथीसूं आठमी, जै तुकांत लघु जोय ॥ १३१
 पंचम छठी सातमी, मेळ रगण पय छेह ।
 भाख रांम गुण 'किसन' भल, आखत दोढौ अेह ॥ १३२

अरथ

दोढा गीतरै पै'ली दूजी तीजी तुक मात्रा चवदै होय । चौथी आठमी तुक मात्रा बारै होय । पांचमी छठी सातमी तुक मात्रा चवदै होय । पै'ली दूजी तीजी तुकां मिळै, अंत रगण होय । चौथी आठमी तुक मिळै, अंत लघु होय । पांचमी छठी सातमी तुक मिळै, अंत रगण होय, जीं गीतकौ नांम दोढौ कहीजै ।

अथ गीत दोढा उदाहरण

गीत

भड़ असुर आहव भंजिया, गह कुंभ सरखा गंजिया ।
 रघुराज संतां रंजिया, वडवार कीरत व्यंद ॥
 आजांनभुज बळ अंगरौ, जैतार दससिर जंगरौ ।
 अख रूप कौट अनंगरौ, बिबुधेस नीत पय बंद ॥

१३०. धुर-प्रथम । बी-दूसरी । ती-तीसरी । चवदह-चौदह । बार-बारह । चवंत-कहते हैं । अचवद-चौदह । अखंत-कहते हैं ।

१३१. पछ-बादमें, पश्चात् ।

१३२. पय-चरण । छेह-अंत । भल-ठीक । आखत-कहते हैं । ऐह-यह । चवंदै-चौदह । बारै-बारह । जीं-जिस ।

१३३. भड़-योद्धा । असुर-राक्षस । आहव-युद्ध । भंजिया-ध्वंश किये । गह-गंभीर, महान । कुंभ-रावणका भाई कुंभकर्ण । सरखा-समान । गंजिया-ध्वंश किये । रंजिया-प्रसन्न किये अथवा प्रसन्न हुए । बार-समय । कीरत-कीर्ति । व्यंद-बंदन । आजांनभुज-आजानबाह । जैतार-जीतने वाला, जीत कर उद्धार करने वाला । दससिर-रावण । अख-कह । कौट-करोड़ । अनंगरौ-कामदेवका । बिबुधेस-इन्द्र । पय-चरण । बंद-बंदन करता है ।

कौटे'क अघदळ काटणौ, असुरेस मूळ उपाटणौ ।
 थिर संत थांनक थाटणौ, अभनिमौ सगर अरोड़ ॥
 सुज तेज कौटक सूररौ, रज कौट इंद्र जहूररौ ।
 निज समुखरजवट नूररौ, महाराज रिब कुळ मोड़ ॥
 बांनैत भूपत बंकड़ा, घण भंज रिण असुरां घड़ा ।
 सुज दास टाळण संकड़ा, लहरेक आपण लंक ॥
 भूपाळ सिघ घन भूपती, रिभवार कीरत बड रती ।
 अंग लियां पौरस आसती, अवधेस जुध अणसंक ॥
 सुज भ्रात जेठी सेसरा, दइवांण वंस दनेसरा ।
 हृद कंज मधुप महेसरा, मन महण रूप समाथ ॥
 हृद भाळ सुसबद भळहळा, निज कदंम समहर नहचला ।
 साधार सेवग सांवाळ, नूपराज दसरथ नंद ॥ १३३

अथ गीत हंसावळी सांणौर लछण

दूहौ

धुर अठार फिर पनर धर, सोळ पनर सरवेण ।
 लछण औ है अंत लघु, जपै वेलियौ जेण ॥ १३४

१३३. अघ-पाप । दळ-समूह । काटणौ-काटने वाला । असुरेस-रावण । मूळ-जड़, वंश ।
 उपाटणौ-मिताने वाला । थिर-स्थिर । थांनक-स्थान । थाटणौ-शोभा बढ़ाने वाला,
 वैभव बढ़ाने वाला । अभनिमौ-वंशज । सगर-एक सूर्यवंशी राजाका नाम । अरोड़-
 जबरदस्त । सुज-वह । कौटक-करोड़ । सूररौ-सूर्यका । रज-वैभव । जहूर (जूहर)-
 प्रकाशन, प्रकट । रजवट-क्षत्रियत्व, शौर्य । नूर-क्रांति, दीप्ति, सुन्दरता । रिब-सूर्य ।
 बांनैत वार । भूपत-भूपति, राजा । बंकड़ा-बंकुरा । घण-बहुत, अधिक । रिण-
 युद्ध । असुरां-राक्षसों । घड़ा (घटा)-सेना । दास-भक्त । टाळण-मितानेको, दूर
 करने को । संकड़ा-संकुचित, संकट । आपण-देने वाला । लंक-लंका । सिघ-श्रेष्ठ ।
 घन-घन्य । रिभवार-प्रसन्न होने वाला । बड-महान, बड़ी । रती-क्रांति, दीप्ति ।
 आसती-महान, प्रबल । अणसंक-निडर, निर्भय । भ्रात-भाई । जेठी (जेठ)-बड़ा ।
 सेसरा-लक्ष्मणका । दइवांण-महान, जबरदस्त । दनेसरा (दिनेशका)-सूर्यका । हृद-
 हृदय । कंज-कमल । मधुप-भौरा । महेसरा-महादेवका । महण (महार्णव)-समुद्र ।
 समाथ-समर्थ । सुसबद-कीर्ति, यश । कदंम (कदम)-चरण । समहर-युद्ध । साधार-
 रक्षक, सहायक । सेवग-भक्त । सांवाळ-श्रीकृष्ण, श्रीराम । नंद-पुत्र ।

१३४. धुर-प्रथम । अठार-अठारह । पनर-पनरह । सोळ-सोल्ह । सरवेण-सबमें ।

तुक प्रत बे बे कंठ तव, रा रा सबद सरास ।
कहै नांम जिण गीतकौ, हंसावळौ सहास ॥ १३५

अरथ

वेलिया सांणौर गीतरै तुकप्रत बे बे अनुप्रास एक सरीखा होवै । सोळै तुकामें बतीस कंठ होवै सौ गीत हंसावळौ सांणौर कहावै ।

अथ गीत हंसावळारौ उदाहरण

गीत

सतरा हरचंद सुमतरा सागर, चितरा विलंद सुदतरा चाव ।
वतरा व्रवण प्रभतरा वाधण, नतरा तार मुक्रतरा नाव ॥
वनरा वांस सुमनरा काज वस, पुनरा निध तनरा आपाण ।
भय मेटण जनरा भन भनरा, महदनरा मनरा महराण ॥
रिखरा निज मखरा रखवाळण, दुखरा तन लखरा जन दाह ।
धखरा खळ मुखरादस धड़चण, नरपखरा पखरा निरबाह ॥
सुखकररा थिररा वासी सुज, संकररा उररा सामाथ ।
वररा सीत तार गिरवररा, हररा अघ रघुवररा हाथ ॥१३६

१३५. कंठ—अनुप्रास । सरास—रसपूर्ण । सहास—आनंदपूर्वक, हर्षपूर्वक ।

१३६. सतरा—सत्यका । हरचंद—राजा हरिश्चंद्र । सुमतरा—सुमतिक । चितरा—चितके । विलंद—महान, बड़ा । सुदतरा—श्रेष्ठ दानका । चाव—उमंग । वतरा—धनका । व्रवण—देने वाला । प्रभतरा—यशका, कीर्तिका । वाधण—बढ़ाने वाला । नतरा—नहीं तैर सकने वाला पापी, पर्वतादि । तार—तैराने या उद्धार करने वाला । मुक्रतरा—श्रेष्ठ कार्यका । सुमनरा—देवताओंका । काज—काम । पुनरा—पुण्यका । निध (निधि)—खजाना । तनरा—शरीरका । आपाण—शक्ति, बल । महराण (महाराज)—समुद्र । रिखरा—ऋषिका । मखरा—यज्ञका । रखवाळण—रक्षा करने वाला । लखरा—लाखोंका । धखरा—द्वेषका, कोपका । खळ—राक्षस । मुखरादस—रावण । धड़चण—मारने वाला, काटने वाला । नरपखरा—जसका कोई पक्ष या सहायक न हो । पखरा—पक्षका । निरबाह—निभाने वाला । थिररा—पृथ्वीका । सामाथ—समर्थ । तार—तैराने वाला । गिरवररा—पर्वतोंका । अघ—पाप ।

अथ गीत रसखरा लक्षण

दूहा

धुर सोळ्ह बी ती चवद, चौथी दस मत चाह ।
 पंच छठी सप्तम चवद, दस आठमी सराह ॥ १३७
 धुर बी ती पंचम छठी, सप्तम खट तुक मेळ ।
 मिळ चौथीसूं आठमी, भल तुकंत लघु मेळ ॥ १३८
 नगणक भगण तुकंत खट, तगण जगण चव आठ ।
 सुकव रसखरौ गीत सौ, पढ जस राघव पाठ ॥ १३९

अरथ

पै'ली तुक मात्रा सोळें होवै । दूजी तुक मात्रा चवदै होवै । तीजी तुक मात्रा चवदै होवै । चौथी तुक मात्रा दस होवै । पांचमी तुक मात्रा चवदै होवै । छठी तुक मात्रा चवदै होवै । सातमी तुक मात्रा चवदै होवै । आठमी तुक मात्रा दस होवै । पै'ली, दूजी, तीजी, पांचमी, छठी, सातमी अ त्रै तुकां मिळै । यां छ ही तुकारै अंतमें नगण तथा भगण तुकांतमें आवै अर चौथी तुक आठमी तुकसूं मिळै । ज्यां दोयारै तुकांत नगण तथा जगण होवै, जीं गीतरौ नांम रसखरौ कहीजै । गुरुवंत छै । हिरणभंप रसखरारौ अक लक्षण छै ।

अथ गीत रसखरारौ उदाहरण

गीत

सुज रूप भूप अनूप स्यांमळ, जेम बरसण घटा छिब जळ ।
 वरौ अंबर पीत वीजळ, सुकव कीत सराह ॥

१३७. धुर-प्रथम । बी-दूसरी । ती-तीसरी । चवद-चौदह । मत-मात्रा ।

१३८. खट-छ ।

१३९. नगणक-नगण । चव-कह । सुकव-श्रेष्ठ कवि । यां-इन । ज्यां-जिन । दोयारै-दोनोके । जीं-जिस । गुरुवंत-वह जिसके अन्तमें गुरु हो ।

नोट—मूल प्रतिमें गुरुवंत शब्द लिखा मिला । यहां पर लघ्वांत होता तो ठीक रहता क्योंकि रसखरा गीतमें सर्वत्र अन्त लघु वर्ण ही होता है ।

१४०. स्यांमळ-श्याम, कृष्ण । बरसण-वर्षा । छिब-कांति । अंबर-वस्त्र, आकाश । पीत-पीला । वीजळ-विजली, विद्युत । सराह-प्रशंसा ।

कंज सरभर समुख कोमळ, कांन भगमग हरि कुंडळ ।
 नयण परसत पत्र निरमळ, दूठ रांम दुबाह ॥
 भुजा बळ खळ भंज भारथ, अथघ अपहड़ ब्रवण किव अथ ।
 सरब बातां वणौ समरथ, धार बांण धानंख ॥
 कहै मुख मुख जगत जस कथ, असुर समहर नाथ ऊनथ ।
 दुभल राघवसुतण दसरथ, लियण भुजबळ लंक ॥
 घड़ण नोखा घाट अणघट, वणौ लंगर पाय रिणवट ।
 घणू व्यापक ईस घट घट, संत कारज सार ॥
 मेल दळ घण रीछ मरकट, पाज बंध समंद जळ पट ।
 खळां सबळां भंज खळ खट, विजै कर रणवार ॥
 बिहद भूपत सीत वाहर, जार दससिर समर जाहर ।
 थरर लंका जिसा थाहर, विसर त्रंबक वाज ॥
 नेतबंध रघुनंद नाहर, छत्री सरण हित उछाहर ।
 भभीखण कर लंक स्त्रीवर, मौज की महाराज ॥१४०

अथ गीत भःखडी लछण

दूहा

एक दवाळौ आंकणी, औ पैला कर अ्रेम ।
 ग्यार मत्त धुर नव दुती, निज ग्यारह नव नेम ॥ १४१
 अवर दवाळां वीस खट, तुक प्रत मत्त तवंत ।
 मिळै च्यार तुक अंत लघु, किव भाखडी कहंत ॥ १४२

१४०. कंज-कमल । सरभर-समान । भगमग-दमक-चमक । हीर-हीरा । दूठ-जबरदस्त ।
 दुबाह-वीर । भंज-नाश कर । भारथ-युद्ध । अथघ-अपार । अपहड़-दानवीर,
 दातार । ब्रवण-दान देने वाला । किव-कवि । अथ (अर्थ)-घन-दौलत । नाथ-
 नाथना, वशमें करना । ऊनथ-वह जो बन्धनमें न हो, उदूण्ड । दुभल-वीर । सुतण-
 पुत्र । लियण-लेने वाला ।

१४१. दवाळौ-गीत छंदके चार चरणका समूह । ग्यार-ग्यारह । मत्त-मात्रा ।

अर्थ

भाखड़ीनांमा गीतके पै'ली तौ आंकणीकौ एक दवाळी होय, सौ दवाळी भाखड़ीका सारा दवाळांके आगे पढ्यौ जाय, जीं आंकणीका दवाळाकी पै'ली तुक मात्रा इग्यारै, चौथी तुक मात्रा नव होय और गुरु अंत होय और भाखड़ीका दवाळाकी सारी तुकां प्रत मात्रा छाईस होय । अंत लघु होय, जीं गीतकौ नांम भाखड़ी कहीजै । मात्रा उपछंद छै ;

अथ गीत भाखड़ी उदाहरण
गीत

खग दत्त ब्रह्म खटांजी, राखण रजवटां ।
थूरण खळ थटांजी, राघव रिणवटां ॥
रिणवटां राघव खळां रहचण भुजबळां अणभंग ।
सुज पळां प्रघळां दियण समळां, गळां ग्रीध सुचंग ॥
चळवळां जोगण खपर चढवै, सिंभ कमळां स्रंग ।
जग गीत चिहंवै-वळां जाहर, सुजस हुवै सुढंग ॥
खग दत्त ब्रह्म खटांजी, राखण रजवटां ।
थूरण खळ थटांजी, राघव रिणवटां ॥
भड़भड़ै के लड़थड़ै भारथ, अड़ै के अखड़ैत ।
वड़वड़ै के हड़हड़ै बीजळ, जड़ै के जरदैत ॥
अड़वड़ै के धड़हड़ै आतस, जुड़ै के कज जैत ।
विच समर हेकण धड़ै राघव, बड़ै रंग बिरदैत ॥

१४३. खग-तलवार । दत्त-दान । खटां-प्राप्त करें । रजवटां-क्षत्रियत्व । थूरण-ध्वंश करना, नाश करना, संहार करना । खळ-शत्रु । थटां-दल । रिणवटां-युद्धों । रहचण-संहार करनेको । अणभंग-तहीं भगने वाला वीर । पळां-मांस । प्रघळां-बहुत । दियण-द्वेने वाला । समळां-मांसाहारी पक्षी विशेष । गळां-मांस-पिंडों । चळवळ-रक्त, खून । जोगण-योगिनी, चंडी । सिंभ-शंभु, महादेव । कमळां-मस्तकों । स्रग (श्रुक)-माला । चहंवैवळां-चारों ओर । सुढंग-श्रेष्ठ । भड़-योद्धा । भड़ै-भिड़ते हैं, युद्ध करते हैं । लड़थड़ै-लड़खड़ाते हैं । भारथ (भारत)-युद्ध । अड़ै-अड़ते हैं, भिड़ते हैं । के-कई । अखड़ैत-योद्धा । वड़वड़ै-भिड़ते हैं । हड़हड़ै-हंसते हैं । बीजळ-तलवार । जड़ै-प्रहार करते हैं । जरदैत-कवचधारी योद्धा । अड़वड़ै-हड़-बड़ाते हैं । धड़हड़ै-तोपोंकी ध्वनि होती है । जुड़ै-भिड़ते हैं । कज-लिये । जैत-विजय । विच-बीचमें । समर-युद्ध । हेकण-एक । धड़ै-तरफ, ओर, दलमें । बिरदैत-द्विरुद्धारी, वीर ।

खग दत्त ब्रद खटांजी, राखण रजवटां ।
 थूरण खळ थटांजी, राघव रिणवटां ॥
 पह बीरहाक पनाक पणचां, बाज डाक त्रबाक ।
 असनाक पर ग्रीधाक आवध, करग बाज कजाक ॥
 चठ्ठा करत खप्पराक चंडी, राग बज अयराक ।
 रिणछाक चढ़ रिव ताक राघव, लखण सहित लड़ाक ॥
 खग दत्त ब्रद खटांजी राखण रजवटां ।
 थूरण खळ थटांजी, राघव रिणवटां ॥
 पाराथ सेवग आथ आपण करण सिध मन काथ ।
 दसदूण हाथ समाथ दाटक, मार खळ दसमाथ ॥
 जुड़हाथ माथ नमाय जंपै, गुणां 'किसनौ' गाथ ।
 सरणाय लंक समाथ समपण, निमौ स्त्री रघुनाथ ॥
 खग दत्त ब्रद खटांजी, राखण रजवटां ।
 थूरण खळ थटांजी, राघव रिणवटां ॥ १४३

अथ अन्य विधि गीत भाखड़ी लछण

दूहौ

धुर नव मत जीकार फिर, चवद गुरु लघु अंत ।
 एम च्यार तुक आंकणी, किव भाखड़ी कहंत ॥ १४४

१४३. बीरहाक—वीर-ध्वनि । पनाक—धनुष । पणचां—प्रत्यंचाओं । डाक—डंका । त्रबाक—नगाड़ा । चठ्ठा—द्रव पदार्थको जीभसे खींच कर पीनेसे होने वाली ध्वनि । अयराक—तेज, भयंकर । रिणछाक—युद्धोन्मत्तता । रिव (रवि)—सूर्य । लखण—लक्ष्मण । लड़ाक—योद्धा । पाराथ—प्रार्थना । सेवग—भक्त । आथ—धन-दौलत । आपण—देनेको । काथ—कथा । दसदूण—बीस । समाथ—समर्थ । दाटक—जबरदस्त, महान । खळ—राक्षस । दसमाथ—रावण । जुड़हाथ—कर-बद्ध होकर । माथ—मस्तक । नमाय—नमा कर, झुका कर । जंपै—कहता है । गुणां—यश, कीर्ति । गाथ—कथा, गाथा । सरणाय—शरणमें आया हुआ । समाथ—समर्थ । समपण—समर्पण करनेको, समर्पण करने वाला ।

१४४. धुर—प्रथम । मत—मात्रा । चवद—चौदह । कहंत—कहते हैं ।

अथ गीत दुतीय भाखड़ी उदाहरण
गीत

सीवर सारणौ जी, केतां निबळ संतां कांम ।
महपत मारणौ जी, मह जुध फरसधरसां मांम ॥
घजबंध धारणौ जी, बंका बरद भुज बरियांम ।
सरण-सधारणौ जी, रिवकुळ आभरण रघुरांम ॥
रघुरांम भूपत आभरण, रिववंस अडर अरेह ।
भुज धरण बंका बिरद अणभंग, तीख खिन्नवट तेह ॥
दिल गहर ओपत सुतण दसरथ, बोल मुखलखबेह ।
सुत पूर आसां सरब समरथ, निपट दासां नेह ॥ १४५

अथ गीत अरधभाखड़ी तृतीय लछण
दूहौ

अरध दवाळौ आंकणी, बीजौ अरध वखांण ।
अरधभाखड़ी कवि अखै, जुगत त्रिहूं विध जांण ॥ १४६

अथ गीत अरधभाखड़ी उदाहरण
गीत

आरख अंगरा जी दुती भळळाट रवि दरसेण ।
रूप अनंगरा जी जोयां हुवै रद छबि जेण ॥

१४५. सीवर (श्रीवर)-विष्णु, श्री रामचन्द्र । सारणौ-सिद्ध करने वाला, सफल करने वाला । केतां-कितने । निबळ-निर्बल । महपत (महिपति)-राजा । मारणौ-मारने वाला । फरसधरसां-परशुरामजीसे । मांम-गर्व, प्रतिष्ठा । घजबंध-वीर । धारणौ-धारण करने वाला । बंका-बांकुरे । बरद-विरुद । बरियांम-श्रेष्ठ । सरण-सधारणौ शरणमें आए हुएकी रक्षा करने वाला । आभरण-आभूषण । रिववंस (रिववंश)-सूर्यवंश । तीख-विशेषता । खिन्नवट-क्षत्रियत्व, वीरता । गहर-गंभीर । ओपत-शोभा देता है । सुतण-पुत्र । बोल-यश, शब्द । निपट-बहुत । दासां-भक्तों । नेह-स्नेह ।
१४६. दवाळौ-गीत छंदके चार चरणका समूह । बीजौ-दूसरा । अखै-कहते हैं । जुगत-युक्ति । त्रिहूं-तीनों । विध-विधि, प्रकार, तरह । जांण-समझ ।
१४७. आरख-चिन्ह, लक्षण । दुति (द्युति)-कांति, दीप्ति । भळळाट-चमक, दमक । रवि-सूर्य । दरसेण-दर्शनसे । अनंगरा-कामदेवका । जोयां-देखने पर । रद-खराब, निकम्मा, रद्द । छबि-शोभा । जेण-जिससे ।

जिण जोय रद छबि हुवै जाहर कौट कांम कांम ।

सुत भूप दसरथ नूप सोभा रूप रविकुळ रांम ॥ १४७

अरथ

यण तरै च्यार दवाळा तथा यधक दवाळाई होय, तिणनू अरधभाखड़ी कहीजै । तुक दो आंकणीरी हुवै ।

अथ गोखी गीत लछण

दूहौ

बारह मत तुक आठ प्रत, आख वीपसा अंत ।

छीनू मत दवाळ प्रत, यूं गोखौ आखंत ॥ १४८

अरथ

ब्रध गोखा गीतरै तुक आठ होवै । तुक अक प्रत मात्रा बारै होवै नै आठमी तुकमें वीपसा होवै, जिकौ गोखौ सावभङ्गौ गीत कहीजै ।

अथ गीत गोखा उदाहरण

गीत

साभीके बखत सांम, बेल संत बारियांम ।

ते कहै प्रथी तमांम, नमौ आप आप नांम ॥

धार चाप तेज धांम, वांम अंग रमा बांम ।

किता सार संत कांम, सिया रांम सिया रांम ॥ १४९

अथ दुतीय गोखौ गीत लछण

दूहौ

मभ खट तुक बारह मता, बेद अठम नव जांण ।

कळ नेऊ लघु अंत कह, इक गोखौ इम आंण ॥ १५०

१४७. जोय-देख कर । कौट-करोड़ । नूप (अनूप)-अद्भुत । यण-इम । तरै-तरह, प्रकार । यधक-अधिक । तिणनू-उसको । हुवै-होती है ।

१४८. मत-मात्रा । प्रत-प्रति । आख-कह । वीपसा (वीप्सा)-एक शब्दालंकार जिसमें अर्थ या भाव पर बल देनेके लिए शब्दावृत्ति होती है । दवाळ-गीत छंदके चार चरणोंका समूह । यूं-ऐसे । आखंत-कहते हैं ।

१४९. बेल-मदद । बारियांम-श्रेष्ठ । तमांम-सब । धार-धारण कर । चाप-धनुष । वांम-बायाँ । रमा-लक्ष्मी, सीता । किता-कितने । सार-सफल कर ।

१५०. मभ-मध्य । खट-छ । मता-मात्रा । बेद-चतुर्थ, चौथी । अठम-आठमी । कळ-मात्रा । नेऊ-नब्बे । इक-एक । इम-ऐसे । आंण-ला, रच ।

अरथ

दूजा गोखारै तुक तीन, पै'ली दूजी तीजी मात्रा बारै होय । तुक चौथी मात्रा नव होय । तुक पांचमी, छठी, सातमी मात्रा बारै-बारै होय । तुक आठमी मात्रा नव होय । कुल मात्रा एक दवाळामें नवे होय । गुरु लघु तुकंत पै'ली दूजी तीजी मिळै । चौथी आठमी मिळै । पांचमी छठी सातमी मिळै । कोई कवि पूं पिण गोखौ कहै छै तोई सावभङ्गौ छै ।

अथ दुतीय गोखा गीत उदाहरण

गीत

साभ्मीके बखत सांम, बेल संत बारीयांम ।
 ते कहै प्रथी तमांम, नमौ आप नांम ॥
 धार चाप तेज धांम, बांम अंग रमा बांम ।
 किता तार संत कांम, रांम रांम रांम ॥
 सभ्मै बंदगी सुरीस, देव तौ जपै दनीस ।
 लाख.....लछीस, नांमणौ नरीस ॥
 बाढ जंग भुजावीस, रीभियां लँका वरीस ।
 कियौ जे सखा कपीस, ईस ईस ईस ॥
 भेत गुणां गाथ भेव, आभङ्गै न अहंमेव ।
 ईदसा सुरा अजेव, साभ्म तास सेव ॥
 कीरति वांणी कहेव, दिलां धरै संभदेव ।
 वाह जेण चेत वेव, देव देव देव ॥

१५०. यू-ऐसे । पिण-भी । तोई-तब भी ।

१५१. सभ्मै-करता है । बंदगी-टहल, सेवा । सुरीस (सुरेश)-इन्द्र । तौ-तुम्हें । दनीस (दिनेश)-सूर्य । लछीस (लक्ष्मी + ईश)-विष्णु, श्री रामचन्द्र । नांमणौ-नमाने वाला, भुक्ताने वाला । नरीस (नरेश)-राजा । बाढ-काट कर । जंग-युद्ध । भुजा-बीस-रावण । रीभियां-प्रसन्न होने पर । लँका-वरीस-लँकाका दान देने वाला । सखा-मित्र । कपीस-सुग्रीव । भेव-भेद । आभङ्गै-स्पर्श करता है । अहंमेव-अभिमान, गर्व । ईदसा-इन्द्रके समान । सुरा-देवता । साभ्म-करते हैं । तास-उस । सेव-सेवा । वांणी-सरस्वती । कहेव-कहती है । संभ (शंभू)-शिव ।

नरेस अनाथ नाथ, अनाथियां घरे आथ ।
करै तूं सुधारे काथ, रटां सांमराथ ॥
भंज के खळां भराथ, गुणां वेद ब्रह्म गाथ ।
मुणै तौ नमाय माथ, नाथ नाथ नाथ ॥ १५१ ॥

अथ गीत ढोलचलौ तथा ढोलहरी-सावभङ्गी लक्षण
दूहौ

धुर बी ती तुक सोळ मत, चौथी मत्त अठार ।
सावभङ्गी तुक अंत लघु, ढोलहरौ निरधार ॥ १५२ ॥

अर्थ

जिण गीतरै पैली, दूजी, तीजी तुक मात्रा सोळ होय । तुक चौथी मात्रा अठार होय । पण लघु कर पढ्या चाहै ती सोळ ही पढी जाय, सावभङ्गी होय । कदा'क पैली, दूजी, तीजी, तुकांमें मात्रा सोळ सूं अधिक होय तौ अटकाव नहीं । पण सोळ सूं घटती तौ नहीं संभवै । जूनौ गीत देख कीदौ छै ।

अथ गीत ढोलचलौ तथा ढोलहरी सावभङ्गी उदाहरण
गीत

पेख बगौ जिण बाह परधर, धींग भुजां निज चाप सरधर ।
जेण भजै सिखी ब्रह्म जट धर, गावबे गावबे गाव गिरधर ॥
तौ चित चाह उधार सुतंनह, सेवत तौ दसरथ सुतंनह ।
रात दिनां कर खांत रसंनह, बोलबे बोलबे बोल विसंनह ॥

१५१. अनाथियां-गरीबों । आथ-धन-दौलत । काथ-कार्य, काम । सांमराथ-समर्थ । भराथ-युद्ध । मुणै-कहते हैं । तौ-तुम्हको । नमाय-नमा कर । माथ-मस्तक ।
१५२. धुर-प्रथम । बी-दूसरी । ती-तीसरी । सोळ-सोलह । मत-मात्रा । मत्त-मात्रा । अठार-अठारह । निरधार-निश्चय । पण-परन्तु । कदा'क-कदाचित् । अटकाव-अड़चन । कीदौ-क्रिया ।
१५३. पेख-देख कर । बगै-बनता है । धींग-जबरदस्त । चाप-धनुष । सरधर-बाण धारण करता है । जेण-जिसको । सिख-ऋषि । ब्रह्म-ब्रह्मा । जटधर-शिव । गिरधर-गिरधारी । तौ-तेरे । चाह-इच्छा । सुतंनह-पुत्र । खांत-विचार । रसंनह-जीभ । विसंनह-विष्णु ।

बेढबखौ यम ऊंबर सौ बित, आळ-जंजाळ विसार अलच्छत ।
 सांन विमास विसास धरेसत, पढबे बढबे पढ्ढ रघुपत ॥
 कारुणचौ निघ जांनुकीकंतह, स्यांम सुनाथ करै घण संतह ।
 तूं 'किसना' चित रक्ख नच्यंतह, अखबे अखबे अक्ख अनंतह ॥१५३

अथ गीत त्रकुटबंध लछण

दूहा

धुर चवदह चवदह दुती, तीजी मत छाईस ।
 चवदह चौथी पंचमी, इम तुक पंच कहीस ॥ १५४
 आठ तुकां फिर कंठकी, पै'ली सोळह मत्त ।
 चवद चवद कळ आठ तुक, नवमी दसह निरत्त ॥ १५५
 पै'ली दूजीसूं मिळै, तिणरै गुरु तुकंत ।
 तीजी दूहा अंतरी, उमै मिळै लघु अंत ॥ १५६
 मिळै चवथी पंचमी, जिंकां अंत गुरु जांण ।
 अनुप्रासकी आठ तुक, मिळै अंत लघुमांण ॥ १५७
 त्रकुटबंध तिण गीतनै, कहै सरब कवियांण ।
 राघव जस जिण मभ रटै, वळै सतारथ वांण ॥ १५८

१५३. बेढ-लड़ाई । बखौ-कष्ट, दुःख । ऊंबर (उम्र)-आयु । आळजंजाळ-व्यर्थका प्रपंच ।
 विसार-भूल जा । सांन-बुद्धि । विमास-विचार कर । विसास-विश्वास । कारुणचौ
 निघ-करुणाका खजाना । जांनुकीकंतह-जानकीका पति, श्री रामचंद्र । स्यांम-
 स्वामी । घण-बहुत । नच्यंतह-निश्चित । अखबे-कह रे । अक्ख-कह । अनंतह-
 विष्णु, श्री रामचंद्र ।

१५४. चवदह-चौदह । दुती-दूसरी । मत-मात्रा । छाईस-छब्बीस । कहीस-कह, कही
 जाती है ।

१५५. कंठ-अनुप्रास । चवद-चौदह ।

१५७. चवथी-चौथी । लघुमांण-लघु ।

१५८. कवियांण-कविजन । राघव-श्री रामचन्द्र भगवान । मभ-मध्य । वळै-फिर ।
 सतारथ (सत्यार्थ)-सत्य । वांण-वाणी, वचन ।

अरथ

त्रकुटबंध गीतरै पै'ली तुक मात्रा चवदै । दूजी तुक मात्रा चवदै । तीजी तुक मात्रा छाईस । पै'ली दूजीसूं मिळै तुकंत गुरु । तीजी सारा ही दूहांरी अंतरी तुकसूं मिळै । तीजीरै नै अंतरीरै अंत लघु । विचली अनुप्रासांरी तुक आठ, ज्यामें पै'लीरी तुक ती मात्रा सोळै और सात ही तुकां प्रत मात्रा चवदै चवदै होय । अनुप्रासांरी आठ ही तुकांरा मोहरा मिळै नै तुकंत लघु होय । यण प्रकारसूं गीत त्रकुटबंध कहीजै । अनुप्रासांरी तुक आठ ज्यामेंसूं च्यार घटती कहै जीनै मुगट-बंध कहीजै । अतरौ त्रकुटबंध मुकटबंधरै भेद छै । दूजू दोनूई एक छै, कांई तफावद नहीं ।

अथ गीत त्रकुटबंध उदाहरण

गीत

अवधेस लंका ऊपरै, धर कुरख धंखा जुध धरै ।
 अठ्ठार पदम कपेस अणघट, मेळ दळ महाराज ॥
 गत विसर त्रंबक गड़गड़ै ।
 भारथ कपी आसुर भड़ै ।
 भड़ अनड़ बडबड अमुड़ जुध भड़ ।
 दुजड़ पड़ भड़ बड़ड़ खित भड़ ।
 दड़ड़ रत पड़ भ्रगुट दड़दड़ ।
 चड़ड़ ऊधड़ प्रगड चख म्रड ।
 खड़ड़ नरहड खपर खड़खड़ ।

१५८. चवदै-चौदह । विचली-बीचमें, मध्यकी । ज्यामें-जिनमें । यण-इस । तफावत, तफावद-फर्क, अन्तर ।

१५९. कुरख-कोप । धंखा-इच्छा । पदम-गणितमें सोलहवें स्थानकी संख्या । कपेस-वानर । अणघट-अपार । गत-प्रकार, तरह । विसर-भयंकर, भयावह । त्रंबक-तगाड़ा । गड़गड़-बजते हैं । भारथ-युद्ध । कपी-वानर । आसुर-राक्षस । भड़ै-युद्ध करते हैं । भड़-योद्धा । अनड़-स्वतंत्र । बडबड-बड़े-बड़े । अमुड़-तहीं मुड़ने वाले । दुजड़-तलवार । भड़-प्रहार । बड़ड़-ध्वनि विशेष । खित-पृथ्वी । भड़-कट कर । दड़ड़-द्रव पदार्थका तेज प्रवाह या ध्वनि । रत-रक्त, खून । भ्रगुट-शिर । दड़दड़-ध्वनि विशेष । खड़ड़-ध्वनि विशेष । खड़खड़-ध्वनि विशेष ।

हड़ड़ नारद बीर हड़हड़ ।

धड़ड़ आतस सिखर धड़हड़ ।

गहड़ बिखम त्रबंक गड़गड़, गड़ड़ धर नभ गाज ॥

पड़ मार तरवर पाथरां, रिण विकट कपी रघुनाथरां ।

दससीस दळ भुजबळां, द्रह्वट कीध अडर सकोप ॥

नभ खंचरथ अरवनाडरा ।

खिलकत कौतूक राडरा ।

दळ प्रबळ चौवळ कळळ दमंगळ ।

भळळ बीजळ सेल भळहळ ।

अहप सिर लळ अचळ चळ यळ ।

वाज हूंकळ कळळ वळवळ ।

खळळ चळवळ सरित खळहळ ।

समळ पळगळ लीध सांमिळ ।

मिळ कमळ स्रगनेत मंगळ ।

जुध वयळ कुळ नूमळ चढ जळ, अचळ राघव ओप ॥

धख हगू भुजब्रद धारखा, सूग्रीव अंगद सारखा ।

नळ नील दध-मुख पणस नाहर, बिहद जंबूवांन ॥

१५९. हड़ड़-हंसनेकी ध्वनि । हड़हड़-हंसनेकी ध्वनि । धड़ड़-तोपोंकी ध्वनि । बिखम-विषम । गड़गड़-नगारेकी ध्वनि, नगाड़ा बजना । गड़ड़-ध्वनि विशेष । नभ-आकाश । तरवर-वृक्ष । पाथरां-पत्थरों । रिण-युद्ध । विकट-भयंकर । दससीस-रावण । दळ-सेना । भुजबळां-भुजाबलसे । द्रह्वट-ध्वंश, नाश । अरवनाडरा-सूर्यका । राडरा-युद्धका । चौवळ-चारों ओर । कळळ-कोलाहल । दमंगळ-युद्ध । भळळ-चमक, दमक । बीजळ-तलवार । सेल-भाला । भळहळ-चमक, दमक । अहप-शेषनाग । लळ-भुक जाते हैं, भुक गये । अचळ-पर्वत । चळ-चलायमान । यळ (यला)-पृथ्वी । वाज-घोड़ा । हूंकळ-घोड़ोंकी हिनहिनाहटकी ध्वनि । कळळ-कोलाहल । वळवळ-चारों ओर । खळळ-द्रव पदार्थके बहनेकी ध्वनि । चळवळ-रक्त, खून । सरित-नदी । खळहळ-बहने लगी । समळ-मांसाहारी पक्षी विशेष । पळ-मांस । गळ-पिंड, कौर । वयळ-सूर्य । नूमळ-निर्मल । जळ-कांति, दीप्ति । अचळ-अटल । ओप-कांति । हणू-हनुमान । सारखा-समान । जंबूवांन-जामवन्त ।

जग वय मयंद गवाखसा ।
 लड़ हेक भंजण लाखसा ।
 इर अतर लसकर समर ओर ।
 सधर घण सुर कंवर दससिर ।
 सुकर धर सर बजर ससतर ।
 गहर हर वह पथर तर गिर ।
 वहर सिर कर देह वाखर ।
 पहर चौसर सुवर अपछर ।
 सधर रघुबर दुछर वह सर ।
 असुर दससिर दुसर छिद उर, मछर भंज अमान ॥
 क्रोधाळ लिछमण कांमरौ, रिण लड़ै बंधव रांमरौ ।
 तिण मेघनाद विभाड़ ताखै, पाड़ असहां पूज ॥
 कूंभेण दससिर कांमती ।
 पह भंज हेकल रघुपती ।
 रिण कुंभ सुरघण मार रांवण ।
 कठण खळ जग कीध कणकण ।
 विभीखण जग चरण वासण ।
 सरणहित तिण लंक समपण ।
 ऊछव घण सिय तरण आंणण ।
 प्रसण हण मन महण द्रढ पण ।

१५६. चौसर-पुष्पहार । अपछर-अप्सरा । दछर-वीर । मछर-गर्व । क्रोधाळ-क्रुद्ध ।
 लिछमण-लक्ष्मण । बंधव-भाई । विभाड़-संहार कर, मार कर । ताखै-वीर ।
 असहां-शत्रुओं । पूज-समूह । पह (प्रभु)-योद्धा, राजा । कणकण-तितर-बितर ।
 ऊछव-उर्मंग । घण-बहुत । सिय-सीता । आंणण (आनन)-मुख । प्रसण-शत्रु ।
 महण (महाराज)-समुद्र ।

सयण हुलसण दुयण सकुचण ।

ग्रहण मोखण धरण सुरगण ।

जपण कविजण सुजस जणजण, जैत रांम अंगज ॥ १५६

अथ गीत दुतीय त्रकुटबंध

चौपई

जाण उभय तुक भंवर गुंजार, सोळह प्रथम चवद बी सार ।
 ती चवदह दस गुरु लघुवंत, यण मुहमेळ चवदमी अंत ॥१६०
 चवद मत तुक दोय चवंत, रटजै मूहमेळ रगणंत ।
 अनुप्रासरी तुक रच आठ, पढ धुर सोळह चवद अन पाठ ॥१६१
 प्रत तुक कंठ च्यार प्रमांण, उमै कंठ घट तुक यां आंण ।
 तुक आठूं ही होय लघुंत, नवमी दस मत गुरु लघु अंत ॥१६२
 दूहा अक प्रत यम तुक होय, साखै बियौ त्रकुटबंध सोय ॥१६३

अथ दुतीय गीत त्रकुटबंध उदाहरण

गीत

जांनकी नायक जगत जाहर, वीर संतां करण वाहर ।

वहत कथ सुज वेद दुजबर, धनौ करुणाधाम ॥

१५६. सयण—सज्जन । हुलसण—हर्ष, प्रसन्नता । दुयण (दुर्जन)— शत्रु, दुष्ट । मोखण—
 छोड़ना । सुरगण—देवता । जपण—जपने को । कविजण—कविजन । जणजण—प्रत्येक
 व्यक्ति । जैत—विजय । अंगज—जो जीता न जा सके ।

१६०. उभय—दोनों । चवद—चौदह । बी—दूसरी । ती—तीसरी । लघुवंत—जिसके अन्तमें लघु
 हो । यण—इस । मुहमेळ, मूहमेळ—तुकबंदी । चवदमी—चौदहवीं ।

१६१. चवंत—कहते हैं । रगणंत—जिसके अंतमें रगण हो । अन—अन्य ।

१६२. कंठ—ग्रनुप्रास । लघुंत—जिसके अंतमें लघु हो ।

१६३. प्रत—प्रति । यम—इस प्रकार । साखै—कहते हैं, साक्षी देते हैं । बियौ—दूसरा ।
 सोय—वह ।

१६४. वाहर—रक्षा । वहत—चलता है । कथ—आज्ञा । दुजबर—ब्राह्मण । धनौ—धन्य—धन्य ।
 करुणाधाम—करुणासागर ।

यभ दास तारण वासतै ।
 पोह छंड कमाळा पासतै ।
 सुर अतुर गिर कर स्रवण स्त्रीवर ।
 तळप परहर अतुर चढ तुर ।
 चकरधर मग सधर संचर ।
 सिथळ पर घर जांण ईसर ।
 छांड नगधर धरण दूछर ।
 मकर यर सर चकर मोख'र ।
 फंद हर पग सथर कर फिर ।

वळ सुकर गह सुकर रघुबर, तार सिंधुर तांम ॥ १६४

अरथ

ई प्रकारसूं च्यार ही दूहां दूसरी त्रकुटबंध जाणज्यौ ।

अथ गीत सुपंखरौ वरण छंद लक्षण
 दूहौ

धुर तुक अखर अठार धर, चवद सोळ चवदेण ।
 सोळ चवद क्रम अंत लघु, जपै सुपंखरौ जेण ॥ १६५

अरथ

सुपंखरौ गीत वरण छंद तिरारै मात्रा गिणती नहीं । अखर गिणती होय ।
 जीरै पहली तुकरा आखर अठारै होय । दूजी तुक आखर चवदै होय । तीजी
 तुक आखर सोळै होय । चौथी तुक आखर चवदै होय । पाछला दूहांरी पैली
 तुक हर तीजी तुक आखर सोळै होय । दूजी, चौथी तुक आखर चवदै होय ।
 तुकांत लघु होय । जीं गीतनै सुपंखरौ कहीजै ।

१६४. यभ (इभ)—हाथी । दास—भक्त । वासतै—लिए । पोह—प्रभू । छंड—छोड़ कर । कमाळा—
 लक्ष्मी । पासतै—पास से । तळप (तल्प)—शय्या, पलंग । परहर—छोड़ कर । चकरधर—
 विष्णु । मग—मार्ग । सधर—सधैर्य । संचर—गमन । सिथळ—मंद । जांण—समझ कर,
 जान कर । छांड—छोड़ कर । नगधर—गरुड़ । दूछर—त्रीर । मकर—प्राह । यर—शत्रु ।
 चकर—चक्र । मोख'र—छोड़ कर । फंद—बंधन, जाल । हर—मिटा कर । सथर—
 स्थिर, अटल । वळ—फिर । सुकर—हाथ । गह—पकड़ कर । सिंधुर—हाथी, गज ।

अथ गीत सुपंखरी उदाहरण

गीत

पैँडां नीतरा चलाक धू छ-च्यार भंज पलीतरा ।
 सूर धीर चीतरा अछेह ओप संस ॥
 धीतरा कीतरा रिखी सुकंठ मीतरा धनौ ।
 वाहरू सीतरा रांम अदीतरा वंस ॥
 वंदनीक पायरा गायरा दुजां विसावीस ।
 आसुरां भंजणा आडे घायरा अमाव ॥
 अडोल पायरा सीह सुभायरा आसतीक ।
 सिहायरा जनां औधरायरा सुजाव ॥
 खेस जंद द्वंद रांम दंधरा सिंघार खरा ।
 दहै बाळरा स्त्रीनंदरा भांण दात ॥
 दासरथी सिधरा अबंधरा बंधरा देण ।
 पंच दूण कंधरा कबंधरा निपात ॥
 हणू जिसा किंकरा पधोर के वंकरा हल्लां ।
 जूधां जीत अनंकरा रोड़णा जोधार ॥

१६६. पैँडां-कदमों । नीतरा-नीतिके । चलाक-चलने वाला । धू-शिर । छ-च्यार-दस ।
 पलीतरा-असुरके । अछेह-अपार । रिखी-ऋषि । सुकंठ-सुग्रीव । मीतरा-
 मित्रके । धनौ-धन्य । वाहरू-रक्षक । सीतरा-सीताके । अदीतरा-सूर्यके ।
 वंदनीक-वंदनीय । पायरा-चरणोंके । दुजां-ब्राह्मणों । विसावीस-पूर्ण । आसुरां-
 राक्षसों । भंजण-संहार करने वाला । आडे-विरुद्ध । घायरा-प्रहारका । अमाव-
 अपार । अडोल-टूट, अटल । पायरा-चरणका । सीह-सिंह । सुभायरा-स्वभावका ।
 आसतीक-समर्थ, शक्तिशाली, आस्तिक । सिहायरा-सहायताके । जनां-भक्तों । औध-
 रायरा-राजा दशरथके । सुजाव-पुत्र । खेस-असुर । जंद-असुर । द्वंद-युद्ध । सिंघार-
 विध्वंस । दासरथी-श्री रामचन्द्र । सिधरा-समुद्र । अबंध-बंधनरहित । बंधरा-
 बंधनका । देण-देने वाला । हणू-हनुमान । जिसा-जैसा । किंकरा-सेवक । पधोर-
 सीधा करने वाला । वंकरा-वक्र । अनंकरा-नगाड़ाके । रोड़णा-बजाने वाला । जोधार-
 योद्धा, वीर ।

रोळें लेण लंकरा निसंकरा विभाडु रांम ।

हाथां भौक रंकरा लंकरा देणहार ॥ १६६

अथ गीत हेकलवयण तथा मात्रारहित हंसगमण लछण
दूहा

धुर अठार उगणीस मत, त्रदस सोळ त्रदसेण ।

दु लघु अंत सांणोर लघु, जपै खुडद कवि जेण ॥ १६७

जिण छोटा सांणोरमें, गुरु अखिर नह होय ।

सरब लघु सोळह तुकां, हेकल वयण स कोय ॥ १६८

अरथ

खुडद लघु सांणोर तथा वेलिया सांणोर गीतरी सोळें ही तुकांमें गुरु अखिर अक ही न होय । सोळें ही तुकांमें सरब लघु अखिर होय, जीं गीतरौ नांम हेकल-वयण कहीजै तथा मात्रारहित कहीजै । कठे'क दवाळा एकरा तुकांत प्रत गुरु अक होय । इणनै धणकंठ सांणोर पिण कहीजै ।

अथ गीत हेकलवयण उदाहरण
गीत

जग जनक धनक हर हरण करण जय ।

चत नरमळ नहचळ चरण ॥

अकरण करण समरण अघ अणघट ।

सक रघुवर असरण सरण ॥

लछवर सधर अमर नर रख लज ।

महपत समरत हरत मळ ॥

१६६. रोळें-युद्धमें । विभाडु-वीर । भौक-धन्य । रंकरा-गरीबका । देणहार-देने वाला ।

१६७. उगणीस-उत्तीस । मत-मात्रा । त्रदस-तेरह ।

१६८. सोळ-सोलह । त्रदसेण-तेरहसे । दु-दो । जेण-जिसको । अखिर-अक्षर । सकोय-वह । कठे'क-कहीं पर । पिण-भी ।

१६९. जनक-पिता । धनक-धनुष । हर-महादेव । हरण-तोड़ने वाला । चत-चित्त । नरमळ-निर्मल । नहचळ-निश्चल, अटल । अघ-पाप । अणघट-अपार, नहीं मिटने वाला । लछ (लक्ष्मीवर)-विष्णु, श्री रामचन्द्र । सधर-दृढ़ । लज-लज्जा । महपत (महिपति)-राजा । समरत-स्मरण करते हैं । मळ-पाप, मेल ।

छजत बयण पय सरस मयण छब ।
 कमळ नयण रव तरण कळ ॥
 सकर धनख सरस रस सदन सख ।
 नरख बदन जग भय नसत ॥
 तन मन बय सम स जन सहज तूय ।
 लछण भरथ अरिघण लसत ॥
 तन घण बरण धरण दसरथ तण ।
 सदय समन गरवत सहज ॥
 तज तज अवर 'कसन' कव नत-प्रत ।
 धर मन नहचळ गरड-धज ॥ १६६

अथ गीत भुजंगी लछण
 दूहौ

बारा अखिर तुक अ्रेक प्रत, यगण चार गुरु अंत ।
 गीत भुजंगी तास गण, वरण छंद बुधवंत ॥ १७०

अरथ

जा गीतरै तुक अ्रेक प्रत च्यार यगण होय । अंत गुरु होय, वरण छंद छे ।
 मात्रा गिणती नहीं । जिण गीतनै भुजंगी कहै छै ।

अथ गीत भुजंगी उदाहरण
 गीत

महाराज औधेस आधार संतां, वार खारी रखै लाज बेखौ ।
 हरी काज पै आसरा दीह हेके, लछीनाथ दी सेवगां लंक लेखौ ॥

१६६. छजत-शोभा देता है । बयण-वचन । मयण-कामदेव । छब-कांति, दीप्ति ।
 रव-सूर्य । तरण-तरुण । धनख-धनुष । सदन-घर । नरख-देख कर । बदन-मुख ।
 नसत-नाश होता है । लछण-लक्ष्मण । अरिघण-शत्रुघ्न । लसत-शोभा देते
 हैं । घण-बादल । धरण-धारण करने वाला । तण (तनय)-पुत्र । नत-प्रत-सदैव ।
 नहचळ-निश्चल । गरड-धज-गरुडध्वज, विष्णु ।

१७०. बारा-बारह । तास-उस । गण-समूह । बुधवंत-बुद्धिमान । गिणती-गिनती, संख्या ।

१७१. औधेस (अवधेश)-दशरथ, श्री रामचन्द्र । खारी-भयंकर । बेखौ-देखो । लछीनाथ
 (लक्ष्मीनाथ)-विष्णु ।

तवै भू अहल्या गणंका तिराई, रटां बोर भीलीतणा खाय रीधौ ।
 सरां ताड़का मार ऊधार सांमी, करां ग्रीधवाळौ वळो स्वाध कीधौ ॥
 रदा सिंभ वांमे सदा अकरंगी, गवै जास पंगी नरां बेद गाथां ।
 तनां खीणहंतौ मुणै भ्रात तोनू, हणै बाळ सुग्रीव दे राज हाथां ॥
 कसौ जोड़ भूमंड तै ओर कीजै, भुजाडंड मोटा ब्रदां जोग भाळौ ।
 अठूंजांम जीहां 'किसनेस' आखै, वडौ आसरौ रांम पै कंज वाळौ ॥१७१

अथ गीत वडौ सांणोर अहरणखेड़ी लछण

दूहा

तेवीसह मत पहली तुक, बी अठार ती बीस ।
 चौथी तुक अठार चव, लघु तुक अंत लहीस ॥ १७२
 वडा जेण सांणोर बिच, पवरग ऊ न पर्यप ।
 अहरणखेड़ी नांम उगा, जस राघव मभ्र जंप ॥ १७३

अरथ

पैली तुक मात्रा तेवीस । दूजी तुक मात्रा अठारै । तीजी तुक मात्रा बीस ।
 चौथी तुक मात्रा अठारै होय सौ गीत वडौ साणोर कहावै । अंत लघु होय । जीं
 वडा सांणोरमें पवरगरा पांच आखर प फ ब भ म अर ऊ व, अे सात आखर
 सारा गीतमें न होय अर गीत पढतां होठ मिळै नहीं, जीं गीतरौ नाम अहरणखेड़ी
 कहीजै । अहर=होठ न खेड़ी कहतां खडै नहीं, हालै नहीं यौ अरथ छै ।

१७१. तवै-स्तुति करते हैं । भू-संसार । भीली-भिल्लनी । वळो-फिर । कीधौ-किया । रदा-
 हृदय । सिंभ-शंभू, शिव । गवै-गाया जाता है । जास-जिसका । पंगी-कीर्ति, यश ।
 मुणै-कहता है । तोनू-तुम्हको । बाळ-बालि वानर । कसौ-कौनसा । जोड़-बराबर,
 समान । भूमंड-भूमंडल । भुजाडंड-शक्तिशाली, समर्थ । जोग-योग्य । भाळौ-देखो ।
 अठूंजांम-अष्टयाम । जीहां-जीभ । आखै-कहता है । आसरौ-सहारा । पै-चरण ।
 कंज-कमल ।

१७२. मत-मात्रा । बी-दूसरी । ती-तीसरी । चव-कह । लहीस-लेगा ।

१७३. पर्यप-कह । मभ्र-मध्य । जंप-कह । सौ-वह । यौ-यह ।

अथ गीत अहरण(न)खेड़ी उदाहरण
गीत

करां धाड़ लागै रघौराज दत्त कीजतां ।
सरसतां रीभक्तां संत सुख साज ॥
लीजतां नखत्र-डर सरण हेकण लहर ।
रीभक्तां दियौ लंका जिसौ राज ॥
सर धनंख धरण कर दहण दैतां सधर ।
दुख नरक त्रास हण जनां जगदीस ॥
हरख रिण इंद्रतण नास कीधौ हठी ।
अरकतण कियौ केकंध गढ ईस ॥
तिकां सिर दया रुख होय हरि तौ तणी ।
किणी दिन न लागै जिंकां आतंक ॥
घणाघण छटा तन क्रंत धरियां घणी ।
सह जनां संकट हरण धणी निरसंक ॥
चरण असरण सरण कहै आंणणचतुर ।
अहोनिंस संत जण करण आणंद ॥
दूणदसहाथ हण गाथ राखण दूनी ।
नाथ 'किसनेस' कौसळतणा नंद ॥ १७४

१७४. करां-हाथों । धाड़-धन्य । रघौराज-श्री रामचन्द्र । दत्त-दान । नखत्र-डर-
(नखत्र-भै + डर-भीखण-भभीखण)-विभीषण । जिसौ-जैसा । दहण-नाश ।
सधर-दृढ़ । त्रास-भय, आतंक । जनां-भक्तों । हरख-हर्ष । रिण-युद्ध ।
इंद्रतण (इन्द्रतनय)-बालि वानर । कीधौ-किया । हठी-हठ करने वाला, जिद्दी ।
अरकतण (अर्कतनय)-सुग्रीव । कियौ-किया । केकंध-किष्किंधा । ईस-राजा । तिकां-
उन, जिन । रुख-इच्छा । तौ तणी-तेरी । किणी-किसी । आतंक-डर, भय ।
घणाघण-बादल । छटा-कांति, दीप्ति, विजली । क्रंत-कांति, दीप्ति । धरियां-
धारण किये हुए । घणी-बहुत । घणी-स्वामी । निरसंक-निशंक, निभंय । आंणणचतुर
(चतुरानन)-ब्रह्मा । दूणदसहाथ-रावण । हण-मार कर । गाथ-कीर्ति, यश ।
दूनी-दुनियां, संसार । नंद-पुत्र ।

अथ गीत विडकंठ तथा वीरकंठ लक्षण

दूहा

धुर तुक मत चौवीस धर, वळ दूजी अकवीस ।
ती चौवीसह चतुरथी, कळ अकवीस कवीस ॥ १७५
दख यम मता चव दूहां, अंत लघू तुक अ्रेक ।
सोळ चवद अखिर सुक्रम, कह विडकंठ विमेक ॥ १७६

अरथ

पै'ली तुक मात्रा चौवीस होय । दूजी तुक मात्रा अकवीस होय । तीजी तुक मात्रा चौवीस होय । चौथी तुक मात्रा अकवीस होय । यण क्रमसूं च्यार ही दूहां मात्रा होय । अंत तुकरै अ्रेक लघु होय । इण लेखे तौ विडकंठ गीत मात्रा छंद छै नै पै'ली तुक आखर सोळै । दूजी तुक आखर चवदै । तीजी तुक आखर सोळै अर चौथी तुक आखर चवदै होय । यौ क्रम च्यार ही दवाळां होय । आखर गिणतीके लेखे विडकंठ वरणछंद छै । इण प्रकार विडकंठ गीत कहीजै । गणांकौ क्रम गीतकौ तुकांसूं देख लीज्यौ । लक्षणका दूहा घणा होय जिणसूं न कह्या छै । कोई इण गीतरौ नांम वीरकंठ पिण कहै छै ।

अथ गीत विडकंठ तथा वीरकंठ उदाहरण

गीत

जै नरेस राघवेस आसुरेस जुधां जेस ।
के कवेस देस देस कीरती कहंत ॥
स्त्रीधराज राख लाज कीध काज संत साज ।
हेल सिंध रूप इंद विरदां वहंत ॥

१७५. वळ-फिर । अकवीस-इक्कीस । ती-तीसरी । चतुरथी (चतुर्थी)-चौथी । कळ-मात्रा । कवीस-महाकवि, कवि ।

१७६. दख-कह । यम-ऐसे । चव-चार । सोळ-सोलह । चवद-चौदह । अखिर-अक्षर । विमेक-विवेक । यौ-यह ।

१७७. जै-जय । नरेस-राजा । राघवेस-श्री रामचन्द्र भगवान । आसुरेस-राक्षस, रावण । के-कई । कवेस (कवीस)-महाकवि । कीरती (कीर्ति)-यश । कहंत-कहते हैं । स्त्रीधराज-श्री विष्णु, श्री रामचन्द्र । कीध-क्रिया । हेल-लहर । सिंध-समुद्र । इंद-इन्द्र । विरदां-विरुद्धों । वहंत-धारण करते हैं ।

साज पांण चाप बांण खळां खांण घमंसांण ।
 सुरांरांण भुजांपांण जै क्रियौ असंक ॥
 ताप खाय दितांराय बंद आय पाय तास ।
 लखै रंक ही अवंक मेट दीध लंक ॥
 ओप अंग स्यांम रंगते सुचंग जै अनं... ।
 पीतरंग नी...सारंग भंग कौड़ पाप ॥
 सूरवीर जनां भीर गज्जगीर पै सधीर ।
 जळै पाप अणमाप जेण नांम जाप ॥
 दुनी पाळ इंद्र ढाल बिरदाळ जै दयाळ ।
 गुणी साथ सांमराथ रटै क्रीत गाथ ॥
 नांम जेस करे खेस पट्टै सेस 'किसनेस' ।
 निराधार ज्यां अघार निमौ औधनाथ ॥ १७७

अथ गीत अट्टा लक्षण

दूहौ

छंद अरध नाराजरी, चौ तुक दूहां सचीत ।
 लघु गुरु क्रम तुक बरण अठ, गिण तिण अट्ठौ गीत ॥ १७८

अरथ

वरण छंद छे अठौ गीत । जिणमें अरधनाराच छंदरी तुक च्यारसूं अक
 दूहौ होय । पैली लघु पछे गुरु, इण क्रमसूं तुक अक प्रत आखर आठ होय ।
 जिणरै च्यार ही तुकांरौ तुकांत अक होय । सावभङ्गी होय, जिणनै अट्ठौ गीत कहीजै ।

१७७. साज-धारण कर, सज कर । पांण-हाथ । चाप-धनुष । खळां-राक्षसों । खांण-नाश
 कर, नाश करनेको, नाश करने वाला । घमंसांण-युद्ध । सुरांरांण-इन्द्र । भुजांपांण-
 भुजाके प्रभावसे । जे-जिस । असंक-निर्भय । ताप-भय, आतंक । दितांराय-दैत्यराज ।
 पाय-चरण । तास-उसके । दीध-दी, दिया । पीतरंग-पीला रंग । जनां-
 भक्तों । भीर-मदद, सहायता । गज्जगीर-युद्ध । पै-चरण । सधीर-धैर्य-युक्त, अटल ।
 अणमाप-अपार, असीम । जेण-जिस । दुनी-संसार । पाळ-पालक । ढाल-रक्षक ।
 बिरदाळ-विरुद्धधारी । गुणी-कवि । साथ-समूह । सांमराथ-समर्थ । औधनाथ-
 श्रीरामचन्द्र भगवान ।

१७८. चौ-चार ।

अथ गीत अट्टौ वरण छंद उदाहरण

गीत

दखै 'किसन्नदास' रे, तवूं विरूद तास रे ।
 सदा वसां हुलास रे, अभंग रांम आस रे ॥
 सुकीरती समाज रे, प्रसिद्ध सिंध पाज रे ।
 जनां निबाह लाज रे, रहूं अधार राज रे ॥
 पटैत रूप पांणरा, खळां भराथ खांणरा ।
 सुखी रहूं सुजांणरा, भरोस वंस भांणरा ॥
 प्रसन्न दास प्रीतरा, बियार अत्थबीतरा ।
 जुधां दयंत जीतरा, सरंम नाथसीतरा ॥ १७६

अथ गीत दूणौ अट्टौ वरण छंद लछण

दूहौ

छंद ब्रधनाराचरी, चौ तुक हेक दवाळ ।
 वरण छंद सौ गीत वद, दूणौ अट्टौ दिखाळ ॥ १८०

अर्थ

ब्रधनाराचरी च्यार तुकारौ अेक दवाळौ होय सौ सावभङ्गौ गीत दूणौ अट्टौ कहावै । लघु गुरु ई क्रमसूं तुक अेक प्रत अखिर सोळह होय । इण प्रकार सोळै ही तुकां होय सौ दूणौ अट्टौ गीत तुकंत गुरु वरण छंद छै ।

अथ गीत दूणौ अट्टौ सावभङ्गौ उदाहरण

गीत

विभाङ्ग पंचदूणमाथ आथ देण वेस रे ।
 मभार ध्यांन कंज सौ वसै रदा महेसरे ॥

१७६. दखै—कहता है । तवूं—स्तुति करता हूँ, वर्णन करता हूँ । तास—तेरे । हुलास—आनन्द, हर्ष । अभंग—नहीं भागने वाला, वीर । आसरे—आश्रय में । सिंध—समुद्र । पाज—सेतु, पुल । निबाह—निभाने वाला । राजरे—श्रीमानके, आपके । पटैत—वीर, योद्धा । पांणरा—शक्तिका । भराथ—युद्ध । खांणरा—ध्वंस करने वाला, नाश करने वाला । भरोस—विश्वास, भरोसा । भांण—सूर्य । दयंत—देने वाला अथवा दैत्य । नाथसीतरा—सीतानाथके ।

१८०. दवाळ—गीत छंदके चार चरणोंका समूह । दिखाळ—दिखला दे, दिखला ।

१८१. विभाङ्ग—ध्वंस कर, संहार कर । पंचदूणमाथ—रावण । आथ—धन, द्रव्य । मभार—मध्य । कंज—ब्रह्मा । रदा—हृदय । महेसरे—महादेवके ।

सदा नमंत औधराय पाय धू सुरेस रे ।
 वदां नरेस आंन कूण जोड़ राघवेस रे ॥
 निबाह सीतनाथ वाह संतचा नेहड़ा ।
 अमोघ बांण चाप पांण वांण जे अछेहड़ा ॥
 जुधां निपात सांमराथ लंकनाथ जेहड़ा ।
 कहां नरिंद दासरथ्यनंद जोट केहड़ा ॥
 अपार तेज अंगधार धार तेज आकती ।
 कपै अमाप पाप ताप नांम जाप कांमती ॥
 जुधां जयंत सेवमें रहै अनंत साजती ।
 भणा किसौ समांन आंन कौसळैस भूपती ॥
 महामदंध आसुरां सुरंद चाड मारणा ।
 त्रिलोकनाथ गोह ग्राह ग्रीध आद तारणा ॥
 'किसन्न' पात व्है दयाळ पाळ सिध कारणा ।
 धनौ नरेस राघवेस चीत नीत धारणा ॥ १८१

अथ भांण गीत मात्रा वरण प्रमाण लक्षण

दूहा

धुर बीजी मत बार धर, वद तीजी बावीस ।
 बारह चौथी पंचमी, वळ छठी बावीस ॥ १८२

१८१. औधराय-श्री रामचन्द्र भगवान । पाय-चरण । धू-शिर, ध्रुव । सुरेस-इन्द्र ।
 वदां-कहे । नरेस-राजा । आंन-अन्य । कूण-कौन । जोड़-बराबर, समान । राघवेस-
 श्री रामचन्द्र भगवान । नेहड़ा-स्नेह । अमोघ-नहीं चूकने वाला । अघ्यर्थ, अचूक ।
 निपात-गिराना । सांमराथ-समर्थ । लंकनाथ-रावण । जेहड़ा-जैसा । नरिंद-
 राजा । दासरथ्य-राजा दशरथ । नंद-पुत्र । जोट-जोड़ी । केहड़ा-कैसा । कपै-
 काटते हैं । अमाप-अपार । ताप-आतंक, भय । जयंत-जीतना । सेवमें-सेवामें ।
 अनंत-लक्ष्मण । जती-जितेन्द्रिय, यती । किसौ-कौनसा । आंन-अन्य । आसुरां-
 राक्षसों । सुरंद-इन्द्र । चाड-पुकार । मारणा-मारने वाला । गोह-गुह नामक निषा-
 धराज । आद-आदि । तारणा-तारने वाला । पात-कवि । पाळ-रक्षा । सिध-
 सिधुर, गज । कारण-कारण, करने वाला । धनौ-धन्य । चीत-चित्त । नीत-नीति ।
 धारणा-धारण करने वाला ।

१८२. धुर-प्रथम । बीजी-दूसरी । मत-मात्रा । बार-बारह । वद-कह । वळ-फिर ।

पहली दूजीसूं मिळै, तीजी छठी समेळ ।
 मिळै चवथी पंचमी, भल तुकंत लघु भेळ ॥ १८३
 आठ वरण धुर दूसरी, तीजी पनर तुकंत ।
 पुण अठ चौथी पंचमी, छठी पनर छजंत ॥ १८४
 विध इण मत्ता वरणारौ, परगट जांण प्रमाण ।
 भांण-गीत जिण नांम भल, भणजस रघुकुळ भांण ॥ १८५

अरथ

पै'ली तुक मात्रा बारै । दूजी तुक मात्रा बारै । तीजी तुक मात्रा बावीस ।
 चौथी तुक मात्रा बारै । पांचमी तुक मात्रा बारै, । छठी तुक मात्रा बावीस होय ।
 तुकांत लघु होय । पै'ली दूजी तुक मिळै । तीजी छठी तुक मिळै । चौथी पांचमी
 तुक मिळै अथवा च्यार तुक कीजै तौ पैली तुक मात्रा चौबीस । तुक दूजी
 मात्रा बावीस । तुक तीजी मात्रा चौबीस । तुक चौथी मात्रा बावीस । यूँ तौ
 भांण गीत मात्रा छंद होय । अखर गिणती कीजै तौ तुक पै'ली दूजीरा आखर
 आठ होय । तीजी छठीरा आखर पनरै पनरै होय । चौथी पांचमीरा आखर
 आठ होय तथा च्यार तुकां कीजै तौ पै'ली तीजी तुकरा आखर सोळै होय । दूजी
 चौथी तुकरा आखर पनरै पनरै होय । तुकांत लघु । ई तरै भांण गीत वरण
 छंद होय ।

अथ भांण गीत उदाहरण
 गीत

नरेस रांम नंमळां, उरां सभाव ऊजळा ।
 अरेस भंज आदवां, करेस देव काज ॥
 सपांणचाप सायकं, घड़ा अरेस घायकं ।
 चवंत सिद्ध चारणां, प्रसिद्ध सिंध पाज ॥

१८३. चवथी-चतुर्थ, चौथी । भल-ठीक ।

१८४. पुण-कह । अठ-आठ । पनर-पनरह । छजंत-शोभा देता है ।

१८५. विध-प्रकार, तरह । मत्ता-मात्रिक । भण-कह । बारै-बारह । यूँ-ऐसे । अखर-
 अक्षर । ई-इस । तरै-तरह ।

१८६. नंमळां-निर्मल । उरां-उर, हृदय । ऊजळा-उज्ज्वल । अरेस-शत्रु । सपांणचाप-
 हाथमें धनुष सहित । सायकं-तीर । घड़ा-सेना । घायकं-संहार करने वाला । चवंत-
 कहते हैं । सिंध-समुद्र ।

गरब सत्रां गंजणा, रमा सुचित रंजणा ।
 भुजां सजोर भंजणा, चढाय सिंभ चाप ॥
 गळे दुजेस गावरा, सधीर जे सभावरा ।
 अभंग हेम अद्रसा, अडोळ नंग आप ॥
 अनेक संत आसरे, वसै सहीव वासरे ।
 प्रथीप रांम पोखणा, अमी सुदीठ अंग ॥
 सधीर भ्रात सेससा, मनां रटै महेससा ।
 खळां अनेक खेसणा, जपां अपीठ जंग ॥
 दितेस सेन दाहणा, रघूस क्रीत राहणा ।
 करी ऊधार कारणा, हरी विलंद हाथ ॥
 नमे सुरेससा नगां, सधार दीन सेवगां ।
 'किसन' पातसूं कहै, नमौ अनाथ नाथ ॥ १८६

अथ गीत दुमेळ लच्छण

दूहौ

तुक धुर तीजी सोळ मत, दोय मेळ दाखंत ।

दूजी चौथी मत दस, अख दुमेळ लघु अंत ॥ १८७

अरथ

धुर कहतां पै'ली तुक मात्रा सोळै होय । पै'ली दूजी तुकमें दोय मेळ आवै
 जींसूं गीतरौ नांम दुमेळ कहावै । दूजी तुक मात्रा दस होय । चौथी तुक मात्रा
 दस होय । दूजी चौथी तुकरै तुकांत लघु होय । जिण गीतकौ नांम दुमेळ कहावै ।

१८६. गरब-गर्व, अभिमान । गंजणा-मिटाने वाला । रमा-लक्ष्मी । रंजणा-प्रसन्न
 करने वाला । सजोर-शक्तिशाली । भंजणा-नाश करने वाला । सिंभ-शंभु,
 शिव । दुजेस-द्विजेश, महर्षि, परशुराम । सभावरा-स्वभावका । अभंग-हृद, अटल ।
 हेम अद्रसा-हिमालय पर्वतके समान । नंग-पैर, चरण । प्रथीप-राजा । पोखणा-
 पोषण करने वाला । अमी-अमृत । सुदीठ-सुदृष्टि । खेसणा-नाश करने वाला । अपीठ
 जंग-वह जो युद्धमें अपनी पीठ शत्रुको न दिखाता हो । दितेस-असुरेश, रावणादि ।
 दाहणा-ध्वंस करने वाला । रघूस-रघुवंश । क्रीत-कीर्ति । राहणा-रखने वाला ।
 नगां-पैरों । सधार-रक्षक ।

अथ गीत दुमेळ उदाहरण
गीत

भूपाळां भांमी नेक नांमी, सेव पाय सुरेस ।
सुज दया सिंधू दीनबंधू, अखै क्रीत अहेस ॥
बटपंच बास सत्रनासे, राज कज सुरराज ।
खर खेत खंडे थूर थंडे, सूर कुळ सिरताज ॥
भुजवीस भंजे गाव गंजे, स्रोण भुंजे सार ।
सरणा सधारे बिरदधारे, तोय पाथर तार ॥
निरबळां नेकां कीध केकां, साहि हाथ सुनाथ ।
गुण 'किसन' गावै प्रसिध पावै, अमर ईजत आथ ॥ १८८

अथ गीत उवंग सावभङ्गौ लक्षण
दूहौ

सगण सोळ मत प्रथम तुक, दो गुर अंत दिपंत ।
आंन चवद अख, उमै वीपसा अंत ॥ १८९

अरथ

पैली तुकरै आद तौ सगण नै सोळै मात्रा होय । और साराई गीतरी पनरै ही तुकां मात्रा चवदै होय । तुकांत दोय गुरु अखिर होय जिण सावभङ्गा गीतनै उमंग कहीजै तथा कोई कवि उवंग पण कहै छै । चौथी तुकमें दोय वीपसा आवै छै ।

१८८. भांमी—न्यौछावर, बलैया । सेव—सेवा करता है । पाय—चरण । सुरेस—इन्द्र । सिंधू—समुद्र । अखै—कहता है, वर्णन करता है । अहेस—शेषनाग । बटपंच—पंचवटी । सत्र—शत्रु । नासै—नाश किये । कज—लिये । सुरराज—इन्द्र । भुजवीस—रावण । भंजे—नाश किया । गाव—गर्व । गंजे—मिटायी, नाश किया । स्रोण (शोणित)—खून, रक्त । भुंजे—भक्षण किया । सार—तलवार । सरणा—शरणागत । सधारे—रक्षा की । तोय—पानी । पाथर—पत्थर । कीध—किया किये । केकां—कई । गुण—यश, कीर्ति । प्रसिध—कीर्ति, प्रसिद्धि । आथ—धन, दौलत ।

अथ गीत उवंग सावभङ्गौ उदाहरण

गीत

जगनाथ अंतरतणौ जांमी, गाहणौ खळ गुरड़ गांमी ।
 साच वायक सिया सांमी, भुजां भांमी भुजां भांमी ॥
 थूरण रिण दैतां थोका, लाज रक्खण संत लोका ।
 रांम रिण दसमाथ रोका, करां भौका करां भौका ॥
 देण सेवग लंक दाता, घल्ल व्याध कबंध घाता ।
 बिसू रक्खण क्रीत वातां, हद् हातां हद् हातां ॥
 मीढ ना अज इस माधौ, थाह दिल नावै अथाधौ ।
 देव दीनां कसट दाधौ, रंग राधौ रंग राधौ ॥ १६०

अथ गीत अरधगोखौ सावभङ्गौ वरण छंद लच्छण

दूहौ

रगण जगण गुरु लघु हुवै, जिणरै तीन तुकंत ।
 होय वीपसा चवथ तुक, अरध गोख आखंत ॥ १६१

अरथ

जिण गीतरै पै'ली दूजी तीजी तीनां तुकां तौ पै'ली रगण गण । पछै जगण गण । पछै गुरु लघु । ईं क्रमसूं आठ अखर तीन तुकां होय । चौथी तुक पै'ली रगण । पछै जगण छ अखर होय । ईं क्रमसूं च्यार तुकां होय सौ अरधगोख वरण छंद सावभङ्गौ कहीजै नै जीके ईं क्रमसूं आठ तुकां होय जिणनै व्रधगोख कहीजै, सौ व्रधगोख तौ आगै कह्यौ ईज छै सौ देख लीज्यौ ।

१६०. अंतरतणौ—भीतर का, अन्दर का । जांमी—पिता । गाहणौ—नष्ट करने वाला । खळ—राक्षस । वायक—वाक्य, वचन । सिया—सीता । भांमी—बलैया, न्यौछावर । थूरण नाश करना, ध्वंस करना । दैतां—दैत्यों । थोका—समूह । दसमाथ—रावण । भौका—धन्य-धन्य । घातां—नाश । बिसू—पृथ्वी, संसार । क्रीत—कीर्ति । मीढ—समान, सदृश्य । अज—ब्रह्मा । इस—शिव । माधौ—माधव । थाह—गहराई, गंभीरता । अथाधौ—अपार, असीम । दाधौ—जलाने वाला । रंग—धन्य-धन्य । राधौ—श्री रामचन्द्र ।

अथ गीत अरधगोखौ सावभङ्गौ उदाहरण
गीत

बंद पाय राघवेस, जोध मेघनाद जेस ।
बंध वांमणी विसेस, सेस सेस सेस ॥
पाड़िया जुधां बिपच्छ, रांम पाय सेव रच्छ ।
ओर मेर रूप अच्छ, लच्छ लच्छ लच्छ ॥
सूर धीर तास संत, मांण पांण तेज मंत ।
दाहणौ जुधां दयंत, नंत नंत नंत ॥
चीत प्रीत क्रीत चाह, दैत राज सेस दाह ।
लेण रांम सेव लाह, वाह वाह वाह ॥ १६२

अथ गीत धमळ तथा रिणधमळ, सम तथा असम चरण लक्षण

दूहा

धुर तुक मत छार्ईस धर, छै बीजी छार्ईस ।
तीस मत तुक तीसरी, चौथी मात्र चौवीस ॥ १६३
अवर दवाळा अवर विध, नहीं मत्त निरबाह ।
ईसर बारठ अक्खियौ, असम चरण यणाराह ॥ १६४

अथ धमळ गीत अन्य विध लक्षण

दूहा

वदिया लक्षण अवर विध, खट तुक होय विसक्ख ।
चवद प्रथम दूजी चवद, अठार्ईस त्रिय अक्ख ॥ १६५

१६२. बंद-नमस्कार कर । पाय-चरण । राघवेस-श्री रामचन्द्र । जोध-योद्धा । मेघनाद-
इन्द्रजीत । जेस-जैसा । पाड़िया-मारे । बिपच्छ-विपक्षी, शत्रु । दाहणौ-मारने
वाला, ध्वंस करने वाला । दयंत-दैत्य । सेव-सेवा । लाह-लाभ । वाह-वाह-
धन्य-धन्य ।
१६३. धुर-प्रथम । तुक-पद्यका चरण । मत-मात्रा । छार्ईस-छब्बीस । छै-है । बीजी-
दूसरी । मभ-मध्य, में । दवाळा-गीत छंदके चार चरणका समूह ।
१६४. अवर-अन्य । निरबाह-निर्वाह । अक्खियौ-कहा । यणाराह-इसके ।
१६५. वदिया-कहे । लक्षण-लक्षण । विसक्ख-विशेष । चवद-चौदह । दूजी-दूसरी । त्रिय-
तीसरा । अक्ख-कह ।

चवदह चौथी पांचमी, छट्ठी वीस विचार ।
 असम चरण तौपण अवस, वद यम धमळ विचार ॥ १६६
 त्रकुटबंधरी आद तुक, पांच देख परमाण ।
 उमै तुकां मिळ अंतरी, जुगत धमळ यम जाण ॥ १६७

अर्थ

धमळ गीतकै मात्रा वरण प्रमाण नहीं जिणसुं असम चरण छै । पै'लो तुक मात्रा छाईस होय । दूजी तुक मात्रा छाईस होय । तीजी तुक मात्रा तीस होय । चौथी तुक मात्रा चौबीस होय । बाकीरा और दूहां ई प्रकार तथा और ही तरै मात्रा होय पण सम मात्राकौ निरबाह नहीं । आगे बारठजी स्त्री ईसरदासजी क्रत गीत धमळ स्त्री परमेसरमें छै सौ पण इण तरै छै जीनै देख नै मैं कह्यौ छै तथा और लक्षण करनै मात्राकौ निरूपण करां तौ पण असम चरण छै । और विध मात्रा प्रमाण करां छां । छ तुक करनै सौ कवेसर देख विचार लीज्यौ ।

गीत रणधमळकै छ तुकां हुवै छै ! पै'ली तुक मात्रा चवदै । दूजी तुक मात्रा चवदै । तीजी तुक मात्रा अठावीस । चौथी तुक मात्रा चवदै । पांचमी तुक मात्रा चवदै । छठी तुक मात्रा चौबीस । अंत लघु तौ पिण रणधमळ असम चरण छंद छै और सुगम लक्षण कहां छां । गीत त्रकुटबंधरी पांच तुकां तौ आदरी नै दोग तुकां दूहारै अंतरी, अक कंठरी नै अक दूजी यां दोयांरी अक तुक करणी । यां छ ही तुकांनै भेळी कर पढजै, सौही धमळ जाणणौ । सोई ग्रंथमें पण त्रकुटबंध कह्यौ छै सौ देख लीज्यौ । इति रणधमळ गीत लक्षण निरूपण समापत । इण गीतरौ नाम धमळ कह्यौ छै ।

अथ गीत धमळ उदाहरण

गीत

सांमाथ तूं सुरनाथ तूं, रिमघात तूं रघुनाथ ।
 रघुनाथ तूं दसमाथ रांमण, भांजवा भाराथ ॥

१६६. तौ पण-तौ भी । अवस-अवश्य । वद-कह । यम-इस प्रकार । आद (आदि)-प्रथम । उभै-दो, दोनों । जुगत-युक्ति । पण-परन्तु । पण-भी । निरूपण-विचार, निर्णय । कवेसर-कवीश्वर ।

१६७. अठावीस-अठाईस । आदरी-आदि वी । कंठ-अनुप्रास । यां-इन । दोयांरी-दोनोंकी । भेळी-साथ ।

१६८ सांमाथ-समर्थ । सुरनाथ-देवताओंका स्वामी । रिमघात-शत्रुओंका विध्वंसक या संहारक । दसमाथ-दस शिर । भांजवा-नाश करनेको । भाराथ-युद्ध ।

अणबीह तूं नरसीह ओपै, लीह संतां नकूं लोपै ।
 ईस वात अघात हाथां, व्रवण रंकां आथ ॥
 लंकाळ सेवग तूम् लांगौ, भ्रात लिछमण खळां-भांगौ ।
 पती-कुळ स्वारथो पांगौ, करण असह निकंद ॥
 जानकी नायक जंगमें, रोसेल बीरत रंगमें ।
 बिरदैत जस रथ धमळ बंका, निमौ दसरथनंद ॥
 जुध दुसह दससिर जारणा, मह कूंमसा खळ मारणा ।
 धनुबाण धारण पाण धजबंध, जबर जोम जिहाज ॥
 जटजूट सिर बन पट भलै, अंग अघट रजवट ऊभळै ।
 अणभंग जैतां जंग आसुर, रंग कोसळराज ॥
 रख पय मभीखण रंकरा, लहरे'क आपण लंकरा ।
 काकुसथ खळदळ भसम कर, साधार-सरण सभेव ॥
 निज बिरद नाथ अनाथरा, सुज धरण भुजां समाथरा ।
 किव 'किसन' बेग सुनाथ कीजै, दीनबंधव देव ॥१६८

अथ गीत त्रिभंगी लछण
 दूहौ

धुर अठार बी बार धर, ती सोळह चव बार ।

बि गुरु अंत सौ पूणियौ, सोय त्रिभंगी सार ॥ १६९

१६८. अणबीह-निर्भय, निडर । लीह-रेखा, मर्यादा । नकूं-नहीं । लोपै-उलंघन करता हूँ । व्रवण-देने को, देने वाला । रंकां-गरीबों । आथ-धन । लंकाळ-वीर, श्री रामचन्द्र भगवान । तूम्-तेरा । लांगौ-हनुमान । लिछमण-लक्ष्मण । खळां-भांगौ-राक्षसोंका नाश करने वाला । पांगौ-पंगु । असह-शत्रु । निकंद-नाश । रोसेल-जोशीला । बीरत-वीरत्व । बिरदैत-विरुद्ध धारणकरने वाला । पाण (पाणि)-हाथ । धजबंध-अपनी ध्वजा या झंडा रखने वाला वीर । जबर-जबरदस्त । जोम-जोश । जिहाज-जहाज । जटजूट-जटाजूट । अघट-अपार । रजवट-क्षत्रियत्व । ऊभळै-उमड़ता है । आपण-देने वाला । साधार-सरण-शरणमें आए हुएकी रक्षा करने वाला । किव-कवि । बेग-शीघ्र ।

१६९. बी-दूसरी । बार-बारह । ती-तीन, तीसरी । चव-चार, चौथी । बि-दूसरी । सोय-वह, वही ।

अरथ

त्रिभंगी गीतरै पै'ली तुक मात्रा अठारै । दूजी तुक मात्रा बारै । तीजी तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा बारै होय । पछै सारा ही दूहां पै'ली तुक मात्रा सोळै । दूजी तुक मात्रा बारै । ई प्रमांणै होय सौ गीत त्रिभंगी कहावै नै सोई पूणियौ सांणोर कहावै । नांम दोय छै । लछण दोय नहीं जीसूं पूणियौ सांणोर आगै पहली कह दीधौ छै जीसूं नहीं कह्यौ छै । काम पड़ै तौ सात सांणोरां मांय देख लीज्यौ ।

अथ गीत सीहलोर लछण

दूहौ

सीहलोर पिण पूणियौ, सुध लछणां सुभाय ।

अठ दस बारह सोळ अख, बार बि गुरु पछ पायु ॥ २००

अरथ

सीहलोर पिण पूणियौ सांणोर छै । इणमें कोई भेद नहीं । पै'ली तुक मात्रा अठारै । दूजी तुक मात्रा बारै । तीजी तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा बारै । तुकांत दोय गुरु । पछला दूहां पै'ली तुक मात्रा सोळै । दूजी तुक मात्रा बारै । ई क्रम होय । त्रिभंगी सीहलोर अरे दोई पूणिया गीत छै । नांमकौ भेद, लछण भेद नहीं जीसूं आगै पूणियौ कह दीधौ छै सौ फेर नहीं कह्यौ । इति सीहलोर लछण निरूपण ।

अथ गीत सारसंगीत लछण

दूहौ

गीत बडा सांणोर गण, सकौ सार संगीत ।

तेवीसह अट्ठार मत, वीस अठार प्रवीत ॥ २०१

अरथ

सार संगीत गीतनै बडौ सांणोर गीत एक छै । नांम दोय छै । लछण एक । पै'ली तुक मात्रा तेवीस । दूजी तुक मात्रा अठारै । तीजी तुक मात्रा बीस । चौथी

१९९. अठारै-अठारह । बारै-बारह । ई-इस । दीधौ-दिया । जीसूं-जिससे । कह्यौ-कहा ।

२००. पिण-भी, परन्तु । अख-कह । बार-बारह । बि-दो, दूसरी । पछ-पश्चात, बाद ।

पाछला-पश्चातका, बादका । दीधौ-दिया ।

२०१. सकौ-वही, वह । अट्ठार-अठारह । मत-मात्रा ।

तुक मात्रा अठारै अंत लघु । सौ बडौ सांणोर सोई सारसंगीत कहावै । सौ आदमें सुध सांणोर सतसर कहावै छै, सौ देख लीज्यौ । इति गीत सारसंगीत निरूपण ।

अथ गीत सीहवग सांणोर लक्षण

दूहौ

धुर अठार चवदह धरौ, सोळ चवद गुरु अंत ।

वेखह सोई सीहवगौ, किव सांणोर कहंत ॥ २०२

अरथ

जिण गीतरै पै'ली तुक मात्रा अठारै होवै । दूजी तुक मात्रा चवद होवै । तीजी तुक मात्रा सोळ होवै । चौथी तुक मात्रा चवद आवै सौ मोहणौ सांणोर, सोई सीहवग कहीजै । नांम भेद छै, लक्षण भेद नहीं । पै'ली सांणोर कहावै छै सो देख लीज्यौ । इति सीहवग गीत निरूपण ।

अथ गीत अहिगन सांणोर लक्षण

दूहौ

धुर अठार मत्त सुधर, पनर सोळ पनरेण ।

अंत लघु सौ अहिगन, जपै वेलियौ जेण ॥ २०३

अरथ

गीत अहिगन नै वेलियौ सांणोर अक छै । नांममें भेद छै, लक्षणमें भेद नहीं । पै'ली तुक मात्रा उगणीस तथा अठारै होय । दूजी तुक मात्रा पनरै होय । तीजी तुक मात्रा सोळ होय । चौथी तुक मात्रा पनरै होय । तुकांत लघु होय । पछै मात्रा सोळ, पनरै होय । ई क्रमसू होय सौ वेलियौ सांणोर, सोई अहिगन सांणोर, पै'ली आगे सांणोरामें कहावै छै सो देख लीज्यौ । इति अहिगन गीत निरूपण ।

अथ गीत रेणखरौ लक्षण

दूहौ

रटां गीत रेणखरौ, सौ जाणजै प्रहास ।

तिल भर भेदन तेणमें, सुध लक्षण सर रास ॥ २०४

२०२. सोळ-सोलह । चवद-चौदह । वेखह-देख । कहंत-कहते हैं । सोई-वही ।

२०३. पनर-पनरह । पनरेण-पनरहसे । जेण-जिसको । सोळ-सोलह । पछै-पश्चात, बादमें । सोई-वही ।

२०४. तेणमें-उसमें । अगाड़ी-पहिले । ज्यां-जिन । हर-अर, और । सोई-वह, वही ।

अरथ

रेणखरौ गीत नै प्रहाससांणोर दोन्यूं गीत अ्रेक छै । नांम दोय छै । लछण एक छै । पै'ली तुक मात्रा तेवीस । दूजी तुक मात्रा सतरै । तीजी तुक मात्रा बीस । चौथी तुक मात्रा सतरै होय । अंत दोय गुरु पछै बीस सतरै इण क्रमसूं मात्रा होवै छै । आगै सांणोरमें प्रहास कहाँ छै सो देख लीज्यौ । इति रेणखरा गीत निरूपण ।

अथ गीत मुड़ियल सावभङ्गौ लछण

दूहौ

मुड़ियल सावभङ्गौ हुवै, पालवणीस दुमेळ ।
सावभङ्गौ जयवंत सौ, सुध लछणां समेळ ॥ २०५

अरथ

मुड़ियल गीत सावभङ्गौ दुमेळ तथा पालवणी तथा जयवंत नांम सावभङ्गौ । अगाड़ी पै'ली प्रथम तीन सावभङ्गा कहाँ ज्यां मध्ये जयवंत सावभङ्गौ जिणनै दुमेळ कर पढणौ । सोई पालवणी, हर सोई मुड़ियल कहाँ । मात्रा प्रमांण । पै'ली तुक मात्रा उगणीस तथा मात्रा अठारै होय और पनरै ही तुकां मात्रा सोळै सोळैरी होय । तुकांत दोय गुरु अखिर आवै सौ मुड़ेल (मुड़ियल) सावभङ्गौ तथा पालवणी दुमेळ जयवंत अ्रेक छै । आगै जयवंत पालवणी कहाँ छै सौ कांम पडै तौ देख लीज्यौ । इति मुड़ियल गीत निरूपण ।

अथ गीत प्रौढ सांणोर निरूपण लछण

दूहौ

सोरठिया हर प्रौढ मभ, भेद रती नह भाळ ।
सोरठियौ यण ग्रंथ मभ, दीधौ प्रथम दिखाळ ॥ २०६

अरथ

प्रौढ सांणोर हर सोरठियौ सांणोर अ्रेक छै । यांरा लछण अ्रेक छै । रती भेद नहीं । नांम दोय छै । मात्रा प्रमांण पै'ली तुक मात्रा उगणीस तथा सोळै । बीजी तुक मात्रा दस । तीजी तुक मात्रा सोळै होय । चौथी तुक मात्रा दस होय । तुकांत लघु होय । पछै मात्रा इग्यारै, दस, सोळै दस ई क्रमसूं होय । आगै इण ग्रंथमें कहाँ छै सौ देख लीज्यौ । इति गीत प्रौढ निरूपण ।

२०६. हर-अर, और । मभ-मध्य । भेद-फरक । नह-नहीं । भाळ-देख । यण-इस । दीधौ-दिया । दिखाळ-दिखलाई । यांरा-इतके । पछै-बादमें । ई-इस ।

अथ गीत दीपक वेलियौ सांणोर लछण

दूहा

दीपक सोही वेलियौ, भेद अधिक तुक हेक ।
तीजी तुक व्है बेवड़ी, वद तुक पंच त्रिवेक ॥ २०७
धुर उगणीस अठार धर, पनरह दुता पढंत ।
त्रती चवथी सोळ मत, पंच पनर पुगंत ॥ २०८

अरथ

गीत दीपक नै गीत वेलियौ सांणोर अक हौवै छै । यणामें इतरौ भेद छै ।
वेलियासांणोररै तुक च्यार होवै छै । पै'ली तुक मात्रा अठारै तथा उगणीस होवै ।
दूजी तुक मात्रा पनरै होवै । तीजी तुक मात्रा सोळ होवै । चौथी तुक मात्रा सोळ
होवै । पांचमी तुक मात्रा पनरै होवै । इण भांत दीपकरै पांच तुकां दूहा एक प्रत
होवै । दूजा-दूहां मात्रा सोळ पनरै सोळ सोळ पनरै ई प्रमाण होय । तुकांत
लघु होय सौ गीत दीपक । वेलियारै च्यार तुक योई फरक । इति दीपक लछण ।

अथ गीत दीपक उदाहरण

गीत

सुंदर तन स्यांम स्यांम वारद सम, कौटक भा रद कांम सकांम ।
नायक सिया दासरथ नंदण, विमळ पाय सुरराजा वंदण ।
रीभवजै महाराजा रांम ॥
कमर निखंग पांण धनु सायक, सुखदायक संतां साधार ।
कीघां कहर माथदस कापे, अकण लहर लंक गढ आपे ।
आठ पहर जिण नांम उचार ॥

२०७. सोही-वही । बेवड़ी-दोहरी । वद-वह । पंच-पांच ।

२०८. दूती-दूसरी । पढंत-पढ़ते हैं । त्रती-तीसरी । चवथी-चौथी । पुगंत-कहते हैं । पण-
परन्तु । इण भांत-इस प्रकार । योई-यही ।

२०९. वारद-बादल । सम-समान । कौटक-करोड़ । भा-हुए । दासरथ-दसरथ । नंदण-
पुत्र । विमळ-पवित्र । पाय-चरण । सुरराजा-इन्द्र । रीभवजै-प्रसन्न कीजिए ।
निखंग-तर्कश । पांण-हाथ । धनु-धनुष । सायक-तीर, बाण । सुखदायक-सुख
देने वाला । साधार-रक्षक । कीघां-करने पर । कहर-कोप । माथदस-रावण ।
कापे-काट दिये, मारा । आपे-दे दिया ।

ते रज पाय तरी रिख तरणी, मभ वेदां बरणी भ्रहमेण ।
डहिया विरद वडा भुजडंडे, तीख करे मिथळापुर तंडे ।

जटधर चाप विहंडे जेण ॥

जनक सुता मनरंजण जगपत, भंजण खळ रांवण भाराथ ।
सरणसधार काज जन सारण, 'किसन' अहौनिस गाव सकारण ।

नूप रघुनाथ अनाथां नाथ ॥२०६

अथ गीत अहिबंध वरण छंद लक्षण

दूहा

रगण सगण अंतह गुरू, तुक खट यण विध कीन ।

यगण रगण अंतह लघु, चौथी आठम चीन ॥ २१०

अठाईस पूरब अरध, उतर अठाईस ।

अेम गीत अहिबंध अख, बरण छंद बरणीस ॥ २११

अरथ

अहिबंध गीत वरण छंद छै, मात्रा छंद नहीं । तिणरै गण तथा तुक प्रत अखिरांरी गिणती छै । दूहा अेक प्रत तुक आठ आठ होवै । तुक अेक प्रत अखर सात सात होवै । दूहा एक प्रत आखर छपन होवै । सारा गीतरा दूहा च्यार आखर दोयसौ चौबीस होवै । पै'ली तुक दूजी तीजी तुक रगण सगण अेक गुरु सवाय होवै । यूंही तुक पांचमी छठी सातमी तुक रगण सगण अेक गुरु होवै । तुक चौथी और आठमी यगण रगण अेक लघु सवाय होवै । आठ ही तुकां प्रत आखर सात सात होवै । तुक पै'ली दूजी तीजीरा तुकांत मिळै । तुक चौथी तुक आठमीसूं मिळै । यण प्रकार गीत अहिबंध कहीजै । जूं बंध हुवौ थकौ साप

२०६. ते-उस । रज-धूलि । रिख-ऋषि । तरणी (तरणी)-स्त्री । भ्रहमेण-ब्रह्मासे ।
डहिया-धारण किये । तीख-विशेषता । तंडे-जोशपूर्ण आवाज की । जटधर-महादेव ।
विहंडे-नाश किया । मनरंजण-मनको प्रसन्न करने वाला । जगपत (जगतपति)-
ईश्वर, श्री रामचन्द्र । भंजण-नाश करने वाला । खळ-राक्षस । भाराथ-युद्ध ।
सरणसधार-शरणमें आए हुएकी रक्षा करने वाला । काज-कार्य । जन-भक्त ।
सारण-सफल करने वाला । अहौनिस-रात-दिन । गाव-स्मरण कर, गुणगान कर ।

२१०. यण-इस । विध-प्रकार । कीन-की, रची ।

२११. अख-कह । यूंही-ऐसे ही ।

संकड़तौ चालै जूं तुकां ठसती संकड़ती चालै, जीं ताबै गीतरौ नाम अहिबंध छै ।
गीत अड़बड़ाटसू पढ्यौ जावै, जीं ताबै नामरौ यौ लछण लख्यौ छै ।

अथ गीत अहिबंध उदाहरण

गीत

रांम नांम रसा रे, जाप संभ जसा रे ।
बोल तूम बिसारे, पहारै कौड़ पाप ॥
सेस भ्रात सही रे, कंज जात कही रे ।
दैत थाट दही रे, चहीरै बांण चाप ॥
तेण संत तराया, गाथ बेदस गाया ।
लेख हाथ लगाया, दळां आसंख दाट ॥
तार बांम रखीते, सू चंदर सखीते ।
पाळ दीन पखीते, कळेसां सत्र काट ॥
कोसकेस कंजारां, लीध वंस लजारां ।
हांण दैत हजारं, धजारां ब्रद धार ॥
ग्राह गोह गयंदां, देख ब्याध मदंदां ।
पेख ग्रीध पुलिंदां, पयोध नध पार ॥
आच साह अनेकां, कीध वार वसेकां ।
मांण राख वमेकां, करे के संत कांम ॥
हेळ पाप हताजे, जमंवार जीताजे ।
साह ऊंच मताजे, ॥२१२

२११. जूं-जैसे । संकड़तौ-संकुचित होता हुआ ।

२१२. जाप-जप कर । संभ (शम्भु)-महादेव । जसा-जैसा । म-मत, नहीं । बिसारे-भूलना । पहारै-मिटता है । सेस-लक्षमण । कंज जात-ब्रह्मा । दैत-दैत्य । थाट-दल, समूह । दही रे-नाश किया । गाथ-कथा । बांम-स्त्री । रखी-श्रृषि । सूर-सूर्य । चंद-चंद्रमा । सखी ते-साक्षी दी । पाळ-पालक । पखी ते-पक्ष करने वाला । हांण-हानि । धजारां-ध्वजा, ऊंचा । गोह-गुह नामक निषादराज । गयंदां-गज, हाथी । पुलिंदां-एक प्राचीन पिछड़ी जाति । पयोध (पयोधि)-समुद्र ।

अथ गीत अरट मात्रा छंद लक्षण

दूहौ

धुर अठार ग्यारह दुती, सोळ त्रती चव ग्यार ।

सोळै ग्यार क्रम अंत लघु, अरट गीत उचार ॥ २१३

अरथ

अरट गीत सांणोर गीत छै पण सात सांणोर गीतांसूं भिन्न छै । दूजी चौथी तुक ग्यारै मात्रा, यौ भेद छै जींसूं जुदौ कही दिखायौ छै । पैली तुक मात्रा अठारै होय । दूजी तुक मात्रा ग्यारै होय । तीजी तुक मात्रा सोळै होय । चौथी तुक मात्रा ग्यारै होय । पछै सोळै ग्यारै ई क्रमसूं पाछली तीन ही दूहां मात्रा होय । दूजी चौथी तुकरै तुकांत लघु होय, जीं गीतनै अरट नाम सांणोर कहीजै । कोई ईनै उमंख नाम गीत पिण कहै छै । त्राटकौ पण योही कहीजै, जींसूं त्राटकौ पण जुदौ नहीं कह्यौ छै ।

अथ गीत अरट सांणोर उदाहरण

गीत

धन राघव हाथ अभंग धुरंधर, आथवरीस असंक ।
दीध भभीखण आस्रय देख कर, लीध बिना दत लंक ॥
बाळ महाबळ घायक भूबळ, सारंग सायक संठ ।
भ्रात कहेस किकंधपुरी भल, कीध नरेस सुकंठ ॥
संत अनाथ.....दस सायक, धू पहळाद उधार ।
कांस उबारण आय सकारण, बारण तारण बार ॥

२१३. ग्यार-ग्यारह । दुती-दूसरी । सोळ-सोलह । त्रती (तृतीय)-तीसरी । चव-चौथी, चतुर्थ । पण-परन्तु । यौ-यह । जुदौ-पृथक, अलग । पछै-पश्चात । पाछली-पीछेकी । पिण-भी । पण-भी । योही-यही ।

नोट—रघुनाथरूपकमें जो त्राटका गीत है वह गीत इस गीतसे भिन्न है ।

२१४. आथवरीस-स्वयंका दान देने वाला । दीध-दिया । भभीखण-विभीषण । लीध-लिया, ली । दत-दान । बाळ-बालि वानर । घायक-संहारक । सारंग-धनुष । सायक-तीर, बाण । संठ-मजबूत, दृढ़, जबरदस्त । किकंधपुरी-किष्किंधापुरी । भल-ठीक । कीध-किया । नरेस-राजा । सुकंठ-सुग्रीव । धू-भक्त ध्रुव । पहळाद-भक्त प्रह्लाद । बारण-गज ।

कोट गयंद सतौल निधे कर, तोलण हेक तराज ।
पात 'किसन' अडोल रघुपत, बोल गरीबनवाज ॥ २१४

अथ गीत अठताळौ लछण
दूहौ

ले धुरसूं तुक सोळ लग, चवद चवद मत चीत ।
अंत गुरु जस नांम अख, गण अठताळौ गीत ॥ २१५

अर्थ

जिण गीतरै पैली तुकसूं लगाय नै च्यार ही दूहांरी सोळ ही तुकांमें चवदै-
चवदै प्रत तुक मात्रा होय । अंत गुरु होय । सावभङ्गौ होय, जिण गीतनै अठताळौ
कहीजै ।

अथ गीत अठताळौ सावभङ्गौ उदाहरण
गीत

अंग-धार आरख ऊजळा, करतार चित चढती कळा ।
विसतार जस चहूँवैवळा, साधार सेवग सांवळा ॥
सिर-जोर खग दत संजणा, पह रोर आंमथ पंजणा ।
भड़ जुध असंतां भंजणा, रघुराज संतां रंजणा ॥
विपळ सत सघण नवीनरा, अत गाय दुज आधीनरा ।
भुज दहण खळ जस भीनरा, दिल महण बंधव दीनरा ॥
मह सीत वर महाराज रे, लख जनां राखण लाज रे ।
किव 'किसन' वसै सकाज रे, रघु चरण सरणो राज रे ॥ २१६

२१४. तराज-समान, तुल्य ।

२१५. सोळ-सोलह । लग-तक । चवद-चौदह । मत-मात्रा । चीत-विचार कर । अख-
कह ।

२१६. आरख-चिन्ह, लक्षण । चहूँवैवळा-चारों ओर । साधार-रक्षक । रोर-निर्धनता ।
आंमथ-रोग । पंजणा-मिटाने वाला । भंजणा-नाश करने वाला । रंजणा-प्रसन्न करने
वाला । दुज (द्विज)-ब्राह्मण । महण (महार्णव)-सागर । सीत-सीता । लेख-
देवता ।

अथ गीत काछौ मात्रा समचरण छंद लक्षण

दूहा

धुर-अठार चवदह दुती, बारह तीजी बेस ।
 तीन कंठ धुरतुकतणा, मत चौमाळ मुणेस ॥ २१७
 मुण बी तुक छाबीस मत, तीन कंठ तिण माह ।
 पूरब अरध तुकंतरै, अंत लघु आ राह ॥ २१८
 तुक तीजी अठवीस मत, बेद छबीस बिचार ।
 त्रण त्रण कंठ तुकंत लघु, चौथीतणै उचार ॥ २१९
 अन दूहां धुर तुकतणै, मत चाळीस मंडाण ।
 छावी बीजी चतुरथी, ती अठवीस प्रमाण ॥ २२०
 अनुप्रास गुरु अंत अख, भण तुकंत लघु भाय ।
 जपियां आछौ रांम जस, काछौ गीत कहाय ॥ २२१

अरथ

काछा गीतरै तुकां च्यार दूहा प्रत जिणरै मात्रा प्रमाण । पै'ली तुक मात्रा चौमाळीस । कंठ तीन पै'ली तुकमें होय । पहलौ कंठतौ मात्रा अठारै ऊपर होवै । दूजौ अनुप्रास मात्रा चवदै पर होवै । तीजौ अनुप्रास मात्रा बारै पर होवै । पूं पै'ली तुक तीन अनुप्रास गुरुवंत होवै । मात्रा चौमाळीस होवै । तुक दूजी मात्रा छाईस होवै । अनुप्रास तीन । पै'ली कंठ मात्रा नव पर । दूजी कंठ मात्रा सात पर । तीजी कंठ मात्रा दस पर । तीसरौ पूरवारध नै उतरारध दोनोंही लघु अंत होय । तुक तीजी मात्रा अठवीस (अठाईस) तीन कंठ होय । चौथो तुक मात्रा छाईस

२१७. दुती-दूसरी । कंठ-अनुप्रास । धुरतुकतणा-प्रथम चरणके । मत-मात्रा । चौमाळ-चवालीस । मुणेस-कह ।

२१८. मुण-कह । बी-दूसरी । छाबीस-छबीस । तिण-उस । माह-में ।

२१९. अठवीस-अठाईस । बेद-चार, चतुर्थ । छबीस-छबीस । त्रण-तीन । चौथीतणै-चौथीके ।

२२०. अन-अन्य । दूहां-गीत छंदके चार चरणोंके समूहका नाम । धुरनुकतणै-प्रथम चरणके । मंडाण-रख । छावी-छबीस । बीजी-दूसरी । ती-तीसरी । अठवीस-अठाईस ।

२२१. अख-कह । पूं-ऐसे । गुरुवंत-जिसके अन्तमें गुरु वर्ण हो । छाईस-छबीस ।

तीन कंठ होय । यूंही सारा गीतरी अक तुक प्रत कंठ तीन तीन गुरु कंठ होय । दूहारै तुकंत लघु होय । और सारा ही गीतरा दूहां प्रत मात्रा प्रमाण कहां छं । पैलो तुक मात्रा चाळीस होवै । दूजी तुक मात्रा छावीस होवै । तीजी तुक मात्रा अठावीस होवै । चौथी तुक मात्रा छावीस होवै । यूं तीन ही लारला दवाळां मात्रा होवै, जिण गीतनै काछी कहीजै । चार ही तुकां मात्रा सम नहीं, जीसूं असम चरण छंद छै ।

अथ गीत काछी उदाहरण

गीत

पहपत रघुपती दत भौक पांणां ।
वदत सुज कथ वेद-वांणां सधर पांणां साहणौ ।
सारंग बांणां, जुध सभांणौ पण मुडंणां पूठ ॥
सुखवर सुरांणां, गौ दुजांणां माघवांणां सुख मिळै ।
मह जिग मंडांणां थांणथांणां दैत घांणां दूठ ॥
धनक सायक भुजाधारी, तेण रज रिख नार तारी ,
पायचारी पंथमें ।
मिथळाविहारी स्त्रीमुरारी रमां नारी रंज ॥
पह छत्रधारी मिळ अपारी मांण हारी मंडळी ।
धनु जेणवारी रांणवारी जटाधारी भंज ॥

२२१. यूंही-ऐसे ही ।

२२२. पहपत (पृथ्वीपति)-राजा । दत-दान । भौक-धन्य-धन्य । पांणां-हाथों । वदत-कहता है । सुज-वह । कथ-कथा । वेद-वांणां-वेदवाणी । सधर-दृढ़ । साहणौ-धारण करने वाला । सारंग-विष्णुके धनुषका नाम । बांणां-तीरों, बाणों । सुरांणां-देवताओं । दुजांणां-ब्राह्मणों । माघवांणां-इन्द्र । मह-पृथ्वी, महान । जिग-यज्ञ । मंडांणां-रचा गया । थांणथांणां-स्थानों-स्थानों । दैत-दैत्य । घांणां-नाश । दूठ-दुष्ट । धनक-धनुष । सायक-बाण, तीर । तेण-उस । रज-धूलि । रिख-ऋषि । पायचारी-पदचारी । पंथमें-मार्गमें । रमां-शत्रुओं । रंज-दुख । पह-योद्धा । छत्रधारी-राजा । अपारी-असीम । मांण-मान, गर्व । मंडळी-समूह । धनु-धनुष । जेणवारी-जिस समय । जटाधारी-महादेव । भंज-तोड़ दिया ।

पित आय सचित प्रकासे, वीर वट-पंच वासे ,
 असुर नासे आहवां ।
 भय मेट दासे विरद भासे, खळां त्रासे खूर ॥
 पड़ लंक पासे जंग जासे, अत प्रकासे आवधां ।
 ग्रीधां ढीगासे मांस ग्रासे, सुज हुलासे सूर ॥
 करण भूपत देव काजा, मांण रख गौदुज समाजा ,
 क्रीत पाजा दध कहै ।
 ते सुकव ताजा ब्रवण बाजा, गजां राजा गांम ॥
 छज ऊंच छाजा दिलदराजा, जेत वाजा जंगियं ।
 लख राख लाजा संत साजा, महाराजा रांम ॥ २२२

अथ गीत सवैयौ वरण छंद लछण

दूहौ

दोय सगण पद च्यार दख, पंचम चव सगणांण ।
 सावभङ्गौ कह चरण ब्रती, जिकौ सवायौ जांण ॥ २२३

अरथ

सवायौ गीत वरण छंद होय जिणरै तुक पांच, दूहा अक प्रत होय । तुक अक प्रत सगण दोय आवै । अखिर छ आवै । इसी तुक च्यार होय । पांचमी तुकमें च्यार सगण गण पड़े । अखिर बारा होय । पांच ही तुकांरा मोहरा मिळै, जिणसूं सावभङ्गौ सवायौ गीत जांणजै ।

अथ गीत सवैयौ उदाहरण

गीत

थिर बूध थटौ क्रतहीण कटौ, दुख ओघ दटौ मह पाप मटौ ।
 रिबवंसतणौ रिब रांम रटौ ॥

२२२. वट-पंच-पंचवटी । वासे-निवास किया । नासे-नाश किया । आहवां-युद्धों । खळां-राक्षसों । खूर-समूह । ढीगासे-ढेर, समूह । ग्रासे-भक्षण किया । हुलासे-प्रसन्न हुए । सूर-सूर्य । दुज-ब्राह्मण । क्रीत-कीर्ति । पाजा-पुल । दध-समुद्र, सागर । ब्रवण-देने को । बाजा-बोड़े । छज-शोभा । ऊंच-ऊंची । छाजा-शोभा देती है । दिलदराजा-उदार दिल, दातार ।

२२३. दख-कह । चव-कह । सगणांण-सगण गण । अखिर-अक्षर ।

२२४. थिर-स्थिर, अटल । बूध-बुद्धि । थटौ-धारण करो । क्रतहीण-पाप । कटौ-काट डालो । ओघ-समूह । दटौ-नाश कर दो । मह-महान । मटौ-मिटा दो । रिबवंसतणौ-सूर्यवंशवा । रिब-सूर्य ।

तन खेत तजौ मत सुद्ध मजौ, सुभ रीत सजौ वड संत वजौ ।
 भव तारण कौसळनंद भजौ ॥
 हिय लोभ हरौ धख पुन्य धरौ, क्रत ऊंच करौ सुरराज सरौ ।
 रघुनाथक दायक मोख ररौ ॥
 मन भाव मढौ दुज सेव दढौ, गुरु वेण गढौ चित रंग चढौ ।
 पतसीत सप्रवीत सप्रवीत पढौ ॥ २२४

अथ गीत सालूर लछण

दूहौ

धुर अठार वारह दुती, सोळै त्रति चव बार ।
 आद वेद मिळ बी त्रती, यूं सालूर उचार ॥ २२५

अरथ

पै'ली तुक मात्रा अठारै होय । दूजी तुक मात्रा बारै होय । तीजी तुक मात्रा सोळै होय । चौथी तुक मात्रा बारै होय । पै'ली तुक नै चौथी तुक मिळै दु गुरु तुकंत होय । बीजी तुक नै तीजी तुक मिळै । लघु तुकंत होय सौ सालूर गीत कहीजै ।

अथ गीत सालूर लछण

गीत

सुज बीजै नर पकां मनह सीधौ ।
 जनक तांम मुख जापत, आ जौ महमा काळ अमापत ।
 क्रत पण खंडत कीधौ ॥

२२४. खेत-क्षेत्र । तजौ-छोड़ दो । वजौ-कहे जाओ, प्रसिद्ध हो । भव-जन्म संसार ।
 कौसळनंद-श्री रामचंद्र भगवान । धख-इच्छा । क्रत ऊंच-उत्तम कार्य । सुरराज-इन्द्र ।
 दुज-ब्राह्मण । दढौ-दढ़ करो । पतसीत-श्री रामचंद्र । सप्रवीत-पवित्र ।

२२५. दुती-दूसरी । त्रति-तीसरी । चव-चार । बार-बारह । वेद-चौथी । बी-दूसरी ।
 त्रती-तीसरी । यूं-ऐसे ।

२२६. महमा-महिमा । अमापत-अपार । खंडत-खंडित । कीधौ-किया ।

तायक लखण पयंपै तेथी ।
 वायक रोस विरुता, है नर बीर जनक मुखहूता ।
 जंप न राघव जेथी ॥
 मुनि मित्त आयस राघव मंगे ।
 छक घण रोम ऊछाजै, बूठै खित्रवट नूर विराजै ।
 ऊठै सूर उमंगे ॥
 चाप उठाय नमाय चहोड़ै ।
 तोड़ै खळां अतंका, बरी सिया दासरथी बंका ।
 राघव डंका रोड़ै ॥ २२६

अथ गीत त्रिबंकौ लच्छण
दूहौ

सोळ कळा धुर सोळ बी, ती बतीस गुरवंत ।
 त्रि बखत उलटै तुक त्रती, कविस त्रिबंक कहंत ॥ २२७

अरथ

पैली तुक मात्रा सोळै होय । दूजी तुक मात्रा सोळै होय । तोजी तुक मात्रा
 बतीस होय । जिण तीजी तुकरै दोग मात्रा तौ आद नै पछै दोग चौकळ गण ज्यांनै
 तीन बखत पढणा उलट-पलट करनै, जठा पछै छ मात्रा फेर हुवै, तुक तीनका
 मोहरा मिळै । एक दोग गुरुकौ तौ नेम ही नहीं पिण तुकंत गुरु होवै सौ
 त्रिबंकौ गीत कहीजै ।

अथ गीत त्रिबंक उदाहरण
गीत

रे राखै ऊजळ भाव रदा, गहिया कज नीरज चक्र गदा ।
 सुज रे मन राघव रे मन राघव, रे मन राघव जाप सदा ॥

२२६. लखण-लक्ष्मण । पयंपै-कहता है । तेथी-वहां । विरुता-पूर्ण । मुखहूता-मुखसे ।
 जंप-कह । राघव-रामचन्द्र भगवान । जेथी-जहां । छक-जोश । चहोड़ै-चढ़ाते हैं ।
 अतंका-आतंक ।

२२७. सोळ-सोलह । कळा-मात्रा । बी-दूसरी । ती-तीसरी । त्रती-तीसरी । कहंत-
 कहते हैं । जठा पछै-जिसके बाद ।

२२८. भाव-विचार । रदा-हृदय । कज-कमल । नीरज-शंख । जाप-जप, स्मरण कर ।

गजग्राहै जाहर ग्राहांगी, जिण वाहर कीधी जग जांणी ।
 मह माधव केसव केसव माधव, माधव केसव पढ प्रांणी ॥
 लंका हण रांवरण जुध लीजै, दत दीन भभीखणनूं दीजै ।
 रे कौसळनंदण नंदण कौसळ, कौसळनंदण समरीजै ॥
 पै रज रिखधरणी गति पाई, वळ तरणी भ्नीवर तिरवाई ।
 भण सीता रघुवर रघुवर सीता, सीता रघुवर भण भाई ॥२२८

अथ गीत धमाळ लच्छण
 दूहौ

पूरबारध मत भाख पढ, ऊपर नव मत अक्ख ।
 है तुकंत लघु गुरु हरख, सौ धमाळ विसक्ख ॥ २२९

अरथ

भाख गीत सावभङ्गा गीतरो तुक मात्रा चवदैरी होवै सौ भाख गीतरी तुक
 सवाय मात्रा नव होवै । लघु गुरु तुकंत होवै । च्यार ही मोहरा मिळै सौ धमाळ
 गीत कहावै ।

अथ गीत धमाळ उदाहरण
 गीत

कवसळ सुता राजकंवार, क्त जन काजरा ।
 दरसै चखां दत खग दोय लंगर लाजरा ॥

२२८. जिण-जिस । वाहर-रक्षा । कीधी-की । माधव-विष्णु । दत-दान । दीन-गरीब ।
 भभीखणनूं-विभीषणको । नंदण-पुत्र । समरीजै-स्मरण कीजिए । पै-चरण ।
 रज-धूलि । रिख-ऋषि । धरणी-गृहिणी । गति-मोक्ष । वळ-फिर । तरणी-
 नौका । भ्नीवर-मल्लाह । भण-कह ।

नोट—त्रिवंक गीतके लक्षण रघुनाथरूपकमें अधिक स्पष्ट हैं । यहाँ पर उसकी नकल दी
 जाती है । त्रिवंक गीतमें प्रत्येक पदमें सोलह मात्राएँ होती हैं । प्रथम, द्वितीय और
 चतुर्थ पदके तुकांत मिलाये जाते हैं । तीसरे पदमें आदिमें दो मात्राएँ मध्यमें दो
 चौकल और अंतमें एक षटकल रखना चाहिए । तीसरे पदमें जो चौकल आवे वह
 पलट कर चौथे पदमें भी आनी चाहिए । उदाहरण देखनेसे स्पष्ट हो जायेगा ।

२२९. मत-मात्रा । भाख-एक गीत छंदका नाम । अक्ख-कह । विसक्ख-विशेष ।

२३०. क्त-काम । चखां (चक्षु)-नेत्र, नयन । दत-दान । खग-तलवार । लंगर-पैरोंको
 बांधनेका बंधन विशेष, पैरों का एक आभूषण ।

जपां कमण नूप ता जोड़ अधपत आजरा ।
 बंदां मघादिक सुर ब्रंद रघुवर राजरा ॥
 छत्रवट तूभ दसरथ नंद ओप अच्छेहड़ा ।
 बाढे खगां रिण दसमाथ कर धड़ बेहड़ा ॥
 वळमुखहंत निकसै वैण आखर वेहड़ा ।
 जुग पद घसै मुगट सहीव सुरपत जेहड़ा ॥
 वेढक फरसधर विकराळ बंक त्रबंकसा ।
 सुज जिण कीधा रांम नरेस सूधसणंकसा ॥
 लहरे हेक दीधी लछीस थानक लंकसा ।
 सुज पय नमै अविरळ सीस सुरप असंकसा ॥
 दखूं किसूं हे महाराज दासां दास रे ।
 वरणूं जीभहूं बुध जोग नित जसवास रे ॥
 हिरदै वसौ ध्यान हमेस रूप हूलास रे ।
 जपै 'किसन' रख रघुराज, औ पण आस रे ॥ २३०

अथ गीत रसावळ लछण

दूहौ

प्रथम तीन तुक चवद मत, मोहरे रगण मिळाय ।

चवथ ग्यार मत सगण मुख, रसावळौ खगराय ॥ २३१

२३०. कमण—कौन । ता—उस । जोड़—समान, बराबर । अधपत—श्रीरामचंद्र भगवान ।
 मघादिक—इंद्र आदि । सुर—देवता । ब्रंद—समूह । छत्रवट—क्षत्रियत्व । तूभ—तेरा ।
 नंद—पुत्र । अच्छेहड़ा—अपार । बाढे—काट डाले । रिण—युद्ध । दसमाथ—रावण । धड़—
 शरीर । बेहड़ा—एक के ऊपर एक रखनेकी क्रिया या ढंग, तह । वैण—वचन । वेहड़ा—
 विधाताके । जुग—दो । पद—चरण । सुरपत—इन्द्र । जेहड़ा—जैसा । बेढक—वीर । फरसधर—
 परशुराम । कीधा—किया । सूधसणंकसा—विलकुल सीधा । लहरे—तरंगमें, उमंगमें ।
 दीध—दे दी, दे दिया । लछीस—लक्ष्मीपति । थानक—गढ़ । लंकसा—लंकाके समान ।
 पय—चरण । अविरळ—निरंतर । सुरप—इन्द्र । दखूं—कहूं । दासांदास—भक्तोंका दास ।
 बुध—बुद्धि । जोग—योग्य । जसवास—यश, कीर्ति । हिरदै—हृदयमें ।

२३१. मोहरे—तुकबंदी । चवथ—चौथी । खगराय—गरुड़ । नाग—शेषनाग । खगराज—गरुड़ ।

अर्थ

जिण गीतरै प्रथमरी तीन ही तुकां मात्रा चवदै चवदै होय । मोहरे रगण गण होय । तुक पै'ली मात्रा चवदै, तुकांत रगण होय । तुक दूजी मात्रा चवदै, तुकांत रगण होय । तुक तीजी मात्रा चवदै, तुकांत रगण होय । तुक चौथी मात्रा अग्यारै, तुकांत मोहरे सगण होय सौ गीत नाग कहै छै । हे खगराज गरुड़ सौ गीत रसावळौ कहावै छै ।

अथ गीत रसावळौ उदाहरण

गीत

सभ भुजां निज धानंख सरा, मभ अड़ै भूहां मौसरा ।
 रिण रांम नूप दसमाथरा, खित वेध लगा खरा ॥
 उण दसा राखस आहुड़ै, भड़ भाल कपि यण दस भड़ै ।
 लूथबथ अह घणसुर लड़ै, गज घरा नभ गड़ड़ै ॥
 कोमंड कीधां कुंडळां, वरसाळ सर दुत वीजळा ।
 खळ कुंभ राघव खंडळा, भड़ नयण आग भळा ॥
 भड़ रांम दससिर भंजिया, दत लंक सरणागत दिया ।
 विभ अवध सिय ले आविया, कळ चंदनांम किया ॥२३२

अथ गीत सतखणा लछण

दूहा

लघु सांगोर क पूणियौ, धुर अठार बी बार ।
 सोळ बार क्रम मत सरब, दु गुरु तुकंत बिचार ॥ २३३

२३२. धानंख-धनुष । सरां-बाण, तीर । मभ-मध्य । मौसरा-श्मश्रु, मूँछें । दसमाथरा-
 रावणका । खित-पृथ्वी । वेध-युद्ध । दसा-अोर, तरफ । राखस-राक्षस । आहुड़ै-
 भिड़ें । भड़-योद्धा । भाल-रीछ । कपि-बंदर । यण-इस । दस-तरफ, ओर ।
 लूथबथ-परस्पर भिड़नेकी क्रिया, द्वन्द्वयुद्ध । अह-लक्ष्मण । घणसुर-मेघनाद ।
 गड़ड़ै-गुंजायमान हुए । कोमंड-धनुष । वरसाळ-वर्षा । सर-तीर, बाण ।
 दुत-द्युति । वीजळा-बिजली, तलवार । दससिर-रावण । दत-दान । विभ-वैभव ।
 अवध-अयोध्या । सिय-सोता । कळ-युद्ध । चंदनामा-यश ।

२३३. बी-दूसरी । बार-बारह । सोळ-सोलह । मत-मात्रा । दु-दो ।

सोळ मत तुक पंचमी, संबोधन धुर मध ।

तुक छठी मभ नव कळा, सौ सतखणौ प्रसिध ॥ २३४

अर्थ

गीत छोटी सांणोर तथा पूणियौ सांणोर पैली तुक मात्रा अठारै । दूजी तुक मात्रा बारै । तीजी तुक मात्रा सोळै होय नै बीच संबोधन रेकार शब्द पांचमी तुकरै आद मध्य आवै नै तुक छठी मात्रा नव होवै जिणनै गीत सतखणौ कहीजै ।

अथ गीत सतखणौ उदाहरण

गीत

प्रांणी सौ भूट कपट चित परहर, गुण हर काय न गावै ।
जमदळ आय फिरेलौ जाडौ, आडौ कोय न आवै ।
रे दिन जावै रे दिन जावै, लाहौ लीजिये ॥
बेखै मात पिता त्रिय बंधव, कुळ धन धंधव काचौ ।
चौरंग मभ जमहूँत बचायव, साहिव राघव साचौ ।
रे जग काचौ रे जग काचौ, लाहौ लीजिये ॥
अंत दिनां आडौ खम आसी, साचौ जनां संबधौ ।
डिग चित अवरं दिसी म डोलै, बोलै लिछमण बंधौ ।
रे जग धंधौ रे जग धंधौ, लाहौ लीजिये ॥
धू पहळाद भभीखण सिंधुर, अपणाया सुख आपे ।
पीतंबर काटै दुख पासां, थिरके दासां थापे ।
रे हरि जापै रे हरि जापै, लाहौ लीजिये ॥२३५

२३४. मध-मध्य । मभ-मध्यमें । कळा-मात्रा ।

२३५. परहर-छोड़ दे । गुण-यश । काय न-क्यों नहीं । जाडौ-बहुत, घना । कोय न-कोई नहीं । लाहौ-लाभ । बेखै-देखते हैं । त्रिय-स्त्री । बंधव-भाई । धंधव-धना, काम । चौरंग-आवागमनका बंधन युद्ध । मभ-मध्यमें । जमहूँत-यमराजमें । साहिव-स्वामी । जनां-भक्तों । संबधौ-संबंध । अवरं-ग्रन्थों । दिसी-ओर, तरफ । म-मत । लिछमण-लक्ष्मण । बंधौ-भाई, बंधु । धू-ध्रुव भक्त । पहळाद-प्रह्लाद । सिंधुर-गज । पीतंबर-पीताम्बर वस्त्र धारण करने वाला विष्णु । जापै-जप, स्मरण कर ।

अथ गीत उमंग सावभङ्गौ लक्षण
दूही

सोळह मत तुक प्रत सरब, मोहरा च्यारूं मेळ ।
सावभङ्गौ सगणंत सख, सोय उमंग सचेळ ॥ २३६

अरथ

घड़ उथलरै पण तुक प्रत मात्रा सोळै होय । अंत गुरु होय नै यूंही उमंगरै
तुक प्रत सोळै मात्रा नै अंत गुरु होय पिण अतरौ भेद छै सौ घड़उथल तौ आधासूं
उलटै नै उमंग सावभङ्गौ च्यारूं तुकां मिळै नै उलटै नहीं यौ भेद छै ।

अथ गीत उमंग सावभङ्गौ उदाहरण

गीत

नर नाग सुरा सुर जोड़ नथी, कथ वेद पुराण दुजाण कथी ।
सुर कीटमधु हण सिंध मथी, रट रे मन राघव दासरथी ॥
के नाथ अनाथ सुनाथ किया, सुज जेण वेरी दळ चाप सिया ।
वळ रांवरण कुंभ जिसा वहिया, है कांम भलौ भज राम हिया ॥
मह पाळ सिधां कुळ मित्तारौ, पह पाळक संतां पीसारौ ।
जग जाय जमारौ जीतारौ, सुज संभर सायब सीतारौ ॥
वाराधिप सेतां बंधणारौ, कुळ राखस जूथ निकंदणारौ ।
दिल तूं 'किसना' जग बंदणारौ, नहचौ रख कौसळ नंदणारौ ॥२३७

२३६. सगणंत—जिसके अन्तमें सगण हो । सख—कह ।

२३७. जोड़—बराबर, समान । नथी—नहीं । कथ—कथा । दुजाण (द्विज)—महर्षि, मुनि ।
कथी—कही । सुर—एक असुरका नाम । कीटमधु—मधुकैटभ । सिंध—समुद्र । दळ—
तोड़ कर । चाप—धनुष । सिया—सीता । वहिया—चले गये । भलौ—उत्तम, ठीक ।
महपाळ—(महिपाल) राजा । सिधां—श्रेष्ठ । कुळ मीत्तारौ—सूर्य का वंश । संभर—
स्मरण कर । सायब—(साहिब) स्वामी । वाराधिप—समुद्र । जूथ—समूह । निकंदणारौ—
नाश करने वाले का । नहचौ—विश्वास, धैर्य । नंदणारौ—पुत्रका ।

अथ गीत यकखरौ (इकखरौ) लक्षण
सरलोकौ

मात्रा चवदै तुक हेकण मांहे ।
आणै सोळै तुक यण विघ ऊछाहै ॥
कायब सावभङ्गौ रगणांत कीजै ।
मोहरा सोळैहीरै रे मेलीजै ॥
गीत यकखरौ यण विघ कवि गावै ।
राघव राजानै जसकर रीभावै ॥
चवजै बीसू मत पद हेकण चोखौ ।
लीजौ वरतारौ समभे सरलोकौ ॥ २३८

अर्थ

यकखरा गीतरै सोळै ही तुकां प्रत चवदै मात्रा आवै । तुकंत रगण आवै । सारी ही तुकां प्रतरै यसौ संबोधनरौ एक अखर आवै । मोहरै सौ यकखरौ गीत कहावै । यणरा लक्षणारौ छंद सरलोकौ छै । वाणिया, जती तथा भोजक बोहोत पढै छै ।

अथ गीत यकखरौ उदाहरण

गीत

कौसिक रिख जग काज रे, जाचिया स्त्री रघुराज रे ।
सुज विदा दसरथ साज रे, मेलिहया स्त्री महाराज रे ॥
गत पंथ तारक गाह रे, सुज सपत दिन जिग साह रे ।
हरण खंड कीध सुबाह रे, मारीच नख दध माह रे ॥

२३८. हेकण—एक । मांहे—में । आणै—रखे, ले आये । यण—इस । विघ—प्रकार, तरह । ऊछाहै—उमंगमें, जोशमें । कायब—काव्य, कविता । रगणांत—वह छंद जिसके अंतमें रगण हो । कीजै—करिये । मेलीजै—रखिए । रीभावै—प्रसन्न करे । चवजै—कहिए । बीसू—बीस । मत—मात्रा । पद—चरण, तुक । चोखौ—उत्तम । वरतारौ—वह छंद या गद्य परिभाषा जिसमें छंद विशेषके रचनाके नियम व मात्रा वर्ण आदि दिए हुए हों । सरलोकौ—राजस्थानीका एक मात्रिक छंद विशेष । यसौ—ऐसा । अखर—अक्षर । यण—इस । लक्षण—लक्षण । बोहोत—बहुत ।

२३९. कौसिक—विश्वामित्र । रिख—ऋषि । जिग—यज्ञ । काज—लिए । जाचिया—याचना की । खंड—नाश, ध्वंस । कीध—किया । नख—डाल दिया । दध—समुद्र । मांह—में ।

जिग जनक आरंभ रांम रे, कर रिखी गवण सकांम रे ।
 भव सिला गौतम भांम रे, रज पाय तारी रांम रे ॥
 दस कमळ बळ सुत दैत रे, नूप अवर मांण नमैत रे ।
 जिग धनंख हण की जैत रे, बर स्त्रीया जद बांनैत रे ॥२३६

अथ गीत अमेळ लच्छण

दूहौ

सरस वेलिया सूहणा, सांमिळ तुकां सभाय ।
 मोहरा अंत मिळै नहीं, सौ अमेळ सुभाय ॥ २४०

अरथ

वेलिया गीतरी नै सोहणा तथा खुडदरी तुकां सांमिळ होय । अंत मोहरा मिळै नहीं, जिणनू अमेळ सांणोर कहीजै । यणहीज तरै सुपंखरौ पिण अमेळ वणै छै ।

अथ गीत अमेळ सांणोर उदाहरण

गीत

दसरथरा नंद मुकतरा दाता, असुर जुधां घाता असेस ।
 निज कुळ मुकट जानकीनायक, सुखदायक सेवगां सही ॥
 उर भ्रगु लात सुहात अनूपम, जग जाहर विक्रम राजेस ।
 किती बार महाराज त्रिविक्रम, राजहूंत तन लाज रही ॥
 बाढ सुबाह जिगन रखवाळे, महण बीच डाले मारीच ।
 ताई विमद करे नूप ताखा, विरदाई जानकी वरी ॥

२३६. रिखी-ऋषि । गवण-गमन । भांम-भामिनी, स्त्री । पाय-चरण । दसकमळ-
 रावण । अवर-अन्य । मांण-गर्व । हण-नाश कर । बांनैत-वीर ।

२४०. सूहणा-सोहणा नाम गीत छंद । सांमिळ-साथ, शामिल । सभाय-सज कर, रख कर ।
 जिणनू-जिसको । पिण-भी ।

२४१. नंद-पुत्र । मुकतरा-मुक्तिके । दाता-देने वाला । घाता-संहारक । असेस-अपार ।
 अनूपम-अद्भुत । लात-पद-प्रहार । सुहात-शोभा देता है । विक्रम-वीरता । किती-
 कितनी । त्रिविक्रम-त्रिविक्रम । राजहूंत-श्रीमानसे । बाढ-काट कर, मार कर ।
 जिगन-यज्ञ । महण-समुद्र । ताई-शत्रु । विमद-गर्वरहित । ताखा-वीर ।
 विरदाई-विरुद्धधारी ।

फसण अरस कर आडौ फिरियौ, हुवौ फरसधर तेजविहण ।
जग मभ्र रांम न कौ तौ जेहौ, केहौ भूपत मीढ करां ॥२४१

अथ गीत भंवरगुंजार लछण

दूहा

सोळ प्रथम चवदह दुती, ज्यांरै लघू तुकंत ।
ती चवदह नव चतुरथी, अख बी गुरु जिण अंत ॥ २४२
यण हीज विध उत्तर अरध, चतुर सुकवि विचार ।
भण जस रस रघुवर भंवर, गीत भंवर गुंजार ॥ २४३

अरथ

भंवरगुंजार गीतरै तुक आठ मात्रा प्रमाण कहां छं । तुक पै'ली मात्रा सोळ । तुक बीजी मात्रा चवदै । तुक तीजी मात्रा चवदै । तुक चौथी मात्रा नव । तुक पांचमी मात्रा सोळ । तुक छठी मात्रा सोळ । तुक सातमी मात्रा चवदै । तुक आठमी मात्रा नव होय । पै'ली बीजी तुकरा मोहरा मिळै । तुकंत लघु होय । तीजी चौथीसूं भेळी पढी जाय । आठमी तुकरा मोहरा मिळनै तुकांत दोय गुरु होय । पांचमी छठी तुकरा मोहरा मिळनै तुकांत लघु होय । सातमी आठमी तुक भेळी पढी जाय । यण प्रकार च्यार ही दूहां प्रत मात्रा होय, जिण गीतरौ नांम भंवरगुंजार कहीजै ।

अथ गीत भंवरगुंजार उदाहरण

गीत

रे अधम नर समर रघुवर ,
सिया नायक दया सागर ।
कड़े दध जिण सुजस कहजै मिडै खळ भंजे ॥
जंपै सिव रिब सेस जाहर ,
वेख की प्रहळाद वाहर ।
रूप नाहर धार राघौ गाव रिम गंजे ॥

२४१. फसण-लड़नेको । अरस-कोप । फरसधर-परशुराम । तेजविहीण-कांतिहीन । मभ्र-मध्य । कौ-कोई, कौन । तौ-तेरे । जेहौ-जैसा । केहौ-कौनसा । मीढ-समान, तुल्य ।
२४२. दुती-दूसरी । त्यांरै-उनके । ती-तीसरी । चतुरथी-चौथी । अख-कह । बी-दो ।
२४३. यण-इस ।
२४४. कड़े-तट पर । दध-समुद्र । खळ-असुर । रिब (रवि)-सूर्य । वेख-देख । वाहर-रक्षा । नाहर-नृसिंहावतार । राघौ-श्रीरामचन्द्र । रिम-शत्रु । गंजे-नाश किये ।

बळ थियौ दित हरणाक्ष्य अप्रबळ ,
 तेज मीहर धर रसातळ तांम ।
 ब्रह्म पुकार रघुपत करण मुख कहै ॥
 गरुडधुज विप धांम गिड़ ,
 प्रळय जळ मग गंध सुध पड़ ।
 आंण घर घर देत अणघट, विकट अर वहै ॥
 तन मछ जोजन स्रंग लख तण ,
 रेण जन सत वरत रखण ।
 समंद प्रळय विहार स्त्रीरंग, वेद मुख वांगी ॥
 वळ चवद रतन उधार हित वप ,
 कठण पिठ धारी मंद्र कछप ।
 उदध कर मंथांण अणघट, प्रगट कंज पांगी ॥
 बळ छळण तन धरि हास बावन ,
 पुरंदर द्रढ कर सपावन ।
 फरसधर विप धार हरि फिर, खत्र खळ खंड ॥
 रच रांम तन यर रहच रांमण ,
 हुवा हळधर बुध दित हण ।
 वळ की वंकी होण राघव, मही सत्त मंड ॥ २४४

अथ गीत दूजौ भंवरगुंजार लछण
दूहौ

चवद प्रथम दूजी चवद, सोळ त्रती नव च्यार ।

पूब उतर सम अंत गुरु, जुगम भंवर गुंजार ॥ २४५

२४४. बळ-फिर । थियौ-हुआ । दिन-दैत्य । हरणाक्ष्य-हिरण्याक्ष । अप्रबळ-अत्यन्त बलशाली । मीहर-सूर्य । अणघट-अपार । मछ-मत्स्य । जोजन-योजन । पिठ-पीठ । मंद्र-मंद्राचल पर्वत । उदध-समुद्र । कंज-कमल । पांगी-हाथ । बळ-राजा बलि । पुरंदर-इन्द्र । सपावन-पवित्र । फरसधर-परशुराम । खत्र-क्षत्रियत्व । रहच-मार कर ।

२४५. त्रती-तीमरी । जुगम (युगम)-दो, दूसरा । भेळी-साथ ।

अरथ

बीजा भंमरगुंजाररै पै'ली तुक मात्रा चवदै । बीजी तुक मात्रा चवदै । तीजी तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा नव । यूंही उतरारधरी च्यार तुकां होय । पै'ली दूजीरा मोहरा मिळै । अंत गुरु होय । तीजी चौथी भेळी पढी जाय । चौथी आठमीरा मोहरा मिळै । अंत गुरु होय । पांचमी छठीरा मोहरा मिळै । गुरु अंत होय । पूरवारध उतरारध समांत मात्रा होय । यूं च्यार ही दूहा होय सौ बीजौ भंमरगुंजार गीत कहावै ।

अथ गीत बीजौ भंमरगुंजार उदाहरण

गीत

सुभ देह नीरद सुंदरं, साधार सेवग स्त्रीवरं ।
रघुनाथ नाथ अनाथ रहे, हेल अध हरणं ॥
धर सुकर सायक धानुखं, लड़ समर रहचण लखं ।
दुज राज गरब विभंज दस्सत, सरब जग सरणं ॥ २४६

अथ गीत चौटियौ लछण

दूहौ

प्रगट जांगड़ा गीत पर, अधिक मत्त उगणीस ।
अंत दु गुरु तुक आंगणजै, कवि चौटियौ कहीस ॥ २४७

अरथ

वैलियौ, सूहणौ, खुड़द, जांगड़ौ, यां च्यार ही गीतां छोटा सांणोरां मेहलौ । जांगड़ौ गीत पै'ली तुक मात्रा अठारै । बीजी तुक मात्रा बारै । तीजी तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा बारै होय । दो गुरु तुकंत होय, पछै सोळै बारै ईं क्रम होय, जीं जांगड़ा गीतरा दूहारै पांचमी तुक एक मात्रा उगणीसरो अधिक होय । दो गुरु तुकंत होय । इण प्रकारसू च्यार ही दूहा होय, जिणनै चौटियौ गीत कहीजै ।

२४६. नीरद-बादल । साधार-सहायक, रक्षक । सुकर-श्रेष्ठ हाथ । सायक-तीर । धानुखं-धनुष ।

२४७. मत्त-मात्रा । उगणीस-उत्तीस । कहीस-कहेगा । बीजी-द्वितीय, दूसरी । बारै-बारह । ईं-इस ।

अथ गीत चौटियौ उदाहरण

गीत

जांमी अघ भांन सुरसरी जेथी, ध्यांन मुनीसां धायौ ।
 वरगौ वेद यसा नग राघव, आं सरगो हूं आयौ ।
 केसव रावळौ निज दास कहायौ ॥
 त्रिभुवण मांभ नहीं त्यां तोलै, ओळौ सुतअरव्यंदौ ।
 म्है किव 'किसन' हुलासे चितमें, आसे लियौ अमंदौ ।
 बर-सी राजरै चोटीकट बंदौ ॥
 रज परसण उदमाद करै रिख, मरै हूंस मघवांणौ ।
 क्रत दत कौट कियां हूं यधकौ, हरि नग ओट रहांणौ ।
 कुळमें धन्य हूं किंकर कहांणौ ॥
 भण चौरासी घेर उदध-भव, नरपत फेर नह नाचूं ।
 कौसळनंद अडग 'किसनौ' कह, जुग जुग याही जाचूं ।
 राघव रावळा चरणां नित राचूं ॥२४८

अथ गीत मंदार लक्षण

दूहा

तुक धुर बी सोळह मता, मोहरा मेळ गुरंत ।
 ती अठार चौथी त्रिदस, तेरै कह रगणंत ॥ २४९

२४८. जांमी-पिता । अघ-पाप । सुरसरी-गंगा नदी । जेथी-जहां । धायौ-स्मरण किया, भजन किया । यसा-ऐसा । नग-चरण । आं-उन । हूं-मैं । रावळौ-श्रीमानका, आपका । त्रिभुवण-तीन लोक । मांभ-में, मध्य । तोलै-समान । सुत अरव्यंदौ-ब्रह्मा । बर-सी-सीतावर, श्रीरामचंद्र भगवान । राजरै-आपके, श्रीमानके । बंदौ-सेवक, अनुचर । रज-धूलि । परसण-स्पर्शन । उदमाद-इच्छा । रिख-ऋषि । हूंस-अभिलाषा ! मघवांणौ-इंद्र । क्रत-कार्य, काम । दत-दान । यधकौ-अधिक । ओट-आड़, बरण । रहांणौ-रह गया हूं । हूं-मैं । किंकर-दास, भक्त । कहांणौ-कहा गया । रावळा-आपके ।

२४९. धुर-प्रथम । बी-दूसरी । मता-मात्रा । ज्यांरै-जिनके । गुरंत-जिस शब्दके अंतमें गुरु वर्ण हो । रगणंत-जिसके अंतमें रगण हो ।

अध पूरब जिम उतर अध, समझौ कवि सुविचार ।

क्रीत जेण बिच रांम कह, दाख गीत मंदार ॥ २५०

अरथ

पैली तुक मात्रा सोळै । बीजी तुक मात्रा सोळै । तीजी तुक मात्रा अठारै । चौथी तुक मात्रा तेरै होय । पैली बीजी तुक मिळै ज्यांरै गुरंत होय । पूरवारध उतरारध समानं होय । पांचमी तुक मात्रा सोळै । छठी तुक मात्रा सोळै । सातमी तुक मात्रा अठारै और आठमी तुक मात्रा तेरै होय । आठमीके रगगंत होय सौ मंदार नांम गीत कहीजै ।

अथ गीत मंदार उदाहरण

गीत

पण-राखण दास गदापांगी, मझ सौ कथ जाहर भूमांगी ।
 अपखी प्रहळाद जिसा आतुर, संग्रहिया निज हाथसूं ॥
 जे जुध हरणकुसनूं जरियो, धड़ नाहर मानवचौ धरियो ।
 जिण कारण देव दितेस दुजेसर, न्याय नमै रघुनाथसूं ॥
 पित मात दसा तजया लंकनूं, बित जे चित हूं धू बाळकनूं ।
 बन जाय करे तप हेत विसंभर, अक पया दळ उपरी ॥
 घण साधै जोग सधीर घणै, सुर राजा कांपै बात सुणै ।
 निरधार अधार पधार नरायण, भूप कियो द्रढ भूपरी ॥
 दुरवासा डारण स्नाप दियो, लखजे अंबरीख उबार लियो ।
 बिच पेट परीछत मीच बचाय'र, थेट हरी जन थापिया ॥

२५१. गदापांगी—विष्णु । भूमांगी—संसार, भूमंडल । अपखी—वह जिसका कोई पक्ष न करता हो । संग्रहिया—अपनाया, रक्षा की । जे—जिसने । हरणकुसनूं—हिरण्यकशिपुको । जरियो—संहार किया । धड़—शरीर । नाहर—सिंह । मानवचौ—मनुष्यका । धरियो—धारण किया । दितेस—दैत्य, दैत्येश । दुजेसर—द्विजेश्वर, महर्षि । विसंभर—ईश्वर । पया—पैर । दुरवासा—एक ऋषिका नाम । डारण—जबरदस्त । स्नाप—शाप । परीछत—परीक्षित । मीच—मृत्यु ।

बळमीक पुळिंद रिखी बागौ, कीधौ गुरु सुकनाधिप कागौ ।
 भख अँठित बोर करां कर भीलण, अ्रेम घणां पद अप्पिया ॥
 निरधारां ओठम घणानामी, भुज दीन सीहाय ब्रद भांमी ।
 नह विसार संभार अहोनिस्, जैनूं आठूं जांममें ॥
 दिल ऊजळ ठाकर दासरथी, कथजे गुण आकर वेद कथी ।
 करतूं अभिलाख रदा 'किसना' किव, राख सदा चित राममें ॥२५१

अथ गीत भडलुपत सावभडौ लछण
 दूहौ

सावभडौ रमणी वसंत, तुक धुर बी मिळ बेद ।
 मोहरौ तुक तीजी अमिळ, सौ भडलुपत सुमेद ॥ २५२

अरथ

गीतारा प्रकरणमें पै'ली तीन सावभडा कह्या । अ्रेक वसंतरमणी, बीजौ जयवंत नै तीजौ मुणाळ, ज्यांमें पै'लौ वसंतरमणी नांम सावभडौ, जिणरै पै'ली तुक मात्रा अठारै होय नै और सारा ही गीतरी सारो ही तुकांमें सोळै सोळै मात्रा होय । तुकंत भगण होय सौ तौ वसंतरमणी सावभडौ, जिणरी च्यार ही तुकां मिळै नै भडलुपतरी पै'ली तुक दूजी तुक चौथी तुक मोहरा मिळै नै तीजी तुक मोहरौ मिळै नहीं, जिणनूं भडलुपत कहीजै तथा कोई कवि यणने त्रिमेळ पालवणी पण कहै छै सौ पण सत्य छै ।

अथ गीत त्रिमेळ पालवणी तथा भडलुपत सावभडौ उदाहरण
 गीत

दत किरमर जोड़ नकौ विरदायक ।

घण दळ रोड़ कौड़ खळ घायक ॥

२५१. बळमीक—बाल्मीकि ऋषि । पुळिंद—एक प्राचीन कालकी पिछड़ी जाति । रिखी—ऋषि । कीधौ—किया । सुकनाधिप—गुरु । कागौ—काकभुशुण्डि । अँठित—ऊच्छिष्ठ । ओठम—सरण, सहारा । घणनांमी—ईश्वर । ब्रद—विरुद । भांमी—बलैया । जैनूं—जिसका । आठूं जांममें—अष्ट याममें । दासरथी—श्रीरामचंद्र भगवान ।
२५२. धुर—प्रथम । बी—द्वितीय । बेद—चतुर्थ, चौथी । मोहरौ—तुकबंदी । अमिळ—नहीं मिलने वाली । ज्यांमें—जिनमें । यण—इस । पण—भी ।
२५३. दत—दान । किरमर—तलवार । जोड़—समान । नकौ—कोई नहीं । विरदायक—विरुदधारी, यशस्वी । घण—बहुत । दळ—सेना, फौज । रोड़—रोक कर । खळ—शत्रु । घायक—संहार करने वाला ।

अघ तम दळद तोड़ दुत आसत ।
 निज कुळ मौड़ जांनकी नायक ॥
 जुध आचार भार भुज जोपत ।
 रिमहर मार धजा जय रोपत ॥
 वदै तमांम वेद मूनीवर ।
 औ रवि वंस रांम रवि ओपत ॥
 नूप खग दांन लियां मुख नूर ज ।
 प्रसणां भांन खित्रीवट पूरज ॥
 बळबळ प्रथी सुजस सद बोलत ।
 सूरज तड़ दासरथी सूरज ॥
 सदन सुकंठ भभीखण सांमंत ।
 निरख कंठदस भांज अनांमत ॥
 रे कुळभांण भांण नूप राघव ।
 कौड़'क भांण लियां मुख कांमत ॥ २५३

अथ गीत त्रिपंखी लछण
दूही

धुर बी तुक मत सोळ धर, ती तुक बीस मताय ।
 गळ अनियम मिळबौ, अक त्रिपंखी गाय ॥ २५४

२५३. अघ-पाप । तम-अंधेरा । दळद-दारिद्र्य, कंगाली । दुत-द्युति । आसत-शक्ति ।
 आचार-दान । जोपत-जोशमें होता है । रिमहर-शत्रु । रोपत-रोपता है ।
 तमांम-सब । रविवंस-सूर्य वंश । रवि-सूर्य । ओपत-शोभा देता है । नूप-राजा ।
 नूर-कांति, दीप्ति । ज-ही । प्रसणां-शत्रुओं । भांन-नाश कर । खित्रीवट-
 क्षत्रियत्व । पूरज-पूर्ण । बळबळ-बारों ओर । सद-शब्द । बोलत-बोलता है ।
 तड़-दल । दासरथी-श्री रामचन्द्र । सदन-भवन । सुकंठ-सुग्रीव । भभीखण-
 विभीषण । सांमंत-योद्धा । निरख-देख, देख कर । कंठदस-रावण । भांज-नाश
 कर । अनांमत-जो नहीं भुक्ता या नमता था । कुळभांण-सूर्य वंश । भांण-सूर्य ।
 कौड़'क-करोड़ों । कांमत-कांति, दीप्ति ।

२५४. बी-दूसरी । मत-मात्रा । ती-तीसरी । मताय-मात्रा । गळ-अनुप्रास, तुकबंदी ।

अर्थ

पै'ली तुक मात्रा सोळै । दूजो तुक मात्रा सोळै होय । पै'ली ही दूजी तुकांरा मोहरा मिळै । तुकांत लघु गुरुरौ नेम नहीं । कठे'क गुरु मोहरा, कठे'क लघु मोहरा होय । तुक तीजी मात्रा बीस होय । मोहरौ मिळै नहीं । गुरु लघु तुकांत नेम नहीं । यण रीतसू च्यार ही दवाळा होय जिण गीतनू त्रिपंखौ गीत कहै छै ।

अथ गीत त्रिपंखौ उदाहरण

गीत

सारंग हण आया अवधेसर, सेसहंता पूछै राजेस्वर ।
 किण-विध न दीसै सीत सूनी कुटी ॥
 काहिल बांग कूक म्रग कीधी, दौड़ लछण अग्या मौ दीधी ।
 भूप म्हैं नटै जद कटुक कथ भाखिया ॥
 अह वायक सुण रांम उचारै, वनिता वयण पुरख न विचारै ।
 करी वन त्री ढली जका भोळप करी ॥
 ओह कथ सुण बंधव आगी, जंपै सेस ज्वाळा तन जागी ।
 सत्र कर भंज हूं आण बंधव सिया ॥
 आता कंठ लगाडै भाई, स्त्रीबर सुर कज बात सुणार्डै ।
 त्रिलोकीराव नर भाव तन विसतारे ॥२५५

२५५. सारंग-हरिण । हण-मार कर । अवधेसर-श्री रामचंद्र भगवान । सेसहंता-लक्ष्मणसे । राजेस्वर-राजेश्वर । किण-विध-किस प्रकार । दीसै-दिखाई देता है । सीत-सीता । काहिल-घायल । कूक-पुकार । कीधी-की । लछण-लक्ष्मण । अग्या-आजा । मौ-मुझको । दीधी-दी । जद-जब । कटुक-कटु, कठोर । कथ-वचन । भाखिया-कहे । अह-लक्ष्मण । वायक-वचन । वनिता-स्त्री । वयण-वचन । पुरख-पुरुष । त्री-स्त्री । ढली-छोड़ी । जका-जो । भोळप-भूल । ओह-यह । कथ-वचन । बंधव-भाई । आगी-अगाड़ी । जंपै-कहता है । सेस-लक्ष्मण । ज्वाळा-कोपाग्नि । तन-शरीर । सत्र-शत्रु । भंज-संहार, ध्वंस । हूं-मैं । आण-ले आऊँ । बंधव-भाई । सिया-सीता । स्त्रीबर (श्रीवर)-विष्णु, श्री रामचंद्र । सुर-देवता । कज-लिए । त्रिलोकीराव-श्री रामचंद्र ।

वारता

गीत पालवणी १, गीत भङ्गलुपत २, गीत दुमेळ ३, गीत त्रबंकडौ ४ नै सावक अडल, अे पांच छोटे सांणोररी विखम तुक पै'ली, तुक तीजी अे विखम तुक त्यांरा वणै नै यतरा गीतांरै तुक प्रत सोळै मात्रा हुवै नै मोहरामें तफावत होय । कठे'क गुरु तुकांत कठे'क लघु तुकांत होवै नै यतरा गीत बडा सांणोररी विखम तुकांरा वणै, सावभङ्गौ अरध सावभङ्गौ आद । तुक प्रत मात्रा बीस होय । पै'ली तुक मात्रा तेवीस होय ।

अथ गीत वडा सावभङ्गौ तथा अरध सावभङ्गौ लक्षण

दूहौ

मुण धुर तुक तेवीस मत, अवर वीस रगणंत ।

मिळ चव तुक वड सावभङ्गौ, दुमिळ अरध दाखंत ॥ २५६

अरथ

गीत वडौ सावभङ्गौ नै अरध सावभङ्गौ दोन्यूई वडा सांणोररी विखम तुक पै'ली तीजोरा हुवै । पै'ली तुक मात्रा तेवीस । बीजी तुक मात्रा बीस और सारा ही तुकां मात्रा बीस होय । तुकांत रगण आवै नै च्याखूं तुकांरा मोहरा मिळै सौ वडौ सावभङ्गौ नै अरध सावभङ्गारै दोय तुकांत मिळै नै कठे'क रगण तुकांत आवै, कठे'क गुरु करणगण तुकांत आवै औ भेद सौ अरध सावभङ्गौ कहावै ।

अथ गीत वडौ सावभङ्गौ उदाहरण

गीत

लछण कसीसै भुजां धानंख दध लाजरा ।

गोम नभ धड्ड आनंक जय गाजरा ॥

सभण पारंभ किय उछव सांमाजरा ।

रे असुर देख आरंभ रघुराजरा ॥

२५६. मुण-कह । अवर-अन्य । रगणंत-जिस पद्यके चरणके अंतमें रगण हो । चव-चार । दाखंत-कहते हैं । नै-और । दोन्यूई-दो ही, दोनों ही । बीजी-दूसरी । कठे'क-कहीं पर । करणगण-दो दीर्घ मात्रा का नाम ।

२५७. लछण-लक्षणा । कसीसै-धनुषकी प्रत्यंवा चढ़ाता है । धानंख-धनुष । दध-(उदधि) सागर । गोम-पृथ्वी । धड्ड-ध्वनि हो कर, गर्ज कर । आनंक-नगाड़ा । पारंभ-तैयारी । आरंभ-तैयारी ।

रारियां सुभट तूटै दमंग रीसरा ।
 त्रिलोचण जिसा खूटै नथण तीसरा ॥
 सिर कसै ऊकसै लसै भुजगीसरा ।
 जोय दससीस थट कीस जगदीसरा ॥
 दहल पुर नयर पूगी महळ दोयणां ।
 भय रहित किया सुर नाग नर-भोयणां ॥
 उमंग जुध करग चंचळ अचळ औयणां ।
 लेख लंकेस अवघेस दळ लोयणां ॥
 मांन पीव वच.....संप ससमाथनै ।
 हर चरण जाह जुड़ दूणदसहाथनै ॥
 कुळ अनेक करै निज सुधारै काथनै ।
 नांम तौ माथ दसमाथ रघुनाथनै ॥ २५७

अथ गीत अरध सावभङ्गौ उदाहरण

[ऊपरला सावभङ्गा गीतनै दुमेळ कर पढणौ तथा दरसावां छां]

गीत

कमर बांधियां तूण सारंग गहियां करां ।
 सुकर खग दांन जेहांन ऊंचासरा ॥

२५७. रारियां-नेत्रों । दमंग-अग्निकण । त्रिलोचण-शिव । खूटै-खुलते हैं ।
 भुजगीसरा-शेषनागके । जोय-देख कर । दससीस-रावण । थट-समूह, दल । कीस-
 वातर । दहल-धाक, रौब । नयर-नगर । पूगी-पहुंच गई । दोयणां-शत्रुओं ।
 सुर-देवता । नर-भोयणां-नर लोक, संसार । करग-हाथ । औयणां-चरणों, पैरों ।
 लेख-देख कर, समझ कर । लंकेस-रावण । अवघेस-श्रीरामचन्द्र भगवान । दळ-
 सेना । लोयणां-नेत्रों, लोचनों । पीव-पति । वच-बचन । ससमाथ-समर्थ, शिव ।
 दूणदसहाथ-रावण । काथनै-वैभवको । नांम-भुका दे । तौ-तेरा । माथ-
 मस्तक । दसमाथ-रावण । ऊपरला-उपर्युक्त, ऊपरका । दुमेळ-वह छंद या पद्य
 जिसके प्रथम दो चरणोंकी तुकबंदी हो ।

२५८. तूण-तर्कश । सारंग-धनुष । गहियां-पकड़े हुए । करां-हाथों । जेहांन-संसार ।
 ऊंचासरा-श्रेष्ठ ।

सुचित धंका जनां निवारण सांकड़ा ।
वाह रघुनाथ लंका लियण बांकड़ा ॥ २५८

अथ दुतीय गीत ऋङ्मुकट लक्षण

दूहौ

खुड़दतणौ तुक अग्ग पछ, देह भूमक दरसाय ।
जिणानू दूजौ ऋङ् मुकट, रटै वडा कविराय ॥ २५९

अरथ

खुड़द गीत छोटौ सांणोर होय । पैली तुक मात्रा अठारै । दूजौ तुक मात्रा तरै । तीजी तुक मात्रा सोळै नै चौथी तुक मात्रा तरै होय । तुकांत दोय लघु होय सौ खुड़द गीत कहावै । जीं खुड़द गीतरी सोळै ई प्रत तुकरै आद अंत जमक होय सौ गीत बीजौ ऋङ्मुकट कहावै । अक आगै कह्यौ छै सौ देख लीज्यौ । सावभडौ छै ।

अथ गीत ऋङ्मुकट उदाहरण

गीत

रेणायर मथण मथण रेणा यर, भर धर टाळण समर भर ।
कर जन साता जगत अभै कर, वरदाता जानकीवर ॥
सारंग पांण बांण तन सारंग, धरणसुता धव खग धरण ।
वारण जम भै तारण वारण, करण प्रसुण अध सुख करण ॥
धर धम चाळण धरम धुरंधर, कमळ पांण मुख चख कमळ ।
नायक अकह जानुकी नायक, अचळ तार दध जुध अचळ ॥

२५८. धंका-इच्छा । बांकड़ा-बाँकुरा ।

२५९. जीं-जिस । भूमक-यमकानुप्रास । बीजौ-दूसरा ।

२६०. रेणायर-समुद्र । मथण-मंथन । रेणा-पृथ्वी । यर-शत्रु । भर-बोझ । धर-पृथ्वी । टाळण-दूर करने वाला । समर-युद्ध । साता-कुशल । वरदाता-वरदान देने वाला । जानकीवर-सीतापति, श्रीरामचंद्र भगवान । सारंग-धनुष । बांण-तीर । सारंग-बादल, मेघ । धरण-सुता-सीता । धव-पति । खग-तलवार । वारण-मिताने वाला । जम-यमराज । भै-भय । तारण-तारने वाला । वारण-हाथी । पांण-हाथ । चख-चक्षु, नेत्र । अचळ-पर्वत । दध-उदधि, समुद्र । अचळ-दड़, अटल ।

धन अन विलस जनम मानव धन, म कर ईरखा तन मकर ।
सर पर कियौ चहै व्है जग सिर, धर निज मन रघुवर सधर ॥२६०

अथ गीत दुतीय सेलार लछण
दूहौ

धुर अठार सोळह सरब, सावभङ्गौ अध सोय ।
अलंकार विध चतुर तुक, सख सेलारह सोय ॥ २६१

अरथ

अक सेलार गीत तौ पै'ली कह्यौ अर दूजारौ यौ लछण छै । पै'ली तुक मात्रा अठारै और सारी तुकां मात्रा सोळै सोळै होय । गुरु लघु तुकंतरी नेम नहीं पण गुरु तुकंत बोहोत होय । चौथी तुकमें कह्यौ सब्दारथ फेर कहणौ विध-अलंकार होय, जों गीतनै दुतीय सेलार गीत कहीजै ।

अथ गीत सेलार उदाहरण
गीत

चित करणी मखा दिसी नह चाहै, आप विरदचा पखा उमाहै ।
पतित खीण कुळहीण अपारै, तारै रे सीतावर तारै ॥
कळिया दुख सागर जन काढै, विपत रोग अध आगर बाढै ।
नातौ दीनदयाळ निहाळै, पाळै रे संतां हरि पाळै ॥
अजामेळ सा घोर अधम्मी, नारी गणिका भील निकम्मी ।
असरण दीन अनाथ अथाहै, साहै रे माधौ कर साहै ॥

२६०. धन-धन्य । म-नहीं । ईरखा-इर्ष्या ।

२६१. अध-आधा, अर्द्ध । सोय-बह, उस । सख-कह । सारी-सब । बोहोत-बहुत । जीं-जिस । दुतीय-द्वितीय ।

२६२. अखा (मृषा)-असत्य, व्यर्थ । खीण-क्षीण ! अपारै-अपार । सीतावर-श्रीरामचंद्र । कळिया-डूबा हुआ, मग्न । जन-भक्त । काढै-निकालते हैं । अध-पाप । आगर-समूह । बाढै-काटते हैं । नातौ-संबंध, रिश्ता । निहाळै-देखते हैं । पाळै-पालन-पोषण करते हैं । अधम्मी-अधर्मी । निकम्मी-बेकार, नीच । साहै-उद्धार करते हैं । माधौ-माधव, विष्णु ।

गाफिल आळ जंजाळ न गावै, भुज सांमळियौ सरम भळावै ।

‘किसन’ कह जमहूंत म कंपै, जंपै रे मन राघव जंपै ॥ २६२

अथ गीत त्राटकौ लक्षण

दूहा

धुर अठार सोळह दुती, ती सोळह मिळतेह ।

बेद अग्यार तुकंत बळ, अख गुरु लघु अच्छेह ॥ २६३

मिळै तीन तुक आदरी, त्रिण तुक अंत मिळंत ।

मिळै चवथी आठमी, किव त्राटकौ कहंत ॥ २६४

अरथ

त्राटकरै पैली तुक मात्रा अठारै । दूजी तुक मात्रा सोळै । तीजी तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा अग्यारै । गुरु लघु तुकंत होय । पांचमी तुक मात्रा सोळै । छठी तुक मात्रा सोळै । सातमी तुक मात्रा सोळै होय । आठमी तुक मात्रा अग्यारै होय । गुरु लघु तुकंत होय । पछै सारा दूहां पैली तुक सोळै । दूजी तुक मात्रा सोळै । तीजी तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक मात्रा अग्यारै । पांचमी तुक मात्रा सोळै । छठी तुक मात्रा सोळै । सातमी तुक मात्रा सोळै । आठमी तुक मात्रा अग्यारै । पैली दूजी तीजीरा मोहरा मिळै । पांचमी छठी सातमीरा मोहरा मिळै । यण रीत होय सौ गीत त्राटकौ कहावै ।

अथ गीत त्राटकौ उदाहरण

गीत

भज रे मन रांम सियावर भूपत, अंग घणाघण सोभ अनूप ।

नीरज जात सुगाथ निरूपित, कौटिक कांम सकांम ॥

२६२. सांमळियौ-श्रीकृष्ण, श्रीराम । भळावै-सौंप देता है । जमहूंत-यमराजसे । कंपै-डरना ।

२६३. दुती-दूसरी । ती-तीसरी । बेद-चौथी, चतुर्थ । अग्यार-ग्यारह । बळ-फिर । अख-कह । अच्छेह-अंतमें ।

२६४. तिण-तीन । चवथी-चौथी । किव-कवि । कहंत-कहते हैं । पछै-बादमें, पश्चात । मोहरा-तुकबंदी ।

२६५. सियावर-सीतापति, श्रीरामचंद्र । घणाघण-बादल । सोभ-कांति, दीप्ति । अनूप-अद्भुत । नीरज-कमल । सुगाथ-सुन्दर शरीर । कौटिक-करोड़ ।

पीत दूकूळ कटी लपटांगौ, बीर अभाग निखंग बंधांगौ ।
 अंस अजेव धनु उरमांगौ, रूप यसै नूप रांम ॥
 सोहत बांम दिसा निज सीता, बादळ बीज प्रभाव वनीता ।
 पाय खळांहळ गंग पुनीता, की ताखै अघ कोड़े ॥
 लोभत कंज सरभ्र लोयण, भाळ सखी नहचै नर-भोयण ।
 आहव खंभ विजै जिम औयण, मांणस दोयण मोड़े ॥
 जै रघुराज जपै जगजाहर, है उर मांभ निवास सदा हर ।
 सेस धनेस दिनेस रटै सुर, ईखण जे अभिलाख ॥
 माथ पगां सुरनाथ नमावै, गौरव सारद नारद गावै ।
 पार गुणां करतार न पावै, सौ स्रुति संप्रत साख ॥
 मारुति जेण कियौ अजरामर, केकंध भूप सुकंठ दियौ कर ।
 रीभ भभीखण लंक नरेसुर, की जन सारै काज ॥
 ऊ करसी चित सोच असंन्नह, सास उसास संभार रसंन्नह ।
 कीरत स्त्रीवर भाख 'किसन्नह', राख रिदे रघुराज ॥२६५

अथ गीत मनमोह लक्षण

दूहौ

कह दूहौ पहला सुकव, कड़खा ता पर कथ्य ।

पंथ प्रगट कड़खौ दुहौ, सौ मनमोह समथ्य ॥ २६६

२६५. पीत-पीला । दूकूळ-वस्त्र । लपटांगौ-आवेष्टित । निखंग-तर्कश । धनु-धनुष । सोहत-शोभा देती है । बांम-बायां । दिसा-तरफ, ओर । बीज-विजली । वनीता-स्त्री । पाय-चरण । खळांहळ-जलप्रवाहकी ध्वनि । गंग-गंगा नदी । पुनीता-पवित्र । लोभत-लोभायमान होते हैं । कंज-कमल । लोयण-लोचन, नेत्र । भाळ-देख । नहचै-निश्चय । नर-भोयण-नर लोक । आहव-युद्ध । औयण-चरण । मांणस-मनुष्य । दोयण शत्रु । मांभ-मध्य । हर-महादेव । धनेस-कुबेर । दिनेस-सूर्य । सुर-देवता । ईखण-देखनेकी । अभिलाख-अभिलाषा, इच्छा । माथ-मस्तक । पगां-चरणों । सुरनाथ-इन्द्र । गौरव-यश । सारद-सरस्वती । मारुति-हनुमान । जेण-जिस । अजरामर-वह जो न तो वृद्ध हो और न मरे, अमर । केकंध-किष्किंधा । सुकंठ-सुग्रीव । रीभ-दान । भभीखण-विभीषण । ऊ-वह । असंन्नह-भोजन । रसंन्नह-जीभ । भाख-कह । रिदे-हृदय ।

२६६. ता-उस । कथ्य-कह ।

अर्थ

पै'लां तौ अ्रेक दूहौ कहीजै । पछै दूहा ऊपर कड़खा छंदरी च्यार तुकां कहीजै । यण तरै अ्रेक अ्रेक दूहौ वणै । यसा च्यार दूहा होवै जिण गीतरौ नांम मनमोह कहीजै । दूहारी तुक प्रत मात्रा तेरै । ग्यारै, तेरै, ग्यारै कड़खारी तुक प्रत मात्रा सैंतीस होय । दूहा कड़खारौ लछण यण ग्रंथमें प्रसिध छै, सौ देख लीज्यौ ।

अथ गीत मनमोह उदाहरण

गीत

तारै दासां त्रिकमाह, भय वारै जम भूप ।
 हूं बळिहारी स्त्रीहरी, रै थाने निज रूप ॥
 रूप थारौ हरि हरि भूप त्रयलोकरा ।
 मांभ अनूप त्रैभू न मावै ॥
 नाग नर देव भूपाय आहुट नथो ।
 गणो बळदाब तळ वेद गावै ॥
 दास तन भजन विन तौ सबी दासरथ ।
 थिरू बस कौड़ बाते न थावै ॥
 देवपत रूप वैराट थारौ दुगम ।
 अणु मन सेवगां सुगम आवै ॥
 आवै तूं ऊतावळौ, पावै दास पुकार ।
 धारण गिर ज्यूं धांमियौ, बारण तारण बार ॥
 वार वारण तिरण करण कारण विसन ।
 घरण तज तरण ब्रद चीत घालै ॥

२६७. त्रिकमाह (त्रिविक्रम)—विष्णुका एक नाम । वारै—दूर करता है । मांभ—मध्य, में । त्रैभू—तीन भवन, त्रिभुवन । देवपत—विष्णु । वैराट—महान, बड़ा । दुगम—दुर्गम । सुगम—सरलता से । ऊतावळौ—शीघ्रतासे । पावै—प्राप्त करता है । बारण—हाथी । बार—अवसर, समय । विसन—विष्णु । घरण—गृहिणी, स्त्री ।

मंद लख वाह सुपरण तजे मागमें ।
 चरण ऊबांहणै धरण चाले ॥
 हरण नक्रण वहै सुदरसण हरोली ।
 पाय तंता गरण छिद अपाळ ॥
 खंड जळचार गिरधार आरत खटक ।
 भटक करतार करतार भाले ॥
 भाले भुजडंड भूसरी, मार भुंड यर मांण ।
 भांज रांम कोडंड भव, प्रचंड खित्रीवट पांण ॥
 पांण खित्रीवट अघट मित्र जग पाळियौ ।
 रिख त्रिया तिरी रिखदेव रंजे ॥
 जानकी व्याह उछाह पण धनुख जिग ।
 सुज नूपत अनग आरंभ संजे ॥
 लसै बळ भूप अन जनक मन दुमन लख ।
 भुजां बळ दासरथ चाप भंजे ॥
 बांण दसमाथ भ्रगुनाथ दे आद बोह ।
 गाव रघुनाथ खळ साथ गंजे ॥
 गंजे रिम केतां गरब, धार सरब ब्रद धेठ ।
 दे कौड़ां दुजबर दरब, जीत परब जग-जेठ ॥

२६७. वाह-गति. चाल, वाहन । सुपरण-गरुड़ । मागमें-मार्गमें । ऊबांहणै-बिना वाहन या बिना पैरोमें जूती पहने हुए । धरण-भूमि । हरण-मिटाने को । नक्रण-मगर, घड़ियाल । सुदरसण-सुदर्शन चक्र । हरोली-अग्र, अगाड़ी । भटक-शोध । भांज-तोड़ कर । कोडंड-धनुष । भव-महादेव । खित्रीवट-क्षत्रियत्व । पांण-बाहु, भुजा, हाथ । अघट-अपार । मित्र-विश्वामित्र । जग-यज्ञ । पाळियौ-रक्षा की । रिख-ऋषि । त्रिया-स्त्री । रंजे-प्रसन्न हुए । व्याह-विवाह । पण-भी, परन्तु । धनुख-धनुष । जिग-यज्ञ । लसै-शोभा देते हैं । अन-अन्य । दुमन-खिन्न. उदासीन । लख-देख कर । दासरथ-श्रीरामचंद्र भगवान । चाप-धनुष । बांण-बाणासुर राक्षस । दसमाथ-रावण । भ्रगुनाथ-परशुराम । आद-आदि । बोह-बहुत । खळ-असुर । साथ-समूह । गंजे-नाश किया, मिटाया । रिम-शत्रु । केतां-कितनोंका । गरब-गर्व । ब्रद-विरुद्ध । धेठ-जबरदस्त । कौड़ां-करोड़ों । दुजबर-ब्राह्मण । दरब-धन, द्रव्य । परब-उत्सव, यज्ञ । जग-जेठ-ईश्वर, श्रीरामचंद्र भगवान ।

जेठरा भांण सम असह बरफांण जम ।
 मांण दुजरांण असहांण मारे ॥
 किता जुध जीत अग जीत नहचळ कदम ।
 सेवगां प्रीत कर काज सारे ॥
 रोपियां दास यर जास कीधा सरद ।
 धींग रविवंस भुज बिरद धारे ॥
 रटै कवि 'किसन' महाराज तन लाज रख ।
 तेण रघुराज के संत तारे ॥ २६७

दूजा दूहारी अरथ

वांणी धारी आरतरी जिण खटक क्रोध पर जळचर ग्राहनै खंडचौ नै करतार कर
 भाले हाथ पकड़नै कर हाथीनै तारचौ भटक सताबीसू—इति अरथ ।

अथ गीत ललितमुकट लछण

दूहौ

प्रथम दूहौ कर तास पर, दाख त्रिभंगी छंद ।
 ललित मुकट जिम सीहलख, कह जस रांम कव्यंद ॥ २६८

अरथ

पै'ली दूहौ कहीजै । जठाउपरांत दूहा पर त्रिभंगी छंदरी तुक च्यार
 कहीजै । यण तरै च्यार ही दूहा होय । सिंघावलोकण तरै तुक होय जिण
 गीतरौ नांम ललितमुकट कहीजै । दूहारी नै त्रिभंगी छंदरी लछण यण ग्रंथमें
 प्रसिद्ध छै जिणसू अठै दूहारी नै त्रिभंगीरौ लछण न कही छै ।

२६७. जेठरा—जेष्ठ मासका । भांण—सूर्य । सम—बराबर, समान । असह—शत्रु । बरफांण—
 बर्फ, हिम । जम—एकत्रित । मांण—गर्व । दुजरांण—परशुराम । असहांण—शत्रु,
 शत्रुराजा । अगजीत—विजयी । नहचळ—निश्चल, अटल । कदम—चरण । सेवगां—
 भक्तों । प्रीत—प्रीति, प्रेम । काज—कार्य । सारे—सफल किये । यर—शत्रु । कीधा—
 किये । सरद—पराजित । धींग—जबरदस्त, समर्थ । तेण—उस । के—वई । तारे—
 उद्धार किये । वांणी—पुकार । आरतरी—दुखीकी । खटक—क्रोध । खंडचौ—मारा ।
 सताबी—शीघ्र ।

२६८. तास—उस । दाख—कह । सीहलख—सिंहावलोकन । कव्यंद (कवीन्द्र)—महाकवि ।
 जठाउपरांत—तत्पश्चात् । यण—इस । तरै—तरह, प्रकार ।

अथ गीत ललित मुकट उदाहरण

गीत

बडा भाग ज्यांरी विसू, लछबर चरगां लाग ।
 पाव रांम गुण प्रीतसूं, आठ पहर अनुराग ॥
 राघव अनुरागी भव बडभागी मति सुभ लागी पंथमही ।
 हरि संत कहांही जम भय नांही स्यंध तिरांही सुभ वसही ॥
 कहि सिव सनकादं धू प्रहळांद अहपत आद जेण जपै ।
 सुक नारद व्यासं जल कहि जासं थिर कर तासं दास थपै ॥
 थपे दास कर सथर, रघुवर किता अरोड़ ।
 बिरद पीत 'सागर' बिये, मीततणैकुळ मौड़ ॥
 मौड़ कुळमीता जुध अरि जीता, लख जस लीता अवन अखै ।
 अत दास उधारे सरण-सधारे रांमण मारे सुमन सखै ॥
 सुग्रीव सकाजा रच कपिराजा भूपत निवाजा आत भणे ।
 भुरजास भभीखण क्रत दत कंचण साख पुरांणण वेद सुणे ॥
 सुणे छकोटा तन सुजस, रिम दोटा सुर रंज ।
 धन राघव मोटा धणी, भव जन तोटा भंज ॥

२६६. ज्यांरी-जिनकी । विसू-भूमि । लछबर-लक्ष्मीपति । गुण-यश । अनुराग-प्रेम । अनुरागी-प्रेमी । भव-संसार, जन्म । बडभागी-बड़ा भाग्यशाली । मति-बुद्धि । जम-यमराज । स्यंध (सिंधु)-समुद्र । धू-भक्त ध्रुव । अहपत-शेषनाग । आद-आदि । जेण-जिसको । जासं-जिसका । थिर-स्थिर, दृढ़ । तासं-उसको । दास-भक्त । थपै-स्थापित करता है । थपे-स्थापित किये । सथर (स्थिर)-अटल । किता-कितने । अरोड़-जबरदस्त । सागर-सूर्यवंशी एक राजाका नाम । बिये-वंशज, दूसरा । मीततणैकुळ-सूर्यके वंशका । मौड़-श्रेष्ठ । कुळमीता-सूर्यवंश । अवन-पृथ्वी, संसार । अखै-कहता है । अत-बहुत । सरण-सधारे-शरणमें आए हुएकी रक्षा की । सुमन-देवता । सखै-साक्षी देते हैं । क्रत-किया । दत-दान । कंचण-सुवर्ण, सोना । छकोटा-समूह, पुंज । रिम-शत्रु । दोटा-नाश । सुर-देवता । रंज-प्रसन्न कर । भव-संसार, जन्म । तोटा-कमी, अभाव, हानि । भंज-नाश ।

तू भंजण तोटा अनम अंगोटा जुध यर जोटा जै वाणं ।
 रिख गोतम नारी उपळ उधारी देह सुधारी देवाणं ॥
 पय मिथुला पथ्थं साभ्ण समथ्थं हण धनु ह्थ्थं पह पांणे ।
 सिय परण सिघाये दुजपत आये गरब गमाये जग जांणे ॥

जग जांणै बळ जगतपत, कुळ हांणे दसकंध ।

सुख गिरबाण समपिया, आंणे सिया उकंध ॥

आंणे सिय उकंध जीपण जंगं रूप अभंगं दासरथी ।

आकाय अनंतं तारण संतं क्रीत सुमंतं वेद कथी ॥

न भजै रघुनंदं दयासमंदं जे मतमंदं जाण जडा ।

गुण राघव गाणै 'किसन' कहांणै विच प्रथमांणे भाग वडा ॥२६६

अथ गीत मुकताग्रह लक्षण

दूहो

कह प्रहास सांणोर किव, अंत विखम सम आद ।

तुक सिंघाविलोकण तिम, मुकताग्रह मुरजाद ॥ २७०

अरथ

प्रहास सांणोर कहौ तथा गरभित सांणोर कहौ जिण प्रहास सांणोररी

२६६. भंजण-नाश करने वाला । अनम-नहीं नमने या मुड़नेका भाव । अंगोटा-अंगुष्ठ । यर-शत्रु । जोटा-समूह । उपळ-पत्थर । उधारी-उद्धार किया । देवाणं-देवता । पय-चरण । पथ्थं-मार्ग । समथ्थं-समर्थ । हण-नाश कर । धनु-धनुष । ह्थ्थं-हाथ । पह-प्रभु । पांणे-शक्तिसे, बलसे । परण-विवाह कर । सिघाये-प्रस्थान किया । दुजपत-परशुराम । गरब-गर्व । गमाये-नाश किया । जग-संसार । बळ-शक्ति । जगतपत-ईश्वर, श्रीरामचंद्र भगवान । हांणे-नाश किया । दसकंध-रावण । गिरबाण-देवताओंको । समपिया-दिया । उकंध-उद्धरस्कंध । जीपण-जीतनेको । जंगं-युद्ध । दासरथी-श्रीरामचन्द्र भगवान । आकाय-शक्ति, बल । अनंतं-अपार, ईश्वर, श्रीरामचंद्र । क्रीत-कीर्ति । रघुनंदं-श्रीरामचंद्र । दयासमंदं-दयासागर । जे-वे, जो । मतमंदं-मतिमंद, मूर्ख । विच-बीच । प्रथमांणे-पृथ्वीमें, संसारमें ।

२७०. किव-कवि । मुरजाद-मर्यादा ।

विखम तुक कहनां पैली तीजी नै सम तुक कहतां दूजी चौथो पैली तुकरौ अंत नै
सम तुकरौ आद होय जठे स्यंघाविलोकण तरै होय, जिणनै मुकताग्रह गीत कहीजै ।

अथ गीत मुकताग्रह उदाहरण

गीत

सुतण दासरथ रूप लसवांन कौटक समर ।
समर जसवांन नूप सियासांमी ॥
तवंतां नांम नसवांन अघ भवतणा ।
भवतणा हिया वसवांन भांमी ॥
चीत ऊदार दत कनक आपण चुरस ।
चुरस निज जनक कुळ आब चाड़ा ॥
धड़च दससीस खळ रहण हिकधारणा ।
धारणा धनख सर भुजा धाड़ा ॥
लोभियां क्रीत कज गंज समपण लछी ।
लछीवर सराहे त्रिहूं लोका ॥
खेध अह पूंज विमुहा खडै भाट खग ।
भाट खग थाट यर भंज भोका ॥

२७०. जठे-जहां । स्यंघाविलोकण-सिंहावलोकन । तरै-तरह ।

२७१. सुतण-पुत्र । लसवांन-शोभायमान । कौटक-करोड़ों । समर-कामदेव । समर-
युद्ध । जसवांन-यशपूर्ण, यशस्वी । सियासांमी-श्रीरामचंद्र । तवंतां-कहने पर ।
नसवांन-नाश । अघ-पाप । भवतणा-जन्मके, संसारके । भवतणा-महादेवके । हिया-
हृदय । वसवांन-निवास करने वाला । भांमी-न्यूछावर, बलैया । चीत ऊदार-
चित्त उदार, दातार । दत-दान । कनक-सुवर्ण, सोना । आपण-देनेको, देने वाला ।
चुरस-चाहसे, इच्छासे, हर्ष, प्रसन्नता । चुरस-श्रेष्ठ । जनक-पिता । आब-कांति,
दीप्ति । चाड़ा-चढ़ाने वाला । धड़च-संहार कर, मार कर । दससीस-रावण ।
हिकधारणा-एक ही तरह । धारणा-धारण करने वाला । धनख-धनुष । सर-तीर,
बाण । धाड़ा-धन्य-धन्य । लोभियां-लोभ करने वाले । कज-लिये । गंज-पुंज,
समूह । समपण-देने को । लछी-लक्ष्मी । लछीवर-लक्ष्मीपति, विष्णु । सराहे-
प्रशंसा करते हैं । खेध-द्वेष । अह-नाग, हाथी । पूंज-समूह । विमुहा-विमुख ।
भाट-प्रहार । खग-तलवार । थाट-समूह, दल । यर-शत्रु । भोका-धन्य-धन्य ।

संत जग तरण चख क्रपा रुख साहरै ।
 साह रे विरद भुजडंड सिघाळा ॥
 वीस भुज भांजणा समर हथवाह रे ।
 वाह रे रांम अवघेस वाळा ॥ २७१

अथ गीत पंखाळौ लछण

दूहौ

छोटा वडा सांगोर रौ, नेम नहीं नहचेण ।
 निमंधे त्रिण दूहा निपट, तवै पंखाळौ तेण ॥ २७२

अथ गीत पंखाळौ उदाहरण

गीत

दसरथ नूप नंदण हर दुख दाळद, मिटण फंद जांमण मरण ।
 कर आणंद वंद नित 'किसना', चंद रांम वाळा चरण ॥
 दीनानाथ अभै पद दानंख, भांनख अंतक समर भर ।
 मांनख जनम सफळ कर मांगण, धानखधर पद सीसधर ॥
 सुरसर सुजळ नूमळ संजोगी, दळ मळ अघ ओधी दुख दंद ।
 साभू कमळ पद रांम असोगी, मन अलियळ भोगी मकरंद ॥ २७३

अथ दुतीय वरण उपछंद गीत सालूर लछण

दूहा

धुर बे गुरु चौवीस लघु, अंत सगण तुक अ्रेक ।
 सावभडौ यम च्यार तुक, विध सालूर विवेक ॥ २७४

२७१. जण-भक्त । चख-नेत्र । साह-आपके । साह-धारण करता है । सिघाळा-वीर ।
 बीस-भुज-राधण । भांजणा-संहार करने वाला । समर-युद्ध । हथवाह-प्रहार ।
 वाह रे-धन्य है ।

२७२. नेम-नियम । नहचेण-निश्चय । निमंधे-रचे, बनाये । त्रिण-तीन । तवै-कहते हैं ।

२७३. नंदण-पुत्र । हर-मिटा । दाळद-कंगाली । फंद-बंधन, जाल । जांमण-जन्म ।
 मरण-मृत्यु । मांनख-मनुष्य । मांगण-याचक । धानखधर-धनुषधारी । सुरसर-
 गंगा नदी । नूमळ-निर्मल । अघ-पाप । ओधी-समूह । अलियळ-भौरा । भोगी-
 भोग करने वाला, रसास्वादन करने वाला । मकरंद-फूलोंका रस ।

२७४. यम-ऐसे । विध-प्रकार, तरह ।

यक तुक गुणतीसह अखिर, जांण वरण उपछंद ।

वरण व्रतरा अंत विच, कहियौ अगार कविंद ॥ २७५

अरथ

सालूर गीत वरण उपछंद छै । तुक अेक प्रत गुणतीस अखिर होवै । पौ'ली दोय गुरु होवै । पछै चौबीस लघु होवै । पछै अेक सगण होवै । यौ ई गीतकौ संचौ छै । ५५ ॥॥ ॥॥ ॥॥ ॥॥ ॥॥ ॥॥ ॥॥ ॥॥ अेक करण, छ दुजबर, अेक सगण, यौ अेक तुक प्रमांण, यूं पनरै तुकां होवै । अेक दूहा प्रत तुक च्यारका मोहरा मिळै, सावभङ्गौ छै । यौ गीत वरण व्रतमें वरण छंदांमें सालूर छंद कह्यौ छै सौ देख लीज्यौ ।

अथ गीत सालूर उदाहरण

गीत

माया मत भिद सम हण भव दुसतर ।

तरण मनव सुण सर समभौ ॥

सीतापत समर सुज अहनिस ।

सुतन लहण फळ सुमन सभौ ॥

लाखां छळ कपट भूपट अणघट ।

लख ललच मुचत लत करण लजौ ॥

भूपाळ धनखधर म धर अडर जग ।

अवर करत तज सु हर भजौ ॥ २७६

ई प्रकार दुतीय सालूररा च्यार ही दूहा जांणणा

अथ गीत भाख मात्रा छंद लच्छण

दूहौ

ले धुरहूं तुक सोळ लग, चवदह मत्त सवाय ।

सावभङ्गौ तुक अंत लघु, भाख गीत यण भाय ॥ २७७

२७५. यक-एक । अगार-अगाड़ी, पहिले । कविंद-कवि । यौ-यह । ई-इस । संचौ-छंद रचनाका नियम । करण-दो गुरु मात्राका नाम । दुजबर-चार लघु मात्राका नाम ।

२७६. अहनिस-रातदिन । सुमन-देवता, श्रेष्ठ मन । अणघट-अणार ।

२७७. लग-तक, पर्यन्त । मत्त-मात्रा । यण-इस । भाय-तरह, प्रकार ।

अरथ

पै'ली तुकसूँ लगायनै सोळै ही तुकां ताईं तुक अ्रेक प्रत मात्रा चवदै होय । अंत लघु होय । च्यार तुकांरा मोहरा मिळै, सावभङ्गौ, जिण गीतरौ नांम भाख कहीजै । इति भाख नांम गीत निरूपण । भाख गीतरौ दोय तुकांरा मोहरा मिळै सौ अरधभाख कहीजै—यणनै गजल पिण कहै छै ।

अथ गीत भाख उदाहरण

गीत

सुंदर सोभत घणस्यांम, तड़िता पट-पीत छिब तांम ।
 वामे अंग सीता वामं, रूप अनंग कौटिग रांम ॥
 निज कटि सुघट तट तूनीर, सर धनु सुकर धार सधीर ।
 भंजण कौड़ संतां भार, रे मन गाव स्त्री रबुवीर ॥
 विध त्रिपुरार रिख पाय बंद, सरणसधार करणसमंद ।
 कह गुण गाथ 'किसन' किवंद, नाथ अनाथ दसरथनंद ॥
 कवसळ सुता राजकुमार, अबखी बखत सुजन अधार ।
 सुसबद कियौ तिण मत विसार, जीता जिके नर जमवार ॥२७८

अथ गीत अरधभाख लक्षण

दूहौ

भाख गीत तुक कवि भणै, मोहरा दोय मिळंत ।

अरध भाख जिणानूं अखै, कोइक गजल कहंत ॥ २७९

२७७. ताईं—तक, पर्यन्त । तुक प्रत—प्रत्येक । मोहरा—तुकबंदी । निरूपण—निर्णय । पिण—भी ।
 २७८. तड़िता—बिजली । पट-पीत—पीताम्बर । छिब—शोभा, कांति । वामे—बायां । वाम—
 स्त्री । अनंग—कामदेव । कौटिग—करोड़ । कटि—कमर । सुघट—सुंदर । तूनीर—
 तर्कश । सर—बाण, तीर । धनु—धनुष । सुकर—श्रेष्ठ हाथ । भंजण—मिटाने वाला ।
 भीर—संकट, कष्ट । विध (विधि)—ब्रह्मा । त्रिपुरार—त्रिपुरारि, शिव । रिख—ऋषि ।
 पाय—चरण । बंद—बंदन करते हैं । सरणसधार—शरणमें आए हुएकी रक्षा करने
 वाला । करणसमंद—करुणासागर । गाथ—कथा, वर्णन । किवंद—कवींद्र, कवि ।
 अबखी—कष्टप्रद, भयावह, संकटका । बखत—समय । सुजन (स्वजन)—भक्त । अधार—
 सहारा, आश्रय । सुसबद—यश । तिण—उस, जिस । मत—बुद्धि । जमवार—जीवन,
 जिंदगी, यमराजका प्रहार या वार ।

अथ गीत अरधभाख उदाहरण

गीत

पर हर अवर धंध अपार, भज नित जानुकी भरतार ।
करमत कल्पना मन कोय, हरि बिण बिये मुकत न होय ॥२८०

अरथ

लखपतपिंगळ मध्ये छंद उधोर जीरी च्यार तुकांरौ अक दूहौ सोही गीत भाख । इति अरथ ।

अथ गीत जाळीबंध बेलियौ सांणोर लछण

दूहा

आद अठारै पनर फिर, सोळ पनर क्रम जेण ।
अंत लघु सांणोर कहि, तवै बेलियौ तेण ॥ २८१
नव कोठां मभ्र अक तुक, लखजै चित्त लगाय ।
उरध अधबिचलौ आखर, दौवड़ वंच दिखाय ॥ २८२
लखियां दीसै नव अखिर, ऊचरियां अगीयार ।
जाळीबंध जिण गीतरौ, नांम सुकव निरधार ॥ २८३

अरथ

जाळीबंध गीत बेलियौ सांणोर होवै । जिणरै पै'ली तुक मात्रा अठारै । दूजी तुक मात्रा पनरै । तीजी तुक मात्रा सोळै । चौथी तुक कहौ अथवा पाछली तुक मात्रा पनरै होवै । पाछला तीन ही दूहां पै'ली तुक मात्रा सोळै । दूजी तुक मात्रा पनरै । तीजी तुक मात्रा सोळै अर चौथी तुक मात्रा पनरै होवै । ई क्रमसूं होवै । अंत लघु होवै सौ बेलियौ सांणोर जीकौ जाळीबंध वणै । जाळीबंधरै

२८०. अवर(अपर)-अन्य । धंध-धंधा, कार्य । कल्पना-विचार । बिये-दूसरेसे । मुकत-मुक्ति, मोक्ष ।

२८१. अठारै-अठारह । पनर-पनरह । सोळ-सोलह । जेण-जिस । तवै-कहते हैं । तेण-उसको ।

२८२. कोठां-कोष्ठकौ । मभ्र-मध्य । उरध-ऊपर । अधबिचलौ-मध्यका, बीचका । दौवड़-दोनों ओर । वंच-पढ़नेकी क्रिया ।

२८३. ऊचरियां-उच्चारण करने पर । अगीयार-ग्यारह । निरधार-निश्चय । ई क्रमसूं-इस क्रमसे ।

तुक एक प्रत कोठा नव होवै । लिखतां आखर कोठामें न दीसै । सूधी ओठां आखर लेखैतौ अग्यारै होवै । नव कोठारै मांहै ऊपरलौ नै हेठलौ विचाळा दोय कोठारा दोई आखर दोय वेळां वंचे सौ गीत जाळीबंध सांणोर चित्रकाव्य कहीजै ।

अथ जाळीबंध गीत वेलियौ सांणोर उदाहरण

गीत

साखी रे भांण नसापत सारै, कीध महाजुध कीत सकांम ।
 साच तकौ कज साधां सारत, राच महीप सु रांमण रांम ॥
 दासरथी सुखदाई सुंदर, नमै पगां सुर नर आनूप ।
 नरकां मिट जन तारै नकौ, भाख पयोध प्रभाकर भूप ॥
 पती-सीत भूतप परकासी, वासी सिव उर वास विसेस ।
 आपी तसां लंक आसत अत, नरा सत्र हण नमौ नरेस ॥
 कळ नावै नेड़ौ कह 'किसन, आव थरु सुख आसत आथ ।
 दख नांके जैरै दन अदना, नाथ थयां समना रघुनाथ ॥२८४

२८३. सूधी-सीधी । ओठां-पंक्तियों । लेखे-नियमसे, हिसाबसे । अग्यारै-ग्यारह ।
 ऊपरलौ-उपर्युक्त, ऊपरका । हेठलौ-नीचेका । बिचला-मध्यका । वंचे-पढ़े जांय ।

२८४. साखी-साक्षी । भांण-सूर्य । नसापत-चंद्रमा । कीध-किया । तकौ-वह । कज-
 काम । सारत-सफल करता है । राच-लीन हो । महीप-राजा । दासरथी-
 श्रीरामचंद्र भगवान । सुखदाई-सुख देने वाला । सुर-देवता । नकौ-कोई नहीं । भाख-
 कह । पयोध-समुद्र । प्रभाकर-सूर्य, चन्द्रमा । पत-सीत (सीतापति)-श्रीरामचंद्र
 भगवान । वासी-निवास करने वाला । सिव (शिव)-महादेव । आपी-दी, प्रदानकी ।
 तसां-हार्थों । लंक-लंका । आसत-शक्ति, बल । अत-अति । सत्र-शत्रु । हण-
 नाश करने वाला । कळ-पाप, कलयुग । नेड़ौ-निकट । आथ-धन-दौलत । दख-
 दुख । जैरै-नाश करे । दन-दिन । अदना-बुरा, खराब । थयां-होने पर । समना-
 अनुकूल, प्रसन्न ।

दवाळा १	न	सा	प	ध	की	त	ज	सा	धां	सु	रा	म
	ण	खी	त	जु	ध	स	क	च	सा	प	च	ण
	भां	रैः	सा	हा	मः	कां	कौ	तः	र	ही	मः	रां
दवाळा २	ख	दा	ई	र	न	र	ज	न	ता	प्र	भा	क
	सु	स	सूं	सु	मैं	आ	ट	र	रे	ध	ख	र
	धी	रः	द	गां	पः	नू	मि	कां	नै	यो	पः	भू
दवाळा ३	त	प	प	र	वा	स	क	आ	स	ण	न	मो
	भू	ती	र	ऊ	सी	वि	लं	पी	त	ह	रा	न
	त	सीः	का	व	सः	से	सां	तः	अ	त्र	सः	रे
दवाळा ४	डौ	क	ह	ख	आ	स	रै	द	न	म	ना	र
	नै	ळ	कि	सु	व	त	जै	ख	अ	स	थ	धु
	वै	नाः	स	रु	थः	आ	कौ	नां	द	यां	थः	ना

अथ गीत गहांणी वेलियौ सांणोर लछण

दूहा

गाहा लछण ग्रंथरै, वदियौ आद विचार ।
सुज वेलियौ सांणोररौ, लिखियौ लछण लार ॥ २८५
पहली गाहौ पर वजै, गीत दूहौ यक पच्छ ।
फिर गाहौ दूहौ सुफिर, गीततणौ दख दच्छ ॥ २८६
च्यारुं गाथा गीतरा, च्यार दूहां धुर तथ्य ।
गाहा सामिळ गीत जिण, नांम गहांणी कथ्य ॥ २८७

२८५. लछण-लक्षण । वदियौ-कहा । आद-आदि, शुरूआतमें । सुज-ओर । लार-पीछे ।

२८६. यक-एक । पच्छ-पश्चात । गीततणौ-गीतका । दख-कह ।

नोट— :-प्राचीन राजस्थानीमें पूर्ण विराम का चिन्ह ।

अरथ

वेलिया सांणोर गीतरा दूहा दूहा प्रत आद गाथी होय । च्यार ही गीतरा दूहांरै आद च्यार गाथा होय । क्यूक गाथारी चौथी तुकरा अखिरारौ आभास गीतरी पैली तुकमें होय । गाथी नै गीत सांमिळ छै जिणसूं गीतरौ नांम गहांणी छै । मात्रा दंडक छंद छै । गहांणी तथा गाथारौ लछण पैली ग्रंथमें कह्यौ छै नै वेलिया सांणोर गीतरौ पण लछण कह्यौ छै जिणसूं अठै लछण न कह्यौ छै ।

अथ गीत गहांणी उदाहरण

गीत

नर नह ले हरि नांम, जड़िया जंजीर कौड़ अघ जीहा ।
 नर ले राघव नांम, ज्यां सिर रांम अनुग्रह जांगौ ॥
 सिर ज्यांरै जांग अनुग्रह स्त्रीवर, चरणकमळ चींतवण सचेत ।
 पातक दहणतणौ गह पैंडौ, हरिहर कहणतणौ मन हेत ॥
 सह पढियौ गुण सार न, नह पढियौ हेक नांम रघुनायक ।
 पढ पसु नांम प्रकार, पेखौ जे मांनवी पायौ ॥
 पढ खट भाख संसकृत पिंगळ, सुकवी वगौ समभ गुण सांम ।
 प्रांणी रांम नांम विण पढियां, निज पढ पसु धरायौ नांम ॥
 सुरसरी राघव सुजस, मंजण जिण कीध सुध चित मांनव ।
 तीरथ अड़सठ तेण, बोलै स्रुत लाभ ग्रह बासत ॥
 बोलै बेद लाभ ग्रह बासत, तीरथ अड़सठ सुफळ तयार ।
 निज मन हुलस सांपडै जे नर, जस रघुवर सुरसरी मभार ॥
 वदन सुरस ना वांणी, सिर लोयण उदर हाथ पग सहता ।
 जस तिलक लख पै जळ, जुइ फिर रांम पवितर जेण ॥

२८८. जड़िया—जटित किये । अघ—पाप । जीहा—जीभ । अनुग्रह—कृपा, दया । स्त्रीवर—
 (श्रीवर) विष्णु, श्रीरामचंद्र । पातक—पाप । दहणतणौ—जलाने वालेका । गह—
 पकड़ । पैंडौ—मार्ग, पीछा । कहणतणौ—कहनेका । पेखौ—देखो, देखिए । सुरसरी—
 गंगा नदी । मंजण—स्नान । हुलस—प्रसन्न होकर, हर्षपूर्वक । सांपडै—स्नान करते हैं ।
 जे—जो, अगर, यदि । मभार—मध्य । लोयण—नेत्र । सहता—सहित । पै—चरण ।
 पवितर—पवित्र । जेण—जिस ।

दीध प्रदछण हाथ जोड़ न हरि, चरणाम्रत दरस निहार ।
करै तिलक राघव जस किता, जीता 'किसन' जिके जमवार ॥२८८

अथ गीत घणकंठ सुपंखरी लछण

दूहा

पहल अठारह बी चवद, सोळ चवद लघु अंत ।
आद अंत गिणती अखर, गुण सुपंखरी गिणंत ॥ २८६
कंठ सुपंखरा बीच कह, आठ प्रथम बी सात ।
आठ सात क्रम यण अधिक, नावै कंठ निघात ॥ २६०
आद कंठ चव अखिरां, अंत दोय ठहराव ।
यौ सुबंध घट अखिरयां, बिगडै कंठ वणाव ॥ २६१

अरथ

सुपंखरी गीत वरण छंद छै जिकै तुक प्रत आखिर गिणती । पै'ली तुक वरण अठारै । दूजी तुक वरण चवदै । तीजी तुक वरण सोळै । चौथी तुक वरण चवदै होवै । पाछला दूहारा वरण सोळै चवदै सोळै चवदै ई क्रमसू होवै, जींसू सुपंखरा गीतमें कंठकी हद कहै छै । पै'ली तुकमें कंठ आठ होय । दूजी तुकमें कंठ सात होय । तीजी तुकमें कंठ आठ होय । चौथी तुकमें कंठ सात होय । अठा आगै कंठ न होय । च्यार ही आखरारौ कंठ तौ उरलौ होय । अठा सवाय आखर आयां कंठ सिथळ होय । दोय अखिरसू कंठ घटतौ न होय । दोय अखिरसू कंठकी हद छै सो दरसाई छै । पछै पाछला दूहां में कंठ घाट-बाध छै । घणा कंठांमें कारण कारज सारथक आवै नहीं । थोड़ा कंठांमें कारण कारज सारथक आवै । घणा कंठांसू तुक आछी वगै नहीं । समभाव कंठसू तुक रूप पावै ।

२८८. दीध-दी । प्रदछण-प्रदक्षिण । दरस-दर्शन । निहार-देख कर । किता-कितने ।
जमवार-जीवन, यमराज का प्रहार ।

२८६ बी-दूसरी । चवद-चौदह । सोळ-सोलह । गुण-काव्य, कविता, गीत । गिणंत-
गिनते हैं, समझते हैं ।

२६०. कंठ-अनुप्रास । निघात-अधिक ।

२६१ चव-चार । अखिरां-अक्षरों । घट-कम । वणाव-रचना, बनावट । पाछला-
पीछेके । हद-सीमा । अठा आगै-इससे अगाड़ी । उरलौ-चौड़ा, विस्तारपूर्ण ।
घटतौ-कम । घाट-बाध-कम-अधिक । पावै-प्राप्त करे ।

अथ गीत घणकंठ सुपंखरौ उदाहरण

गीत

कार कार खार बार धार सुरार संधार कार ।
 प्यार राख मार छार कार बार पार ॥
 डार गार लार लार चार हार भार डार ।
 बार नार तार सार धार बार बार ॥
 सुराळ नराळ व्याळ आळ पाळ टाळ सक्र ।
 सिघाळ अकाळ काळ टाळ वेद साख ॥
 आळ पाळ बंधमां विसार रे जंजाळ आळ ।
 दयाळ विसाळ भाळ विरदाळ दाख ॥
 भांम गांम धांम ठांम ठहांम नकूं भ्राम् ।
 तमांम निहार सांम ले अराम् तांम ॥
 दांम दांम विसार निकांम भौड़ ह् उदांम ।
 नरां जांम जांममें उचार रांम नांम ॥
 पनंगेस घरेस सुरेस तेस सभै पेस ।
 भूतेस विसेस चितवेस ध्यान भेस ॥
 जीतेस अरेस बंध सेस क्रीत जपौ जेस ।

‘किसनेस’ कवेस नरेस कौसळेस ॥ २६२

२६२. कार-सीमा, मर्यादा । खार-बार धार-समुद्र । सुरार-राक्षस । संधार-संहार ।
 कार-करने वाला । मार छार कार-महादेव, शिव । डार-समूह । लार लार-पीछे-
 पीछे । बार नार-गणिका । बार नार तार-वेद्याको तारने वाला, ईश्वर । सुराळ-
 देवता । व्याळ-सर्प । सक्र-इन्द्र । सिघाळ-श्रेष्ठ । काळ-मौत । साख-साक्षी ।
 जंजाळ आळ-संसारका प्रपंच । दयाळ-दया करने वाला । विरदाळ-विरुद्धधारी ।
 दाख-कह । भांम-स्त्री । तमांम-सब । विसार-भूल जा । निकांम-व्यर्थ । भौड़-
 टंटा, कळह । जांम जांममें-याम याममें । पनंगेस-शेषनाग । घरेस-सुमेरु पर्वत,
 राजा । सुरेस-इन्द्र । भूतेस-महादेव, शिव । चितवेस-चितन करते हैं । जीतेस-
 जीतने वाला । अरेस-शत्रु । सेस-लक्ष्मण । कवेस-कवीश, महाकवि । नरेस-
 राजा । कौसळेस-श्रीरामचंद्र भगवान ।

अरथ

कंठ सांकड़ा छै । गीतरा पहला दूहारा जीं ताबै पहला दूहारौ अरथ लिखां छां । तुक पै'ली अरथ स्तोरांमचंद्र किसाक छै । अरथ अन्वयसूं लागसी । खार बार धार कैतां—खार = समुद्र जींकै कार कार कैतां अजादाकौ करणहार, दरियावके पाज नहीं, अजादकी पाज कीधी इसौ स्तोरांमचंद्र फेर सुरार राखस ज्यांकौ सिहारकार कैतां सिघारकरता इसौ रांम ॥१

तुक दूजी अरथ—जीं रांमचंद्रजीसूं मार छार कार कैतां कांमदेवका बाळणहार सिवकौ प्यार छै, हर फेर रांम नांम तथा जस महात्मका सिव समुद्र छै, इसौ रांम जींनै हे प्रांणी तूं भज ।

तुक तीजीरौ अरथ—हे प्रांणी, तूं मार कैतां मारियां.....स जींकौ डार समूह मांनवी छै जींका लार लार कैतां पाछै पाछै चार कैतां चालणौ, माटी का मनखारी लार लार फिरवासूं हार कैतां हठ मती । फिरै भार डार कैतां संसारकी कांमनाकौ भार बोझ सौ डार कैतां पटक दै, अळगौ मेल ।

तुक चौथीरौ अरथ—हे प्रांणी, तूं तरबौ चाहै छै तौ बार नार तार कैतां बेस्या गणकाकौ तारणहार स्त्री रांमचंद्र सार छै, सत्य छै, जींनै तूं हरदामें बार बार धारण कर । जीभसूं तौ रांम नांम लै, हर ध्यांन कर, सौ गणका नीच जातनै अजाणसूं सुवौ पढ़ावतां तारी इसौ स्त्री रांमचंद्र दयाळ छै तौ तौनै सुध मन भजतां तारै ही तारै । ईमें संदेह नहीं । यौ पै'ला दूहारौ अरथ छै । कठण जिणसूं लख्यौ छै । बाकीरा तीन ही दूहारौ अरथ सुगम छै जींसूं नहीं लख्यौ छै । यूं कोई कवि घणकंठ गीत वणावौ सौ देख विचार लीज्यौ । म्हैंतौ म्हारी बुध माफक गैलौ बताय दीधौ छै । कोई बात सुध असुध होवै तौ वडा कवि तगसीर खिमा कीज्यौ । म्हैंतौ स्त्री रांम-जस कीधौ छै सौ सीतारामजीनै सरम छै ।

अथ गीत सुपंखरौ उरला कंठां ताबै तथा सांकळिया कंठां ताबै अरथरा कारण कारज सहेत स्त्री हणूंमांनजीरौ किसना क्रत ।

२६२. कंठ-अनुप्रास । सांकड़ा-पास-पास, संकुचित । किसाक-कैसा । कीधी-की । सुरार (सुरारि)-राक्षस । राखस-राक्षस । हर-और । पाछै पाछै-पीछे पीछे । सुवौ-तोता । सुगम-सरल ।

गीत

मही राखण गाथरा आखियातरा गातरा मेर ।
 दैण सत्रां दाथरा हाथरा घाव दाव ॥
 साथरै माथरा भंज क्रोधवांन समाथरा ।
 स्त्रीनाथरा जोध भौका वातरा-सुजाव ॥
 धानमाळी पछाड़ा हुकमां चाड़ा सीस धणी ।
 रोखंगी ऊपाड़ा द्रोण भुजां राह दूत ॥
 बैरियां ऊबेड़ जाड़ा धंखी माह बांबराड़ा ।
 दुबाह अखाड़ाजीत धाड़ा रांमदूत ॥
 तैही लंक सांगा सौ जोजनां गिणै तूछरेल ।
 मूछरेल अढांगा अयारां मेल मीच ॥
 डरावणे रूपरा दयंतां भांगा दूछरेल ।
 भांमणै रांमरा लांगा पूंछरेल भीच ॥
 संतां अभैदांनकी उछाह रे अरोड़ा सदा ।
 बिजै रोड़ा आंनकी जाहरे बार बार ॥

२६३. गाथरा—यशका । आखियातरा—अद्भुत, विचित्र, अमर । गातरा—शरीरका । मेर—
 सुमेरु पर्वत । दैण—देनेको । सत्रां—शत्रुओं । दाथरा—संहारका । माथरा—मस्तकका ।
 भंज—नाश । समाथरा—समर्थके । स्त्रीनाथरा—विष्णुका । जोध (योद्धा)—वीर ।
 भौका—धन्य-धन्य । वातरा-सुजाव—वायु-पुत्र, हनुमान । धानमाळी—एक असुरका
 नाम । पछाड़ा—मारने वाला, गिराने वाला । चाड़ा—चढ़ाने वाला । सीस—शिर ।
 धणी—मालिक । रोखंगी—जोश वाला, रोष वाला । ऊपाड़ा—उठाने वाला । द्रोण—
 द्रोणाचल पर्वत । ऊबेड़—उन्मूलन कर, उखाड़ कर । जाड़ा—जबड़ा । धंखी—जोश
 वाला, उमंग वाला, द्वेष वाला । बांबराड़ा—जबरदस्त । दुबाह—वीर, योद्धा । अखाड़ा-
 जीत—युद्ध विजयी । धाड़ा—धन्य-धन्य, शाबास । जोजनां—योजनों । तूछरेल—वीर ।
 मूछरेल—मूछों वाला, वीर । अढांगा—महान, विकट । अयारां—शत्रुओं । मीच—मृत्यु, मौत ।
 डरावणे—भयप्रद, भयावह । दयंतां—दैत्यों । भांगा—नाश करने वाला, वीर । दूछरेल—
 वीर, योद्धा । भांमणै—न्यौछावर, बलैया । लांगा—हनुमान । पूंछरेल—पूछधारी ।
 भीच—योद्धा । उछाह—उमंग, जोश । अरोड़ा—जबरदस्त । बिजै—विजय । रोड़ा—
 बजाने वाला, बजवाने वाला । आंनकी—नगाड़ा । जाहरे—प्रसिद्ध ।

मोड़ा जातधानकी ग्रीवरा हणू उमाहरे ।
जांनकी पावराखोड़ा वाहरे जोधार ॥ २६३

अथ गीत दूजौ स्त्री हणूंमानजीरौ
गीत जयवंत सावभङ्गौ

ओपत तन तेल सिंदूरां आंगा, आच गदाधर रूप अढंगा ।
भारथ थोक सबळ खळ भांगा, लागै भौका महाबळ लांगा ॥
खळ दसखंध उपाड़ण खूटा, कीरत भुज जाहर चिहूं कूटा ।
लखण काज आंगण गिर लूंटा, टेक निवाह वाह किप-टूटा ॥
दायक खबर राम सिय दौड़ा, तोयक काळ नेस सिर तोड़ा ।
राड़ फतै पायक आरोड़ा खायक असुर धाड़ भड़ खोड़ा ॥
जै नांमी गढ़ लंक जयंता, सिव एका दसमा निज संता ।
कीधौ अमर जानुकी कंता, हुकमी दास जाण हणमंता ॥२६४

दूहौ

किया निरूपण 'किसन' किव, गुण हर विध विध गीत ।

जड़ता दाघव कविजनां, जस राघव जग जीत ॥२६५

२६३. मोड़ा-मोड़ने वाला, पीछे हटाने वाला । जातधानकी (यातुधान)-राक्षस । हणू-हनुमान । जांनकी-सीता । पावराखोड़ा-लंगड़ा । वाहरे-धन्य-धन्य । जोधार-योद्धा, वीर ।
२६४. आंगा-पहनावा । आच-हाथ । गदा-एक प्रकारका शस्त्र विशेष । अढंगा-अद्भुत । भारथ-युद्ध । थोक-समूह । भांगा-तोड़ने वाला, नाश करने वाला । भौका-धन्यवाद । लांगा-हनुमान । खळ-राक्षस । दसकंध-रावण । उपाड़ण-उखड़ने वाला । खूटा-जड़ । चिहूं कूटा-चारों दिशाओं । आंगण-लाने वाला । गिर-द्रोणाचल पर्वत । लूंटा-जबरदस्त । टेक-प्रण, मान । निवाह-निभाने वाला । वाह-शाबास । किप-टूटा-हनुमान । दायक-देने वाला । दौड़ा-दौड़ने वाला, सेवक । तोयक-दुष्ट । नेस-घर । सिर तोड़ा-शिरको तोड़ने वाला । राड़-युद्ध । पायक-प्राप्त करने वाला । आरोड़ा-जबरदस्त । खायक-नाश करने वाला, ध्वंस करने वाला । धाड़-शाबास, धन्य । भड़-योद्धा । खोड़ा-हनुमान । जयंता-जीतने वाला । कीधौ-किया । जानुकी-सीता । कंता-पति । हुकमी-हुकम मानने वाला । हणमंता-हनुमान ।
२६५. निरूपण-वर्णन । गुण-गुण । हर-हरि, विष्णु, श्रीरामचंद्र । विध विध-तरह-तरहके । जड़ता-अज्ञान । दाघव-जलानेको ।

अथ गीत रूपग तथा दुतीय गजगत लक्षण

गीत

च्यार दूहांके च्यार ही, धुर आंकणी दवाळ ।
 ग्यार मत धुर नव दुती, ग्यारह नव क्रम भाळ ॥ २६६
 अठाईस मत अंत गुरु, आंन दवाळा होय ।
 रूपग जस रघुनाथ रट, समभौ गज गत सोय ॥ २६७
 बीस छ मता अंत लघु, छजै भाखड़ी छंद ।
 आठ वीस मत अंत गुरु, गजगत अे प्रबंध ॥ २६८

अरथ

आंकणीरौ दवाळौ भाखड़ीरै तौ दवाळां सारां प्रत अेक ही होय । हर गज-
 गतरै दवाळा दवाळा प्रत आंकणीरौ दवाळौ नवीन नवीन होय । अेक तौ गज-
 गत नै भाखड़ीरौ यौ भेद होय । दूजौ भेद भाखड़ीरै दूजा भाखड़ीरा दवाळां
 मात्रा छाईस अंत लघु होय । गजगतरै दूजा दवाळांरी तुक अेक प्रत मात्रा
 अठाईस नै अंत गुरु होय । अतरौ भेद होय । दूजां गजगत भाखड़ी अेक तरैरा
 रूपग छै । आंकणीरी मात्रा नव नव होय । सवाय रैकार तथा जीकार अंत
 होय । तुक पैली तीजीरै प्रमाण पैली तुक मात्रा अग्यारै, दूजी तुक मात्रा
 नव, तीजी तुक मात्रा अग्यारै, चौथी तुक मात्रा नव, अंत गुरु होय । दूजा दवाळां
 प्रत तुक मात्रा अठावीस सारी तुकां होय । अंत गुरु होय । ईं प्रकार रूपग गज-
 गत कहीजै । आगै गजगत गीत न कही छै, भूल गया जींसूं पछै कही छै । गीत
 गजगतरौ आंकणी तौ भाखड़ीरीज होवै । भाखड़ीरै तुक अेक प्रत मात्रा छबीस
 होय । अंत लघु होय । गजगतरै तुक अेक प्रत मात्रा अठावीस होय, अंत गुरु होय
 तथा भाखड़ीरी तुकरै अंत अेक स ना य गुरु अखर धरजै सोई गीत गजगत
 रूपग छै ।

२६६. धुर-प्रथम । दवाळ-गीत छंदके चार चरणोंका समूह । दुती-दूसरी ।

२६७. आंन-दूसरा । सोय-वह ।

२६८. यौ-यह । रे कार-रे तू शब्द कह कर पुकारनेका शब्द । लघु रूपसे पुकारने का शब्द,
 संबोधन शब्द । जीकार-जी, सम्मानपूर्वक पुकारनेका शब्द ।

अथ गीत रूपग गजगत उदाहरण

गीत

रिव कुळ रूपरा रे, समथ सरूपरा, प्रगट अनूपरा रे ,
भुज रघु भूप ।

भूपरा रघु भुजदंड भास तरह चयर सगरांमरा ।
नव खंड भूम अरोड़ नांमण कौट मंड सकांमरा ।
धुज धरम सर कोदंड धारण मेर ओपत मांमरा ।
आनूप भुज परचंड आहव रूप रिवकुळ रांमरा ।

सुज ब्रद साहणौरे निबळ निबाहणौ चित जिस चाहणौरे ,
गज थट गाहणौ ॥

गाहणौ गज थट अघट गाढंम प्रगट रजवट पेखजै ।
लंकाळ घट छट अलल लाटण तीख कुळवट तेखजै ।
जिण कीध वटपट निपट जळधर अद्र तार ऊभेखजै ।
सिर मुगट जग रट अघट स्त्रीवर विरद धार विसेखजै ।

मह जस मंडियौ रे बाळ बिहंडियो ते रण तंडियौ रे ,
खळदळ खंडियौ ॥

खळदळां कंकळ सबळ खंड वीर तंडै भुजबळी ।
सुज गळां समपै ग्रीध समळां पळां भोजन परघळी ।

२६८. समथ-समर्थ । भूम-भूमि । अरोड़-जबरदस्त । नांमण-नमाने वाला । सर-बाण ।
कोदंड-धनुष । मेर-समेरू । मांमरा-दड़ता का । आहव-युद्ध । साहणौ-धारण
करने वाला । निबाहणौ-निभाने वाला । चाहणौ-चाहने वाला । थट-दल, समूह ।
गाहणौ-ध्वंस करने वाला । गाढंम-शक्ति । रजवट-क्षत्रियत्व । लंकाळ-वीर ।
तीख-विशेषता । जळधर-समुद्र । अद्र-पर्वत । बाळ-बालि वानर । बिहंडियो-ध्वंस
किया, मारा । रण-युद्ध । तंडियौ-दहाड़ा, जोशपूर्ण शब्द किया । खंडियौ-संहार
किया । कंकळ-युद्ध । खंडे-संहार किये । भुजबळी-शक्तिशाली । गळां-मांस-पिंड ।
समळां-मांसाहारी पक्षी विशेष । पळां-मांस । परघळी-पूर्णा, अपार ।

खळहळां खत चळवळां खापर वीसहथ भर विळकुळी ।
 मह वळां चव रघुनाथ अमलां मंड सुसबद मंडळी ।
 संत सधारिया रे जुध रिम जारिया भुज व्रद भारिया रे ,
 अवन उचारिया ॥
 ऊचरै अवनी विरद अहनिस करण सिध सुरकाजरा ।
 दस माथ दुसह सिंघार दारुण सूर कुळ सिरताजरा ।
 कर तेण गजगत किसन कवि कह लखां जन रख लाजरा ।
 साधार संत अपार स्त्रीवर रांम सुसबद राजरा ॥२६६

२६६. चळवळां—रक्त, खून । खापर—खप्पर । वीसहथ—देवी, दुर्गा, रणचंडी । विळकुळी—
 मस्त हुई, प्रसन्न हुई । सुसबद—यश, कीर्ति । सधारिया—रक्षा की । रिम—शत्रु । जारिया—
 संहार किया । अवन—पृथ्वी, अवनी । अहनिस—रात-दिन । दसमाथ—रावण ।
 दुसह—भयंकर, जबरदस्त । सिंघार—संहार कर । सूर कुळ—सूर्य वंश । सिरताजरा—
 श्रेष्ठका शिरोमणिका । राजरा—श्रीमानके, आपके ।

अथ निसांणी छंद वरणण
अथ निसांणी लक्षण
दूहौ

छै निसांणी छंदरै, मत तेवीस मुकांम ।
मांभ अक तुक त्रदस दस, वदै दोय विसरांम ॥ १

अरथ

निसांणी छंदरै अक तुक प्रत मात्रा तेवीस आवै । इण लेखे तौ निसांणी मात्रा छंद छै नै अक तुकरा विभाग तथा विस्रांम दोय छै । अक पहलौ विस्रांम तौ मात्रा तेरें ऊपर होवै । दूजौ विस्रांम मात्रा दस पर होवै यौ लक्षण छै । पैली मात्रा असम चरण छंद कह्या जठे छंद निस्रणिका कह्यौ, सोई निसांणी छंद जांणणौ । जिके च्यार प्रकाररा छै सौ फेर कहां छं ।

दूहा

रे निसांणी छंदरा, पढ़िया च्यार प्रकार ।
तिण लक्षण निरणौ तिकौ, वरणौ सुकव विचार ॥ २
अकण दु लघु तुकंत अख, बीजी गुरु लघु अंत ।
अंत तीसरी लघु गुरु, चौथी बि गुरु तुकंत ॥ ३

अरथ

निसांणी छंद एक तुक प्रत मात्रा तेवीस होवै । जिणरा च्यार प्रकार । अकरै तौ तुकंत दोय लघु अखर होवै । दूजीरै तुकंत आद गुरु अंत लघु होवै । तीजीरै तुकंत आद लघु अंत गुरु होवै । चौथीरै तुकंत दोय गुरु करण-गण होवै । अँ च्यार प्रकाररी निसांणी छै ।

अथ प्रथम लघु तुकंत गरभितनांमा निसांणी जांगडी उदाहरण
निसांणी

गह भर राघव तारिया, दरियाव विच गेंवर ।
किया स्नाध जटायका, निज हत्थ नरेसर ॥

१. मुकांम-विश्राम । मांभ-मध्य । त्रदस-तेरह । वदै-कहते हैं । विसरांम-विश्राम । यौ-यह । जठे-जहां पर ।
२. तिण-उस ।
३. अख-कह । करण-गण-दो दीर्घ मात्राका नाम SS ।
४. गह-गर्व । तारिया-उद्धार किये । दरियाव-समुद्र, सागर । विच-बीच, मध्य । गेंवर-हाथी । स्नाध-श्राद्ध । जटायका-जटायुके । हत्थ-हाथ । नरेसर-नरेश्वर, राजा ।

मन रुच खाया बेर फळ, जिणु सवरी पांमर ।
 ते कदमूं रज आभडे, अवरत गौतम तर ॥
 तोते कीन्ह सहाय हत, यळ गणका उद्धर ।
 परचौं नांम तिराइया, पांणी सिर पाथर ॥
 जेण उधारे अवधपुर, जग सारे जाहर ।
 नांम ब्रह्म सिव आद ले, प्रभणै अह सुर नर ॥

वे जिन्हां जीता जमार, गाया सीताबर ॥ ४

अथ निसांणी दुमळा नांम जांगडी (आद गुरु अंत लघु तुकंत) उदाहरण
 निसांणी

विप आनूप सरूप स्यांम, घट वरसण वार ।
 कसियौ कट तट कोमळा, चपळा पट-चार ॥
 भुज-आजांन विसाळ भाळ, कट संघ प्रकार ।
 नयण भ्रूंह नासिका कमळ, धनु सुक निरधार ॥
 परम जोत दसरथ प्रथीप, ते ग्रह अवतार ।
 जंग अडोळ अबोळ नाट, दससिर खळ जार ॥
 सोवन्न लंक भभीखणह, दी सरणसधार ।
 औ जगनायक रामचंद्र, निरधार अधार ॥ ५

४. सवरी-भिल्लनी । पांमर-नीच । ते-तेरी । कदमूं-चरण । रज-धूलि । आभडे-
 स्पर्श की । अवरत-अौरत । तोते-तोता, शुक । कीन्ह-की । यळ-पृथ्वी । परचौ-
 चमत्कार । सिर-ऊपर । पाथर-पत्थर । जग-संसार । सारे-सब । जाहर-प्रसिद्ध ।
 प्रभणै-वर्णन करते हैं, स्मरण करते हैं । अह-नाग । जमार-जन्म, जीवन । गाया-
 वर्णन किया । सीताबर-श्रीरामचंद्र ।

५. विप-शरीर । आनूप-अनुपम । कट-कटि, कमर । कोमळा-कोमल । चपळा-
 बिजली । पट-चार-वस्त्र । भुज-आजांन-आजानबाहु । भाळ-ललाट । कट-कमर,
 कटि । संघ-सिंह । नासिका-नाक । सुक-तोता । जोत-प्रकाश । प्रथीप-राजा ।
 ते-उसके । ग्रह-घर । जंग-युद्ध । अडोळ-दृढ़ । नाट-निषेधात्मक शब्द । दससिर-रावण ।
 खळ-राक्षस । जार-ध्वंश, संहार । सोवन्न-सुवर्ण, सोना । सरणसधार-शरणमें
 आए हुएकी रक्षा करने वाला । निरधार-जिसका कोई आश्रय या सहारा न हो ।

नोट-उपर्युक्त दुमिळा निसांणी छंदका लक्षण ग्रंथमें स्पष्ट नहीं है । इस दुमिळा निसांणी छंदके
 प्रत्येक चरणमें चौदह और नव पर विश्राम सहित कुल २३ मात्राएँ हैं तथा अंतमें गुरु
 लघु होते हैं ।

अथ दुतिया दुमिळा निसांणी छंद लछण

दूहौ

धुर चवदह नव फेर धर, अंत गुरु लघु अक्ख ।
यक तुक मिळ मोहरा उमै, सौ दुमिळा कवि सक्ख ॥ ६

अथ दुतिय दुमिळा निसांणी उदाहरण

निसांणी

अह नर सुर कह कवण ओड़, जै दत खग जोड़ ।
चक्रवत कर सुधा नीचोड़, मद वंका मौड़ ॥
वहिया मख रिख ठोड़ ठोड़, काटे भय कौड़ ।
तेगां खळ दसमाथ तोड़, रघुनाथ अरोड़ ॥ ७

अथ सुद्ध निसांणी जांगड़ी (तीजो तुकांत लघु गुरु) उदाहरण

निसांणी

तैं रघुनाथ विसारिया, त्रिहुं ताप तपणा ।
छूटा गरभ ग्रभवासमें, बह बार छपांणा ॥
धर धर तन ऋसीचियार, लख जोणां धपणा ।
खिण खिण आव संसारह, बुदबुद ज्यूं खपणा ॥
कर कर पर उपकार पुन, तन प्राचत कपणा ।
संसारी दा भगळखेल, जांगै जिम सपणा ॥

६. धुर-प्रथम । अक्ख-कह । यक-एक । मोहरा-तुकबंदी । उमै-दो । सक्ख-कह, साक्षी दे ।
७. अह-नाग । कवण-कौत । ओड़-समान । जै-जीत । दत-दान । जोड़-समानता । चक्रवत-राजा, चक्रवर्ती राजा । सुधा-सीधा । मद-गर्व । वंका-बाँकुरा । मौड़-श्रेष्ठ । मख-यज्ञ । रिख-ऋषि । तेगां-तलवारों । खळ-राक्षस । दसमाथ-रावण । तोड़-संहार कर, काट कर । अरोड़-जबरदस्त ।
८. तैं-तूने । विसारिया-विस्मरण किया । त्रिहुं-तीन । ताप-तप, तपस्या । तपणा-तप करने वाला । गरभ-गर्व । ग्रभवासमें-गर्भवासमें । बह-बहुत । छपांणा-गुप्त रहा । ऋसीचियार-चौरासी । जोणां-योनियों । खिण-क्षण । बुदबुद (बुद्ध बुद्ध)-पानीका बुल्ला बुल्ला, जलका फफोला । खपणा-नाश होना । संसारीदा-संसारका । भगळखेल-इन्द्रजाल, मायावी, धोखा । सपणा-स्वप्न ।

आखर-दिन अवधेस विण, नह कोई अपणा ।
जिण कज हे मन रांम रांम, जीहा नित जपणा ॥ ८

अथ सुद्ध निसांणी जांगड़ी चौथी तुकांत दौ गुरु उदाहरण
निसांणी

कदम सुभंदा मेरगिर, नहचळ मभ्र कंका ।
सुज तर बंक पधोर कीध, के सूध-सणंका ॥
बहिया बाळ मुकाळ बुळ, हीया ब्रद बंका ।
डारण सज्भे दहकमळ, वज्जे जस डंका ॥
रिम सबळ मारण सुभाव, साधारण रंका ।
धू-धारण कारण जनां, कज सारण धंका ॥
आचां भौक रांमचंद, सुदतार असंका ।
लिन्हं-विण जिण दिन्हियां, सरणायत लंका ॥ ९

अथ निसांणी मारू लछण
दूहौ

मत सोळह फिर बार मुण, दख मोहरे गुरु दोय ।
मारू नीसांणी मुणै, सुकव महा मत सोय ॥ १०

८. आखर-दिन-मृत्यु-समय । कज-लिए । जीहा-जीभ ।

९. कदम-चरण । सुभंदा-शोभा देते हैं । मेरगिर-सुमेरुगिरि । नहचळ-अटल, निश्चल । मभ्र-मध्य, में । कंका-युद्ध । कीध-किये, कियो । सूध-सणंका-बिलकुल सीधा । डारण-जबरदस्त । सज्भे-संहार किया, मारा । दहकमळ-रावण । जस-यश, जिसका । रिम-शत्रु । साधारण-उद्धार करने वाला, रक्षा करने वाला । रंका-गरीब । धू-धारण-निश्चय । कज-कार्य, लिए । सारण-सफल करने को । धंका-इच्छा । आचां-हाथों । भौक-धन्य-धन्य । असंका-निर्भय, निशंक । लिन्हं-विण-बिना लिए ही । जिण-जिस । दिन्हियां-दे दी । सरणायत-शरणागत ।

१०. मत-मात्रा । बार-बारह । मुण-कह । दख-कह । मत-बुद्धि । सोय-वह ।

अथ मारू निसांणी उदाहरण
निसांणी

कांम क्रोध मद लोभ मोह कर, अवस रहे अडगांणे ।
लाह नह रख न सोच अलाभे, मन संतोख समांणे ॥
सत्र मित्र पर भाव अेक सम, पत्थ रहेम प्रमांणे ।
धरमें 'किसन' कहै ते नर धन, जे मन राघव जांणे ॥ ११

अथ निसांणी वार लछण
दूहौ

मुण तुक प्रत जिण तीस मत, मगण क र तुकंत ।
वार निसांणी 'किसन' कवि, मत उपछंद मुणंत ॥ १२

अरथ

तुक अेक प्रत मात्रा तीस होय, तुकंत मगण अथवा रगण होय सौ निसांणी
वार नांमा मात्रा उपछंद छै ।

अथ वार नांमा निसांणी उदाहरण
निसांणी

बंध ग्राह दरीयाव बीच, पड़ संघट फील पुकारियां ।
ईस ऊबाहण-पाय आय, धर हत्थूं सूंड उधारियां ॥
धू भजीया हरी धूधड़ै, कर नहचळ तै सुखकारियां ।
सत-व्रत भगती सज्जीयां, ते प्रळय पयोनिध तारियां ॥

-
११. अवस-अवश्य अडगांणे-अटल, निश्चल । लाह-लाभ । संतोख-संतोष । समांणे-
समा गया, समाया हुआ । सत्र-शत्रु । पत्थ-मार्ग । रहेम-ईश्वर । धर-पृथ्वी ।
धन-धन्य ।
१२. मुण-कह । तुक प्रत-प्रति चरण । जिण-जिस । मत-मात्रा । क-या, अथवा ।
र-रगण गण । मुणंत-कहता है ।
१३. दरीयाव-सागर । संघट (संकट)-दुख । फील-हाथी । पुकारिया-पुकार करने पर ।
ऊबाहण-पाय-नंगे पैर । धर-एकड़ कर । हत्थूं-हाथसे । उधारियां-उधार किया ।
धू-भक्त ध्रुव । धूधड़ै-निशंक, निर्भय । नहचळ-निश्चल । सत-व्रत (सत्यव्रत)-
सातवें मनुका नाम, इक्ष्वाकुवंशी हरिश्चंद्रके पिताका नाम । सज्जीयां-साधन किया ।
ते-वे । पयोनिध-समुद्र, सागर ।

बेख दास प्रह्लाद बारह, बिप नरहर धार उबारियां ।
 सत्य बळ दे सोह जग सखै, हरि तन सभ्क मंगणहारियां ॥
 गोह अहल्या सवरी गीध, बळ व्याध कमंध बिचारियां ।
 भी सुग्रीव भभीखणांह, ब्रजराज सतोल बधारियां ॥
 निबळ अनाथ निधार नेक हरि, सबळां कीन्ह निहारीयां ।
 सीताबर संत सधारियां, सीताबर संत सधारीयां ॥ १३

अथ मात्रा उपच्छंद निसांणी हंसगत तथा रूपमाळा लक्षण
 दूहौ

मुण तुक प्रत बत्तीस मत, अंत भगण गण आण ।

गण निसांणी हंसगत, वरणत रांम बखांण ॥ १४

अर्थ

तुक अक प्रत बत्तीस मात्रा होय । तुकके अंत भगण गण होय, सौ निसांणी हंसगत कहीजै तथा बेअखरी छंदरी दोय तुकांसू अक तुक वरौ सौ हंसगत निसांणी । हंसगत निसांणीरै नै बेअखरी छंदरै अतरौ तफावत छै सौ कहां छां । बेअखरी छंदरै तौ तुकरै अंत गुरु लघुरौ नीयम नहीं छै । कठैक तुकंत गुरु, कठैक तुकंत लघु होय नै हंसगतरै तुकंत भगणहीज आवै सौ लघु तुकंतरौ नेम छै । यतरौ भेद छै । यणनै कोई रूपमाळा पिण कहै छै ।

अथ हंसगत निसांणी उदाहरण
 निसांणी

स्त्रीरघुनाथ अनाथ नाथ सुज, बेढ सत्र दसमाथ विहंडण ।

जाहर मही जहूर सुजस जिण, महपत नूर सूरकुळ मंडण ॥

१३. बेख-देख कर । बिप (वपु)-शरीर । नरहर-नृसिंहावतार । उबारियां-रक्षा की । तन-शरीर । सभ्क-धारण कर । गोह-गुहनामभक्त, निषादराज जो रामका परम भक्त था । बळ-राजा बळि, सधारीयां-रक्षा की, रक्षा करने पर ।

१४. मुण-कह । तुक प्रत-प्रति चरण । मत-मात्रा । बखांण-यज्ञ । अतरौ-इतना । तफावत-भेद, फर्क । कठैक-कहीं पर । नेम-नियम । यतरौ-इतना । यणनै-इसको । पिण-भी ।

१५. बेढ-युद्ध । सत्र-शत्रु । दसमाथ-रावण । विहंडण-संहार करने को । जाहर-जाहिर, प्रसिद्ध । मही-पृथ्वी । जहूर-प्रकाशन । सुजस-सुयश । महपत-राजा । नूर-कांति, दीप्ति । सूरकुळ-सूर्य वंश । मंडण-आभूषण ।

भूठ अवाच अपूठ महाजुध, दूठ सरूठ अदंडादंडण ।
 भुज परचंड मंड जय भासत, खंडपरस कोदंड बिखंडण ॥
 दसरथनंद निकंद पाप दळ, घणानामी आणंदतणौ घण ।
 संतां काज सकाज सुधारण, महाराज सुरराज सिरोमण ॥
 दीनदयाळ पाळकर गौ दुज, निज प्रिया सिया मनरंजण ।
 जाप 'किसन' मा बाप रांम जस, भव त्रय ताप पाप दळ भंजण ॥ १५

अथ निसांणी भींगर लछण

दूहौ

धुर अठार फिर चवद धर, मोहरे मगण मिळंत ।
 भींगर निसांणी जिक्काह, 'किसन' कवेस कहंत ॥ १६

अथ भींगर निसांणी उदाहरण

निसांणी

जिण कीड़ी कुंजर जीव दुनीदा, रूप चराचर रच्चा है ।
 रक्ख हत्थूं डोर लख चौरासी, नाच नच्चाय नच्चा है ॥
 तिणदी विण जोत गोत मिट्टी तन, 'किसन' कहै सब कच्चा है ।
 बोलै स्मृत संम्रत स्यंभ अज वायक, सीतानायक सच्चा है ॥ १७

१५. अवाच-नहीं कहना । अपूठ-पीठ फेरनेकी क्रिया । दूठ-जबरदस्त । सरूठ-क्रोध करने पर । अदंडादंडण-जो किसीसे दंडित न किया जाय ऐसे समर्थको अथवा जो कुटिल हो उसको भी दंड देने वाला । खंडपरस-महादेव । कोदंड-धनुष । बिखंडण-तोड़ने वाला । निकंद-नाश करने वाला, नाश । सुरराज-इन्द्र । सिरोमण-शिरोमणि, श्रंष्ठ । पाळकर-पालन करने वाला । गौ-गाय । दुज (द्विज)-ब्राह्मण । सिया-सीता । मनरंजण-प्रसन्न करने वाला । जाप-जप कर, भजन कर । भव-संसार । त्रय-तीन । ताप-दुख । दळ-समूह । भंजण-मिटाने वाला ।
१६. मोहरे-तुकबंदीमें । मिळंत-मिलता है । कवेस (कवीश)-महाकवि । कहंत-कहता है, कहते हैं ।
१७. कीड़ी-चिउंटी । कुंजर-हाथी । दुनीदा-संसारका । रच्चा है-रचा है, बनाया है । हत्थूं-हाथ । चौरासी-चौरासी लाख जीव योनि । तिणदी-उसकी । स्मृत-श्रुति । संम्रत-स्मृति । स्यंभ-शंभु, शिव । अज-ब्रह्मा । वायक-वाक्य, वचन । सीतानायक-सीतापति, श्रीरामचंद्र । सच्चा है-सत्य है ।

अथ निसांणी सीहटप लक्षण

इहौ

तुक प्रत मत छबीस तव, तगण क जगण तुकंत ।

सौ निसांणी सीहटप, हणु आंकणी कहंत ॥ १८

अरथ

प्रत तुक मात्रा छावीस होय । तुकंतमें जगण बोहत होय । कठेक तगण गण पण तुकंतमें होय । दोय तुकारै पछै हणु इसा सबदरी आंकणी होय सौ निसांणी सीहटप पण कहीजै ।

अथ सीहटप निसांणी उदाहरण

निसांणी

यक आद-पुरुख अनादसूं दख भ्रहम माया दोख ।
 त्रय भ्रहम विसन महेस त्रे गुण हुवा जिण जग होय ॥
 हणु हुवा जिण जग होय हरखित चाह बेद चियार ।
 तत पंच कर खट तरक तै दरियाव सात उदार ॥
 हणु सात दध दस आठ सर जे नवे ग्रह नर नाह ।
 अवतार दस कर रुद्र ग्यारह बारह मेघ दुबाह ॥
 हणु बारह मेघ नीर विरचित मास तेरह मंड ।
 दस च्यार विद्या रतन दाखव पनर तिथि परचंड ॥
 हणु पंच दस तिथ सोळ कळ पढ सरस नार सिंगार ।
 साहंस सतरह खंड गूजर थाप ग्राम बिथार ॥
 हणु थाप ग्राम बिथार भार अठार वन कर भेद ।
 उगणीस वरसे भोम जोवन विसावीस अखेद ॥

१८. तुक प्रत—प्रति चरण । मत—मात्रा । छबीस—छब्बीस । तव—कह । क—या, अथवा । कठेक—कहीं पर ।

१९. यक—एक । आद-पुरुख—आदि पुरुष । दख—कह । भ्रहम—ब्रह्मा । विसन—विष्णु । महेस—महादेव । दध (उदधि) सागर, समुद्र । दाखव—कह । तिथ—तिथि, तारीख । सोळ—सोलह । बुध—पंडित । खंड—देस । विसावीस—पूर्णा, पूरा ।

हणू विसावीस अखेद विचार बुध यण कीध मंड अनेक ।
सौ आदपुरख उचार 'किसना' अचळ राघव अ्रेक ॥

अथ अन्यविधि निसांणी सोहटप तथा सीहचली लछण

चौपई

सोळह दस मत यक पद साज, गीत प्रोट गुरु लघूगाय ।
सीहचली तुक उलट सकाय, ॥ २०

अथ दुतीय सीहचली निसांणी उदाहरण

निसांणी

तन स्यांम अंबुद रूप तड़िता, वसन पीत विचार ।
वासन्न पीत विचार सरवर, धनुख सायक धार ॥
धानंख सायक धर धरम धर, भुजां भल्लण भार ।
जुध जार दससिर कुंभ जेहा, सकळ कांम सुधार ॥
सह कांम दास सुधार समरथ, अ्रेक रांम उदार ॥ २१

अथ निसांणी सिरखुली लछण

दूहौ

मध्य मेळ मत बार पर, नव मत सीस खुलाय ।
तुक प्रत मत यकवीस तव, सिर खुल्ली कह साय ॥ २२

अरथ

जिण निसांणीरै तुक अ्रेक प्रत मात्रा यकवीस होय । तुक अ्रेकका दोय विभाग होय । पै'ला विभागी मात्रा बारै होय जठे मध्य मेळ निसांणीरौ तुकंत, दूजौ विभाग मात्रा नवरौ होय जठे सिरखुली कहीजै ।

२०. मत-मात्रा । यक-एक ।

२१. अंबुद-बादल । तड़िता-विजली । वसन-वस्त्र । पीत-पीला । वासन्न-वस्त्र । धनुख-धनुष । सायक-बाण, तीर । भल्लण-धारण करने वाला । जार-संहार कर, मार कर, व्यभिचारी पुरुष । कुंभ-रावणका भाई कुंभकर्ण । जेहा-जैसा । सह-सब ।

२२. बार-बारह । यकवीस-इक्कीस । तव-कह ।

अथ सिरखुली निसांणी उदाहरण
निसांणी

राघव सिफत बखांणी, सच्चे सायरां ।
आफताब दुनियांणी, दीद नगाहए ॥
जिन्हां तज जुलमांणी, हक्क सराहियां ।
रुख चुगलक बजांणी, सिरदह सभियां ॥
परस लिया मद पांणी, दार जुनारदा ।
बम्भीछण बगसांणी, लंक पनाहियां ॥
खळक तमांम रचांणी, छिनमें खानी खालकां ।
जपै सुकर जबांणी, कुदरत कौनदी ॥
बंदु परवर सांणी, सीतासांइयां ॥ २३

अथ घग्घर निसांणी लछण
दूहौ

लछण संजुत आठ तुक, जोड़ त्रिभंगी छंद ।
अंत जगण बत्तीस मत, घग्घर अहे प्रबंध ॥ २४

अरथ

त्रिभंगी छंदरौ लछण सोई घग्घर निसांणीरौ लछण छै । त्रिभंगी छंदरी आठ तुक सोई घग्घर निसांणी । तुक अक प्रत मात्रा बत्तीस । च्यार विसांम । पैलौ विसांम दस पर होवै । दूजौ विसांम मात्रा आठ पर होवै । तीजौ विसांम मात्रा आठ पर होवै । चौथौ विसांम मात्रा छै पर होवै । अंत जगण होवै । सोई त्रिभंगी छंद, सोई घग्घर निसांणी । त्रिभंगीकी तुकांत और अखिर ऊपर मिलै । घग्घर निसांणीका तुकांत अक अखिर ऊपर मिलै सौ भेद छै ।

२३. सिफत—विशेषता, गुण । सायरां—कवियों । आफताब—सूर्य । दुनियांणी—संसारका । दीद—देखादेखी, दर्शन । नगाहए (निगाह)—दृष्टि, नजर, कृपा, मेहरबानी । जिन्हां—(जिना) परस्त्रीगमन । जुलमांणी—जुल्म, अत्याचार, हक्क, कर्तव्य । सराहियां—सराहना कीजिए । बम्भीछण—विभीषण । बगसांणी—प्रदान कर दी । दे दी । पनाहियां—शरणमें आने वाले, पनाह लेने वाले । खलक (खल्क)—मानव जाति, सब मनुष्य । खालकां—ईश्वर । जपै—प्रार्थना करते हैं । सुकर (शुक्र)—कृतज्ञता । परवर—पालन करने वाला । पालक, ईश्वर । सांणी—जोड़का, समान, दूसरा । सीतासांइयां—श्रीरामचंद्र भगवान ।

२४. लछण—लक्षण । संजुत—संयुक्त । मत—मात्रा । अहे—यह । सोई—वही ।

अथ मात्रा उपछंद घग्घर निसांणी उदाहरण
निसांणी

पोह क्रत कविराजं हरख उद्धाजं सुजस समाजं दध पाजं ।
रिखबर मुनिराजं सिवसिध राजं स्तुति दुजराजं नित साजं ॥
मुख सहस समाजं जपि अहिराजं रटत सकाजं सुर राजं ।
मुख जोतिस काजं कवि ग्रहराजं जान सुभाजं खगराजं ॥
कज संख गदाजं चक्र उद्धाजं आयुध साजं भुज भ्राजं ।
मह गौ दुजमानं रिखि नर राजं सुचित दराजं दत साजं ।
रघुकुळ सिरताजं जन रखि लाजं जय महाराजं रघुराजं ॥२५

अथ दुतीय घग्घर निसांणी लछण

दहौ

दस अठ मत विसरांम दौ, चवद तियौ विसरांम ।
अंत मगण जिणानूं घग्घर, कौ कवि कहै सकांम ॥ २६

अथ दुतीय घग्घर निसांणी उदाहरण

निसांणी

हिरणायख हांणे संख सभांणे हयग्रीवा खळ हंता है ।
हरणाकुस हत्ते महणसु मथ्थे छितले बळि छळंता है ॥
यमराज उधारे रांमण मारे ते हण कंस अमंता है ।
कह बुद्ध किलंकी ईस असंकी कळ पूरण सीकंता है ॥ २७

२५. दध-समुद्र । पाजं-पुल, सेतु । अहिराजं-शेषनाग । सुरराजं-इन्द्र । जोतिस-ज्योति, प्रकाश । ग्रहराजं-सूर्य । जान (यान)-वाहन । खगराजं-गरुड । कज-कमल । आयुध-शस्त्र । भ्राजं-शोभा देता है । जन-भक्त ।
२६. चवद-चौदह । तियौ-तीसरा । विसरांम-विश्राम ।
२७. हिरणायख-हिरण्यक्ष नामक राक्षस । हांणे-मारा । संख-एक असुरका नाम । सभांणे-संहार किया । हयग्रीवा-एक राक्षसका नाम । हंता है-मारने वाला है । हरणाकुस-हिरण्यकशिपु । हत्ते-संहार किया । महणसु-समुद्र । मथ्थे-मंथन किया । छित-पृथ्वी । सीकंता-श्रीकंत, विष्णु, श्रीरामचंद्र भगवान ।

अथ पैड़ी निसांणी लछण

दूहौ

ठार सोळ सोळह चवद, तुक प्रत मत चवसाठ ।

नीसांणी मगगांत निज, पैड़ी यण विध पाठ ॥ २८

अरथ

पैड़ी निसांणीरै तुक अेक प्रत मात्रा चौसठ होय । तुकांत गुरु होय तथा मगण होय । तुक अेकमें विसरांम च्यार होय । पै'लौ विसरांम मात्रा अठारै पर होय । दूजौ विसरांम मात्रा सोळै पर होय । तीजौ विसरांम मात्रा सोळै पर होय । चौथौ विसरांम मात्रा चवदै पर होय । ई प्रकार च्यार विसरांम होय । तुक अेक प्रत मात्रा चौसठ होय, सौ पैड़ी नांम निसांणी कहीजै ।

अथ पैड़ी निसांणी उदाहरण

निसांणी

भारा आक्रांत हुवंदी भूमि, वरतंदी सुरवार विक्खम्मी ।
 अमरूं कथ अहमांण अखंम्मी, थंदे उथ्यल थानूंदा ॥
 आदम अरु बंभदेव मिळियंदे, आए सब दरियाखीरंदे ।
 काहल दस्तबंध कुवरंदे, गिरीअरि गुजरांनूंदा ॥
 अरजी सुण कर दरियाफत अल्ला, बरदे महरबांन के बुल्ला ।
 हूं दे तुम कज जंगूं हमल्ला, यळ अवतार असांनूंदा ॥
 संभूमन नूप दसरथ्य समथ्यी, कोसळ्या सत रूपा कथ्यी ।
 जाहर पूत च्यार जग जथ्यी, जांमण सेर जवांनूंदा ॥

२८. ठार-अठारह । सोळ-सोलह । चवद-चौदह । चवसाठ-चौसठ । यण-इस । विसरांम-विश्राम ।

२९. भारा-भार, वजन । आक्रांत-घिरा हुआ, आवृत । हुवंदी-होती । भूमि (भूमि)-पृथ्वी । वरतंदी-हो रही हो । सुरवार-देवताओं का समय । विक्खम्मी-विषम । अमरूं-देवता । कथ-कथा । अहमांण-ब्रह्मा । अखंम्मी-कही । उथ्यल-उलटा । थानूंदा-स्थान । आदम-ईश्वर, शिव । बंभदेव-ब्रह्मा । मिळियंदे-मिले । दरिया-खीरंदे-क्षीर-सागर पर । काहल-व्याकुल । दस्तबंध-कर-बद्ध । गिरीअरि (गिरिअरि)-इन्द्र । अल्ला-ईश्वर । हूं दे-मैं । कज-लिये । यळ-भूमि । असांनूंदा-मेरा, हमारा । संभूमन-स्वायंभू मनु ।

कौसिकदे जिग परबरसी कित्ता, पै रज करी सिला परवित्ता ।
 भंजे चाप अमाप अभित्ता, सीता ब्याह सुमानूदा ॥
 ते तेज हरा दुजरांम अताई, पितदे हुकम रिखी ब्रत पाई ।
 मारे ब्याध कबंध अमाई, वाटीपंच वमानूदा ॥
 रांमण तद हरी जानुकी रांगी, भीली बेर भखानूदा ॥
 मिळ कपि हगुमंत सुकंठी म्यंता, चौपट मारे बाळ अचंता ।
 दानं भभीखण लंक दीयंता, बध पाज जळवानूदा ॥
 ।
 बंबी जद घोर जंगदा बग्गा, लड़ण मेघनाद रिण लग्गा ।
 भिड़ तिण सेस भुजुं बळ भग्गा, मिटा सोच मघबानूदा ॥
 जोधा रिण कुंभ दसानन जुट्टे, कोपे रांम बिहूं सिर कट्टे ।
 आंण सिया दुख देव अहुट्टे, जंपै क्रीत जिहांनूदा ॥ २६

अथ मछटथळ तथा सोहणी नांम निसांणी लछण

दहौ

तेर प्रथम सोळह दुती, मभ्म तुक बे बिसरांम ।
 गुणति मत अंते बे गुरु, निमंधमछटथळ नांम ॥ ३०

अरथ

मछटथळ नांम निसांणीरै तुक प्रत मात्रा गुणतीस होय । तुकरै अंत दोय गुरु अखिर होय । तुक अक प्रत मात्रा गुणतीस होय, जींरा दोय विसरांम होय ।

२६. कौसिकदे-विश्वामित्र । जिग-यज्ञ । परबरसी (परवरिश)--रक्षा, पालन-पोषण । चाप-धनुष । अभित्ता-निर्भय, निशंक । दुजरांम-परशुराम । पितदे-पिताका । वाटीपंच-पंचवटी । भीली-भिल्लनी । भखानूदा-खाये, भक्षण किये । सुकंठी-सुग्रीव । म्यंता-मित्र । चौपट-खुला मैदान । बाळ-बालि वानर । पाज-पुल । जळवानूदा-समुद्रकी । बंबी-नगाड़ा । जद-जब । जंगदा-युद्धका । बग्गा-बजा । भिड़-योद्धा । सेस-लक्ष्मण । मघबानूदा-इन्द्रका । जुट्टे-भिड़े । बिहूं-दोनों । कट्टे-काट डाले । अहुट्टे-नाश हुए । जंपै-वर्णन करता है । जिहांनूदा-संसारके ।

३०. तेर-तेरह । दुती-दूसरी । बे-दो । गुणति-उततीस । मत-मात्रा । निमंध-रच, बना । गुणतीस-उततीस ।

पै'ली विसरांम तौ मात्रा तेरै ऊपर होय । दूजौ विसरांम मात्रा सोळै ऊपर होय, सौ निसांणी मछटथळ नांमा कहीजै । इणरौ दूजौ नांम सोहणी पिण छै ।

अथ मछटथळ तथा सोहणी निसांणी उदाहरण
निसांणी

तज मक्कर फक्कर तसू, उर सुध करखे रात अपंदे ।
वस करदे इंद्री अवस, तन मभी तप सील तपंदे ॥
आप रहंदे अघ अळग, पर छिद्रूं निसदीह ढपंदे ।
सेव सभंदे सांइयां, पै करमूं कबहू न लपंदे ॥
आदम लखूं दरमियांन, छित विरले नर नांहि छिपंदे ।
सत ग्रह रदे तजदे असत, धर कदमूं सुभ पंथ धपंदे ॥
नांम जिन्हूदा अमर नित, खित जाये जे जीव खपंदे ।
जिन्हंां जीतब जीतिया, जे रघुबर नित जीह जपंदे ॥ ३१

अथ मात्रा असम चरण कड़खा छंद लछण

दूहौ

धुर तुक मत चाळीस धर, तुक अन मत सैंतीस ।
अंत गुरु तुक प्रत अखिर, कड़खौ छंद कहीस ॥ ३२

अरथ

पै'ली तुकरी मात्रा चाळीस होय । पछली तीन ही तुकां तथा सवाय करै तौ पिण तुक प्रत मात्रा सैंतीस होय । तुकंत गुरु अखिर तथा करणगण होय । जीं

३१. मक्कर-गर्व, अभिमान । फक्कर (फक्र)-दीनता, गरीबी, आवश्यकतासे अधिक किसी पदार्थकी कामना न करना । मभी-मध्य । तप-तपस्या । तपंदे-तपस्या कर । अघ-पाप । अळग-दूर । पर-दूसरोके । छिद्रूं-छिद्र । निसदीह-रात दिन । ढपंदे-ढकते हैं । सेव-सेवा । सांइयां-ईश्वर । आदम-ईश्वर । लखूं-देख, देखता हूं । दरमियांन-मध्य । छित-पृथ्वी । विरले-कोई । छिपंदे-छिपते हैं । रदे-हृदय । असत-असत्य । जिन्हूदा-जिनका । खित-पृथ्वी । जाये-जन्मे । जे-जो, वे । खपंदे-नाश होते हैं । जिन्हंां-जिन्होंने । जीतब-जीवन । जीह-जीभ । जपंदे-जपते हैं ।

३२. अन-अन्य । मत-मात्रा । कहीस-कहूंगा । पछली-बादकी, पश्चातकी । सवाय-विशेष । करणगण-दो दीर्घ मात्रा का नाम SS ।

छंदरौ नांम कड़खौ छंद कहीजै । निसांणो छंदरै उतरारधमें कड़खौ छंद ढाढी बोहत कहै छै ।

अथ कड़खौ छंद उदाहरण

छंद

रसणा रांम रट रांम रट रांम रट ।
 रांम रट रांम रट रांम रट रांम रट ॥
 नेह आखेह आरेह सुख गेह निज ।
 भूप आनूप पतीसीय भांम ॥
 पांण धनु बांण आपांण पंचाण पह ।
 ठाह गुण गाह जग ठांम ठांम ॥
 सुकवि 'किसनेस' महेस भुजगेस सुज ।
 जाप जस जेस प्रति जांम जांम ॥ ३३

अथ कळसरौ छप्पै कवित्त

छप्पै

थाघै कुण दध अथघ कमण प्रभणौ गिण रज कण ।
 बूदां जळ वरसात गिणै केहौ तारक गण ॥
 पुणै कमण तर पत्र भ्रहम माया कुण भक्खै ।
 मह उत्तर पथ माप आप लहरां कुण अक्खै ॥
 कुण सकै जोग निरणौ करै रे गोरख सिव राजरौ ।
 किव 'किसन' समथ कुण जस कहण रांमचंद्र महाराजरौ ॥ ३४

३३. रसणा—जीभ । सीय—सीता । भांम—स्त्री । पांण—हाथ । आपांण—शक्ति । पंचांण—सिंह । ठाह—स्थान, ज्ञान । ठांम—स्थान । माहेस—शिव । भुजगेस—शेषनाग । जेस—जिसका । जांम जांम—याम याम ।

३४. थाघै—सीमा या हृदकी जांच करे । कुण—कौन । दध—समुद्र । अथघ—अथाह, असीम । कमण—कौन । प्रमण—कहे । रज—धूलि । केहौ—कौन । पुणै—कहै । तर—वृक्ष । पत्र—पान । ब्रह्म—ब्रह्मा । भक्खै—कहे । मह—भूमि, पृथ्वी । आप—पानी । अक्खै—कहे । समथ—समर्थ ।

अथ कविवंस वरणण छप्पै कवित्त
छप्पै

‘दुरसा’ घर ‘किसनेस’ ‘किसन’ घर सुकवि ‘महेसुर’ ।
सुत ‘महेस’ ‘खूमांग’ ‘खांन साहिब’ सुत जिण घर ॥
‘साहिब’ घर ‘पनसाह’ ‘पना’ सुत ‘दुलह’ सुकव पुण ।
‘दुल्ह’ घरे खट पुत्र ‘दांन’ ‘जस’ ‘किसन’ ‘बुधौ’ भण ॥
‘सारूप’ ‘चमन’ मुरधर उतन, प्रगट नगर पांचेटियौ ।
चारण जाती आढा विगत ‘किसन’ सुकव पिंगळ कियौ ॥ ३५
उदियापुर आथांग रांग भीभाजळ राजत ।
कवरां-मुकट ‘जवांन’ नीत मग जग नीवाजत ॥
अठ्ठारै सै समत वरस अिसियौ माह सुद ।
बुद्धवार तिथ चौथ हुत्रौ प्रारंभ ग्रंथ हद ॥
अठ्ठारै अनै अकियासिये, सुद आसोज सराहियौ ।
सनि बिजैदसमी रघुवर सुज ‘किसन’ सुकवि सुभक्त कियौ ॥ ३६

दूहा

रघुवर सुजस प्रकासरौ, अहनिस करै अभ्यास ।
सकौ सुकवि वाजै सही, रांम कपा सर रास ॥ ३७
प्रगट छंद अनुस्टपां, संख्या गिणियां सार ।
सुज रघुवर प्रकास जस, है गुण तीन हजार ॥ ३८
जिणरौ गुण भण जेणानूं, न गिरौ गुर निरधार ।
पड़ रौरव ले प्रगट, अवस स्वांन अवतार ॥ ३९

इति स्त्रीरघुवरजसप्रकास पिंगळ ग्रंथे आढा किसना
विरचिते कडखौ अेक अेकादस प्रकार निसांणी
निरूपण वरणण नांम पंचमौ प्रकरण
संपूरण । समाप्त ।

३५. उत्तन-वतन, जन्म भूमि ।

परिशिष्ट १

पद्यानुक्रमणिका

क्र.सं.	पंक्ति गाथा	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
१	अघ हर सुख कर अमळं	८०	२	१६८	सोभा
२	अजामेळ यक वारं	७८	२	१६०	कांती
३	असनं वसन जळ अहनिंस	८१	२	१७३	सिंधी
४	असमभ समभ अखीजे	८०	२	१६६	गाहेणी
५	अहमत तज भज ईसर	८०	२	१७०	चक्वनी
६	आळस न कर अजांग	७६	२	१६१	महामाया
७	कमळनयण कमळाकर	७६	२	१६२	कीरती
८	की कहणौ कौसल्या	७७	२	१५२	लज्जा
९	जगत जनक हरि जय जय	८१	२	१७४	हंसी
१०	जन लज रक्षण जरूरह	८१	२	१७१	सारसी
११	जिण दिन रघुबर जंपे	७६	२	१६४	मांणणी
१२	जीहा राघौ जंपे	७७	२	१५१	बुद्धी
१३	तौ सारीखौ तूही	७६	३	१४६	लछी
१४	निज कुळ कमळ दिनेसं	७६	२	१६५	रांमा
१५	नित जप जप जगनायक	८०	२	१६६	हरिणी
१६	पढ़ सीतावर प्रांणी	७८	२	१५७	धात्री
१७	भुजबळ खळ दळ भंजण	८१	२	१७२	कुररी
१८	रघुबर सौ प्रभु तज कर	८०	२	१६७	वसंत
१९	रट रट स्त्रीरघुरांम	७८	२	१५६	छाया
२०	रिखय मख कर रखवाळं	७६	२	१६३	सिद्धी
२१	रिख सिख गंगा रांमं	७८	२	१५८	चूरणा
२२	रं भौका स्त्रीरांमं	७६	२	१५०	रिद्धी
२३	वेदां भेदां वेखौ	७७	२	१५३	विद्या
२४	सज्भौ न राघव सेवं	७८	२	१५६	गौरी
२५	सुन्दर स्यांम सरीरं	७७	२	१५५	देवी
२६	है कांनै मौताहळ	७७	२	१५४	खम्या
गीत					
१	अडग तेज अणथघ सरद, ध्यांन स्त्रुति आसती	१७४	४	२४	सुद्ध सांणोर
२	अडग तेज अणथघ सरद, ध्यांन स्त्रुति आसती	१६४	४	६१	सुद्ध सांणोर

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
३	अवधेस लंका ऊपरें धर कुरख धंखा जुधधरें	२४६	४	१५६	त्रकुटबंध
४	अरख अंगराजी दुती भळळाट रवि दरसेण	२४४	४	१४७	अरख भाखड़ी
५	आलम हाथरौ रघुनाथ अचरिज, अवध भूप असंक	२०४	४	७६	सोरठियो
६	ओपतें तन तेल सिंदुरां आंगा	३२१	४	२६४	जयवंत सावभङ्गी
७	ओयण जे रांम स्त्रीया नित अरचें	२००	४	७०	वेलिया सांगौर
८	ओयण जे रांम सीया नित अरचें	१७३	४	२३	वेलियो सांगौर
९	अंगधार अरख ऊजळा	२७७	४	११६	अठलाळी सावभङ्गी
१०	कमर बांधियां तूण सारंग गहियां करां	२६६	४	२५८	अरध सावभङ्गी
११	कर कर आद में हिक नगण सुभंकर	१८८	४	५०	वसंतरमणी
१२	करां घाड़ लागे रघौराज दत कीजतां	२५८	४	१७४	अहरण (न) खेड़ी
१३	करी चूर कळ सुभावहंत सावळ कह	१६२	४	५८	वडौ सांगौर
१४	कवसळ सुता राजकवार कत जन काजरा	२८३	४	२३०	धमाळ
१५	कारकार खार बार धार सुरार संघारकार	३१८	४	२६२	घणकठ सुपंखरौ
१६	कीजै वारणौ छिन्न कांम कौटिक, दीन दुख दाघौ	२३६	४	१२६	कंवार
१७	कंठभ मधु कुंभ कबंध कचरिया	२०३	४	७४	पूणियां तथा जांगडौ सांगौर
१८	कौसिक रिख जग काजरें	२८८	४	२३६	यकखरौ
१९	गह गंजै रे गह गंजै	२४४	४	१०८	ब्रध चितविलास
२०	खगदत ब्रद खटांजी राखण रजवटां	२४२	४	१४२	भाखड़ी
२१	घणनांमी जो घणनांमी	२२६	४	११०	लघुचितविलास
२२	चितकरणी अखा विसी नह चाहै	३०१	४	२६२	सेलार
२३	जग जनक धनक हर हरण करण जय	२५५	४	१६६	हेकल वयण
२४	जगनाथ अंतरतणौ जांमी	२६६	४	१६०	उवंग सावभङ्गी
२५	जम लग कठें भैं सीस जियां	१७८	४	३४	घड़उथरल
२६	जम लग कठें भैं सीस जियां	२२२	४	१०३	घड़उथरल
२७	जानकी नायक जगत जाहर	२५२	४	१६४	त्रकुटबंध
२८	जांभी अघभांन सुरसरी जेथी	२६३	४	२४८	चौटियो
२९	जिण मुख जोवतां दुख प्राचत जावै	२२०	४	६६	दुमेळ सावभङ्गी
३०	जै नरेस राघवेस आसुरेस जुधां जेस	२५६	४	१७७	विडकंठ तथा वीरकंठ
३१	तनै कहूं समभाय मत मंद जग फंद तज	२१६	४	६४	गोख सावभङ्गी
३२	तारें दासां त्रिकमाह, भय वारें जम भूप	३०४	४	२७६	मनमोह
३३	तीकम पाळगर जन देवतरौ सौ	१६१	४	५४	जयवंत सावभङ्गी
३४	थिर बूध थटो कत हीण कटौ	२८०	४	२२४	सवैयो
३५	दखे "किसन्न" दासरे तवूं विरुद्ध तास	२६१	४	१७६	अट्टौ

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
३६	दड़ी पडंतां ब्रहा में चढ़े भांकियो कवंब डाल	२०६	४	१४८	पाड़गती सुपंखरी
३७	दत्त किरमर जोड़ नकौ विरदायक	२६५		२५३	त्रिमेल पालवणी तथा भडलु पत सावभडौ
३८	दसरथ नूप नंदरा हर दुख दाळद	३१०	४	२७३	पंखाळौ
३९	दसरथरा नंद मुकतरा दाता	२८९	४	२४१	अमेळ सांगोर
४०	दाखां आठरै खट भाख चवदह	२२८	४	११४	अरटियो
४१	दीनां पाळगर धन सुतन दसरथ	२१७	४	९६	चितईलोळ
४२	धन राघव हाथ अभाग धुरंधर	२७६	४	२१४	अरट सांगोर
४३	धाड़ा राघव धुर धमळ अचनाड़ा अणबीह	२३०	४	११९	भमाळ
४४	धेधींगर कदम आवळा धरतौ	१८९	४	५२	मुगाळ
४५	नर नह ले हरिनाम जड़िया जंजोर कोड़ अघ जीहा	३१६	४	२८८	गहांणी
४६	नर नाग सुरा सुर जोड़ नथी	२८७	४	२३७	उमंग
४७	न रूप न रेख न रंग न राग	२१०	४	८६	बंकगीत
४८	नरेस राम नूमळां, उरां सभाव ऊजळां	२६३	४	१८६	भांग
४९	निज आठ जोग अभ्यास अहनिस	२३४	४	१२७	हिरणभूप
५०	निज संतां तारै घणनांमी	२२१	४	१०१	अडियल
५१	निरधार निवाजण भै अघ भांजण	२१५	४	९२	लैहचाळ
५२	पण राखण दास गदापांणी	२९४	४	२५१	मंदार
५३	परहर अवर धंध अपार	३१३	४	२८०	अरधभाख
५४	पहपत रघुपती दत्त भौक पांणां	२७९	४	२२२	काछौ
५५	पेख वणै जिण बाह परधर	२७४	४	१५३	ढोलचली
५६	पंडां नीतरा चलाक धू छ-च्यार भंज पलीतरा	२५४	४	१६६	सुपंखरी
५७	पंचाळी बेर बघायौ पल्लव	२०२	४	७२	सोहणी
५८	प्रांणी सौ भूट कपट चित परहर	२८६	४	२३५	सतखणी
५९	बूडंतौ सरवर फील उबारै	१९९	४	६७	मिख बेलियो
६०	बंद पाय राघवेस, जोध मेघनाद जेस	२६७	४	१९२	अरध गोखौ सावभडौ
६१	भड़ असुर आहव भंजिया	२३७	४	१३३	दोड़ा
६२	भज रे मन राम सियावर भूपत	३०२	४	२६५	त्राटकौ
६३	भूपाळां भांमी नेकनांमी	२६५	४	१८८	डुमेळ
६४	मह ईजत आव अमंपै रे	२२९	४	११६	सेलार
६५	महाराज आजानभुज राम रघुवंसमण	२१३	४	९०	चौटियाळ

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
६६	महाराज औधेस आधातर संतां	२५६	४	१७१	भुजंगी
६७	मही राखण गाथरा आखियातरा गातरा मेर	३२०	४	२६३	
६८	मात्रा चवदे तुक हेकण मांहे	२८८	४	२३८	सरलोकी
६९	मुखहंता भाख 'किसन' मह माहण	२११	४	८८	त्रबंकडौ
७०	राघव गह पला कीर कह पै रज	१७७	४	३०	घोड़ादमौ
७१	राघव गह पला कीर कह पै रज	२२७	४	११२	"
७२	रांम असरण सरण राजे	२०८	४	८४	त्रिवङ्ग तथा हेली
७३	रांम नांम रसा रे जाप संभ जसा रे	२७५	४	२१२	अहिबंध
७४	रिव कुळ रूपरा रे, समथ सरूपरा प्रगट अनूपरा रे	३२३	४	२६६	रूपग गजगत
७५	रे अधम नर समर रघुवर	२६०	४	२४४	भंवरगुंजार
७६	रेगायर मथण मथण रेगा यर, भर धर टाळण समर भर	३००	४	२६०	भङ्गमुकट
७७	रे राखे ऊजळ भाव रदा	२८२	४	२२८	त्रबंक
७८	लछण कसीसे भुजां धानंख दध लाजरा	२६८	४	२५७	वडौ सावभङ्गौ
७९	वडा भाग ज्यांरी विसू लछवर चरणां लाग	३०७	४	२६६	ललित मुकट
८०	विभाङ्ग पंचदूणमाथ आथ देण वेसरी	२६१	४	१८१	दूणी अट्टौ सावभङ्गौ
८१	वंसी ऐराकरां छ भाख पैरा- करां खड्गवाहां	१७२	४	२२	सुपंखरी
८२	सभ भुजां निज धानंख सरा, मभ अडे भूहां मौसरा	२८५	४	२=२	रसावळी
८३	सतरा हरचंद सुमतरा सागर, चितरा विलंद सुदतरा चाव	२३६	४	१३६	हंसावळी
८४	सरण वखांणे जगत चित वखांणे जेम सिध	१७६	४	२८	थांणबंध वेलियो
८५	सरण वखांणे जगत चित वखांणे जेम सिध	१६६	४	६३	प्रहास सांणोर
८६	साखी रे भांण नसापत सारै, कीध महाजुध कीत सकांम	३१४	४	२८४	जाळीबंध वेलियो
८७	साभी के बखत सांम, बेलसंत बारियांम	२४५	४	१४६	गोखा
८८	साभी के बखत सांम, बेल संत बारियांम	२४६	४	१५१	गोखा

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
८६	सारंग हण आया अश्वधेसर, सेसहंता पुछे राजेस्वर	२६७	४	२५५	त्रिपंखी
९०	सांमाथ तूं सुरनाथ तूं	२६८	४	१६८	धमळ
९१	सिया बाहर समर दसाणण साभा	२१६	४	६८	पालवणी
९२	सिध देवां इंद्र सिध सिधराजां	१७५	४	२७	सांगौर
९३	सीता सुंदरी अरथंग ससोभत सेवग मारुत सारखा	२२३	४	१०५	सीहचलौ
९४	सीवर सारणीजी, केतां निबळ संतां काम	२४४	४	१४५	दुतीय भाखड़ी
९५	सुख दियण दुख गमण स्वांमो	२३२	४	१२३	मुडंल अठताळौ
९६	सुज बीजे नर पकां मनह सीधौ	२८१	४	२२६	सालूर
९७	सुज रूप भूप अनूप स्यांमळ, जेम बरसण घटा छिब जळ	२४०	४	१४०	रसखरारी
९८	सुतण दासरथ रूप लसवांन कौटक समर	३०६	४	२७१	मुकताग्रह
९९	सुभ देह नीरद सुंदर, साधार सेवग खीवरं	२६२	४	२४६	भंमरगुंजार
१००	सुंदर तन स्यांम स्यांम वारद सम, कौटक भा रद काम सकांम	२७३	४	२०६	दीपक
१०१	सुंदर सोभत घणस्यांम	३१२	४	२७८	भाख गीत
१०२	सीधर सीरंग सियावर सीपत करणाकर कारण करण	२०५	४	७८	छोटो सांगौर

चौपई

१	आठ गुरु बारह लघू होय	१५५	३	१५६
२	आद लघु तळ गुरु धरियेएम	२२	१	७३
३	अंक तीसरौ पूरण हंत	१३	१	४६
४	अंत गुरु हेठे लघु आंणी	२२	१	७१
५	अंत निकट लघु सिर गुरु धरौ	१७	१	५८
६	अंत लघु तळ गुरु धरिएहौ	२३	१	७५
७	अंत लघु सिर गुरु परठीजे	२२	१	७२
८	उलट क्रम दखिणसूं अंक	२५	१	७८,७९
९	कळ दस धुर फिर आठ सकांम	२१४	४	६१
१०	क्रम विपरीत अंक लघु सीस	२१	१	६८
११	जाण उभय तुक भंवर गुंजार	२५२	४	१६० से १६३
१२	ते रै कौड़ बीयाळी लाख	१६५	३	१८६
१३	थल विपरीत नस्ट कळ कीजे	१६	१	६३
१४	थिर गुरु अंत सीस लघु थाप	२३	१	७६,७७

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
१५	धुर गुरु सीस प्रथम लघु धारौ	२३	१	७४	
१६	धुर तुक कळ तेवीसह धार	१६२	४	५५ से ५७	
१७	धुर लघु के ऊरध गुरु धरौ	२२	१	७०	
१८	पूरण अंक सू तीजौ अंक	१३	१	४७	
१९	पूरब मत्त पर मत्त मिळाय	२१	१	६६	
२०	बीयौ रूप लिख कहै बताय	१३	१	५०	
२१	भाग कळप दखिण कर ओर	२६	१	८५	
२२	भेद सीस दखिण ब्रत अंक	२१	१	६७	
२३	रूप सीस दखिण ब्रत अंक	२६	१	८४	
२४	वरण संख बे दुगणी वेस	१३	१	४८	
२५	विध यण नस्ट संख्य विपरीत	२६	१	८३	
२६	सगण जगण सगणह बे पच्छ	१३६	३	१०४	
२७	सात भगण गुरु लघु जिण अंत	१५७	३	१६५	
२८	सुधा क्रम सू कळपौ भाग	२५	१	८२	
२९	सोलह दस मत यक पद साज	३३३	५	२०	

छप्पै

१	अजय विजय वळकरण	८६	२	२०४	
२	आद सुन्य गुरु पंत, अंक अन गुरु लघु आरख	३८	१	१११	
३	उकतसु सनमुख आदि निभे नह जिक्कौ अंध	१७६	४	३५	
४	उक्ता अस्युक्ताह अखत, मध्या वखांगत	११५	३	४	
५	उदियापुर आथांग रांग भीमाजळ राजत	३४०	५	३६	
६	एक रमा अहनिता, दोय रविचंद्र त्रिगुण दख	१०२	२	२३७	नीसरणीबंध
७	अंकरीत उदस्ति देहु, पूरण अंक बांमह	३०	१	६७	
८	कमळ उदध कळवरछ, भांग मघवांग मेर ससि	१०६	२	२६१	
९	कर सम बे बे कोठ अंत यक अंक भरीजै	२८	१	६५	
१०	कह सेवा की कहै ? नाम परजंक कवण भण	६६	२	१२६	छत्रबंध
११	कहियौ मै के कहूँ किसूँ, अंधौ त कहियौ	१७६	४	३६	
१२	किव पूछै जौ कोय, ग्यांन खट भांत एक थळ	३८	१	१०६	
१३	कौसळ भा सुख करण, नेत-बंध दसरथ नंदण	६८	२	२२७	
१४	चोप अरच हरिचरण, चोप फिररे परदछण	१०३	२	२४१	चौपाई छप्पै
१५	जपै रसण रघुबर जिक्कै अघ त्यां कपै अभांग	१०४	२	२४५	कुंडळिया
१६	जस कज करै भळूस बाज गजराज वडाळा	१८४	४	४३	
१७	जिण भजियौ जगदीस, जिक्कौ जमहूंत न भजियौ	६६	२	२२३	वळता संख

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
१८	जिग राघव जापियां थरू घर नवनिध थावत	१०१	२	२३५	ब्रधनाळीक
१९	जं जं भूपां भूप सदा सतां साधारै	८६	२	२०३	अजय
२०	ट ठ ड ढ ण गण अरेह, मात्रा गण पंच प्रमाणै	७	१	२५	
२१	तरण सरस छब तरण, सरण असरण हरखण	१०७	२	२५३	हेकल्लवयण
	सक				
२२	तिण मारी ताडुका, जिकण रिख मख रखवाळे	१००	२	२३३	लघुनाळीक
२३	थाघै कुण दध अथघ कमण प्रभणै गिण रज	३३६	५	३४	
	कण				
२४	'दुरसा' घर किसनेस' किसन घर सुकवि	३४०	५	३५	
	महेसुर				
२५	नयण कंज सम निपट सुभग आंणण हिम कर सम	६५	२	२१६	समबळ विधान
२६	" " " " " " " " " " " " " " " "	१७४	४	२५	" " "
२७	नारायण नरकार, नाथ नरहर जग नायक	१०६	२	२५६	अहर अळग
२८	नारंगी संसार नीम अंबर कर अंबह	१०५	२	२४६	हीराबेधी
२९	पूर अपूरिय आस, तौ पिण उमरथी पूरिय	६७	२	२२५	सांकळ
३०	पंकत खट करि प्रथम, संख्य मत्ता कोठा सम	३८	१	११०	
३१	पंखी मुनि मन पंख, तीर भव सिंधु तरायक	८८	२	२०१	
३२	प्रथम परठ खट पंत कोठ वरणं समांन कर	३६	१	११२	
३३	प्रथम अहंम मभ बैद, छंड मारग दरसायौ	१	१	२	
३४	भव ब्रहमा जिण भजै, भजै तिण नाम पापभर	१०३	२	२४३	मुक्ताग्रह
३५	अमर आमरौ सरभ सैन	६३	२	८३	
३६	मात्रा नष्ट विधानं, कहत कविराज प्रमाणहुं	१५	१	५५	
३७	भिन्न भिन्न रिध सिध, मित्र दासह जय पावत	४	१	११	
३८	मेर मकर षड सिद्ध	६०	२	२५०	
३९	यूं जे तैं न कियौ करसु यूं जण जण आगळ	१०६	२	२५१	करपल्लव
४०	रट रट रे नर ईस, नाम औणै जिण सीसं	१०८	२	२५७	ताळूरव्यंभ
४१	लच्छी रिद्धी बुद्धी, लज्जा विद्या खंम्या	७६	२	१४७	
४२	लाभ नहीं अहलोक नहीं परलोक निरभय	१०२	२	२३६	नाट
४३	वळता जाता संख कमळबंधह समवळ कह	६३	२	२१०	
४४	विस्णु नाम कुळ विस्णु विस्णु सुत मित्र	१८०	४	३७	
	अपस वद				
४५	सगर सुतण जिग करत अगत हकनाहक दोनी	६६	२	२२१	जातासंख
४६	सनमुख पहली सुद्ध हुई गरभित सनमुख दख	१६८	४	६	
४७	सुध बडौ सांणोर, समभ दूसरौ प्रहासह	१८५	४	४५	
४८	सूरजपणौ सतेज, खवण अन्नत हिमकर सम	१०५	२	२४७	चौटीबंध

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
४९	सूर प्रभवतौ तेज, तेज नहं इम्रत स्त्रायक	१११	२	२६४	नाटसळा
५०	सेस इंदु अत्र दीप जाण कोकिल अग पति गज	११०	२	२६२	विधांतीक
५१	" " " " " " " " " "	१७४	४	२६	
५२	स्त्रीलंबोदर परम संत बुद्धवंत परम सिद्धिवर	१	१	१	
५३	स्वाद मीठा कह किसौ ? किसूं मूरख नूं कहजें	१००	२	३११	मभ अखिरा
५४	हल हल्लिय गिर आठ, सपत हल्लिय जळ सायर	१०८	२	५५	हल्लव

छंद

१	अकृत करन कौन लावत है बार भूठी	१६२	३	१८०	मनहर
२	अख मत्त सोळ यक जगण अंत	४७	२	२५	पाउरी
३	अरेस जेतार जुधां अथाहं	१३५	३	८८	उपेंद्र वज्रा
४	अवधपति अनम सुज, तेज रवि कौट सम	६०	२	७०	माळा
५	अहनर मुर कह कवण श्रोड़ जें दतखग जोड़	३२७	५	७	निसांगी
६	आ ई उ ए य व यता मित वरण मुणीजें	१८३	४	४०	"
७	आच आब जेम आय	१२६	३	५०	मल्लिका
८	आद अखिर सौ अंत में खुल अधिक सखीजें	१८३	४	४१	निसांगी
९	आद अंत लघु संनिध तळ गुरु आंगजें	१७	१	५९	चंद्रायणी
१०	आद मत्त अगीयार, दुतीय पद तेर सात दख	५०	२	३५	काव्य
११	आपे लंकासी मौजां यू ही	१३०	३	६८	रूपमाळी
१२	आसन स्यध घटा तन स्यांम, पटंबर पीतसु	१५७	३	१६३	सुंदरी
१३	आस्वर्य रघुनाथ भूप-महदं त्वनांममुच्चारणम्	१५२	३	१४६	सारदूळ विक्रीडत
१४	ईद चंद्रमा अहेस	११९	३	२४	धानी
१५	एक रमा अहनिसा	१७७	४	३२	नीसरणी बंध
१६	श्रीयणमत चौबीस होय जिएण रोळा आखत	५०	२	३३	रोळा
१७	अंत भगण ईकत्तीस मत्तपद छे स सवैयौ छाजत	५२	२	४०	सवैड्यौ
१८	अंत रेख तिएण आद हेठ गुरु अख्यजें	१७	१	६०	चंद्रायणी
१९	कटि तूण चाप कराग, खळ भंज रांवरण खाग	१३०	३	६७	तोमर
२०	कपटी कलकी कूर कातर कुचाळ कोर	१६१	३	१७७	मनहर
२१	करतार भू अंधार केसव धार पांण सुधानक	१५४	३	१५३	गीतिका
२२	कर साभत रांम सुचाप सरं कळहें	१४४	३	१२१	भ्रमरावळी
२३	कळदह पंचजाण जैकरी	४५	२	१९	जैकरी
२४	कळधुर सोळ बार सौ ककुभा	७१	२	१२०	ककुभा
२५	कळ भांण पाय कहंत	४४	२	१५	उधदौर
२६	कळ सत कंत, जिएण जगगांत	४२	२	६	कंता
२७	कळह मभ गहत जळ रांम धनु निज सुकर	१५२	३	४८	धवल
२८	कायब दूहासू मिळें कुंडळियौ सुध कथ	१११	२	२६५	कुंडळियौ

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
२९	केकंधा लंका वहै, जस रघुनाथ सुजांण	११२	२	२६९	कुंडलियो दोहाळ
३०	केसव कमळ नैन संत सुख वेन संभू	१६४	३	१८५	घणाखरी
३१	कौडक तीरथ राज चिहं दिस धाय करे	१४६	३	१२८	पदनील
३२	कौड दैत भंज संज, पाण चाप सायकं	१४३	३	११८	जामर
३३	कोटिक तीरथ धाय करी	१५८	३	१६८	किरीट
३४	खर खळ खंडरा, महपत भंडरा	१२५	३	४४	सवासन
३५	खळ दळ समर खपावत किव जण गावत कीरती	५९	२	६४	गगनागा
३६	गढ कनक जिसा अंगज गाहै	१४२	३	११३	अजास
३७	गंगा के सुथान मख करत प्रकास भान	१६४	३	१८३	मनहर
३८	गावै राघौ सोभणी पात गाढ़ौ	१३३	३	८०	सालिनी
३९	गाहा मात्र सुताधनु गावै	८२	३	१७६ से १८९	बेअख्यरी
४०	गिरिस गिरा गौ गौरी	७३	२	९३०	महा
४१	गुरु अंत मत चवदह गिरौ	४५	२	१८	भंपताळ
४२	गुरु लघु अनियम सौळ मता गण	४७	२	१२६	बैअख्यरी
४३	गुरु लघु विण नियम तीस बिमत्ता	५५	२	५२	लीलावती
४४	गोपाल गोव्यंद खगस गांभी	१३४	३	८६	इंद्रवज्रा
४५	गे । गे । स्त्री । थी ।	११६	३	७	स्त्री छंद
४६	गोह सरीखां पांमर गाऊं, व्याध कबंधा ग्रीध बताऊं	१३१	३	७१	चंपकमाळा
४७	गौतम नार सुपाहन तें रज पाय लगे रघु- नायक तारी	१५७	३	१६४	मत्तगयंद
४८	गौ दौ । कामौ	११६	३	८	काम
४९	गौर स्माम सियराम गावै रे	१३६	३	९१	रथोद्धिता
५०	घणस्यांम सरूप अनूप घणौ रे	१४०	३	१०८	तारक
५१	चव आद खटकळ दुकळ गुरु यक पाय सत अठ तीसयं	५१	२	३८	हरिगीत
५२	चव कळ उरोज थळ च्यार बीज	५५	२	५४	वरवीर
५३	चव कळ जगांण, मधु भार जांण	४२	२	१०	मधुभार
५४	चव लघु सिव मत चरण	४३	२	१३	रसिक
५५	चाप करां नूप राम चढे मांभ रजी तद भांण मढे	१३१	३	७२	सरवती
५६	छ मत बांसमरि स्यांम	४१	२	५	बांस
५७	जग माथे राजत औठ जेतै हरि एही आनूपां जायं	१५३	३	१५१	संभू
५८	जनक सुता मन रंजण गंजण...	५९	२	६६	द्रुपदी

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
५९	जय जय राघव दैत जई	१३२	३	७८	समुखी
६०	जय राम संत सिहायकं, घण दैत आहव घायकं	१३०	३	७०	संजुतका
६१	जर नैन दियो जननी जठरा हरि धायके आय सिहाय कियो	१५८	३	१६६	डुमिळा
६२	जांरौ सौ राघौ जांरौ	१२५	३	४७	सिखा
६३	जानुकी पुकारे जातुधानकी बिनास कार्ज	१६१	३	१७७	मनहर
६४	जिएण पय सुरसरि अघहर सरित जनम है	१५३	३	१५६	धवळ
६५	जै जै औध नरेश संत सुखदं लीराम नारायणं	१५१	३	१४५	सारदूळविक्रीडत
६६	जै पय सिव मत जांण	४४	२	९४	आभीर
६७	जै रघौ राजं राज अमर नर अहं क्रीत जे जीह जापै	१५५	३	१५६	सगधारा
६८	जौ बंदै, गोबंदै तो देही नां रेही	११७	३	१४	ताळी
६९	तवौ राघौ राघौ करम अघ दाघौ तन तरा	१४८	३	१३४	सिखरणी
७०	तेरै मत्त गुरु लघु अंत	४४	२	१६	अनाम
७१	तौ पै धूली सिल तरणी, बारी सारैहि	१२६	३	६३	पायत
७२	त्रय खटकळ अंत रगण नाम छंद हीर है	४९	२	३२	हीर
७३	त्रेदुज गुर कळ चवद तठै	४५	२	१७	हाकळ
७४	दळ सभत खळ दाह य भ बाज अण थाह	५६	२	६८	उधवत
७५	दस अठ अठ छामं चव विसांम छंद सुनांम तिरभंगी	५३	२	४७	त्रिभंगी
६६	दस अठ चवदेस दंड कळेसं मत्त बत्तेसं जेण पयं	५४	२	५०	दंडकळ
७७	दसमाथ भंज समाथ भुज रघुनाथ दीनदयाळ	५१	२	३६	रामगीत
७८	दस माथ विहंडण आसुर खंडण, राघव भूप अरोडा	५२	२	४५	चतुरपदी
७९	दसरथ राज कंवर है सुभ कर धानख सर है	१३२	२	७५	अभूत गति
८०	दसवसु खट आठं इक पद पाठं सौ पदमावती छंद सही	५४	२	४६	पदमावती
८१	दस वसु खट ठांणी फिर वसु आंणी डुमिळा ठांणी करणंता	५४	२	५१	डूमिळा
८२	दस सिर खळ दाहं सुचित सुजन चाहं	१२७	३	५३	स्वंग तथा सुंग
८३	दसाननं विनासनं असेख थाप नासनं	११६	३	२५	निगल्लिका
८४	दिपै रघुनायक दीनदयाळ	१३८	३	६६	मोतीदांम
८५	दहा अघ पर पंच मत	७०	२	११७	चूळियाळा

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
८६	देव देव दीननाथ राज राज स्त्री दयाळ	१४७	३	१२६	चंचला
८७	देव राघव दीनपाळ दयाळ वंछित दायकं	१५०	३	१४१	चरचरी
८८	दौ लघु अंत पयं मत्त खोडस	४६	२	२४	अरिळ
८९	धन धन हरि चाप निखंगधरी	४६	२	२२	सिंहविलोकण
९०	धरण कर धनक है जगन सह जनक है	१२६	३	६४	रतिपद
९१	धर धनक जग जनक	१२०	३	३०	जमक
९२	धारण माण पाण सर धनखह राम बड़ा ब्रद्र धारै	१५५	३	१५८	नरिंद
९३	धारत कर सायक धनुख जे भोयण सिरताज	४८	२	२८	चूड़ामण
९४	धानंखधारी, पै नीतचारी	१२०	३	२८	हारी
९५	धानुखधर कर पंफज धारत	१४१	३	१११	पंकावळी
९६	धुर मत्त सोळ अवर चवदह धर	७१	२	११६	चौबेला
९७	नमौ नरेस राघवं दराज पाय दाघवं	१२६	३	५२	प्रमांणी
९८	नमौ रघुनाथ सधीर समाथ	११८	३	१६	अग्निगेंद्र
९९	नमौ राम सीतावरं औधनाथ समाथं महाबीर संसार सारं	१६०	३	१७३	महाभुजंगप्रयात
१००	नरं जनम जे दियो समर जानकीनाथ सौ	१४८	३	१३३	माळाधर
१०१	नरांनाथ सीतापती राम जै नांम	१४१	३	११०	कंद
१०२	न रूप रेख लेख भेख तेख तौ निरंजण	१४६	३	१२६	ब्रद्धिनाराज
१०३	नागेल भजै राघौ नत ही	१३२	३	१७४	सुखमां
१०४	नायक है जग राम नरेसर	१३६	३	१००	मोदक
१०५	नांम है रामकौ अरै आरामकी	१२१	३	३४	विजोहा
१०६	निज आखै किव 'किसन' निरूपण	७३	२	१३१	से १४६ बेअखरी
१०७	निमौ राम जेणं तरी अम्ह नारी	१३६	३	६४	भुजंगप्रयात
१०८	नौ मात जेरै, गृह अंतपे रे	४३	२	११	रसकळ
१०९	पद दस पंचह मत्त प्रमांण	४५	२	२०	चौपई
११०	पनरै तेरैह मत्त पय	७२	२	१२३	रस उल्लाला
१११	पंच मत्त गमक सत	४१	२	४	गमक
११२	पापोघ हरत अत जन चितवत	१६०	३	१७५	साळूर
११३	पाय जुवराज नंद अंध दुरजोधन सौ	१६३	३	१८२	मनहर
११४	बयकूट विलानस कौ तजि के बध कौन चहै जम पासन की	१५६	३	१७१	डुमिळा
११५	भगत विछळ नयन कमळ ...	११८	३	२१	कमळ
११६	भजन करणौ जीहा भूपां पति रघु भूप रौ	१४६	३	१३८	हरिणी
११७	भव तेरह मत्त औण, कोय उपदोहा भाखै	५०	२	३४	बथुवा

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
११८	भुज बंड लीजै भांमण अघियांवण अभीत	११२	२	२६७	कुंडळिया भड्डउलट
११९	भूप रघुवर सभक्त धनुसर	४२	२	८	सुगति
१२०	महण मथण राघौ वाग लंसास माळी	१४४	३	११९	सालिनी
१२१	महदीप छंद तेरहे दस मत पय जांगौ	४९	२	३१	महादीप
१२२	माथ पंच दूण जुद्ध मारणं	१३४	३	८३	सैनिका
१२३	माया परि हरि रे पकरि चरन गुरु	१६२	३	१७९	मनहर
१२४	माहाराजा दसरथके घर रामचंद्र जनम लिया	८५	२	१९३	दवावैत
१२५	मुख मंगळ नाम उचार सदा तनके अघ ओघन दाधव रे ।	१५९	३	१७०	दुमिळा
१२६	मुण पाय दह मात, दीपक सुख दात	४३	२	१२	दीपक
१२७	मुण महण तार माथै, सुज गिरवरां समाथै	१२९	३	६६	बिंब
१२८	मूत याकौ मूळ च्यार भूतते सथूळ कित्तू	१६३	३	१८१	मनहर
१२९	महा सुगण रूप है सुचित सार आचारमें	१४७	३	१३१	प्रथवी
१३०	यिक रघुनाथ उजाळौ सारौ रघुवंस जेण दुति सरसत	११३	२	२७१	कुंडळणी
१३१	रखण जन सरण रघुराज कौसळ कंवर	५८	२	६२	खंज
१३२	रघुनाथ भंज दुपंच माथ अभाग रे	१४४	२	१२२	कळहंस
१३३	रघुनाथ रटौ क्रत हीण कटौ	१२१	३	३३	तिलका
१३४	रघुराज सिहायक संत रहै	१३८	६	९७	तोटक
१३५	रघुवर भीली कर रे	१२८	३	६१	सारंगिका
१३६	रघुवर महाराज गाव नहचै यक पळ न लाव	६१	२	७२	पंचवदन
१३७	रज पाय परस जिण नार रिखी	५७	२	६०	मदनहरा
१३८	रट दासरथी कथ बेद कथी	११७	३	१७	रमण
१३९	रटौ जांम आठूं सदा हो जनां चूं पसूं राम राम	१५१	३	१४३	क्रीडा
१४०	रटौ रामचंद्र, कटौ पाव कंद	११७	३	१५	सवी
१४१	रमा उमा । पियं विधं	११६	३	१०	मही
१४२	रसणा राम रट राम रट राम रट	३३९	५	३३	कड़खौ
१४३	राघव जपतौ प्राणौ मूढ़ आळस मां करै	१२८	३	५८	अनुस्टप
१४४	राघव ठाकुर है सिर ज्यांरै	१३२	३	७७	दोधक
१४५	राघौजी जौ गावौ प्राभी लच्छी पवौ	१२१	३	३२	सेखा
१४६	राघौ राघौ जंपणरी डील म राखै	१४०	३	१०७	माया
१४७	राघौ राजा सीता रंणौ	१२६	३	४९	विद्युन्माळा
१४८	राघौ रूडौ सी सीता स्वामी राजै	१३४	३	८५	मालतिका
१४९	राजेंस खीराम जे नैण राजीव	१३८	२	९८	सारंग

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
१५०	रामचंद्र जिसा सिध रजपूत कोई वेळापुळ होवें छै	८७	२	१६५	वारता गद्य छंद
१५१	रामचंद्र भूप बंद...	११७	३	१३	सार
१५२	रामण भंगम सोभत जंग धनू सरहाथ सुधारण	१५६	३	१६२	मदिरा
१५३	राम भजीजे, भौड़ तजीजे	१२०	३	२६	हंस
१५४	राम नाम घ्राठ जांम गाव रे सुपात एह देह सार	१५४	३	१४५	गल्लिका
१५५	राम नाम गाव रे, पाय कंज धाव रे	१२४	३	४३	समानिका
१५६	राम नाम सर पाथर तारे	१३६	३	६२	स्वाभता
१५७	राम भजन विण ग्रहळ जनम रे	१४३	३	११६	चक्र
१५८	राम महराज, करण जन काज	४२	२	६	पगण
१५९	राम राजे रसा रूप रे	१२८	३	६०	महालक्ष्मी
१६०	राम बाळी रजा सीस ज्यां रे रहै	१३७	३	६५	लक्ष्मीधर
१६१	राम सरखा नरप कोय यळ ना रजे	१४५	३	१२५	निसपाळिका
१६२	राम सीता पती, और बी अकती	११७	३	१६	प्रियाछंद
१६३	रिख मख त्राता, दिन कुळ घाता	१२२	३	३५	चऊरस
१६४	रिखं साथ रामं गये काम धामं	१२२	३	३७	संखनारी
१६५	रिवकुळ मुकट अघट रघुवर है	१४५	३	१२३	रभस
१६६	रिव सुमित्र राज ही, सुकर धनु साज ही	१२७	३	५५	कमळ
१६७	लग मत्ता चौबीस छंद मत्त लेखजं	४१	२	३	चंद्रायणौ
१६८	लसत चख लाज सुकर धनु साज	१२५	३	४६	करहची
१६९	लिछ्मीस राम अण भंग लखी	१४०	३	१०५	पुमिताखिरा
१७०	वडौ धन वेस, म खोय म्देंस	१२४	३	४१	माळती
१७१	विकट कसट हर रघुवर	१३६	३	१०२	तरळनयण
१७२	विधानीक पाडगती त्रेवड	१८६	३	४८	बेअशयरी
१७३	विधानीक सर सिर फिर वरण वखांणजे	१७१	४	२१	चंद्रायणौ
१७४	वेद चव भेद खट तरक नव व्याकरण वळै खट भल जीहा वणांणं	५६	२	५७	भूलणा
१७५	सभ तेरह धुर फेर दस, जांणौ निलेणी	७१	२	११८	निलेणका
१७६	सत दुजबर ठांणौ त्रयकळ आंणी कहि धत्तायक तीसकळ	५३	२	४६	धत्ता
१७७	सब लघु पय पय धरि पछ यक गुरु करि	५५	२	५३	जनहरण
१७८	समर में दस कंठ जिण सजे	१३६	३	१०३	सुंदरी
१७९	सर धनुख सभत जन सरण	७२	२	१२२	सिख
१८०	सहदत सत, दसरथ सुत	१२४	३	३६	मदनक

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
१८१	सारी वातां नीकौ सोहै, रघुबर जस सहजग यम साखे	१५६	३	१६०	हंसी
१८२	सारंग पांण जयराम तिलोक स्वांमी	१४२	३	११५	वसंततिलका
१८३	सीतपती श्रोघ अघं दह	११८	३	२०	मंद
१८४	सीत प्राणैस, राजा राजेसं	११६	३	२६	समोहा
१८५	सीतारमा सोय, कीजै समं कोय	१२४	३	३८	मंथांणी
१८६	सीता राघौ गावै सोई	११६	३	२३	जोरणा
१८७	सीता सीता रमण हरही नेक संताप संतां	१४६	३	१३६	मंदाक्रांता
१८८	सीता सी रांणी वेद वखांणी, सारंगपांणी सांम	५२	२	४२, ४३	मरहट्टा
१८९	सीस दीधौ जिक्कौ नांम रघूनाथ सूं	५७	२	५८	उप भूलणा
१९०	सौ पद कूळ पय मत्त सोळें	४६	२	२३	चरनाकूळक
१९१	स्यांम घटा तन रूप विराजत संमळा	४६	२	३०	चंद्रायणी
१९२	स्यांम भगै तांम सुखी.....	१२७	३	५६	भांनक्रीड़ा
१९३	स्त्री गणराज सारदा सुख कर	१८५	४	४७	बेअरुधरी
१९४	स्त्री जानुकीनाथ सदा सराहौ	१३५	३	८६	उपजात
१९५	स्त्री रघुनाथ अनाथ सिहायक दायक नौ निधि बांछित दान	१५७	२	१६६	चकोर
१९६	स्त्री रांम राजेस, सेवो 'किसनेस'	११७	३	१८	पंचाळ
१९७	हम कोन अनेक गुन्है हरिजू तुम एक न लेख उतारिएजू	१५६	३	१७२	दुमिळा
१९८	हरण कसट जनहर है	१३३	२	८२	मदनक
१९९	हरि हरि हरि	११६	३	६	मधु
२००	हाथी कीड़ी कांटे हेकण सो तोलें जग जांणौ सारौ	१५०	३	१४०	मंजीर
२०१	हांजी ऐसा महाराज रांमचंद्र असरण सरण	८६	२	१६४	वचनका
दूहा					
१	अखर अठारह चरण चव	१००	२	२३२	
२	अखिर गुणीसह अवर लधु	१५२	३	१४७	
३	अजापेळ पर आविया	६२	३	७८	
४	अठ दुजबर खट कळ सुयक	५७	२	५६	
५	अठाईस पूरब अरध	२७४	४	२११	
६	अठाईस मत अंत गुरु	३२२	४	२६७	
७	अठारह मत पहल अख	२२७	४	१११	
८	अध पूरब जिम उतर अध	२६४	४	२५०	
९	अधिकारी गीतां अवस	१६७	४	६	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
१०	अन द्रुहां घर तुक तरौ	२७८	४	२२०	
११	अनुप्रास गुरु अंत अख	२७८	४	२२१	
१२	अमरत दध नह तिय अधर	६७	२	१०३	बाघ
१३	अरध दवाळौ आंकरणी	२४४	४	१४६	
१४	अवधि गगन बाजी अयण	१७८	४	३३	
१५	अवधि नगर रै ईसरा	१८४	४	४२	
१६	अवर दवाळा अवर विध	२६७	४	१६४	
१७	अवर दवाळा वीस खट	२४१	४	१४२	
१८	असम चरण मात्रासु यम	८८	२	१६६	
१९	असौ अंक पूरण अंकसू	३३	१	१००	
२०	आखर वरण उदीठ पर	१४	१	५३	
२१	आठ गुरू पद छंद जिण	१२५	३	४८	
२२	आठ तीस मत पूढबअध	२०८	४	८२	
२३	आठ तुकां फिर कंठ की	२४८	४	१५५	
२४	आठ पंच कळपाय यक	५६	२	५६	
२५	दखिण क्रमसू भाग दै	२५	१	८०	
२६	दवावैत फिर बात दख	८५	२	१६२	
२७	दस अठ मत बिसरांम दौ	३३५	५	२६	
२८	दस दस पर बिसरांम चव	५६	२	६७	
२९	दस सिर खळ मारण दुसह	१६८	४	१०	
३०	दीपक सोही वेळियौ	२७३	४	२०७	
३१	दुज ज भ त गुर पाय प्रत	१४८	३	१३२	
३२	दुजबर जगण पयेण जिण	१२५	३	४५	
३३	दुजबर जगण सु अंत गुरु	१२७	३	५४	
३४	दुजबर नत्र ता पछ रगण	६०	२	६६	
३५	दूहा पूरब अरध पर	७०	२	११४	चौटियो
३६	दूहा लघु गिण आध कर	७०	२	११६	
३७	दूहौ अर चंद्रायणौ	२३०	४	१२८	
३८	दूहौ धुर धुर पच्छ तुक	११२	२	२६६	
३९	दूहौ पहलां दाख नै	२३०	४	११७	
४०	देव धरा जळ चंद अह	३	१	६	
४१	दै मत्ता धुर आठ दस	२०२	४	७३	
४२	दोय करण फिर रगण दौ	१३३	३	७६	
४३	दोय जगण यक चरण में	१२४	३	४०	
४४	दोय मगण सेखा तिलक	१२१	३	३१	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
४५	दोय सगण पद च्यार दख	२८०	४	२२३	
४६	दौ हुजवर अंतह सगण	१३३	३	८१	
४७	द्वादस छपय अह दखे	६४	२	२१६	
४८	द्वादस दळ द्वादस तुकां	६७	२	२२६	
४९	धन धन कूळ पति मात धन	६७	२	१०१	
५०	धुर अठार उगणीस मत	२५५	४	१६७	
५१	धुर अठार ग्यारह दुती	२७६	४	२१३	
५२	धुर अठार चवदह दुती	२७८	४	२१७	
५३	धुर अठार चवदह धरी	२७१	४	२०२	
५४	धुर अठार फिर चवदह धर	३३१	५	१६	
५५	धुर अठार फिर पनर धर	२३८	४	१३४	
५६	धुर अठार फिर बार धर	२२८	४	११३	
५७	आठ भगण किरिठ कहि	१५८	३	१६७	
५८	आठ भांत प्रस्तार मत्त	२१	१	६६	
५९	आठ वरण धुर दूसरी	२६३	४	१८४	
६०	आठ सुमत्ता करम ए	१०	१	३७	
६१	आद अठारै पनर फिर	३१३	४	२८१	
६२	आद अंत छप्पय नगण	६५	२	२१७	
६३	आद अंत तुकरै भूमक	१०३	२	२४२	
६४	आद अंत लघु ऊचरै	१२	१	४४	
६५	आद कहै सौ अंतमें	१०५	२	२४६	
६६	आद कंठ चव अखिरां	३१७	४	२६१	
६७	आद चरण अट्टार मत	१८६	४	५१	
६८	आद पाय उगणीस मत	१८८	४	४६	
६९	आद लघु लघु अंतमें	१३	१	४६	
७०	आयुध गण कह पंचकळ	१०	१	३४	
७१	आंगळियां करसूं अरथ	१०६	२	२५०	
७२	इंद्रासण रवि चाप कहि	८	१	२७	
७३	उकतसु नव ग्यारह जथा	१६७	४	८	
७४	उगणीसह चव पद अखिर	१०१	२	२३४	
७५	उगाहौ कर आद यक	११३	२	२७०	
७६	उचरै आठ जंभाळ अ	१६८	४	११	
७७	उलटौ रस उलाल उण	७२	२	१२५	
७८	एक अंक लौपै तिकण	३७	१	१०४	
७९	एक करण दुज वरसु खट	१६०	३	१७४	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
८०	एक गुरु स्त्री छंद कहि	११६	३	६	
८१	एक छकळ फिर च्यार कळ	५६	२	६५	
८२	एकण दु लघु तुकंत अख	३२५	५	३	
८३	एकण हीरो विहरियां	१०५	२	२४८	
८४	एक दवाळी आंकरणी	२४१	४	१४१	
८५	एक दोय त्रण ऐण क्रम	१०१	२	२३६	
८६	एक दोध लिख पुब जुगै	११	१	३६	
८७	एक सगण बे जगण गुरु	१३०	३	६६	
८८	एक सबदकी तेवडी	६७	२	२२४	
८९	एक सौ अर बावन अखर	१०७	२	२५२	
९०	अं श्री अंमळ अग्रका	५	१	१६	
९१	अं मात्रा उप छंद	६१	२	७३	
९२	अंक मत उदिस्ट लिख	३३	१	६८	
९३	अंत गुरु तळ लघु धरो	१७	१	५७	
९४	अंत रगण अठार धुर	२२३	४	१०४	
९५	कमळ छत्रबंधह कवित	६४	२	२१४	
९६	करण दु गुरु करताळ सौं	८	१	२८	
९७	कर दुजवर नव रगण हिक	५८	२	६१	
९८	कर विचार मन हूं कहुं	६४	२	२१३	
९९	कवित अरथ बाहर लिखै	१००	२	२३०	
१००	कसे पथर कमठांग	१६६	४	५	
१०१	कहजे गुरु मोहरा कठै	१६८	४	६४	
१०२	कह दूहौ पहला सुकव	३०३	४	२६६	
१०३	कह प्रहास सांगौर किव	३०८	४	२७०	
१०४	कहि वसंत तिलका त...	१४२	३	११४	
१०५	कायब उल्लालौ मिळै	८८	२	२००	
१०६	किया निरूपण 'किसन' किव...	३२१	४	२६५	
१०७	किवराजां सू किसन किव	११४	२	२७३	
१०८	किव सोरठिया गीत के...	२१७	४	६५	
१०९	कीजे दूहौ प्रथम यक	४८	२	२७	
११०	केसव भजतौ हरख कर	६६	२	६८	
१११	कोडुं पापां कीजतां	६४	३	८६	
११२	कौपै तू मौ राज काज	१७१	४	१६	
११३	कंठ सुपंखरा बीच कह	३१७	४	२६०	
११४	क्रम सख्या विपरीत बे	२७	१	६१	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
११५	खट कुजवर कर प्रथम पद	७१	२	१२१	
११६	खुड़दतणं तुक अग्न पद्य	३००	४	२५६	
११७	गण संजोगी आद गुरु	६	१	१७	
११८	गद्य पद्य बे जगतमें	८५	२	१६१	
११९	ग ल अनियम उगणीस धुर	२१६	४	६७	
१२०	गाथारा लघु अखिर गिरिण	८४	२	१६०	
१२१	गाय अरटिया गीतरौ	२२४	४	१०७	
१२२	गाहा लछ्मण ग्रंथ रैं	३१५	४	२८५	
१२३	गिरण छप्पय चा बरण लघु	६२	२	२०६	
१२४	गीत ओटपा घाटरा	१६६	४	४	
१२५	गीत बड़ा सांणौर गण	२७०	४	२०१	
१२६	गुणी सुपंखरा गीतमें	२०६	४	८०	
१२७	गुरु लघु क्रम आखिर पनर	१४३	३	११७	
१२८	गुरु लघु सार वखांणजै	११६	३	११	
१२९	गुरु सिर ऊपर अंक जे	१४	१	५२	
१३०	गुरु सिर वाळा अंक गिरिण	१८	१	६२	
१३१	चवद चवद मत च्यार तुक	२२५	४	१०६	
१३२	चवद प्रथम दूजी चवद	२६१	४	२४५	
१३३	चवद प्रथम बी ती चवद	२३२	४	१२०	
१३४	चवदह चौथी पांवमी	२६८	४	१६६	
१३५	चित्त जे मत व्है चळ विचळ	६६	२	६६	
१३६	चोप हल्लव कवीत ए	६४	२	२१२	
१३७	च्यार चतुकळ सोळ मत	४६	२	२१	
१३८	च्यार जगणकी एक तुक	२१०	४	८५	
१३९	च्यार तुकां लघु पंचमी	१२७	३	५७	
१४०	च्यार दूहाके च्यार ही	३२२	४	२६६	
१४१	च्यार नगण पद एकमें	१३६	३	१०१	
१४२	च्यार यगण पद प्रत चवां	१३६	३	६३	
१४३	च्यार स तोटक च्यार तह	१३७	३	६१	
१४४	च्यारूँ गाथा गीतरा	३१५	४	२८७	
१४५	छ गुरु भगण भगण ह सगण	१५०	३	१३६	
१४६	छै निसांणी छंद रैं	३२५	५	१	
१४७	छोटा बडा सांणौरौ	३१०	४	२७२	
१४८	छंद अरध नाराजरी	२६०	४	१७८	
१४९	छंद भुजंगी पर लघु	१४१	३	१०६	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
१५०	छंद ब्रध नाराचरी	२६१	४	१८०	
१५१	जगण तगण जगण करण	१३५	३	८७	
१५२	जगण सगण जगणह सगण	१४७	३	१३०	
१५३	जपियौ 'कसने' राम जस	१६५	३	१८७	
१५४	जाई बेटो जानकी	६४	२	८६	मंडूक
१५५	जाणण छंदां मुख जपण	२	१	४	
१५६	जिण छोटा सांणोरमें	२५५	४	१६८	
१५७	जिणानूं जाण अजाणरौ	१६६	४	१५	
१५८	जिण पय मंदाकिण जनम	५१	२	३७	
१५९	जिणमें समता वरणजै	६५	२	२१८	
१६०	जिणरौ गुण भण जेणानूं	३४०	५	३६	
१६१	जिण हर सरजत नर जनम	६८	२	१०४	विडाल
१६२	जीपे दससिर जंग	१६६	४	१३	सोरठौ
१६३	जीरण चरणह च्यार गुरु	११८	३	२२	
१६४	जुध करणौ जमराज हूँ	२	१	६	
१६५	ठार सोळ सोळह चवद	३३६	५	२८	
१६६	तगण यगण भगणह गुरु	१३१	३	७३	
१६७	तगण व्यौम कर सगण तव	७	१	२४	
१६८	तदिया गण एता तकौ	१०	१	३५	
१६९	तवौ अमुक प्रस्तार	१२	१	४३	
१७०	ताळी, ससी, प्रिय, रमण	११६	४	१२	
१७१	तिरभंगी पदमावती	५३	२	४८	
१७२	तीन भगण वौ गुरु जठै	१३२	३	७६	
१७३	तीस समत पूरब अरध	७३	२	१२६	
१७४	तुक तीजी अठवीस मत	२७८	४	२१६	
१७५	तुक धुर तीजी सोळ मत	२६४	४	१८७	
१७६	तुक धुर बी सोळह मता	२६३	४	२४६	
१७७	तुक प्रत बे बे कंठ तव	२३६	४	१३५	
१७८	तुक प्रत मत छबीस तव	३३२	५	१८	
१७९	तेर प्रथम सोळह दुती	३३३	५	३०	
१८०	तेर मत्त पद प्रथम जप	६२	२	७६	
१८१	तेवीसह मत पहल तुक	१६३	४	५६	
१८२	तेवीसह मत्त पहली तुक	२५७	४	१७२	
१८३	त्रकुटबंध तिरा गीतने	२४८	४	१५८	
१८४	त्रकुटबंधरी आद तुक	२६८	४	१६७	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरणा	पद्यांक	नाम
१८५	त्रे खट कळ लघु गुरु चरण	४६	२	३६	
१८६	थळ विपरीत उदसिट सिर	१८	१	६१	
१८७	दख मम मता चव दूहां	२५६	४	१७६	
१८८	धुर अठार बी नव धरौ	२३६	४	१२८	
१८९	धुर अठार बी बार धर	२६६	४	१६६	
१९०	धुर अठार मत्त सुधर	२७१	४	२०३	
१९१	धुर अठार बारह दुती	२८१	४	२२५	
१९२	धुर अठार सोळह दुती	३०२	४	२६३	
१९३	धुर अठार सोळह सरब	३०१	४	२६१	
१९४	धुर उगणीस अठार धर	२७३	४	२०८	
१९५	धुर उगणीसह कळहधर	१६१	४	५३	
१९६	धुर चवदह चवदह दुती	२४८	४	१५४	
१९७	धुर चवदह नव फेर धर	३२७	५	६	
१९८	धुर तीजै मत बार धर	६६	२	११२	नंदा
१९९	धुर तुक अखर अठार धर	२५३	४	१६५	
२००	धुर तुक अखिर अठार धर	२०६	४	७६	
२०१	धुर तुक मत चाळीस धर	२३८	५	३२	
२०२	धुर तुक मत चौबीस धर	२५६	४	१७५	
२०३	धुर तुक मत छाईस धर	२६७	४	१६३	
२०४	धुर तुक मत तेवीस धर	२१६	४	६३	
२०५	धुर तुक मत बेवीस धर	१६६	४	६२	
२०६	धुर तुक मत अठार मत	२०१	४	७१	
२०७	धुर नव मत जीकार फिर	२४३	४	१४४	
२०८	धुर बी चौथी पंचमी	२३४	४	१२६	
२०९	धुर बीजी मत बार धर	२६२	४	१८२	
२१०	धुर बी ती चवदह धरौ	२३७	४	१३०	
२११	धुर बी ती तुक सोळ मत	२४७	४	१५२	
२१२	धुर बी ती पंचम छठी	२४०	४	१३८	
२१३	धुर बी तुक मत सोळ धर	२६६	४	२५४	
२१४	धुर बे गुरु चौबीस लघु	३१०	४	२७४	
२१५	धुर मत्ता अठार धर	२०४	४	७७	
२१६	धुर मत्ता अठार धर	२११	४	८७	
२१७	धुर सोळह दूजी चवद	२३३	४	१२४	
२१८	धुर सोळह बी ती चवद	२४०	४	१३७	
२१९	ध्वज चिन्ह वास चिराळ	६	१	२६	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
२२०	नगणक भगण तुकत खट	२४०	४	१३६	
२२१	नगण सगण मगणह रगण	१४६	३	१३७	
२२२	नर-कायब करवा नियत	५	३	१३	
२२३	नर तन पावे जे नरा	६१	२	७५	
२२४	नव कोठां मभ एक तुक	३१३	४	२८२	
२२५	न स घ बिब तोमर सगण	१२६	३	६५	
२२६	नस्ट सख्य विपरीत निदान	२०	१	६५	
२२७	ना कौज्यौ सैरां नरां	६४	२	८५	भ्रमर
२२८	नाट सत्रद गिण कवितमें	१०२	२	२३८	
२२९	निज प्रिय कहिये परम प्रिय	११०	१	३३	
२३०	नूपुर रसना भरण फणि	१०	१	३२	
२३१	पडै यगण खट चरण प्रत	१५०	३	१४२	
२३२	पढतां होठ मिलै नहीं	१०६	२	२५८	
२३३	पढ वसंत रमणी प्रथम	१८५	४	४४	
२३४	पद प्रत मत गुण तीस पढि	५२	२	४१	
२३५	पनर पनर मत दोय पय	७२	२	१२६	
२३६	परगट कट तट तडत पट	६८	२	१०५	सुनक
२३७	परठ दच्छ सुधी पंगत	३५	१	१०२	
२३८	पह ज्यांरा चित्त लागी	७०	२	११३	
२३९	पहल अठारह बी चवद	३१७	४	२८६	
२४०	पहल त्रतीय पद सोळ मत	६६	२	१०८	
२४१	पहल दुती तीजी मिलै	२३२	४	१२१	
२४२	पहला गुरु तळ लघु परठ	११	१	४१	
२४३	पहलां दूहौ एक पुण	१०४	२	२४४	
२४४	पहली गाहौ पर वजै	३१५	४	२८६	
२४५	पहली दूजी लुक मिलै	२०८	४	८३	
२४६	पहली दूजी मेल पढ	२३४	४	१२५	
२४७	पहली दूजं सू मिलै	२६३	४	१८३	
२४८	पहली बीजी तीसरी	२३७	४	१३१	
२४९	पहली तीजं बार पढ	६६	२	११०	
२५०	पांच भगण गुरु अंत पद	१४६	३	१२७	
२५१	पूछै अन कवि छंद पढि	६२	२	२०७	
२५२	पूछै यू अन कवि प्रसन	२८	१	६४	
२५३	पूरब अंक सिर अंकसूं	३७	१	१०६	
२५४	पूरब अंक सिर पंतसूं	३७	१	१०७	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
२५५	पूरब जुगल पहलां पढ़ी	१३	१	४५	
२५६	पूरवारध मत भाख पढ़	२८३	४	२२६	
२५७	पेट काज नर जस पढ़ै	२	१	५	
२५८	पेट हेक कज पात	८८	२	१६८	
२५९	पेट हेक कज पात	१६६	४	३	
२६०	पैली दूजी सूं मिळें	२४८	४	१५६	
२६१	पंच गुरुसगरह भगण	१४०	३	१०६	
२६२	पंचम अठम सातमी	२३२	४	१२२	
२६३	पंचम छठी सातमी	२३७	४	१३२	
२६४	प्रगट छंद अनुस्टपां	३४०	५	३८	
२६५	प्रगट जांगड़ा गीत पर	२६२	४	२४७	
२६६	प्रथम तीन तुक चवद मत	२८४	४	२३१	
२६७	प्रथम त्रीये मत बार पढ़	७२	२	१२७	
२६८	प्रथम दूहौ कर तास पर	३०६	४	२६८	
२६९	बड़ा जैण सांणोर विच	२५७	४	१७३	
२७०	बार प्रथम तेरह दुतीय	५८	२	६३	
२७१	बारह मत तुक आठ प्रत	२४५	४	१४८	
२७२	बारा अखिर तुक एक प्रत	२५६	४	१७०	
२७३	बिबुध भाख ब्रज भाख बिच	२	१	३	
२७४	बीस अठारह क्रम अवर	१६३	४	६०	
२७५	बीस छ मता अंत लघु	३२२	४	२६८	
२७६	बीस बीस चोपद वरण	१०३	२	२४०	
२७७	बे छंदां मिळ छंद वहै	८८	२	१६६	
२७८	बे सुद्ध थळ विपरीतरै	२७	१	६०	
२७९	भख पहुंचावै भूधरौ	६५	२	६४	मदकळ
२८०	भगण रगण दुजबर नगण	१५५	३	१५७	
२८१	भगवत गीता ऊ भरौ	८८	२	१६७	
२८२	भ ज स न र ह पनरह अखिर	१४५	३	१२४	
२८३	भमर अखिर छाईस भण	६३	२	८४	
२८४	भाख गीत तुक कवि भरौ	३१२	४	२७६	
२८५	भाग चींतवौ वरण नव	१६	१	५६	
२८६	भावा रस तांडव कहौ	६	१	३१	
२८७	भेद च्यार जिणारा भणौ	१६८	४	६५	
२८८	भौला प्रांणी राम भज	६४	२	८८	
२८९	मगण त्रिगण मगणह लघु	२	१	७	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ प्रकरण पद्यांक नाम		
२६०	मगण नांम संभू मुणै	७	१	२३
२६१	मगण भगण फिर नगण मुणि	१४६	३	१३५
२६२	मगण भगण फिर सगण मुणि	१२६	३	६२
२६३	मगण रगण भगणह नगण	१५४	३	१५५
२६४	मगण सगण जगणह सगण	१५१	३	१४४
२६५	मभ खट तुक बारह मता	२४५	४	१५०
२६६	मत अठार धुर तुक अवर	२०३	४	७५
२६७	मत ऊदिस्ट सुरूप लिख	१४	१	५१
२६८	मत जकड़ी भव माग	६२	२	८०
२६९	मत सोळह फिर बार मुण	३२८	५	१०
३००	मत्त छंद 'किसनै' मुणै	५१	२	३६
३०१	मत्त व्रतमें सुकव मुण	४१	२	१
३०२	मत्त व्रत हिक अह मुणि	४१	२	२
३०३	मध्य मेळ मत बार पर	३३३	५	२२
३०४	मन दुख दाधा डौल मत	६६	२	६५
३०५	मन सुमित्र य भ दास मुण	४	१	१०
३०६	मरण जनमचौ सळ मिटरण	६१	२	७४
३०७	महाराजो रघुवंस मण	७०	२	११५
३०८	महालिछमी पद मही	१२८	३	५६
३०९	मात्रा बंडक वरणिया	११४	२	२७२
३१०	मानौ वारवार में	६४	२	८७
३११	मालतिका ग्यारह गुरु	१३४	३	८४
३१२	मांनवियां छाडौ मती	६५	२	६१
३१३	मिळै चवथी पंचमी	२४८	४	१५७
३१४	मिळै तीन तुक आदरी	३०२	४	२६४
३१५	मिळै न पुळ पुळ तन मनख	६७	२	१००
३१६	मुड़ियल सावभड़ौ हुवै	२७२	४	२०५
३१७	मुण अमका प्रस्तार मभ	२७	१	६३
३१८	मुण तुक प्रत जिण तीस मत	३२६	५	१२
३१९	मुण तुक प्रत बत्तीस मत	३३०	५	१४
३२०	मुण धुर तुक अठार मत	२००	४	६८
३२१	मुण धुर तुक तेवीस मत	२६८	४	२५६
३२२	मुण बी तुक छाबीस मत	२७८	४	२१८
३२३	मुणिया भेळा मेरमें	३०	१	६६
३२४	मूरख जाचक जाच मत	६५	२	६३

पयोधर

सरभ

करभ

कछप

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
३२५	मेवा तजिया मह महण	६३	२	८१	बूंबेरी
३२६	यक तुक गुणतीस अखिर	३११	४	२७५	
३२७	यक तुक तौ थापे अरथ	११०	२	२६३	
३२८	यक दौ च्यार सु आठ विध	३७	१	१०३	
३२९	यकसूं दुगणा रूप सिर	२५	१	८१	
३३०	यकसूं वरण छवीस लग	११५	३	५	
३३१	यगण संख्य नारी उभय	१२२	३	३६	
३३२	यगण विध पूरब अंक जुडु	३८	१	१०८	
३३३	यगण हीज विध ऊत्तर अरध	२९०	४	२४३	
३३४	यतरी मत यतरा वरण	११	१	३८	
३३५	रगण जगण गुरु लघु हुवे	२६६	४	१९१	
३३६	रगण जगण पय अंत गुरु	१२४	३	४२	
३३७	रगण नगण रगणह ध्वज	१३६	३	९०	
३३८	रगण मध्य लघु सगण रं	३	१	८	
३३९	रगण सगण अंतह गुरु	२७४	४	२१०	
३४०	रघुबर सुजस प्रकासरी	३४०	५	३७	
३४१	रट नर अधिका राज	१७७	४	३१	सोरठी
३४२	रटां गीत रेणखरी	२७१	४	२०४	
३४३	रस उल्लाल तिथ तेर मत	७२	२	१२४	
३४४	रस स्थंगार य हासरस	९५	२	२२०	
३४५	राघव रट रट हरख कर	६८	२	१०६	
३४६	राम भजनसूं राता	६९	२	१११	
३४७	रे चित व्रत ब्रह्म एम रख	९३	२	२०८	
३४८	रे नाहर रघुनाथरा	६	१	२०	
३४९	रे नीसांगी छंदरा	३२५	५	२	
३५०	रे चित व्रत ब्रह्म अम रख	६६	२	९७	वांनर
३५१	रोम रोममें रम रि'यो	६५	२	९२	
३५२	लखियां दीसै नव अखिर	३१३	४	२८३	
३५३	लघु गुरु क्रम वरण आठ	१२६	३	५१	
३५४	लघु दीरघ दीरघ लघु	७	१	२१	
३५५	लघु सांगोर क पूणियो	२८५	४	२३३	
३५६	लक्षण संजुत आठ तुक	३३४	५	२४	
३५७	लाग पढ़तां ताळवै	१०८	२	२५६	
३५८	ले खट हू'तां नव लगै	१०९	२	२६०	
३५९	लेखव वरण छवीस लग	११५	३	३	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
३६०	लेण देण लंक	१८३	४	३६	सोरठी
३६१	ले धुर सू तुक सोळ लग	२७७	४	२१५	
३६२	ले धुर हूं तुक सोळ लग	३११	४	२७७	
३६३	लंक अग्हीणा भाग लग	६	१	१८	
३६४	वदिया लछण अवर विधि	२६७	४	१६५	
३६५	वदीस तुक पाछी वळ	६६	२	२२२	
३६६	वयण सगाई तीन विधि	१८२	४	३८	
३६७	वरण तणा प्रस्तार विधि	१२	१	४२	
३६८	वरण पताका आंन विधि	३७	१	१०५	
३६९	वरण व्रति सौ दोय विधि	११५	३	२	
३७०	वळ अह पिगळ कवितरी	६३	२	२०६	
३७१	वळता जाता संख लघू	६४	२	२११	
३७२	वांण सराहै वांण	१७१	४	२०	सोरठी
३७३	विण लिखियां मात्रा वरण	१५	१	५४	
३७४	विधि इण मत्ता वरणारौ	२६३	४	१८५	
३७५	विधि यकहत्तर छपय पद	८६	२	२०२	
३७६	विधि यण गाथा वरणिया	८२	२	१७५	
३७७	विरळी पूरण अंक विण	३३	१	६६	
३७८	बीस बीस चौतुक अखर	१०८	२	२५४	
३७९	बीस मत्त विसरांम	५६	२	५५	सोरठी
३८०	वंण सगाई वरणियां	१६७	४	७	
३८१	सगण जगण बे भगण सुण	१५३	३	१५२	
३८२	सगण तगण यगणह भगण	१५३	३	१५०	
३८३	सगण पंच भमरावळी	१४४	३	१२०	
३८४	सगण सोळ मत्त प्रथम तुक	२६५	४	१८६	
३८५	सभ खट कळ कर वीपसा	२२४	४	१०६	
३८६	सात टगण फिर त्रिकळ यक	६०	२	७१	
३८७	सतविस गुरु त्रय लघु	७६	२	१४८	
३८८	सत्रु मित्र सुन्य फळ	५	१	१२	
३८९	सम पद दुज सगण जगण	१४१	३	११२	
३९०	समपी लंका सोवनी	१७०	४	१६	
३९१	समिळ वेलियां सौहणो	१६८	४	६६	
३९२	सरब कवितकौ अरथ सौ	६६	२	२८८	
३९३	सरस वेलियां सूहणो	२८६	४	२४०	
३९४	सह रांचै जन सादियां	६६	२	६६	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
३६५	साठ सहस सुत सगररा	१६६	४	१२	
३६६	सात चतुकळ चरणमें	५२	२	४४	
३६७	सात चतुर कळ अंत गुरु	७२	२	१२८	
३६८	सात भगण मदिरा वदं	१५६	३	१६१	
३६९	सात मत्त पद प्रत पडै	४२	२	७	
४००	सावभङ्गौ रमणी वसंत	२६५	४	२५२	
४०१	सांणौरासू गीतके	१८५	४	४६	
४०२	सिर दस दस सिर साबतै	७	१	२२	
४०३	सीहलोर (पिण) पूणियाँ	२७०	४	२००	
४०४	सुज उलटायां सोरठौ	६२	२	७७	
४०५	सुज प्रहास सांणौररै	२१२	४	८६	
४०६	सुणिया न तजता सवण	१६६	४	२	
४०७	सुद्ध बिहु उद्विस्ट नस्ट	२७	१	८६	
४०८	सुद्ध बे सुद्ध थळ उळट बे	२७	१	६२	
४०९	सुध कुंडळिया अंत सुज	११२	२	२६८	
४१०	सुध सुध विपरीत थळ	२६	१	८७, ८८	
४११	सुरपति पट्टह ताळकर	६	१	३०	
४१२	सुधे क्रम दै अंक सिर	२०	१	६४	
४१३	सोरठिया हर प्रोढ़ सभ	२७२	४	२०६	
४१४	सोळ कळा धुर सोळ बी	२८२	४	२२७	
४१५	सोळ प्रथम चवदह दुती	२६०	४	२४२	
४१६	सोळ प्रथम बीजी चवद	२२६	४	११५	
४१७	सोळ मत तुक पंचमी	२८६	४	२३४	
४१८	सोळह पनरह अन दूहां	२००	४	६६	
४१९	सोळह मत तुक प्रत सरब	२८७	४	२३६	
४२०	सोळह मत्ता वरण दस	२२१	४	१००	
४२१	सोळह सोळह अखिर पर	१६४	३	१८४	
४२२	सोळै मत्तां सरब तुक	२२२	४	१०२	
४२३	सौ दूहा तैईस सुज	६३	२	८२	
४२४	सोळह पनरह अखिर पर	१६१	३	१७६	
४२५	संख्या अदखर कोठ सभ	३५	१	१०१	
४२६	संख्या प्रस्तर सूचिका	१०	१	३६	
४२७	संख्या में कहिया सकौ	११	१	४०	
४२८	संजोगी पहलौ अखिर	६	१	१६	
४२९	संमत अठारौ असीयौ	१६५	३	१८८	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
४३०	स्त्री गणनायक सारदा	११५	३	१	
४३१	ह भू घ र घ न ख भ आठ ही	५	१	१४	
४३२	हर जैरै कच कूप मह	१७०	४	१७	
४३३	हर मत छोडे रे हिधा	६५	२	६०	मरकट
४३४	हर रिण दस सिर विजय हित	६८	२	१०७	सरप
४३५	हर समरौ होसी हरी	१६६	४	१४	
४३६	हर सति सूरज सुर फणी	८	१	२६	
४३७	हर हर जप अनम कर हर	६७	२	१०२	अहिवर
४३८	हारी तगण सु करण यक	११६	३	२७	
४३९	हीमत कर भज भज हरी	१६६	४	१	
४४०	हीरा वेधी हिक वयण	६४	२	२१५	
४४१	हं आखूं नय वयण हिक	१७०	४	८८	
४४२	हेत हांण तन रोग व्हे	५	१	१५	

नीसांणी छंद

१	कदम सुभंदा मेर गिर नहचळ मभ कंका	३२८	५	६	नीसांणी
२	कांम क्रोध मद लोभ मोह कर अवस रहै अडगांणो	३२६	५	११	मारु निसांणी
३	गह भर राघव तारिया दरियाव विच गेंवर	३२५	५	४	निसांणी
४	जिण कीड़ी कुंजर जीव दुनिदा, रूप चरा- चर रच्चा है	३३१	५	१७	भोंगर निसांणी
५	तज मक्कर फक्कर तसूं, उर सुव करखे रात अपदे	३३८	५	३१	मछटथळ तथा सोहणी
६	तन स्यांम अंबुद रूप तडिता	३३३	५	२१	सीहचली निसांणी
७	तैं रघुनाथ विसारिया जिहुं ताप तपणां	३२७	५	८	सुद्ध जांगड़ी निसांणी
८	पोह क्त कविराजं हरख उद्याजं सुजस समाजं दध पाजं	३३५	५	२५	घघर निसांणी
९	बंधप्राहू दरीयाव बीच पड़ संकट फील पुकारियां	३२६	५	१३	वार निसांणी
१०	भारा आक्रांता हुवंदी भूमो, वर तंदी सुरवार विकलमी	३३६	५	२६	पंडी निसांणी
११	यक आद पुरुख अनादसूं दख भ्रहम माया दोख	३३२	५	१६	सीहटप निसांणी
१२	राघव सिफत बखांणी, सच्चे सायरां	३३४	५	२३	सिरखली
१३	विच अनूप सरूप स्यांम, घट वरसण वार	३२६	५	५	डुमला निसांणी

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
१४	स्त्री रघुनाथ अनाथ नाथ सुज, बेड़ सत्र दस माथ विहंडरण	३३०	५	१५	हंसगत निसांगी
१५	हिरणायख हांगे संख सभांगे हय ग्रीवा खळ हंता है	३३५	५	२७	घग्घर निसांगी
वर्णानुक्रमणिका					
१	कांती गाथा	७८	२	१६०	
२	कीरती गाथा	७९	२	१६२	
३	कुररी गाथा	८१	२	१७२	
४	खम्या गाथा	७७	२	१५४	
५	गाहेगी गाथा	८०	२	१६६	
६	गौरी गाथा	७८	२	१५६	
७	चक्कवी गाथा	८०	२	१७०	
८	चूरणा गाथा	७८	२	१५८	
९	छाया गाथा	७८	२	१५९	
१०	देवी गाथा	७७	२	१५५	
११	धात्री गाथा	७८	२	१५७	
१२	बुद्धी गाथा	७७	२	१५१	
१३	महामाया गाथा	७९	२	१६१	
१४	मांसांगी गाथा	७९	२	१६४	
१५	रांसा गाथा	७९	२	१६५	
१६	रिद्धी गाथा	७६	२	१५०	
१७	लच्छी गाथा	७६	२	१४९	
१८	लज्जा गाथा	७७	२	१५२	
१९	वसंत गाथा	८०	२	१६७	
२०	विद्या गाथा	७७	२	१५३	
२१	सारसी गाथा	८१	२	१७१	
२२	सिद्धी गाथा	७९	२	१६३	
२३	सिधी गाथा	८१	२	१७३	
२४	सोभा गाथा	८०	२	१६८	
२५	हरिणी गाथा	८०	२	१६९	
२६	हंसी गाथा	८१	२	१७४	
गीत					
१	अडियल	२२१	४	२०१	
२	अठताळौ सावभडौ	२७७	४	२१६	
३	अट्ठौ	२६१	४	१७९	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
४	अमेल सांगोर	२८६	४	२४१	
५	अरट सांगोर	२७६	४	२१४	
६	अरटियौ	२२८	४	११४	
७	अरध गोखौ सावभङ्गौ	२६७	४	१६२	
८	अरध भाख	३१३	४	२८०	
९	अरध भाखड़ी	२४४	३	१४७	
१०	अरध सावभङ्गौ	२६६	४	२५८	
११	अहरण(न)खेड़ी	२५८	४	१७४	
१२	अहिबंध	२७५	४	२१२	
१३	उमंग गीत	२८७	४	२३७	
१४	उवंग सावभङ्गौ	२६६	४	१६०	
१५	काछ्यौ	२७६	४	२२२	
१६	कँवार	२३६	४	१२६	
१७	खुडद छोटी सांगोर	२०५	४	७८	
१८	गहांगी	३१६	४	२८८	
१९	गोख सावभङ्गौ	२१६	४	६४	
२०	गोखा	२४५, २४६	४	१४६, १५१	
२१	घण कंठ सुपंखरौ	३१८	४	२६२	
२२	घड़ उथल्ल	१७८	४	३४	
२३	घोड़ादसौ	१७७, २२७	४	३०, ११२	
२४	चितईलोळ	२१७	४	६६	
२५	चौटियाळ	२१३	४	६०	
२६	चौटियौ	२६३	४	२४८	
२७	जयवंत सावभङ्गौ	१६१, ३२१	४	५४, २६४	
२८	जाळीबंध	३१४	४	२८४	
२९	भङ्गमुकट	३००	४	२६०	
३०	भमाळ	२३०	४	११६	
३१	ढोलचली तथा ढोलहरौ सावभङ्गौ	२४७	४	१५३	
३२	त्रकुटबंध	२४६, २५२	४	१५६, १६४	
३३	त्रबंक (त्रबंकौ)	२८२	४	२२८	
३४	त्रबंकडौ	२११	४	८८	
३५	त्राटकौ	३०२	४	२६५	
३६	त्रिपंखौ	२६७	४	२५५	
३७	त्रिमेल पालवणी तथा भङ्गलुपत	२६५	४	२५३	
३८	त्रिवड तथा हेलौ	२०८	४	८४	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
३६	थाणाबंध वेलियौ	१७६	४	२८	
४०	दीपक	२७३	४	२०६	
४१	दुमेल	२६५	४	१८८	
४२	दुमेल सावभङ्गौ	२२०	४	६६	
४३	दूणौ अट्टौ सावभङ्गौ	२६१	४	१८१	
४४	दोढ़ा	२३७	४	१३३	
४५	धड़ उथल	२२२	४	१०३	
४६	धमळ	२६८	४	१६८	
४७	धमाळ	२८३	४	२३०	
४८	पाड़गती सुपंखरौ	२०६	४	८१	
४९	पालवणी	२१	४	६८	
५०	पूणियौ तथा जांगड़ी सांणौर	२०३	४	७४	
५१	पंखाळौ	३१०	४	२७३	
५२	प्रहास सांणौर	१६६	४	६३	
५३	बंक	२१०	४	८६	
५४	भाख	३१२	४	२७८	
५५	भाखड़ी	२४४, २४२	४	१४५, १४३	
५६	भांण	२६२, २६३	४	१८६	
५७	भुजंगी	२५६	४	१७१	
५८	भंमरगुंजार	२६२	४	२४६	
५९	भंवरगुंजार	२६०	४	२४४	
६०	मनमोह	३०४	४	२६७	
६१	मिस्र वेलियौ	१६६	४	६७	
६२	मुकताग्रह	३०६	४	२७१	
६३	म्डैल अठताळौ	२३२	४	१२३	
६४	मुणाळ	१८६	४	५२	
६५	मंदार	२६४	४	२५१	
६६	यकखरौ	२८८	४	२३६	
६७	रसखरारौ	२४०	४	१४०	
६८	रसावळौ	२८५	४	२३२	
६९	रूपग गजगत	३२३	४	२६६	
७०	लघु चितविलास	२२६	४	११०	
७१	ललित मुकट	३०७	४	२६६	
७२	लैहचाळ	२१५	४	६२	
७३	बडौ सावभङ्गौ	२६८	४	२५७	

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ	प्रकरण	पद्यांक	नाम
७४	वडौ सांणोर	१६२	४	५८	
७५	वसंत रमणी सावभङ्गौ	१८८	४	५०	
७६	विङ्कठ	२५६	४	१७७	
७७	वेलियो सांणोर	१७३,	२००	४	२३, ७०
७८	व्रथ चित्तविलास	२२४	४	१०८	
७९	सतखणौ	२८६	४	२३५	
८०	सवैयौ	२८०	४	२२४	
८१	सांणोर	१७५	४	२७	
८२	सालूर	२८१.	३११	४	२२६, २७६
८३	सीहचळौ	२२३	४	१०५	
८४	सुद्ध सांणोर	१७४	४	२४	
		१६४	४	६१	
८५	सुपंखरौ	१७२	४	२२	
		२५४	४	१६६	
८६	सेलार	२२६	४	११६	
		३०१	४	२६२	
८७	सोरठियो	२०४	४	७६	
८८	सोहणौ	२०२	४	७२	
८९	हिरणभंग	२३४	४	१२७	
९०	हेकल वयण	२५५	४	१६९	
९१	हंसावळौ	२३६	४	१३६	

छप्पै

१	अजय छप्पै	८६	२	२०३
२	अहर अळग	१०६	२	२५६
३	कमळबंध	६८	२	२२७
४	करपल्लव	१०६	२	२५१
५	कुंडळिया	१०४	२	२४५
६	चौटीबंध	१०५	२	२४७
७	चौपाई	१०३	२	२४१
८	छत्रबंध	६६	२	२२६
९	जातासंख	६६	२	२२१
१०	ताळूरब्यंब	१०८	२	२५७
११	नाट	१०२	२	२३६
१२	नाटसळौ	१११	२	२६४

क्र.सं.	पंक्ति	पृष्ठ प्रकरण		पद्यांक	नाम
१३	नीसरणीबंध	१०२	२	२३७	
१४	ब्रधनाळीक	१०१	२	२३५	
१५	मभ्रअखिरा	१००	२	२३१	
१६	मुकताग्रह	१०३	२	२४२	
१७	लघुनाळीक	१००	२	२३२	
१८	वळता संख	६६	२	२२३	
१९	विधानीक	१७४	२	२५	
२०	समबळ विधान	१७४	४	२५	
२१	सांकळ	६७	२	२२५	
२२	हल्लव	१०३	२	२२५	
२३	हीराबेधी	१०५	२	२४६	
२४	हेकल्लवयण	१०७	२	२५३	
२५	अःय कवित्त	पृष्ठ	अंक	पृष्ठ	अंक
		१	(१, २)	४	(११)
		१७	(२५)	१५	(५५)
		२८	(६५)	३०	(६७)
		३८	(१०६, ११०, १११)	३६	(११२)
		६३	(८३)	७६	(१४७)
		८८	(२०१)	८६	(२०४)
		९०	(२०५)	९३	(२१०)
		१०६	(२६१)	११०	(२६२)
		११५	(४)	१६१	(१७८)
		१६२	(१७६, १८०)	१६३	(१८१, १८२)
		१६४	(१८३)	१६८	(६)
		१७६	(३५, ३६)	१८०	(३७)
		१८४	(४३)	१८५	(४५)
		३४०	(३५, ३६)		

परिशिष्ट २

छंदानुक्रमणिका

नाम	पृ. प्र.	छंदांक	नाम	पृ. प्र.	छंदांक		
१ अजास	१४२	३	११३	३२ गल्लिका	१५४	३	१५४
२ अनांम	४४	२	१६	३३ गीतिका	१५४	३	१५३
३ अनुस्तुप	१२८	३	५८	३४ घणालरी	१६४	३	१५८
४ अन्नित गति	१३२	३	७५	३५ चऊरस	१२२	३	३५
५ अरिल	४६	२	२४	३६ चकोर	१५७	३	१६६
६ आभीर	४४	२	१४	३७ चक्र	१४३	३	११६
७ ईंद्र वज्र	१३४	३	८६	३८ चतुरपदी	५२	२	४५
८ उद्धत	५६	२	६८	३९ चरचरी	१५०	३	१४१
९ उद्धौर	४४	२	१५	४० चरनाकुळक	४६	२	२३
१० उपजात	१३५	३	८९	४१ चांमर	१४३	३	११८
११ उपभूलणा	५७	२	५८	४२ चूडामरा	४८	२	२८
१२ उपेन्द्रवज्रा	१३५	३	८८	४३ चूळियाळा	७०	२	११७
१३ ककुभा	७१	२	१२०	४४ चौबोला	७१	२	११६
१४ कडलौ	३३६	५	३३	४५ चौपई	४५	२	२०
१५ कमळ	११८, १२७	३	२१, ५५	४६ चंचळा	१४७	३	१२६
१६ करहची	१२५	३	४६	४७ चंद्रायणौ	१७ (५६, ६०)	४६	(३०) १७१ (२१)
१७ फळहंस	१४४	३	१२२	४८ चंपकमाळा	१३१	३	७१
१८ काव्य	५०	२	५८	४९ जनहरण	५५	२	५३
१९ कांम	११६	३	८	५० जमक	१२०	३	३०
२० किरीट	१५८	३	१६८	५१ जीरणा	११६	३	२३
२१ क्रीडा	१५१	३	१४३	५२ जैकरी	४५	२	१६
२२ कुडळगी	११३	२	२७१	५३ भंपताळ	४५	२	१८
२३ कुंडळिया भडुललट	११२	२	२६७	५४ भूलणा	५६	२	५७
२४ कुंडळियौ	१११	२	२६५	५५ तरळनयण	१३६	३	१०२
२५ कुंडळियौ दोहाळ	११२	२	२६६	५६ तारक	१४०	३	१०८
२६ कंता	४२	२	६	५७ ताळी	११७	३	१४
२७ कंद	१४१	३	११०	५८ तिलका	१२१	३	३३
२८ खंज	५८	२	६२	५९ कोटक	१३८	३	६७
२९ गगनागा	५६	२	६४	६० तोमर	१३०	३	६७
३० गद्य	८५	२		६१ त्वंग तथा तुंग	१२७	३	५३
३१ गमक	४१	२	४				

नाम	पृ. प्र. छंदांक
६२ त्रिभंगी	५३ २ ४७
६३ दवावैत (गद्य)	८५ २ १६३
६४ दुमिळा	५४ (५१) १५८ (१६६) १५६ (१७०, १७१, १७२)
६५ द्रुपदी	५६ २ ६६
६६ दीपक	४३ २ १२
६७ दीधक	१३२ ३ ७७
६८ दंडकळ	५४ २ ५०
६९ धत्ता	५३ २ ४६
७० धत्तानंद	१५२ ३
७१ धवल	१५२, १५३ ३ १४८, १४९
७२ धांनो	११६ ३ २४
७३ नरिंद	१५५ ३ १५८
७४ निगल्लिका	११६ ३ २५
७५ निसपाळिका	१४५ ३ १२५
७६ निस्त्रेणका	७१ २ ११८
७७ नीसरणीबंध	१७७ ४ ३२
७८ निसांणी	१८३ ४ ४०, ४१ ३२७ ५ ७
७९ पगण	४२ २ ६
८० पदनील	१४६ ३ १२८
८१ पदमावती	५४ २ ४६
८२ पाडुरी	४७ २ २५
८३ पायत	१२६ ३ ६३
८४ पंकावळी	१४१ ३ १११
८५ पंचवदन	६१ २ ७२
८६ पंचाळ	११७ ३ १८
८७ प्रश्वी	१४७ ३ १३१
८८ प्रमांणी	१२६ ३ ५२
८९ प्रमिताखिरा	१४० ३ १०५
९० प्रिया	११७ ३ १६
९१ बथुवा	५० २ ३४
९२ बांम	४१ २ ५
९३ बिब	१२६ ३ ६६

नाम	पृ. प्र. छंदांक
९४ बेग्रख्यरी	४७ (२६) ७३ (१३१से १४६) ८२ (१७६ से १८६) १८५ (४७, ४८)
९५ ब्रह्मिनाराज	१४६ ३ १२६
९६ भुजंगप्रयात	१३६ ३ ६४
९७ भ्रमरावळी	१४४ ३ १२१
९८ मत्तगयंद	१५७ ३ १६४
९९ मदनक	१२४ ३ ३६ १३३ ३ ८२
१०० मदनहरा	५७ २ ६०
१०१ मदिरा	१५६ ३ १६२
१०२ मधु	११६ ३ ६
१०३ मधुभार	४२ २ १०
१०४ मनहर	१६१ ३ १७७
१०५ मरहट्टा	५२ २ ४३
१०६ मल्लिका	१२६ ३ ५०
१०७ महाद	७३ २ १३०
१०८ महादीप	४६ २ ३१
१०९ महाभुजंगप्रयात	१६० ३ १७३
११० महालक्ष्मी	१२८ ३ ६०
१११ मही	११६ ३ १०
११२ माया	१४० ३ १०७
११३ मालतिका	१३४ ३ ८५
११४ मालती	१२४ ३ ४१
११५ माळा	६० २ ७०
११६ माळाधर	१४८ ३ १३३
११७ मानक्रीडा	१२७ ३ ५६
११८ मोतीदांम	१३८ ३ ६६
११९ मोदक	१३६ ३ १००
१२० मंजीर	१५० ३ १४०
१२१ मंथांणी	१२४ ३ ३८
१२२ मंद	११८ ३ २०
१२३ मंदाक्रांता	१४६ ३ १३६
१२४ म्निगेंद्र	११८ ३ १९
१२५ रडु	४८ २
१२६ रत्तिपद	१२६ ३ ६४

नाम	पृ. प्र. छंदांक	नाम	पृ. प्र. छंदांक
१२ पयोधर	६६ २ ६५	२९ सैन	६४ २ ८८
१३ पंचा	६६ २ १०६	निसांणी	
१४ बाघ	६७ २ १०३	१ घग्घर निसांणी	३३५ ५ २५, २७
१५ भ्रमर	६४ २ ८५	२ भींगर	३३१ ५ १७
१६ भ्रामर	६४ २ ८६	३ दुमिळा	३२७, ३२७ ५ ५, ७
१७ मच्छ	६६ २ ६६	४ निसांणी जांगड़ी	३२५ ५ ४
१८ मदकळ	६५ २ ६४	५ पैड़ी	३३६ ५ २६
१९ मरकट	६५ २ ६०	६ मछटथळ तथा	
२० मराळ	६५ २ ६३	साहणी	३३८ ५ ३१
२१ मंडूक	६४ २ ८६	७ माहू	३२६ ५ ११
२२ वानर	६६ २ ६७	८ वार	३२६ ५ १३
२३ विडाल	६८ २ १०४	९ सिरखुली	३३४ ५ २३
२४ सरप	६८ २ १०७	१० सीहचली	३३३ ५ २१
२५ सरभ	६४ २ ८७	११ सुद्ध तथा जांगड़ी	७२७ ५ ८
२६ सावूळ	६७ २ १०१		३२८ ५ ६
२७ सांकळियौ	६२ २ ८०	१२ हंसगत तथा	
२८ सुनक	६८ २ १०५	रूपमाळा	३३० ५ १५

राजस्थान पुरातन ग्रन्थमालाके कुछ ग्रन्थ

प्रकाशित ग्रन्थ

संस्कृतभाषाग्रन्थ—१. प्रमाणमंजरी—ताकिकचूडामणि सर्वदेवाचार्य, १
२. यन्त्रराजरचना—महाराजा सवाई जयसिंह, मूल्य १.७५ । ३. महर्षिकुल
श्रीमधुसूदन ओझा, मूल्य १०.७५ । ४. तर्कसंग्रह—पं० क्षमाकल्याण, मू
५. कारकसम्बन्धोद्योत—पं० रभसनन्दि, मूल्य १.७५ । ६. वृत्तिदीपिका—पं०
मूल्य २.०० । ७. शब्दरत्नप्रदीप, मूल्य २.०० । ८. कृष्णगीति—कवि सोमनाथ
९. शृङ्गारझारावली—हर्षकवि, मूल्य २.७५ । १०. चक्रपाणिविजयमहाकाव्य
धरभट्ट, मूल्य ३.५० । ११. राजविनोद—कवि उदयराम, मूल्य २.२५ । १
मूल्य १.७५ । १३. नृत्यरत्नकोश, प्रथम भाग—महाराणा कुम्भकर्ण, मूल्य ३.७५
रत्नाकर—पं० साधुसुन्दरगणि, मूल्य ४.७५ । १५. दुर्गापुष्पाञ्जलि—पं० दुर्गा
मूल्य ४.२५ । १६. कर्णकुतूहल तथा कृष्णलीलामृत—भोलानाथ, मूल्य १.५० ।
विलास महाकाव्य—श्रीकृष्ण भट्ट, मूल्य ११.५० । १८. पद्यमुक्तावली—
श्रीकृष्णभट्ट, मूल्य ४०० । १९. रसदीपिका—विद्याराम भट्ट, मूल्य २.०० ।

राजस्थानी और हिन्दी भाषा ग्रन्थ—१. कान्हडदे प्रबन्ध—कवि प
१२.२५ । २. क्यामखारासा—कवि जान, मूल्य ४.७५ । ३. लावारासा—गोपा
३.७५ । ४. वांकीदासरी ख्यात—महाकवि वांकीदास, मूल्य ५.५० । ५. राजस्थ
संग्रह, भाग १, मूल्य २.२५ । ६. जुगल-विलास—कवि पीथल, मूल्य १.७५ ।
कल्पलता—कवीन्द्राचार्य, मूल्य २.०० । ८. भगतमाळ—चारण ब्रह्मदासजी,
९. राजस्थान पुरातत्त्वान्वेषण मन्दिरके हस्तलिखित ग्रन्थोंकी सूची, भाग १,
१०. मुंहता नैणसीरी ख्यात, भाग १, मूल्य ८.५० न.पै. । ११. रघुवरजसप्रका
आढ़ा, मूल्य ८.२५ न.पै.

प्रेसोंमें छप रहे ग्रन्थ

संस्कृत-भाषा-ग्रन्थ—१. त्रिपुराभारतीयलघुस्तव—लघुपंडित । २. शकुनप्र
धर्मा । ३. करुणामृतप्रपा—ठक्कुर सोमेश्वर । ४. बालशिक्षा व्याकरण—ठक्कुर
५. पदार्थरत्नमञ्जूषा—पं० कृष्णमिश्र । ६. काव्यप्रकाशसंकेत—भट्ट सोमेश्वर ।
विलास फायु । ८. नृत्यरत्नकोश भाग २ । ९. नन्दोपाख्यान । १०. व
११. चान्द्रव्याकरण । १२. स्वयंभूछंद—स्वयंभू कवि । १३. प्राकृतानंद—कवि
१४. मुग्धावबोध आदि औक्तिक-संग्रह । १५. कविकौस्तुभ—पं० रघुनाथ
१६. दशकण्ठवधम्—पं० दुर्गाप्रसाद द्विवेदी । १७. भुवनेश्वरीस्तोत्र सभाष्य—पृथ्व
पद्मनाभ । १८. इन्द्रप्रस्थप्रबन्ध । १९. हम्मीरमहाकाव्यम्—जयचन्द्रसूरि । २०
रचित रत्नपरीक्षादि ।

राजस्थानी और हिन्दीभाषा ग्रन्थ—१. मुंहता नैणसीरी ख्यात, भा
नैणसी । २. गोरावादल पदमिणी चऊपई—कवि हेमरतन । ३. चंद्रवंशावली—कवि
४ सुजान संवत—कवि उदयराम । ५. राजस्थानी दूहा संग्रह । ६. वीरवांग—
७. राठोड़ारी वंशावली । ८. सचित्र राजस्थानी भाषा-साहित्य ग्रन्थ सूची । ९
पुरातत्त्वान्वेषण मन्दिरके हस्तलिखित ग्रन्थोंकी सूची, भाग २ । १०. देवजी व
प्रतापसिंह म्होकमसिधरी वात । ११. पुरोहित बगसीराम और अन्य वार्ताएँ । १२
हस्तलिखित ग्रन्थोंकी सूची, भाग १ ।

इन ग्रन्थोंके अतिरिक्त अनेक संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, प्राचीन राज
हिन्दी भाषामें रचे गये ग्रन्थोंका संशोधन और सम्पादन किया जा रहा है ।